

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANABİLİM DALI

ŞEHİR COĞRAFYASI AÇISINDAN DİYARBAKIR

Doktora Tezi

MEHMET EMİN YAKUT

İstanbul, 2020

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANABİLİM DALI

ŞEHİR COĞRAFYASI AÇISINDAN DİYARBAKIR

Doktora Tezi

MEHMET EMİN YAKUT

Danışman: PROF. DR. MEHMET AKİF CEYLAN

İstanbul, 2020

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

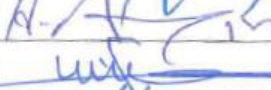

TEZ ONAY BELGESİ

COĞRAFYA Anabilim Dalı COĞRAFYA Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi
MEHMET EMİN YAKUT'nın ŞEHİR COĞRAFYASI AÇISINDAN DİYARBAKIR adlı tez
çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 9.01.2020 tarih ve 2020-1/26 sayılı kararıyla
oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 30 / 01 / 2020

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1. Tez Danışmanı Prof. Dr. MEHMET AKİF CEYLAN	
2. Jüri Üyesi Prof. Dr. HAMZA AKENGİN	
3. Jüri Üyesi Prof. Dr. MESUT DOĞAN	
4. Jüri Üyesi Doç. Dr. ADNAN ESKİKURT	
5. Jüri Üyesi Dr. Öğr. Üyesi HALİL KURT	

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT.....	VI
ÖNSÖZ	VIII
Şekil Listesi.....	X
Harita Listesi.....	XI
Tablo Listesi	XIII
Grafik Listesi	XVII
Fotoğraf Listesi	XVIII
GİRİŞ	1
1. Çalışma Alanının Konumu, Sınırları ve Bazı Özellikleri	1
2. Çalışmanın Amacı ve Temel Hipotezler	6
3. Malzeme ve Yöntem	10
4. Araştırma Konusunun Kavramsal Çerçevesi	11
BİRİNCİ BÖLÜM	16
DİYARBAKIR VE YAKIN ÇEVRESİNİN DOĞAL ÇEVRE ÖZELLİKLERİ ..	16
1.1. Jeolojik Özellikler	16
1.2. Jeomorfolojik Özellikler	25
1.3. İklim Özellikleri	31
1.3.1. Sıcaklık.....	33
1.3.2. Yağış	38
1.3.3. Basınç ve Rüzgârlar	44
1.4. Hidrografik Özellikler	50
1.5. Toprak Özellikleri ve Arazi Kullanımı	57
1.6. Bitki Örtüsü	64
İKİNCİ BÖLÜM.....	69
DİYARBAKIR ŞEHRİNİN KURULUŞU VE GELİŞİM DÖNEMLERİ.....	69
2.1. Şehrin Kuruluşu	72
2.2. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Şehrin Gelişimi	76

2.3. Cumhuriyet Döneminde Şehrin Gelişimi	91
2.4. Suriçi Kentsel Dönüşüm ve Yenileme Projesi	120
2.5. Dicle Vadisi Projesi.....	136
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	141
DİYARBAKIR ŞEHRİNİN NÜFUS ÖZELLİKLERİ.....	141
3.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Şehrin Nüfus Gelişimi	142
3.2. Cumhuriyet Döneminde Şehrin Nüfusu	147
3.2.1. Nüfusun Gelişimi	147
3.2.2. Nüfus Hareketleri (Göçler)	151
3.3. Nüfusun Yapısı.....	162
3.3.1. Nüfusun Cinsiyet Yapısı	162
3.3.2. Nüfusun Yaş Yapısı	164
3.3.3. Nüfusun Bağımlılık Oranı.....	167
3.3.4. Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılışı.....	169
3.3.5. Nüfusun Eğitim Durumu.....	172
3.3.6. Hanehalkı Büyüklüğü.....	178
3.4. Nüfusun Mahallelere Dağılışı ve Yoğunluğu	180
3.5. Diyarbakır Şehrinin Nüfus Projeksiyonu	189
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	193
DİYARBAKIR ŞEHRİNİN FONKSİYONEL ÖZELLİKLERİ VE ŞEHİR İÇİ ARAZİ KULLANILIŞI.....	193
4.1. ŞEHİR FONKSİYONLARI.....	193
4.1.1. Yönetim Fonksiyonu.....	194
4.1.2. Sağlık Fonksiyonu.....	210
4.1.3. Kültürel Fonksiyonlar	216
4.1.4. Sanayi Fonksiyonu	244
4.1.5. Ticaret Fonksiyonu.....	259
4.1.6. Ulaşım Fonksiyonu	280
4.1.6.1. Karayolu Ulaşımı	282

4.1.6.2. Demiryolu Ulaşımı.....	295
4.1.6.3. Hava Ulaşımı.....	298
4.1.6.4. İletişim.....	300
4.1.7. Turizm Fonksiyonu	301
4.1.8. Tarım Fonksiyonu	326
4.2. ŞEHİR İÇİ ARAZİ KULLANILIŞI.....	337
4.3. ŞEHİR MORFOLOJİSİ	348
4.3.1. Cadde ve Sokak Sistemi	349
4.3.2. Konut Tipleri	355
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	363
DİYARBAKIR ŞEHİRİNİN ALTYAPISI VE BAŞLICA SORUNLARI	363
5.1. Arazi Kullanımı ve Planlama	363
5.2. Hava Kirliliği	368
5.3. İçme ve Kullanma Suyu Sorunu	371
5.4. Kanalizasyon ve Sıvı Atıklar	374
5.5. Katı Atık ve Çöpler	375
5.6. Ulaşım ve Trafik Sorunu	377
5.7. Gecekondu Sorunu	382
5.8. Yeşil Alan Eksikliği	384
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	385
KAYNAKÇA.....	397

ÖZET

Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin doğu kısmında ve kendi adıyla anılan havzada, Dicle Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. Çalışma sahası, Bağlar, Kayapınar, Sur ve Yenişehir ilçelerine bağlı 56 mahalleden oluşmakta ve toplam 162 km²'lik alana sahip bulunmaktadır. Bölgenin ve ülkemizin büyük şehirlerinden olan Diyarbakır'da 2018 yılı itibariyle 1.069.893 nüfus yaşamını sürdürmektedir.

Bu çalışma, Diyarbakır şehrinin kuruluş ve gelişiminde rol oynayan faktörleri, şehrin nüfus, yerleşme ve fonksiyonlar bakımından gelişimini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Ayrıca şehrin sorunlarına da değinilmiş ve çözüm önerileri sunulmuştur. Böylece ülkemiz coğrafya literatürüne, şehri planlayanlara, yerel yönetimlere ve diğer ilgililere önemli bir katkının sağlanması amaçlanmıştır. Tezin hazırlanması için gerekli olan veriler ve bilgiler, beşeri coğrafya araştırmalarında kullanılan çeşitli yöntemler ve arazi gözlemleriyle elde edilmiştir. Klasik şehir coğrafyası planında hazırlanan tezde, veriler ve bilgiler analiz, sentez, karşılaştırma, sebep-sonuç ve dağılım gibi bilimsel ilkeler kullanılarak çok sayıda görsel malzemeyle (tablo, grafik, harita, şekil, fotoğraf) birlikte farklı yönleriyle açıklanmaya çalışılmıştır.

Diyarbakır şehrinin kurulduğu bölge, dünyanın en eski yerleşmelerinin görüldüğü alanlardan biridir. Nitekim Çayönü (Hilar) ve Göbekli Tepe bunların en önemlileridir. Diyarbakır Mezopotamya ve Anadolu arasında önemli bir konuma ve yollara sahiptir. Güneydoğu Toros Dağları'ndan kaynağını alan Dicle ve kollarının katkısıyla meydana gelen alüvyal ovalar, savunmaya ve yerleşmeye nispeten elverişli Amida Tepesi'nin varlığı şehrin kuruluşunda başlıca rolü oynamıştır. Diyarbakır şehri, kurulduğundan beri Subarru, Mitanni, Asur, Urartu, Med, Pers, Helen, Roma, Bizans, Emevi, Abbasi, Mervani, Selçuklu, Artuklu ve Osmanlı gibi birçok devletin egemenliğinde kalmıştır. Dolayısıyla şehirde zengin bir tarihi ve kültürel birikim gözlenmektedir.

Diyarbakır, ülkemizin önemli ticaret ve sanayi şehirleri arasında yer almaktadır. Şehirde son yıllarda tarıma dayalı sanayi kolları ve ticari faaliyetler önemli gelişme sağlamıştır. Sanayinin büyük kısmını tekstil, makine, un ve yem fabrikaları oluşturmaktadır. Şehirde organize sanayi bölgeleri (OSB) ve küçük sanayi siteleri faaliyet

göstermektedir. Ticari faaliyetler ise özellikle şehrin tarihi kesiminde yoğunluk kazanmaktadır. Diyarbakır aynı zamanda eğitim, kültür ve sağlık hizmetlerinin verildiği önemli bir merkezdir. Dicle Üniversitesi'ne bağlı fakülte ve hastaneler yakın ve uzak birçok yerleşmeye hizmetler vermektedir.

Şehrin turizm potansiyeli oldukça yüksek olmasına rağmen çeşitli nedenlere bağlı olarak bundan yeterli düzeyde yararlanılmamaktadır. Son on yıl içerisinde başta surdiplerindeki barakaların yıkılarak yeşil alana dönüştürülmesi olmak üzere, gecekondubinaları arasında kaybolmuş olan tarihi eserler gün yüzüne çıkarılmaktadır. Günümüzde restore edilen cami, kilise, han, hamam, kervansaray, köprü ve diğer eserler çok sayıda yerli ve yabancı turistler tarafından ziyaret edilmektedir.

Diyarbakır çok fonksiyonlu bir şehirdir. Mevcut haliyle ticaret, sanayi ve idari fonksiyonlar öne çıkmaktadır. Başta turizm ve kültür (özellikle eğitim) olmak üzere bazı fonksiyonlar şehrin sahip olduğu potansiyelin çok altında gelişme göstermiştir. Dolayısıyla yakın dönemde bu alanların geliştirilmesine yönelik planlamalar, alt yapı ve özellikle turistik amaçlı tanıtım çalışmaları yapılmalıdır.

Diyarbakır şehrinin en önemli sorunlarının başında işsizlik gelmektedir. Şehirde nüfus hızlı bir şekilde arttığından önemli oranda genç nüfus barındırmaktadır. Ancak bu nüfusa yönelik yeterli istihdam alanları olmadığından ülkemizin en yüksek işsizlik oranlarından biri Diyarbakır'da görülmektedir. Bunun yanında şehrin altyapı, gecekondu, trafik, katı ve sıvı atık, yeşil alan eksikliği, hava kirliliği ve güvenlik gibi alanlarda ciddi sorunları bulunmaktadır. Bu sorunların çözümü için arazi kullanımı geleceğe yönelik olarak çok iyi planlanmalı, mevcut kullanım alanlarındaki yanlış uygulamalara son verilmelidir. Bu konuda yerel yönetimlere önemli görevler düşmektedir. Şehrin tüm kurum ve kuruluşları özel sektörle birlikte istihdam seferberliği başlatmalı ve genç nüfus için yeni iş imkânları oluşturmalıdır. Diyarbakır'ın önümüzdeki dönemde güvenliğin kalıcı hale gelmesiyle birlikte turizm, sanayi, ticaret, ulaşım, eğitim ve sağlık alanlarında önemli gelişmeler göstermesi beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Suriçi, Şehir, Şehirleşme, Nüfus, Yerleşme.

ABSTRACT

Diyarbakır is located in the eastern part of the Southeastern Anatolia Region and in the basin named after it, on the banks of the Tigris River. The study area consists of 56 districts of Bağlar, Kayapınar, Sur and Yenişehir districts and has a total area of 162 km². As of 2018, 1,069,893 people live in Diyarbakır, one of the major cities of the region and our country.

This study was carried out to reveal the factors that play a role in the establishment and development of the city of Diyarbakır, the development of the city in terms of population, settlement and functions. In addition, the problems of the city are mentioned and solutions are presented. Thus, it is aimed to make an important contribution to the geography literature of our country, the city planners, local administrations and other interested parties. The data and information required for the preparation of the thesis have been obtained by various methods and field observations used in human geography researches. In the thesis prepared in the classical urban geography plan, the data and information are tried to be explained by using scientific principles such as analysis, synthesis, comparison, cause-effect and distribution with various visual materials (tables, graphics, maps, shapes, photographs) and their different aspects.

The region where the city of Diyarbakır was founded is one of the oldest settlements in the world. As a matter of fact, Çayönü (Hilar) and Göbekli Tepe are the most important ones. Diyarbakır has an important position and roads between Mesopotamia and Anatolia. Alluvial plains formed by the Tigris and its tributaries originating from the Southeastern Taurus Mountains, and the presence of Amida Hill, which is relatively suitable for defense and settlement, played a major role in the establishment of the city. The city of Diyarbakır has been under the rule of many states such as Subarru, Mitanni, Assyria, Urartu, Med, Persia, Hellenic, Roman, Byzantine, Umayyad, Abbasid, Mervani, Seljuk, Artuqid and Ottoman. Therefore, a rich historical and cultural accumulation is observed in the city.

Diyarbakır is one of the important trade and industrial cities of our country. In recent years, agricultural branches and commercial activities have made significant progress in the city. Textile, machinery, flour and feed mills constitute the majority of the

industry. Organized industrial zones (OIZ) and small industrial estates operate in the city. Commercial activities are especially concentrated in the historical part of the city. Diyarbakır is also an important center where education, culture and health services are provided. The faculties and hospitals of Dicle University provide services to many nearby and distant settlements.

Although the tourism potential of the city is quite high, it is not utilized sufficiently due to various reasons. In the last decade, the historical artifacts that have been lost among the shanty buildings have been unearthed, especially the demolition of the barracks on the fortifications and turning them into green areas. Today, restored mosques, churches, inns, baths, caravansaries, bridges and other artifacts are visited by many local and foreign tourists.

Diyarbakır is a multifunctional city. Trade, industry and administrative functions stand out in their current form. Some functions, particularly tourism and culture (especially education), have developed far below the potential of the city. Therefore, in the near future, planning, infrastructure and promotion activities should be done for the development of these areas.

Unemployment is one of the most important problems of the city of Diyarbakır. As the population of the city increases rapidly, it contains a significant number of young people. However, since there are not enough employment areas for this population, one of the highest unemployment rates in our country is observed in Diyarbakır. In addition, the city has serious problems in areas such as infrastructure, slums, traffic, solid and liquid waste, lack of green spaces, air pollution and security. In order to solve these problems, land use should be well planned for the future and wrong practices in existing areas should be stopped. Local authorities have important duties in this regard. All institutions and organizations of the city should start employment mobilization with the private sector and create new job opportunities for the young population. Diyarbakır is expected to show significant improvements in tourism, industry, trade, transportation, education and health as security becomes permanent in the coming period.

Keywords: Diyarbakır, Suriçi, City, Urbanization, Population, Settlement.

ÖNSÖZ

Doğal ortam ve insan ilişkilerini inceleyen bir bilim dalı olarak bilinen coğrafyanın insan faaliyetlerini mekânla ilişkilendirerek ortaya koymaya çalışan beşeri coğrafya dalının en önemli konusu yerleşmeler ve özellikle de şehirlerdir. Günümüzde dünya nüfusunun önemli oranda barındığı, medeniyetin dünyaya yayıldığı şehirler, şehir coğrafyası gibi birçok disiplin tarafından da inceleme konusu yapılmıştır.

Birbirinden farklı görünümlere sahip olan ve çevresiyle etkileşim halinde bulunan şehirler, coğrafya biliminin bağlantı, sebep-sonuç ve dağılım ilkeleri dikkate alınarak lokasyonu, gelişimi, etki sahası, diğer yerleşmelerle ilişkisi, fonksiyon özellikleri, şehir içi arazi kullanılışı ve şehrin çevre düzeni özellikleri açısından inceleme konusu yapılırlar.

Yirmibirinci yüzyılın şehirlerin yüzyılı olarak ifade edildiği günümüz dünyasında şehirleşme ve şehirleşmenin etkileri, coğrafya ve diğer bilimlerden ayrı bir boyut kazanmıştır. Hızlı şehirleşmeyle birlikte plansız büyüyen şehirler, birçok problemle yüz yüze kalmıştır. Çarpık şehirleşme sonucunda ise insanlar yaşam kalitesi ve standardı bakımından olumsuz bir şekilde etkilenmiştir.

Şehir Coğrafyası Açısından Diyarbakır adlı bu doktora çalışmasında, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin başlıca çekim merkezlerinden ve en büyük ikinci şehri olan Diyarbakır, beşeri coğrafyanın ilke ve yöntemleri esas alınarak incelenmiştir. Ülkemizde şehir yerleşmeleriyle ilgili çok sayıda araştırmanın bulunmasına karşılık Diyarbakır ile ilgili doğrudan herhangi bir şehir coğrafyası çalışmasının bulunmaması bizi bu incelemeyi yapmaya yönlendirmiştir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde şehrin doğal çevre özellikleri incelenmiştir. İkinci bölümde şehrin kuruluşu ve tarihi süreçte gelişim aşamaları ortaya konmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde şehrin nüfus özellikleri, nüfusun gelişimi, nüfus hareketleri ve nüfusun yapısal özellikleri istatistiki veriler ışığında analiz edilmiş ve açıklanmıştır. Dördüncü bölümde şehrin fonksiyonları ve şehiriçi arazi kullanılışı, tablo, grafik ve haritalarla desteklenerek açıklanmaya

çalışılmıştır. Beşinci ve son bölümde ise şehrin genel sorunları ve çözüm önerileri üzerinde durulmuştur.

Çalışma konusunun belirlenmesinden tamamlanma aşamasına kadar geçen her aşamada her türlü desteğini gördüğüm, kıymetli fikirlerinin yanında öneri ve eleştirilerde bulunan tez danışmanım sayın Prof. Dr. Mehmet Akif CEYLAN'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Tez izleme komitesinde bulunan ve çalışma sırasında yardım ve desteklerini gördüğüm sayın Prof. Dr. Hamza AKENGİN ve sayın Prof. Dr. Mesut DOĞAN hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Bugüne kadar yetişmemde emeği geçen bütün hocalarıma şükranlarımı arz ederim. Bana güvenlerini ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen annem ve babama, çalışmamın her safhasında maddi manevi desteğini esirgemeyen eşim ve çocuklarıma en içten teşekkürlerimi sunarım. Tezin saha çalışmalarında katkılarından dolayı Diyarbakır BB Çevre Kontrol Daire Başkanı sayın Ramazan SAVAŞ'a ve daire personellerine ayrı ayrı teşekkür ederim.

Hızlı şehirleşmenin meydana getirdiği problemler Diyarbakır'da yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Araştırmamızın ülkemizde yeni gelişme gösteren yerleşmelerde bu sorunların yaşanmaması konusunda faydalı olması temennisiyle.

İSTANBUL-2020

MEHMET EMİN YAKUT

Şekil Listesi

- Şekil 1:** Diyarbakır Havzasında Fön ve Oragrafik Yağışları Gösteren Blok Diyagram. 40
- Şekil 2:** Diyarbakır'ın Kurulduğu Sahanın Kuzey - Güney Doğrultulu Kesiti. 75
- Şekil 3:** Diyarbakır'ın XVI. Yüzyıldaki Şehir Planını Yansıtan Bir Gravür (Matrakçı Nasuh)..... 84
- Şekil 4:** Dicle Vadisi Projesi'nin 3D Görünümünden Bir Kesit (1.Etap). 137
- Şekil 5:** Dicle Vadisi Rekreasyon Alanı ve Kentsel Tasarım Peyzaj İşleri Projesi..... 139
- Şekil 6:** Diyarbakır Ulu Camii Çevresinde Yer Alan Medreseler ve Tarihi Yapılar. .. 243
- Şekil 7:** Diyarbakır Suriçi'nde Tarihi Camilerin ve Kiliselerin Yapılış Dönemi ve Konumu. 312
- Şekil 8:** Diyarbakır Çevresindeki Tarihi Köprüler. 319
- Şekil 9:** Dicle Vadisindeki Başlıca Köşkler ve Konumları. 321
- Şekil 10:** Harem ve Selamlıklı Behram Paşa Konağı'nın Zemin ve Birinci Kat Planı.359

Harita Listesi

Harita 1: Diyarbakır Şehrinin Lokasyon Haritası.....	2
Harita 2: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresinin Topoğrafya Haritası.	5
Harita 3: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresinin Jeoloji Haritası.	17
Harita 4: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresinin Litoloji Haritası.....	19
Harita 5: Diyarbakır ve Çevresinin Deprem Etkinliği.....	23
Harita 6: Türkiye Deprem Tehlike Haritası.....	24
Harita 7: Diyarbakır Şehri ve Çevresinde Ana Topoğrafik Birimler.	26
Harita 8: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresindeki Jeomorfolojik Birimler.....	30
Harita 9: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresinin Hidrojeolojik Durumu.	54
Harita 10: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresindeki Arazilerin Tarım Potansiyeli.....	60
Harita 11: Diyarbakır Şehrinin Yakın Çevresinde Genel Arazi Kullanımı.....	63
Harita 12: Diyarbakır Şehrinin Kuruluş Yeri.	74
Harita 13: Diyarbakır'da Amida Höyük ve Şehir Surlarının Gelişimi.	78
Harita 14: Tanzimat'tan Sonra İçkale ve Dışkale'de Yapılan Binalar.....	89
Harita 15: 1916 Yılında Yapılan İmar Operasyonları (İnönü ve İzzet Paşa Caddeleri)	91
Harita 16: 1923-1950 Yılları Arasında Diyarbakır Yenişehir'de İnşa Edilen Kamu Binalarının Dağılışı.....	98
Harita 17: 1932 Yılında Hazırlanan Surdışı Şehir Planı.	99
Harita 18: Diyarbakır Şehrinin Suriçi Kesiminde Merkezi İş Sahaları.	101
Harita 19: 1950-1970 Arası Dönemde Diyarbakır'da Şehir İçi Arazi Kullanımı.	104
Harita 20: Diyarbakır Şehrinde Yatay Gelişim (1950-1970).	106
Harita 21: 1950'li Yıllarda Diyarbakır Şehrinde Ticaret Alanları.	110
Harita 22: Diyarbakır Şehrinin Yatay Gelişimi.....	115
Harita 23: Suriçi'ndeki Riskli Yapıların Dağılışı.	122
Harita 24: Suriçi Kentsel Dönüşüm ve Yenileme Projesi Uygulama Haritası.....	123
Harita 25: Koruma Planına Göre Suriçi'nde Ulaşım Durumu.	135
Harita 26: Suriçi Kentsel Yenileme Projesi'nde Bina Kat Sayısının Dağılışı.....	136

Harita 27: Diyarbakır Şehrinde (Sur, Bağlar, Yenişehir, Kayapınar Semt İlçelerinde) İkamet eden Nüfusun Geldikleri İllere Dağılışı (2018).....	160
Harita 28: Diyarbakır Şehri Nüfusuna (Sur, Bağlar, Yenişehir, Kayapınar Semt İlçelerinde) Kayıtlı Olan Nüfusun İkamet Ettiği İllere Dağılışı (2018).....	161
Harita 29: Diyarbakır'da Nüfusun Mahallelere Dağılışı (2018).....	181
Harita 30: Diyarbakır'da Nüfus Yoğunluğunun Mahallelere Dağılışı (2018).....	187
Harita 31: XIX. Yüzyılın Sonunda Diyarbakır Vilayetinin Sınırları.....	202
Harita 32: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'ne Bağlı İlçe Belediyelerinin Dağılışı.....	208
Harita 33: Dicle Üniversitesi Hastanesi'nde Muayene Olan Hastaların Geldikleri İllere Dağılımı (2018).....	215
Harita 34: Dicle Üniversitesinde Okuyan Öğrencilerin Geldikleri İllere Dağılışı (2018).....	227
Harita 35: Diyarbakır Şehrinde Tiyatro ve Sinema Salonlarının Dağılışı (2018).....	240
Harita 36: Diyarbakır'da Bulunan Sanayi Tesisleri ve Bölgelerinin Konumları.....	258
Harita 37: Diyarbakır Şehrinden Geçen Tarihi Kervan Yolları.....	260
Harita 38: Diyarbakır'da Seyyar Satıcıların Yoğunlaştığı Belli Başlı Alanlar.....	275
Harita 39: Diyarbakır'da Şehir İçi Ulaşımında Yolların Kademelenmesi.....	287
Harita 40: İç Kale'de Tarihi Eserlerin Dağılışı.....	306
Harita 41: Diyarbakır Çevresindeki Tarım Arazileri.....	328
Harita 42: Diyarbakır'da Şehir İçi Arazi Kullanımı (2019).....	342
Harita 43: Diyarbakır Şehrinin Suriçi Kesiminde Geleneksel Cadde-Sokak Sistemi.....	352
Harita 44: Diyarbakır'da Konut Tiplerinin Dağılışı.....	361

Tablo Listesi

Tablo 1: Diyarbakır ve Bazı İstasyonların Aylık ve Yıllık Ortalama Sıcaklık Değerleri (1975-2018).	34
Tablo 2: Diyarbakır İstasyonuna Ait Ortalama Maksimum ve Minimum Sıcaklık Değerleri (1929-2018).	35
Tablo 3: Diyarbakır ve Bazı İstasyonların Aylık Ortalama Yağış (1975-2018) Değerleri (mm).....	39
Tablo 4: Diyarbakır Şehrinde Aylık Ortalama Sisli Günler Sayısı (1975-2018).....	43
Tablo 5: Diyarbakır Şehrinde Aylık Ortalama Bulutlu Günler Sayısı (1975-2018).....	43
Tablo 6: Diyarbakır Şehrinde Aylık Ortalama Basınç Değerleri (mb) (1971-2018).	45
Tablo 7: Thornthwaite Metoduna Göre Diyarbakır'ın Su Bilançosu.....	49
Tablo 8: Diyarbakır Çevresinde Bulunan Baraj ve Göletlerin Bazı Özellikleri.	53
Tablo 9: Diyarbakır Şehrinin İçme ve Kullanma Suyu Kaynakları.	55
Tablo 10: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresindeki* Arazilerin Tarım Potansiyeli.	61
Tablo 11: 1540 Tarihli Tahrirde Diyarbakır Şehrinin Mahalle İsimleri.	85
Tablo 12: Diyarbakır'daki Binaların İnşa Edildiği Yıllara Dağılımı (2000).	118
Tablo 13: Diyarbakır'da Binaların Kat Sayısına Göre Dağılışı.	119
Tablo 14: Suriçi'nde Yıkılan Bina Sayısının Mahallelere Dağılışı.	128
Tablo 15: Suriçi'nde Yıkılan Bina Alanlarının Mahallelere Dağılışı.	128
Tablo 16: XVI. Yüzyılda Diyarbakır Şehrinin Nüfus Miktarı.	143
Tablo 17: 1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Diyarbakır Şehir Nüfusunun Mahallelere Dağılımı.	144
Tablo 18: Diyarbakır Şehrinin Nüfus Miktarı (1927-2018).....	148
Tablo 19: Türkiye, GAP Bölgesi ve Diyarbakır'da Şehir Nüfusunun Gelişimi (Bin). 150	
Tablo 20: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Cinsiyet Miktarı ve Oranı (1927-2018).....	163
Tablo 21: Diyarbakır Şehrinde Cinsiyete Göre Nüfusun İlçelere Dağılışı (2018).....	163
Tablo 22: Nüfusun Yaş Gruplarına Dağılımı (2018).	165
Tablo 23: Diyarbakır ve Türkiye Ortanca Yaş ve Bağımlılık Tablosu (2018).	169
Tablo 24: Diyarbakır Şehrinde Çalışan Nüfusun Sektörlere Dağılımı (1990-2000). ..	170
Tablo 25: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Faaliyet Kollarına Dağılımı (2000).	171
Tablo 26: Diyarbakır Şehir Nüfusunun Okuma Yazma Bilme Durumu (1927-2018). 173	

Tablo 27: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Okur-Yazarlık Durumu, Bitirilen Son Öğretim Kurumu ve Cinsiyete Dağılımı (1990).	174
Tablo 28: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Okur-Yazarlık Durumu, Bitirilen Son Öğretim Kurumu ve Cinsiyete Dağılımı (2000).	176
Tablo 29: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Okuryazarlık Durumu, Bitirilen Son Öğretim Kurumu ve Cinsiyete Dağılımı (2017).	177
Tablo 30: Diyarbakır Şehrinde Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü (2017).	179
Tablo 31: Diyarbakır Şehrinde Mahallelerin Nüfus Dilimlerine Bölünüşü (2018).	183
Tablo 32: Suriçi'nde Altı Mahallenin Nüfus Miktarı ve Değişimi.	184
Tablo 33: Suriçi'deki Alipaşa ve Lalebey Mahallelerinin Nüfus Miktarı ve Değişimi.	185
Tablo 34: Diyarbakır Şehrinde Nüfus Yoğunluğunun Mahallelere Dağılışı (2018).	186
Tablo 35: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Nüfus Projeksiyonu.	190
Tablo 36: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin Nüfus Tahmini Projeksiyonu.	191
Tablo 37: XVI. ve XVII. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinin İdari Taksimatı.	196
Tablo 38: XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinin İdari Taksimatı.	198
Tablo 39: XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinin İdari Taksimatı.	199
Tablo 40: XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletine Bağlı Maden-i Hümayun Kazaları.	200
Tablo 41: 1848 Yılında Diyarbakır Eyaletine Bağlı Kazalar ve Nahiyeler.	201
Tablo 42: XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletine Bağlı Sancaklar.	201
Tablo 43: Diyarbakır İlinde İlçelerin Kuruluş Tarihi.	204
Tablo 44: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'ne Bağlı İlçe Belediyeleri (2018).	206
Tablo 45: Diyarbakır Şehrinde İdari Fonksiyonda Çalışan Kişi Sayısı (2018).	209
Tablo 46: Diyarbakır Numune Hastanesi'nin 1928-1938 Yılları Arasındaki Faaliyetleri.	211
Tablo 47: Diyarbakır'da Hastane, Yatak ve Nüfus Başına Düşen Yatak Sayısı.	214
Tablo 48: Diyarbakır'da Sağlık Personeli Sayısının Yıllara ve Alanlara Dağılımı.	216
Tablo 49: Diyarbakır'da 1967'de Mevcut İlkokullar İle Öğrenci ve Öğretmen Sayıları.	220
Tablo 50: Diyarbakır'da 1967'de Mevcut Olan Ortaöğretim Kurumları ile Öğrenci ve Öğretmen Sayıları.	221
Tablo 51: Diyarbakır Şehrinde Okul, Öğretmen ve Derslik Sayıları (2017).	222

Tablo 52: Diyarbakır'da Okulların İlçe ve Eğitim Kademelerine Dağılışı (2017).....	223
Tablo 53: Dicle Üniversitesi'nde Öğrencilerin Program Düzeyine Dağılışı (2018). ...	225
Tablo 54: Dicle Üniversitesi'ne 2018'de Kayıtlanan Öğrencilerin İlk 10 İle Dağılışı.	226
Tablo 55: Diyarbakır ve Türkiye'de Kütüphane, Kitap ve Yararlanma Sayıları.....	230
Tablo 56: Diyarbakır Şehrinde Tiyatro Salonu, Gösteri ve Seyirci Sayıları (2008-2017).	239
Tablo 57: Diyarbakır Şehrinde Sinema Salonu, Gösteri ve Seyirci Sayıları (2012-2017).	241
Tablo 58: 1518, 1540 ve 1564 Tarihli Tahrir Defterlerine Göre Diyarbakır Şehrinde Başlıca Sanayi Kuruluşları ve Yıllık Vergi Miktarları (Akçe).	246
Tablo 59: Diyarbakır İlinde Sanayi Gruplarında İşletme ve Çalışan Sayıları (1927)..	249
Tablo 60: Diyarbakır Şehrinde Sanayi Tesisleri (1938).	250
Tablo 61: Diyarbakır Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı (1980).....	254
Tablo 62: Diyarbakır'da Faaliyet Gösteren Organize Sanayi Bölgeleri.....	254
Tablo 63: Diyarbakır OSB'de İşletmelerin Durumu ve Faaliyet Alanları.....	256
Tablo 64: Diyarbakır Şehrinde Sanayi İşletmelerinin Sektörlere Dağılımı.	257
Tablo 65: Diyarbakır Şehrinde Bulunan Küçük Sanayi Siteleri.	259
Tablo 66: Diyarbakır'da 1564 Yılında Ticaret, Sanayi, Tarım ve Hayvancılıktan Elde Edilen Gelirler ve Oranları.	261
Tablo 67: Diyarbakır Şehrinde 1564 Yılında Ticari Faaliyetlerden Alınan Vergiler. .	262
Tablo 68: Tevzii Defteri'ne Göre XIX. Yüzyılda Diyarbakır'daki Esnaf Grupları.	266
Tablo 69: Diyarbakır'dan 1934-1937 Yıllarında İhraç Edilen Bazı Maddeler.....	270
Tablo 70: Diyarbakır İlinde Sanayi ve Ticaret Odası'na Kayıtlı Firmaların Meslek Gruplarına Dağılışı (2018).....	272
Tablo 71: Diyarbakır İlinde Ticari Şirketlerin Dağılımı (2018).	278
Tablo 72: Diyarbakır İlinden En Fazla İhracat Yapılan Ülkeler ve Ürünler (2018)...	279
Tablo 73: Diyarbakır İlinde En Çok İthal Edilen Ürünler (2018).....	279
Tablo 74: Diyarbakır'ın İhracat Değerlerinin Türkiye İhracatı İçindeki Oranı.....	280
Tablo 75: Diyarbakır'da Şehir İçi Otobüs Hatları, Araç ve Yolcu Sayıları (2018).....	284
Tablo 76: Diyarbakır'da Özel Halk Otobüsü Hatlarındaki Araç, Sefer ve Yolcu Sayıları.	285

Tablo 77: Diyarbakır Şehrinden Yakın Mesafedeki Kır Yerleşmelerine Hizmet Veren Otobüs Hatları, Araç ve Yolcu Sayıları (2018).	289
Tablo 78: Diyarbakır Şehri ile İlçe Merkezleri Arasında Hizmet Veren Otobüs Hatları, Araç ve Yolcu Sayıları (2018).	290
Tablo 79: Diyarbakır Şehrinde Periyodik Yayın Yapan Gazeteler.....	300
Tablo 80: Diyarbakır Merkezde Bulunan Tescilli Eser Sayısı.....	304
Tablo 81: Diyarbakır Şehrinde Ziyaretçi ve Geceleme Sayısı (2010-2018).....	323
Tablo 82: Diyarbakır’da Konaklayan Turistlerin İşletmelerde Geceleme ve Ortalama Kalış Süreleri (2018).....	325
Tablo 83: Diyarbakır İlinde Tarım Alanlarının Sulanma Durumu.	329
Tablo 84: Diyarbakır İlinde Arazi Kullanımı (2017).	329
Tablo 85: Diyarbakır İlinde Tarım Arazilerinin Kullanım Amacına Göre Dağılışı. ...	330
Tablo 86: Diyarbakır İlinde Başlıca Tarım Ürünlerinin Üretim Miktarları (Ton).....	331
Tablo 87: Tarım Alanlarının Çalışma Sahasındaki Dört İlçeye Dağılışı.	331
Tablo 88: Diyarbakır'da Üretilen Başlıca Sebzeler ve Üretim Miktarı (Ton).....	335
Tablo 89: Diyarbakır'da Yıllara Göre Meyve Üretim Miktarları (Ton).....	336
Tablo 90: Diyarbakır’da Şehir İçi Arazi Kullanımı (2017).	338
Tablo 91: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi’ne Ait Yeşil Alanlar (2018).	346
Tablo 92: Diyarbakır’da SO ₂ ve PM’nin Aylık Ortalama Değerleri ve Sınır Değerlerin Aşıldığı Gün Sayısı (2017).	369
Tablo 93: Diyarbakır İlindeki Trafığe Kayıtlı Araç Sayısı (2018).	379

Grafik Listesi

Grafik 1: Diyarbakır ve Bazı İstasyonların Aylık Ortalama Sıcaklık Değerleri (°C). ..	35
Grafik 2: Diyarbakır İstasyonuna Ait Ort. Maksimum ve Minimum ile Ortalama Sıcaklık Değerleri.	35
Grafik 3: Diyarbakır'da Don Olaylı Günlerin Aylara Göre Dağılışı/Gün (1975-2018).	38
Grafik 4: Diyarbakır ve Bazı İstasyonların Aylık Ortalama Yağış (1975-2018) Değerleri (mm).....	39
Grafik 5: Diyarbakır Şehrinde Yağışın Mevsimlere Dağılışı (%).	41
Grafik 6: Diyarbakır Şehrinde Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler Sayısı (1975-2018).	42
Grafik 7: Diyarbakır'da Aylık Ortalama Nispi Nem Miktarı (1975-2018).....	44
Grafik 8: Diyarbakır Şehrinde Ortalama En Yüksek ve En Düşük Basınç Değerleri. ..	45
Grafik 9: Diyarbakır Şehrinde Yıllık Hâkim Rüzgâr Yönü.....	46
Grafik 10: Thornthwaite Metoduna Göre Diyarbakır'ın Su Bilançosu Diyagramı.....	49
Grafik 11: Diyarbakır Şehrinin Nüfus Piramidi (1935).....	165
Grafik 12: Diyarbakır Şehrinin Nüfus Piramidi (1970-1985-2000-2018).....	167
Grafik 13: Diyarbakır Nüfusunun Geniş Aralıklı Yaş Gruplarına Dağılımı (1935-2018).	167
Grafik 14: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Okur-Yazarlık durumu, Bitirilen Son Öğretim Kurumu ve Cinsiyete Dağılımı (1990).	175
Grafik 15: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Okur-Yazarlık Durumu, Bitirilen Son Öğretim Kurumu ve Cinsiyete Dağılımı (2000).	176
Grafik 16: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Okuryazarlık Durumu, Bitirilen Son Öğretim Kurumu ve Cinsiyete Dağılımı (2017).	178
Grafik 17: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin Nüfus Projeksiyonu.	190
Grafik 18: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin Nüfus Tahmini Projeksiyonu.....	191
Grafik 19: Diyarbakır Şehrinde Sanayi İşletmelerinin Sektörlere Dağılımı (%).	256
Grafik 20: Diyarbakır'daki Şehiriçi Arazi Kullanımının Fonksiyon Alanlarına Dağılımı.	339

Fotoğraf Listesi

- Foto 1:** Diyarbakır şehri Karacadağ volkanizmasının yayıldığı alanlarda yatay gelişimine devam etmektedir (ön planda bazalt blokları). 21
- Foto 2:** Araştırma sahasının belli başlı jeomorfolojik birimlerinin güneyden görünümü. 27
- Foto 3:** Menderes yayı çizerek siti savunmaya elverişli hale getiren Dicle Nehri aynı zamanda şehrin en önemli su kaynağıdır 51
- Foto 4:** Yakın dönemde şehrin gelişim yönünü etkilemeye başlayan Devegeçidi Vadisi. Arka planda organize sanayi bölgesi yer almaktadır. 52
- Foto 5:** Gözeli (Hamravat) Suyu’nu şehre getiren su kemerleri 56
- Foto 6:** 1952 yılına ait bir hava fotoğrafında Suriçi’ndeki tarım alanları 57
- Foto 7:** Kırklardağı eteklerinde ağaçlı stepler gözlenmektedir. 66
- Foto 8:** Dicle Vadisi ve Üniversite Kampüsü şehrin en önemli yeşil alanlarıdır. 68
- Foto 9:** Diyarbakır’ın yakın çevresindeki ilk Neolitik yerleşmelerinden olan Ergani Çayönü Höyüğü. 70
- Foto 10:** Diyarbakır’ın ilk nüvesinin bulunduğu İçkale ve Amida (Virantepe) Höyüğü. 75
- Foto 11:** Amida Höyük ile haziresinde sahabe mezarları bulunan Hz.Süleyman Camii. 81
- Foto 12:** El Cezeri tarafından yapılan tavus kuşlu abdest alma makinesi. 83
- Foto 13:** 20. yüzyılın başlarında Diyarbakır Suriçi’nin genel görünümü..... 90
- Foto 14:** 1928 yılında Belediye Parkı olarak hizmet veren Ulu Cami Meydanı. 93
- Foto 15:** Yenişehir’de bahçeli evlerden günümüze ulaşabilen bir ev (Ali Emiri 3.Sk). 95
- Foto 16:** Urfakapı - İstasyon bağlantısını sağlayan İstasyon Caddesi (1950’lerin başı). Yolun sonunda Gar ve sağında İnönü İlkokulu vardır 96
- Foto 17:** Surdışı’nda şehir gelişiminin başladığı İstasyon (a) ve Elazığ caddelerinin (b) bugünkü görünümü. 97
- Foto 18:** 1950’lilerde Surdışı’nda Hintli Baba Caddesi’nde inşa edilen bahçeli memur evleri 103
- Foto 19:** Gazi Caddesi ve Nebi Camii’nin farklı yıllardaki görünümü. 103

Foto 20: Diyarbakır'da 1950-1970 arasında yerleşmenin Surdışı'nda yayılma alanlarının kuzeyden görünümü	107
Foto 21: Diyarbakır şehrinin ana gelişme doğrultusu güneydoğu-kuzeybatı olmuştur.	114
Foto 22: Kayapınar ilçesi Peyas Mahallesi'nde İkiz Kuleler.	119
Foto 23: Suriçi'nde 2016-2017 yılı uydu görüntüsünde yıkılan alanlar	126
Foto 24: Suriçi'nde İçkale'nin yeni düzenlenmiş hali	127
Foto 25: Mardinkapı'dan Hüsrev Paşa Camii ve çevresine bakış	129
Foto 26: Ulu Cami, Hasan Paşa Hanı ve Yanık Çarşı çevresinde yapılan yenileme çalışmaları	131
Foto 27: Sur Koruma Bandı Kentsel Yenileme Projesi'nde temizlenen alanlar. Arka planda Fatih Paşa Camisi vardır.	131
Foto 28: Suriçi Kentsel Dönüşüm ve Yenileme Projesi kapsamında inşa edilen geleneksel Diyarbakır Konakları.	132
Foto 29: Melik Ahmet Caddesi'nin düzenleme projesinden bir görünüm.	133
Foto 30: Suriçi geleneksel sokak dokusundan bir görünüm (Ziya Gökalp Sokağı)....	134
Foto 31: Dicle Vadisi Projesi'nin 1. Etap çalışmalarında tamamlanan kısımlar (2018).	137
Foto 32: Dicle Vadisi Proje Alanının Uydu Görüntüsü.	140
Foto 33: Dicle Vadisi Projesi'nin 1. Etabı Ongözlü Köprü çevresinde tamamlanarak hizmete girmiştir.	140
Foto 34: Dağkapı Meydanı civarında Elazığ Yolu üzerindeki Büyükşehir Belediye Binası.	209
Foto 35: Asker Hastanesi'nden farklı görünümeler	212
Foto 36: Diyarbakır Gazi Yaşargil Eğitim ve Araştırma Hastanesi.	213
Foto 37: Şehrin ilk açılan okullarından İnönü Ortaokulu (Yenişehir).	219
Foto 38: Diyarbakır'ın ilk genel lisesi Ziya Gökalp (Anadolu) Lisesi.....	222
Foto 39: Dicle Üniversitesi yerleşkesinin uydudan ve genel görünümü.....	225
Foto 40: Şehrin Ofis semtinde yer alan Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi.	231
Foto 41: Diyarbakır Gazetesi'nin Osmanlıca Basımı.	233
Foto 42: Diyarbakır'da yayınlanan Peyman, Dicle ve Küçük Mecmua (soldan sağa). 235	

Foto 43: Dağkapı Meydanı'nın etrafında yer alan sinemalar	239
Foto 44: Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi'nin kuzey taraftan görünümü.	255
Foto 45: Şanlıurfa Yolu'nda DİŞTİ (Otogar) bitişiğindeki 3. Oto Sanayi Sitesi'nden bir görünüm.	259
Foto 46: Osmanlı döneminde Dicle Nehri'nde kelek taşımacılığı (Anonim).	263
Foto 47: Fiskaya'da Bulunan Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası'nın Tarihi Binası. .	267
Foto 48: Çevrede üretilen süt ürünlerinin pazarlandığı Diyarbakır Peynirciler Çarşısı.	273
Foto 49: Diyarbakır'da Yanık Çarşı, Kuyumcular Çarşısı ve Sobacılar Çarşısı (soldan sağa) ticari mekânlar olarak önemini sürdürmektedir.	273
Foto 50: Bağcılar (Bağlar) Mahallesi'nde faaliyet gösteren Gıda Toptancıları Sitesi. .	276
Foto 51: Kayapınar Peyas Mahallesi Şanlıurfa Yolu üzerindeki Ceylan-Karavil Alışveriş Merkezi.	277
Foto 52: 1970'lerde Dağkapı Meydanı ve Belediye İşletmesi'ne ait bir otobüs	283
Foto 53: Şanlıurfa Yolu'nun kenarında modern tarzda inşa edilen şehir otogarı (DİŞTİ).	293
Foto 54: Yenişehir Şehitlik semtinde bulunan "Doğu İlçe Otogarı"	294
Foto 55: Diyarbakır Tren Garı'nın 1937 yılındaki görünüşü	295
Foto 56: Diyarbakır Tren İstasyonu sahasının havadan görünümü.	297
Foto 57: Tren İstasyonu, Bağlar ve Yenişehir arasında beşeri bir sınır oluşturmaktadır.	297
Foto 58: 2015 yılında hizmete açılan Diyarbakır Havalimanı Terminal Binası (Bağlar).	299
Foto 59: On Gözlü Köprü Mevkii'nden Dicle Vadisi, Hevsel Bahçeleri ve şehir surları.	302
Foto 60: İçkale, Amida Höyük (arka planda), Hz. Süleyman Camisi ve Tarihi Binalar.	306
Foto 61: Tarihi Adliye Binaları, günümüzde Kent Müzesi olarak kullanılmaktadır. ..	307
Foto 62: Çiftkapı'dan Urfakapı'ya doğru çevresinde peyzaj yapılan Tarihi Surlar.	308
Foto 63: Diyarbakır surlarında önemli bir savunma yapısı olan Keçi Burcu. Burcun altındaki bazalt yüzeylerde foliasyon oluşumu gözlenir.	309
Foto 64: Ulu Camii'nin ana giriş kapısı ve avlusundaki şadırvandan bir görünüm.	310

Foto 65: Ulu Camii ve müstemilatının drone ile çekilmiş görüntüsü	311
Foto 66: Şeyh Mutahhar Cami'nin Dört Ayaklı Minaresi (Savaş Mah.).	313
Foto 67: İçkale'de Diyarbakır'ın En eski kiliselerinden Saint George (Kara Papaz) Kilisesi.	314
Foto 68: Suriçi'de Savaş Mahallesi Göçmen Sokak'ta bulunan Surp Giragos Ermeni Kilisesi.	315
Foto 69: Lalebey Mahallesi Pusucu Sokak'ta Yer Alan Meryem Ana Süryani Kilisesi.	315
Foto 70: Mardinkapı'da yer alan Deliller Hanı'nın yukarıdan görünümü.....	317
Foto 71: İçkale'de mimarisiyle dikkati çeken Aslanlı Çeşme'nin iki ayrı görünümü.	318
Foto 72: On Gözlü Köprü'nün güneydoğudan görünümü.	319
Foto 73: Dicle Üniversitesi'nin yerleşkesine taşınan eski bağ evlerinden biri.	321
Foto 74: İçkale'de yer alan Diyarbakır Arkeoloji Müzesi.	322
Foto 75: Camikebir Mahallesi Telgrafhane Sokak'ta yer alan Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi.	323
Foto 76: Mardinkapı Surları'ndan Hevsel Bahçeleri'ne bakış.	332
Foto 77: Diyarbakır'ın eski parklarından Anıtpark ve Sümerpark (Yenişehir).	347
Foto 78: Diyarbakır'da modern tarzda düzenlenen Kayapınar Kent Meydanı (2018).	347
Foto 79: Önde Benusen gecekonduları, ortada Mardinkapı Mezarlığı, arkada ise Kırklardağı (649 m).	348
Foto 80: Cevat Paşa, Cami Kebir ve Abdaldede mahallelerinde dar ve ivicaçlı sokaklar.	351
Foto 81: Diyarbakır Suriçi'nde geleneksel cadde ve sokak sistemi	353
Foto 82: Diyarbakır şehrinin cadde ve sokak sisteminin genel görünümü.	354
Foto 83: Bağlar ilçesinde bağevlerinden restore edilmiş bir örnek	360
Foto 84: Diyarbakır'da farklı tiplerdeki konut alanlarının genel dağılışı.	362
Foto 85: Kayapınar'da yeni gelişim alanlarda arazi kullanımı	367
Foto 86: Bağlar ilçesinin dar sokaklarında çok katlı yapılaşmalar hava sirkülasyonunu sınırladığından hava kirliliği oluşmaktadır (Mevlana Halit Mh.).....	371
Foto 87: Yoğun yağışlardan sonra altyapı yeterli olmadığından altgeçitler su altında kalmakta ve kanalizasyon sistemi taşmaktadır.	375

- Foto 88:** Diyarbakır’da toplanan çöpler Mardin Yolu üzerinde Büyükşehir Belediyesi’ne ait Katı Atık Toplama Merkezi’nde depolanmaktadır. 376
- Foto 89:** Diyarbakır’da yayalaştırılan Sanat (Cami) Sokağı (Kooperatifler Mh.). 382
- Foto 90:** Yenişehir ilçesinin Şhitlik Mahallesi’ndeki Benusen Gecekonduları..... 383

GİRİŞ

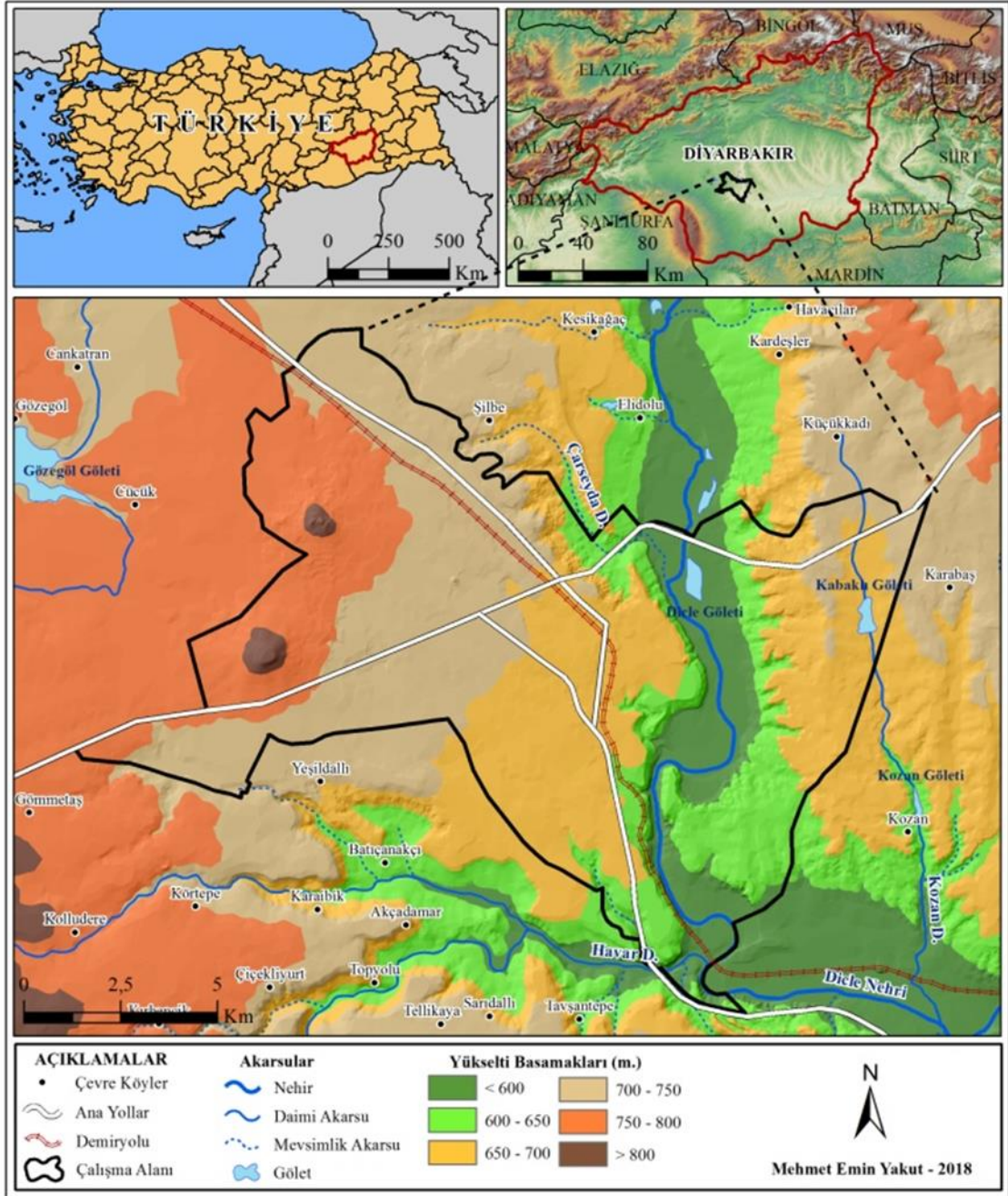
1. Çalışma Alanının Konumu, Sınırları ve Bazı Özellikleri

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin büyük, önemli ve kadim şehirlerinden biri olarak takdim edilen Diyarbakır, adını verdiği havzanın içinde yer almaktadır. Şehir, Diyarbakır Havzası'nın batı yarısında, Dicle Nehri'nin sağ (batı) yakasında ve yaklaşık 650 m irtifada kurulmuştur (Sözer, 1969: 84). Şehrin ilk kuruluş sahası, surlarla çevrili olup bu surlar 8 km uzunluğunda ve 72 burçtan oluşmaktadır.

Matematik konumu itibarıyla Diyarbakır, 37° 55' kuzey enlemi ile 40° 12' doğu boylamında bulunmaktadır. Geniş çerçevede kuzeyinde Güneydoğu Toros Dağları, batısında Karacadağ volkanik kütlesi, güneyinde Mardin Eşiği ve hemen doğusunda ise Dicle Vadisi bulunur (Harita 1 ve 2). Diyarbakır şehri, Güneydoğu Anadolu'yu kuzeyden çevreleyen Güneydoğu Toroslar Dağlık Kuşağı'nın güneyinde, *Yukarı Mezopotamya* olarak adlandırılan Dicle Havzası'nda bir plato üzerinde yer almaktadır (Gölcük, 2010: 29). Şehrin batı ve kuzeybatısı hafif meyilli alçak bir platodan, şehrin doğusu ve kısmen kuzeyi ise eğimli vadi yamaçlarından oluşmaktadır.

Diyarbakır ve yakın çevresini de içerisine alan geniş bölge Grekler tarafından *Mezopotamya*, Araplar tarafından ise *El-Cezire* ismiyle anılmıştır. Dönemin tarih ve coğrafya kitaplarında, *Cezire-i ma-beyne'n-nehreyn - iki nehir arası* diye yazılmıştır. Şehir, kadim bir medeniyet merkezi olmasıyla insanlık tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bununla beraber Diyarbakır; ılıman bir iklim, geniş ve verimli topraklara ve de dağlarında barındırdığı çeşitli madenlere sahip olması nedeniyle yerleşime ve gelişime açık bir şehir olma özelliğine de sahiptir (İzğöer, 1999: 22). Şehir, sahip olduğu bu yüksek potansiyel nedeniyle hızlı bir şekilde büyümeye devam etmektedir. Şehir sitesi bir yandan kuzey ve kuzeybatı yönlerinde Elazığ Yolu üzerindeki Organize Sanayi Bölgesi ile Şanlıurfa Yolu üzerindeki Karacadağ istikametinde gelişirken, bir yandan da doğu yönünde Silvan Yolu aksında kısmi bir gelişme göstermektedir. Geleneksel dokudaki tarihi Suriçi ve ızgara yapıdaki Yenişehir bölgesi dışında Diyarbakır şehri, genel olarak ışınsal yayılma örneği sunmaktadır.

Harita 1: Diyarbakır Şhrinin Lokasyon Haritası.

Diyarbakır şhrinin idari merkez olduğu Diyarbakır ilinin doğusunda Batman ve Muş, güneyinde Mardin, batısında Urfa, Adıyaman, Malatya, kuzeyinde Elazığ ve Bingöl illeri yer almaktadır. İlin toprakları Bismil, Çermik, Çınar, Çüngüş, Dicle, Eğil, Ergani, Hani, Hazro, Kocaköy, Kulp, Lice ve Silvan olmak üzere 13 taşra ilçe ile Yenişehir, Sur, Kayapınar ve Bağlar merkez ilçeleriyle toplam 17 ilçe idari ünitesine ayrılmıştır.

İlin merkez ilçeleri kuzeyde Eğil, kuzeydoğuda Kocaköy, doğuda Bismil, güneyde Çınar ve batıda Ergani ilçeleriyle komşudur. İnceleme sahası, kuzeyde Üçkuyu Toplu Konut Bölgesi'nden, güneyde Çarıklı (Karpuzlu) Mahallesi'ne, doğuda Dicle Üniversitesi Yerleşkesi'nden batıda Çölgüzeli Sanayi Sitesi ve Toplu Konut Bölgesini içine almaktadır. Dicle Nehri kıyısından yaklaşık 100 m yukarıda yer alan şehrin yerleşim sahasının denizden yüksekliği yaklaşık 650-750 m arasında değişmektedir. Şehir, kuzeyde plato alanı ile güneyde ve doğuda Dicle Vadisi, batıda Karacadağ volkanik dağı eteklerine doğru gelişme göstermektedir.

Diyarbakır il topraklarının çok büyük bölümü Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Bölümü'nde yer alırken Güneydoğu Toroslar Dağlık Kuşağı'nda bulunan bazı ilçelerin toprakları Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır. Ergani, Çermik, Dicle ve Lice kısmen, Çüngüş ve Kulp ilçeleri ise tamamen Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer almaktadır.

Şehir ve yakın çevresinde genel anlamda karasal iklim hâkimdir. Yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise soğuk ve az yağışlı geçmektedir. Şehrin çevresindeki bitki örtüsü, özellikle orman bakımından zengin değildir. Buna karşın tarla ve bahçe tarımı ile Karacadağ çevresindeki meralar da hayvancılığa elverişlidir. Şehrin güneydoğusuna doğru genişleyen ve Dicle Nehri'nin meydana getirdiği geniş yay içinde bulunan Hevsel Bahçeleri, kalın alüvyal dolgu üzerinde yüksek tarım potansiyeline sahiptir ve şehir yakınında bulunan en önemli tarım arazileridir. Başta Dicle Nehri olmak üzere yer üstü ve yeraltı sularının yeterli olması tarımsal üretim potansiyelini artırmıştır. Bu coğrafi özellikler, şehrin kuruluş ve gelişiminde oldukça önemli bir paya sahip olmuştur.

Coğrafi konumu itibarıyla doğu ile batıyı, kuzey ile güneyi birleştiren ana yollar üzerinde bulunan Diyarbakır, stratejik bir konumda olmanın yanı sıra önemli bir ticaret şehri durumundadır. Bu özellikleriyle geçmişten günümüze kadar önemini korumayı başaran şehir, yörede bulunan diğer yerleşmeler için de bir çekim merkezi haline gelmiştir (Kaçmaz, 2015: 136).

Diyarbakır şehrinin idari yönden kendine bağlı tüm ilçelerle karayolu bağlantısı bulunurken Ergani ve Bismil ilçeleriyle hem karayolu hem de demiryolu bağlantısı

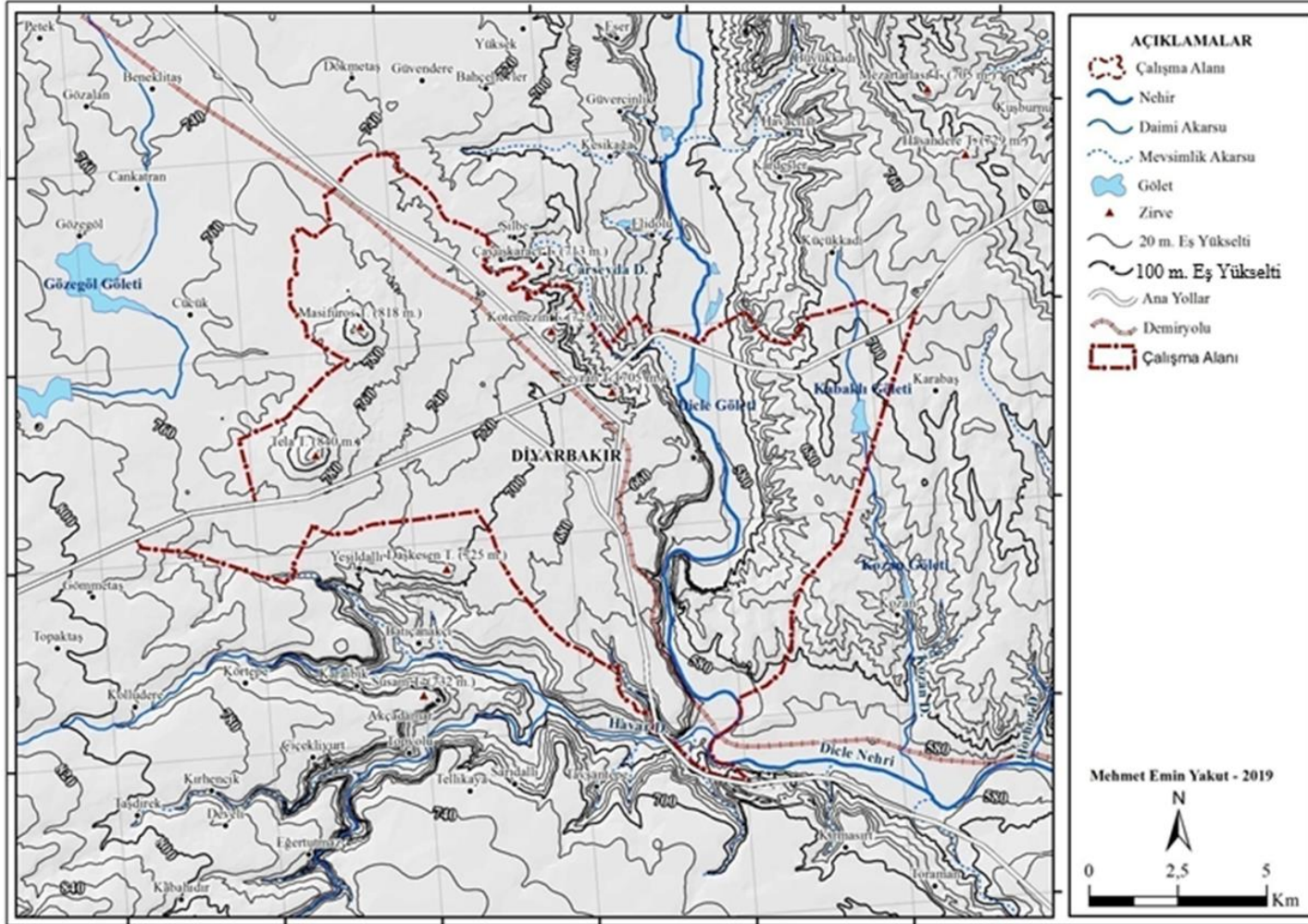
bulunmaktadır. Keza doğu-batı yönünde uzanan Adana, Gaziantep, Şanlıurfa, Bitlis, Van ve Erzurum şehirleriyle güçlü karayolu bağlantısı bulunan Diyarbakır'ın, komşu il Batman'ın yanı sıra kuzey yönünde Elazığ, Malatya, Sivas hattı üzerinden Ankara, İstanbul, İzmir ve Samsun şehirleriyle hem karayolu hem de demiryolu ulaşımı mevcuttur.

Yukarıda adı geçen ulaşım hatları tarihî ticaret yollarıyla örtüştüğünden Anadolu şehirlerini İran'a ve Karadeniz Bölgesi'ni Ortadoğu'ya bağlayan ulaşım hatları Diyarbakır'da kesişmektedir. Şehrin tarihte olduğu gibi güçlü olmasa da ulaşım bağlı ticari önemi devam etmektedir. Ulaşım fonksiyonu bölümünde değinildiği gibi bu özelliğinin önümüzdeki yıllarda daha da artacağı tahmin edilmektedir.

Araştırma sahası, diğer ifadeyle Diyarbakır şehri, 4 merkez ilçe ve toplam 56 mahalleden oluşmaktadır. 2014 yerel seçimleri öncesinde, 12.11.2012 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanan 6360 Sayılı 14 ilde Büyükşehir Belediyesi ve 27 ilçe kurulması hakkındaki kanun ile tüm belde ve köyler mahalle statüsüne dönüştürülmüştür. Araştırma sahasının sınırları olarak Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin 2008 yılı öncesinde ilk kademe belediyesi unvanına sahip Bağlar, Kayapınar, Yenişehir ve Sur ilçe belediyeleri ile ilk kademe tüzel kişilikleri kaldırılarak 06.03.2008 tarih ve 5747 Sayılı Kanunla Sur ilçe belediyesine bağlanan Bağıvar ve Çarıklı beldelerinde eski imar sınırı esas alınmıştır. Bu tarihte adı geçen ilçelere bağlanan köyler, araştırma sahasına dâhil edilmemiştir. Araştırma sahası yaklaşık olarak 162 km² alana karşılık gelmektedir.

Araştırma sahası belirlenirken Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi imar sınırı ile yakın çevresindeki Bağıvar (Dicle) ve Çarıklı (Karpuzlu) mahalleleri dikkate alınmıştır. Dolayısıyla şehrin yatay olarak gelişme gösterdiği sahalar belirlenmiş, şehir kriterlerine ait özellikleri taşıyan bu alanlar, araştırma sahasına dâhil edilmiştir. Araştırma sahası içinde yer alan 56 mahalle toplamda 16200 ha alan kaplamaktadır. Araştırma sahasını kuzey-güney yönünde baştanbaşa geçen Dicle Nehri, doğal bir engel ve farklı bir morfolojik üniteyi teşkil etmektedir. 1980'lerde kurulan Dicle Üniversitesi Yerleşkesi ile Diyarbakır şehri Dicle Vadisi'nin iki yakasında parçalı bir görünüm kazanmıştır.

Harita 2: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresinin Topoğrafya Haritası.

Şanlıurfa Yolu üzerinde yer alan Karacadağ, şehrin batısında, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde nispeten az eğimli yüzeyler halinde uzanan ve volkanizma sonucu meydana gelen doğal ve nispeten geniş bir morfolojik ünedir. Şehir merkezinden Karacadağ istikametine doğru yükselti kademeli bir şekilde artmaktadır. Günümüzde şehrin yatay gelişiminin ana aksı bu yöndedir. Yine Elazığ Yolu üzerinde Devegeçidi Çayı'na kadar olan kısım, şehrin gelişme gösterdiği diğer bir alan olarak gösterilebilir (Harita 2).

2. Çalışmanın Amacı ve Temel Hipotezler

Diyarbakır şehir yerleşmesini konu edinen bu araştırma, bir doktora tezi kapsamında hazırlanmıştır. Tezin başlıca amacı; Diyarbakır'ın gelişiminde rol oynayan temel faktörleri ve şehrin gelişim sürecini belirlemek, şehrin mekâna dağılışı, yatay ve dikey gelişimi, şehirleşmenin boyutu ve niteliğini tespit etmek, şehrin fonksiyonel özelliklerini değerlendirip, şehir içi arazi kullanımını tespit etmek, nüfus ve yerleşme özelliklerini coğrafi bir bakış açısıyla ortaya koymaktır. Ayrıca şehrin planlanmasından ve yerel yönetim anlayışından kaynaklı sorunlara coğrafya biliminin prensipleri çerçevesinde çözüm önerileri sunmaya çalışmaktır.

Şehirlerin özellikle son yıllarda beşeri coğrafya başta olmak üzere şehir planlama, mimarlık ve sosyoloji gibi farklı disiplinlerce çalışma konusu olarak tercih edilmesi ve şehir coğrafyası başlığında Diyarbakır şehri ile ilgili kapsamlı bir çalışmanın henüz yapılmaması, tez konusunun belirlenmesinde temel dayanak olmuştur. İlk defa yapılacak bu çalışmadan elde edilecek bilimsel tespitler ve önerilerle Diyarbakır şehrinin gelecekteki planlarına yardımcı olmak amaçlanmaktadır. Böylece ülkemizde az sayıda olan şehir coğrafyası çalışmalarına yenisi eklenmiş olmakla birlikte, Diyarbakır şehri ile ilgili dağınık ve eksik veriler bir araya getirilmiş olacaktır. Son olarak, Diyarbakır şehri ile ilgili planlama sorunları ve öneriler ortaya konularak yapılacak planlamalar için ilgili kurumlara temel bir bilgi ve veri kaynağı oluşturmak amaçlanmaktadır.

Şehir yerleşmeleri; *küçük bir sahada, büyük nüfus kütlelerinin bir arada yaşadığı ve geçimini temin ettiği yerlerdir* (Göney, 1984: 1). Şehirde yaşayan insanlar,

coğrafi mekân üzerinde resmî ve özel binalar, iş yerleri, konutlar, cadde ve sokaklar, sanayi kuruluşları, parklar, eğlence yerleri gibi çok sayıda beşeri tesisler kurmuşlardır.

Günümüzde şehirleşme ve şehirler konusu, coğrafya içinde büyük önem kazanmıştır. Gittikçe kalabalıklaşan şehirlerde, toplum hayatı karmaşık hâl almakta, sorunlar artmakta ve yoğunlaşmaktadır. Şehirler, insanlık tarihinin en büyük kültürel, sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmelerine sahne olmaktadır. Bu nedenle şehir yerleşmelerinin coğrafi bakış açısıyla incelenip bütün yönleriyle ortaya konulması büyük önem arz etmektedir.

Şehirlere ait inceleme ve araştırmalar, dünyada ve Türkiye'de hızla artmaktadır. Sadece coğrafyacılar değil şehircilik uzmanları, mimarlar, plancılar, genel idare ve yerel yöneticiler gibi çeşitli meslek grupları da şehirleri değişik yönleriyle ele alıp inceleme konusu yapmaktadır.

Ülkemizdeki coğrafyacıların şehirlere yönelip buralara daha yoğun biçimde ilgi duymaları ilginç olduğu gibi bir o kadar da gereklidir. Bu alanda çalışmaların gittikçe yoğunlaşması Türkiye'nin geleceği için de çok önemlidir (Gürsoy, 1998: 7).

Şehirleşme hareketlerinin dünyada ve ülkemizde farklı özelliklere sahip olması ve farklı şekillerde ortaya çıkması yerel ölçekli şehir coğrafyası çalışmalarını gerektirmiştir. Ülkemizde şehirleşme hızı çok yüksek yerleşmelerden biri olan Diyarbakır'da, doğal ve beşeri özellikler tespit edilerek alan içindeki farklılıklar ve benzerlikler ortaya konulmaya çalışılacaktır. Nitekim Diyarbakır'da plato, vadi, ova, volkanik tepe gibi birbirinden çok farklı alanlar ve bu alanlarda ortaya çıkan nispeten farklı beşeri faaliyetler bulunmaktadır. Diyarbakır şehir sınırları içerisinde yapılacak arazi çalışmalarıyla coğrafi çevrenin insan hayatı üzerindeki etkileri ve insanın da doğal çevre üzerindeki müdahalesi, şehir fonksiyonları ve şehirselleşme örnekleri üzerinden ortaya konmuş olacaktır.

İnceleme sahasında tarım potansiyeli açısından önemli bir değere sahip olan başta Hevsel Bahçeleri ve Dicle (Bağıvar) Mahallesi'ndeki topraklar olmak üzere önemli tarım arazileri bulunmaktadır. Çoğunlukla sulanabilen ve şehrin sebze ihtiyacının önemli

bir kısmını karşılayan bu arazilerin tarım faaliyetleri ve şehre etkilerini fazla ayrıntıya girmeden incelemek faydalı olacaktır.

Tarihin farklı dönemlerinde birçok medeniyete ev sahipliği yapan Diyarbakır, coğrafi konumunun sağladığı avantajın etkisiyle varlığını günümüze kadar sürdürmeyi başarmıştır. Farklı medeniyetlerin şehre kazandırdığı başta surlar olmak üzere çok sayıdaki tarihî ve kültürel eserler, şehrin sosyo-ekonomik ve özellikle de turizm açısından önemini ortaya koymaktadır. Bunların bir bütün olarak değerlendirilmesi, doğal ve beşeri kaynakların şehirde meydana getirdiği farklılaşma ve gelişmeler coğrafi bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Çalışmanın Temel Hipotezleri (Varsayımları)

1. Diyarbakır şehrinin kuruluş yerini büyük ölçüde belirleyen doğal özellikler, günümüzde de şehrin gelişim yönlerini etkilemektedir.
2. Şehrin ekonomik açıdan gelişmesinde lokasyon oldukça etkilidir.
3. Şehir içi arazi kullanımında lokasyon, litoloji, rölyef, toprak yapısı, bitki örtüsü ve hidrografik özellikler etkilidir.
4. Diyarbakır şehrinin önce kuzey ve kuzeybatı, daha sonra batı yönünde gelişim göstermesi, şehrin güney ve doğusunda bulunan Dicle Vadisi'nin topoğrafik engelinden kaynaklanmaktadır.
5. Diyarbakır şehrinin kuruluş ve gelişmesinde yer üstü ve yer altı su kaynaklarının etkisi fazladır.
6. Karacadağ ve yakın çevresi, sahip olduğu otlaklar ve su kaynaklarından dolayı hayvancılığın gelişmesine ve de şehrin gıda ihtiyacının karşılanmasına katkıda bulunmaktadır.
7. Bitki örtüsünün step ağırlıklı olması, şehrin yatay gelişmesinde doğal bir engelin oluşmamasını sağlamıştır.

8. Diyarbakır şehrinin bulunduğu alanda Karacadağ volkanizmasından kaynaklanan bazalt taşı yerel mimarinin ana malzemesini oluşturmaktadır.

9. Diyarbakır şehri çevresinde tarım arazilerinin fazlalığı tarım fonksiyonunun gelişim göstermesini sağlamıştır (Hevsel Bahçeleri ve Bağıvar gibi).

10. Hizmet sektörünün Diyarbakır şehrinin gelişiminde önemli etkileri söz konusudur.

11. Diyarbakır şehrinin tarihî dönemlerden itibaren idari fonksiyonlara sahip olması, diğer şehir fonksiyonlarının gelişmesinde etkili olmuştur.

12. Diyarbakır şehrinin ulaşım özellikleri ticari faaliyetleri etkilemektedir.

13. Diyarbakır'da farklı medeniyetlerin şehre kazandırdığı başta surlar olmak üzere tarihî ve kültürel değerler, şehrin beşeri açıdan sahip olduğu önemi ortaya koymaktadır.

14. Şehrin doğusunda 7. kolordu kışlası ile batısında havaalanının bulunması, şehrin Sur ilçesinden itibaren mecburen kuzey yönünde gelişim göstermesine neden olmuştur.

15. Diyarbakır şehrinin Dicle Vadisi'nin doğu kesiminde gelişim göstermesi ile Dicle Üniversitesi yerleşkesi arasında bir ilişki vardır.

16. Demiryolu hattının, yerleşim sahasında kuzey-güney yönde geçmesi şehrin yatay gelişmesini belli alanlarda kısıtlamıştır.

17. Dar ve ivicacılı sokak yapısı nedeniyle şehrin diğer bölgelerine göre değişim ve dönüşümün az olduğu Tarihî Suriçi'de, yeni hazırlanan projeyle birlikte büyük ölçüde bir değişim ve dönüşüm söz konusu olacaktır.

18. Dicle Vadisi geçmişten günümüze şehrin en önemli rekreasyon sahalarından biridir.

19. Türkiye'deki şehirlerin genel gelişim yönü olan batı istikameti, Diyarbakır şehri için de geçerli olup daha çok Şanlıurfa Yolu aksında gelişim göstermektedir.

20. Ülkemizin önemli miktarda nüfus barındıran şehirlerinden biri olan Diyarbakır'ın nüfus artış oranlarına bakıldığında bu özelliğini devam ettireceği ve nüfus barındıran şehirler arasında üst sıralara çıkacağı tahmin edilmektedir.

3. Malzeme ve Yöntem

Araştırma için gerekli bilgiler, sosyal bilimler ve beşeri coğrafyada kullanılan çeşitli yöntemlerle elde edilip bir araya getirilmiştir. Literatür taraması başta olmak üzere istatistiki veriler, tarihî kayıtlar, bilimsel çalışmalar, arazi çalışması ve gözlemlerden elde edilen bilgi ve veriler ışığında bilgiler ele alınmış; analiz, sentez, karşılaştırma, ilişki kurma ve sebep-sonuç ilişkisi gibi bilimsel ilkeler kullanılarak coğrafyanın dağılışı prensibi ile birlikte ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın belirli bir düzende ilerlemesini sağlamak amacıyla bir çalışma planı ve programı hazırlanmıştır. Plan çerçevesinde gerçekleştirilecek faaliyetler belirlenmiş ve bu faaliyetlerin adım adım yerine getirilmesi hedeflenmiştir. Dört ana aşamadan oluşan araştırma planı aşağıdaki gibi detaylandırılmıştır:

Araştırmanın ilk ve en önemli aşaması literatür incelemesine dayanmaktadır. Bu amaçla Ankara, İstanbul ve Diyarbakır'daki çeşitli kütüphanelerdeki kaynaklar detaylı şekilde incelenmiştir. Şevket Beysanoğlu, Rıfkı Arslan, Ahmet Necdet Sözer ve Orhan Cezmi Tuncer Diyarbakır şehri ile ilgili ilk çalışmaları ortaya koymuşlardır. Çalışma alanı ve konusuyla ilgili veriler; İller Bankası, MTA, Meteoroloji Genel Müdürlüğü, TÜİK, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, DPT, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı, Dicle Üniversitesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı ile DSİ gibi kamu kurum ve kuruluşlarından temin edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında çeşitli kitaplar, tezler, süreli yayınlar, yıllıklar, brifing raporları, istatistiki raporlar, ansiklopediler, fotoğraflar, stratejik planlar gibi kaynaklardan elde edilen verilerle çalışma daha kapsamlı ve çok boyutlu hale getirilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) ile ilgili çeşitli yazılımlardan (Arcgis, Global Mapper, Mapinfo, Google Earth gibi) faydalanılarak araştırma sahasıyla ilgili belli başlı haritalar çizilmiştir. Bu haritaların başlıcaları: Lokasyon, topoğrafya, jeoloji, nüfus dağılışı, nüfus yoğunluğu, şehir içi arazi kullanımı, merkezî iş sahası, şehrin fonksiyon sahaları haritası ve şehrin gelişim haritalarıdır. Bunların çiziminde kullanılacak altlık haritalar, Harita Genel Komutanlığı ile MTA ve DSİ gibi kamu kurum ve kuruluşlardan temin edilerek işlenmiş ve arazi çalışmaları ile de desteklendikten sonra Arcgis10.3 ve Mapinfo Pro17.0 sürümleriyle oluşturulmuştur.

Araştırma sahasının sosyal, kültürel ve ekonomik özelliklerini yansıtan sayısal veriler tablo haline getirilmiştir. Söz konusu veriler harita ve grafik gibi görsel şekillerle somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Tablo ve şekilleri oluşturmak için kullandığımız veriler TÜİK, Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, Diyarbakır Küçük Sanayi Sitesi Kooperatifi, Diyarbakır İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Diyarbakır İl Sağlık Müdürlüğü ve Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü gibi resmî kurumlardan elde edilmiştir.

Tezin yazılmasından önceki son çalışma, arazi çalışmalarını kapsamaktadır. Bu aşamada kurum ve kuruluşlardan elde edilemeyen veriler, arazi çalışmaları neticesinde kişisel gözlem ve mülakat çalışmalarıyla elde edilmiş, bazı veri ve bilgilerin doğruluğu saha gözlemleriyle örtüştürülmüştür. Saha çalışmaları farklı tarihlerde birçok defa tekrarlanmıştır.

Dördüncü aşama, tezin yazımı ve sonuçlandırılması kısmını oluşturmuştur. Bu çalışmalar daha çok masa başında gerçekleştirilmiştir. Arazide yapılan mülakatlar, anketler ve gözlemlerden elde edilen bilgiler birlikte yorumlanarak çalışmaya son şekli verilmiş ve bir tez metni hazırlanmıştır.

4. Araştırma Konusunun Kavramsal Çerçevesi

Bilindiği gibi hızla artan dünya nüfusu büyük bir hızla şehir olarak adlandırılan yerleşmelerde toplanmaktadır. Birçok araştırmacı nüfusun kırdan şehre göç etmesinin sebeplerini araştırırken birçoğu da nüfusun yöneldiği şehirler üzerinde çalışmaktadır (Uzuneminoğlu, 1992: 3).

Farsça kökenli olan “şehir” sözcüğü; Fransızca “ville”, Almanca “stadt”, İngilizce “city”, Arapça “Medine” olarak kullanılmaktadır. Şehir kavramı İzbırak'a göre, köyden ayrı olarak “bir bölgede çeşitli sanat, endüstri ile ticaret, yollar, ulaştırma bakımından böyle bir bölgenin ortasında bulunan büyücek yerleşme yeri” olarak tanımlanmıştır (1975: 293).

Bugün “şehir” sözcüğünün sözlük anlamında bir birliğin olmaması şehir tanımının yapılmasını oldukça güç kılmaktadır. İngilizcede şehri ifade etmek üzere kullanılan “town” ve “city” kelimelerindeki anlam farklılığı, Fransızcadaki “ville” ve “cite” kelimeleri için de geçerli bir durumdur. Fransızcadaki “cite” daha çok “sosyo-politik manada ele alınmış şehri” ifade etmektedir. İsveççede “köy” olarak kullanılan sözcük Norveççede “şehir” anlamında kullanılmaktadır. Şehri ifade eden sözcükler, çeşitli dillere göre bir bütün olarak değerlendirildiğinde anlamca bir birlik sağlanamadığı görülmektedir. (Uzuneminoğlu, 1992: 3-4). Ancak ülke planlaması açısından şehirleşme, belirli bir politika çerçevesinde değerlendirilerek belirli bir şehir tanımı yapılmalıdır.

Özellikle 2019 yılı itibarıyla nüfusunun % 90'ından fazlası (Büyükşehir Yasası ile birlikte) şehir yerleşmelerinde ikamet etmekte olan ülkemizde, bu konu çok daha büyük önem kazanmaktadır. Planlamayla ilgili ciddi sorunlarla boğuşmak durumunda kalan şehirlerimiz, geçmişte sağlıklı bir şehirleşme ve planlama politikasına sahip olunmamasının yükünü çekmektedir. Şehir ve kırsal yerleşmelerinin sahip olduğu fonksiyonlar belirgin bir şekilde tanımlandığında şehir-kırsal ayrımının netleşeceğini, sağlıklı şehir gelişimi sağlanabileceğini ve mevcut sorunların üstesinden gelenebileceğini düşünülmektedir.

Şehir, farklı yönleriyle değişik disiplinler tarafından incelenmektedir. “Şehir” (kent) kelimesi çoğu zaman disiplinin adının önüne sıfat olarak eklenerek şehir sosyolojisi, şehir planlaması, şehir coğrafyası vb. gibi kullanılmakta, böylece şehrin hangi yönden ele alınacağı da açıklanmış olmaktadır (Avcı, 2004: 9).

Ayrıca şehir kavramını, dar kapsamında değil zamana ve mekâna bağlı olarak ele almak zorunludur. Her ülkenin gelişmişlik düzeyi, nüfusu, geleneksel tavırları ve bu konuya bakış açıları farklıdır (Özçağlar, 2003: 76).

Coğrafyacıların yaptığı “şehir” tanımları incelendiğinde genel olarak nüfus büyüklüğü, yoğunluğu ve fonksiyonlar başta olmak üzere bir yerleşmenin şehir olarak nitelendirilmesi için gerekli diğer koşulların yer aldığı görülmektedir. Mesela, Dörries (1930), *şehir adı altında, az veya çok bir plan dâhilinde inşa edilmiş toplu ve genellikle bir çekirdek etrafında gruplanmış ve çok çeşitli unsurların birlikte yer aldığı bir yerleşme* olarak tarif etmektedir. Bobek'e (1927) göre; *coğrafi anlamda bir şehir çok yönlü, iktisadi olduğu kadar siyasi ve kültürel bakımdan da kesin hatlarla sınırlanmamış bir bölgenin kavşak noktasıdır*. Mayer'e (1943) göre şehir, *homojen olmayan karaktere sahip bir yerleşmedir*. Ona göre bir yerleşmede faaliyetler çeşitli ve farklı özelliklere sahipse bu yerleşme şehirdir. Fransız ve İngiliz coğrafyacıları ise şehirler için özellikle *şehre has hayat tarzı* üzerinde durmuşlardır (Göney, 1984: 7).

Göney'e göre, *küçük bir sahada büyük nüfus kitlelerinin birlikte bulunduğu, geçimini temin ettiği yerleşmelerdir* (1984: 1). Garnier ve Chabot'a göre, kendi aralarında parklar, yeşil sahalar, yapım alanları, iş yerleri, buna benzer diğer yerler ile birbirine bitişik evlerden oluşan yerleşme alanları veya diğer yerler; bir sokak, yol, çay, kanal, gezinti yeri, demiryolu veya kale duvarları ile birbirinden ayrılmış olsalar bile burası “şehir” olarak tanımlanmaktadır (1963: 32). Tümertekin ve Özgüç şehri, *yoğunlaşmış, tarımsal olmayan insan yerleşmesi* (1997: 378), Atalay ise, şehri, *kurulmuş, on binlerce insan barındıran ve insanların geçiminde tarım dışı kaynakların hâkim olduğu toplu ve en büyük yerleşme birimi* olarak tanımlamaktadır (1997: 3).

F.Ratzel'e göre şehir, *insan ve her türlü binaların yoğun ve devamlı olarak yer aldığı büyük ticaret yollarının birleştiği geniş alanlar kaplayan aglomerasyonlardır*. Vidal De La Blache ise şehirde yaşayanları kırdaki yaşayanlardan ayırt etmek için üzerinde durulması gereken bir hususun da *hayat tarzı* olduğunu ileri sürmüştür (Uzuneminoğlu, 1992: 4).

Toroğlu'na göre şehir, *belirlenmiş bir miktarın üzerinde nüfusa sahip, farklı amaç ve statüde bireylerin bir arada yaşamak zorunda olduğu, faal nüfusun büyük kısmının tarım dışı faaliyetlere yöneldiği, dolayısıyla çeşitli fonksiyonların ve farklı görünümünün ortaya çıktığı, farklı kural ve kurumlara sahip, çevresiyle etkileşim halinde*

ve çevresine çeşitli mal ve hizmetler sunan merkezî yerleşmeler şeklinde tanımlanabilir (2006: 271).

Coğrafyacının şehir konusuna bakış açısı farklıdır. Coğrafyacı şehri bir bütün olarak ele almakta ve incelemektedir (Tolun-Denker, 1976: 2). Kırsallığın karşıtı olan şehir, toprakla ilişkisi olmayan ve birbiriyle yakından ilişkili faaliyetlerin (kültür, ticaret, sanayi, yönetim ve ikamet ile ilgili faaliyetler) sınırları belli bir alanda yapıldığı yerleşmelerdir (Dickinson, 1966: 10).

Gottmann, *Şehirsel Merkeziyetin Gelişmesi* adlı eserinde, "yerleşmenin şehir olarak nitelendirilmesi için genellikle mahalli yönetimlerin tanımladığı bir ünitenin sınırları içinde yaşayan minimum bir sayıdan daha fazla nüfusun bulunduğu (bu minimum çeşitli tanımlara göre 1,000 ile 30,000 arasında değişir) büyük yerleşmelerdir." şeklinde tanımlamaktadır (1976: 1).

Şehir ve kırsal yerleşmelerinin birbirinden ayırmada kullanılan kriterler ülkeden ülkeye, disiplinden disipline, hatta araştırmacılara göre büyük farklar göstermektedir. Şehir kavramı ülkelere, zamana, uygarlık düzeyine, sosyal yapıya, hatta kişisel görüşlere göre değişmekle beraber, bunun değişmeyen yönü kırsal yerleşme kavramının karşıtı olmasıdır (Emiroğlu, 1975: 126-127).

Özçağlar, şehir yerleşmeleri için 20.000 nüfus sınırının kabul görmesi gerektiğini ve şehir özelliklerinin bu nüfus eşiğinden sonra görülmeye başladığını ifade etmiştir (1996: 20). Bu bağlamda şehirler ülke genel ortalamasının çok üzerinde nüfus yoğunluğuna sahip yerlerdir. Bu yoğunluğun ne olması gerektiği konusunda bir birlik yoksa da ülkemizde 1990 sayımı esas alınarak 20.000'den fazla nüfuslu yerleşmeler için yapılan bir çalışmada, km²'ye düşen insan sayısının genelde 1.000 ile 5.000 eşik değerleri arasında olduğu belirlenmiştir (Özgür, 2000: 122).

Şehir sınıfına girenlerden 20.000-100.000 arasında nüfus büyüklüğü gösterenler orta büyüklükte şehir, 100.000-1.000.000 arasında nüfuslu olanlar büyük şehir, 1.000.000'un üzerinde insanın yaşadığı yerler ise metropol veya milyonluk şehir olarak gruplandırılmıştır (Doğanay, 1994: 421).

Şehirler, idari ve mekân sınırı belli kapalı bir alan durumundadır. Şehirlerde mekân olarak bir bütünlük içinde yapı yoğunluğu bulunmaktadır (Hofmeister, 1993: 59). Şehir yerleşmelerinde binalar, araziye hemen boşluk kalmayacak şekilde kaplamıştır. Şehir adı altında mütalaa edilen bir yerleşme, az veya çok planlı bir şekilde kurulmuştur; sıkışık ve ekseriya açık bir şekilde göze çarpan bir nüve etrafında çok çeşitli şekiller arz eden bir iskân sahası durumundadır (Göney, 1984: 9).

Darkot'a göre, bir yerleşmeye ilmî manada şehir denilebilmesi için bu yerleşmede yaşayışın hemen hemen toprağa bağlı kalmaması ve toprağa bağlı olmayan geçim kaynaklarının da katılarak iş bölümünün belirmesi gerekmektedir (1955: 93). Şehirleri fonksiyonlarına göre tanımlayan Tolun-Denker'e göre, şehir genel olarak zirai olmayan faaliyetlerin toplanma-yoğunlaşma mekânıdır. Şehirde özellikle hizmet sektörü faaliyetleri hâkimdir (1976: 27). Doğanay'a göre ise, ekonomik fonksiyonlar arasında tarımın çok az önem taşıdığı, çalışan nüfusun çoğunluğunun tarım dışı işlerde (veya işlerden birinde) çalıştığı yerleşme şekli veya yerleşme birimidir (1994: 486-487).

Şehirlerin belirlenmesinde kullanılan fonksiyon ölçütünde tarım dışı faaliyetler esas alınır. Tarım dışı faaliyetin hacminde ülkeler arasında kabul edilmiş bir sınır yoktur. Gelişmişlik derecesine bağlı olarak bazı ülkeler % 50'nin üzerinde sanayi faaliyetine sahip yerleşmeleri şehir kabul ederken bazı ülkelerde bu değer % 80 kadardır (Çezik, 1982: 6). Şehirler, bünyesinde barındırdığı insanların ihtiyaçlarını başka yerleşmelere fazlaca muhtaç olmadan yerinde karşılayabilecek fonksiyonlara sahip bulunan yerleşmelerdir (Özçağlar, 2003: 84).

Şehirler fonksiyonlarına göre; tarım şehirleri, ticaret şehirleri, liman şehirleri, sanayi şehirleri, idari, askerî ve kültürel şehirler, turizm şehirleri, maden ve enerji kaynaklarının bulunduğu şehirler şeklinde gruplara ayrılabilir (İzbırak, 1992: 293).

BİRİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIR VE YAKIN ÇEVRESİNİN DOĞAL ÇEVRE ÖZELLİKLERİ

Şehirlerin kuruluşu, gelişmesi ve kimlik kazanması; sit-situasyon koşulları ile birlikte topoğrafya, iklim, toprak ve hidrografik özellikler vb. doğal çevre bileşenlerine bağlı olduğu gibi şehirde yaşayan nüfusun miktarı ve etkinliklerinin karşılıklı etkileşimlerinin de bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Karadağ ve Koçman, 2007: 4).

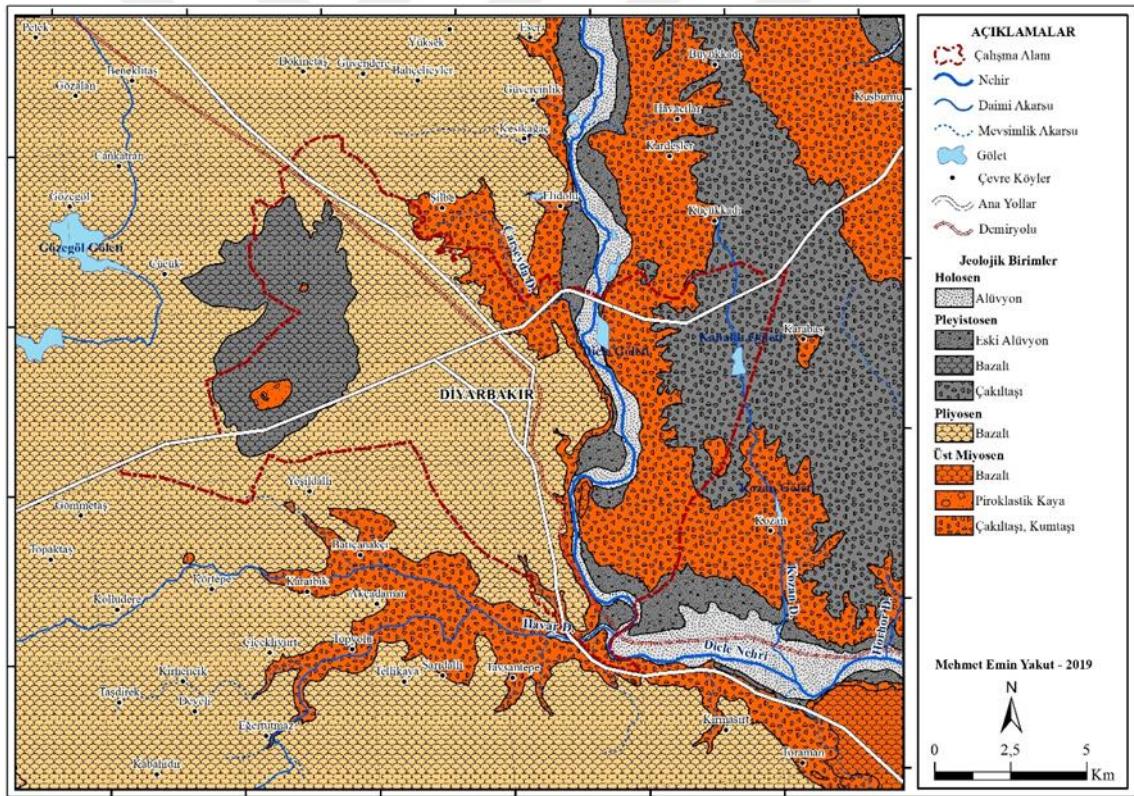
Günümüzde şehirleşme ve şehrin kimlik olgusunun teşekkülünde daha çok sosyal, ekonomik ve demografik faktörler incelenmekte, şehir varlığının temel unsuru olan “doğal çevre bileşenleri” ihmal edilmektedir. Oysa şehirleşme süreci üzerine etkili faktörleri; sosyal, kültürel ve tarihî faktörler ile doğal çevre faktörleri olmak üzere iki ayrı grupta incelemek mümkündür (Karadağ ve Koçman, 2007: 5). Bu bölümde Diyarbakır şehrini etkileyen doğal çevre faktörleri, şehrin kuruluşu ve gelişmesine etkileri ölçüsünde incelenmeye çalışılmıştır.

1.1. Jeolojik Özellikler

Diyarbakır şehri ve yakın çevresi, jeotektonik özellikler bakımından üzerinde konumlandığı Arabistan Platformu'nun tipik özelliklerini yansıtmaktadır. Güneyde Mardin Eşiği ve kuzeyde Güneydoğu Toroslar kıvrım kuşağı ile Bitlis Sütur Zonu arasında kalan Diyarbakır Havzası'nın, çevresi platforma ait Eosen-Miyosen yaşlı karbonatlar ile kuşatılmıştır. Çalışma sahasının kuzey ve batı kesimlerinde geniş yüzeylemeler veren Alt Miyosen yaşlı flişler, bu karbonatların üzerinde yer almaktadır. Sahanın kuzey kesimlerinde Hazro, Lice ve Hani çevresindeki güneye devrik antiklinallerin aşınmış merkezi kısımlarında platforma ait Mesozoyik birimlere rastlanmaktadır.

Çalışma sahası ve yakın çevresinde Arabistan Platformu'nun yukarıda belirtilen denizel birimleri üzerine Üst Miyosen yaşlı Şelmo formasyonu açılı uyumsuzlukla gelen ilk birimdir. Bu formasyon yer yer marn tabakası içeren kırmızımsı kahve-gri renkli, çapraz tabakalı konglomera ve kumtaşlarından oluşmaktadır. Formasyon daha çok alüvyal yelpaze ve örgülü akarsu ortamlarında çökelmiştir. Dicle Nehri ve kollarının oluşturduğu akarsu ağı sahasında geniş alanlarda bu formasyona ait jeolojik birimlerle karşılaşmaktadır. Şelmo formasyonu üzerine Üst Miyosen-Alt Pliyosen yaşlı Yeniköy formasyonu belirgin bir aşınım yüzeyi ile yer almaktadır. Formasyon ana malzeme olarak çakıl taşı, kum taşı, silt taşı ve kil taşından oluşmaktadır. Çakıltaşı ve kumtaşı akarsu, silttaşı ve kiltası ise göl ortamlarda çökelmiştir (Çağdaş vd, 2009: 2).

Harita 3: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresinin Jeoloji Haritası.

Kaynak: MTA (2002)'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Üst Miyosen-Alt Pliyosen yaşlı karasal birimleri Pliyo-Kuvaterner yaşlı Karacadağ bazaltları uyumsuz olarak örtmektedir. Esas olarak olivinli bazaltik lavlardan ve piroklastitlerden oluşan Karacadağ bazaltları, plato tipi volkan morfolojisi sergiler (Harita 3). Pleyistosen'de özellikle Dicle Vadisi'nin kuzey kesimlerinde, akarsu

ortamlarında masif konglomera çökelimleri olmuştur. Yer yer merceksi geometrili kömür ara katkıları ve yine merceksi geometrili kum taşı-çamur taşı bankları içeren zayıf tutturulmuş bu konglomeralar, Gölpınar formasyonu olarak tanımlanmıştır (Çağdaş vd, 2009: 2).

İnceleme alanında güncel akarsu boylarında görülen alüvyonlar Holosen yaşlı en genç çökellerdir. Akarsuların kenar kısımlarında görülen taraçalar eski alüvyonları, vadi tabanlarında görülen ve günümüzde akarsular tarafından şekillendirilenler ise yeni alüvyonları teşkil etmektedir.

Yukarıda kısaca açıklanan jeolojik birimler, Diyarbakır şehrinin kuruluş ve gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir. Diyarbakır şehri büyük ölçüde bazalt tabakaları üzerinde kurulmakla birlikte araştırma sahasında Dicle Vadisi'nin doğusunda yer alan kısmı daha çok piroklastik kaya ve çakıl taşından oluşmaktadır (Harita 4). Şehrin neredeyse tüm mahalleleri bazalt blokları; Kıtılbıl, Kabasakal, Tanoğlu ve Yiğitçavuş mahalleleri ise çakıltaşı arazisi üzerinde kurulmuştur. Bağıvar (Dicle) Mahallesi'nin tamamına yakın kısmı ile Kıtılbıl Mahallesi'nin Dicle Vadisi'ne bakan yamaçları ise piroklastik kayaçlar üzerinde yer almaktadır.

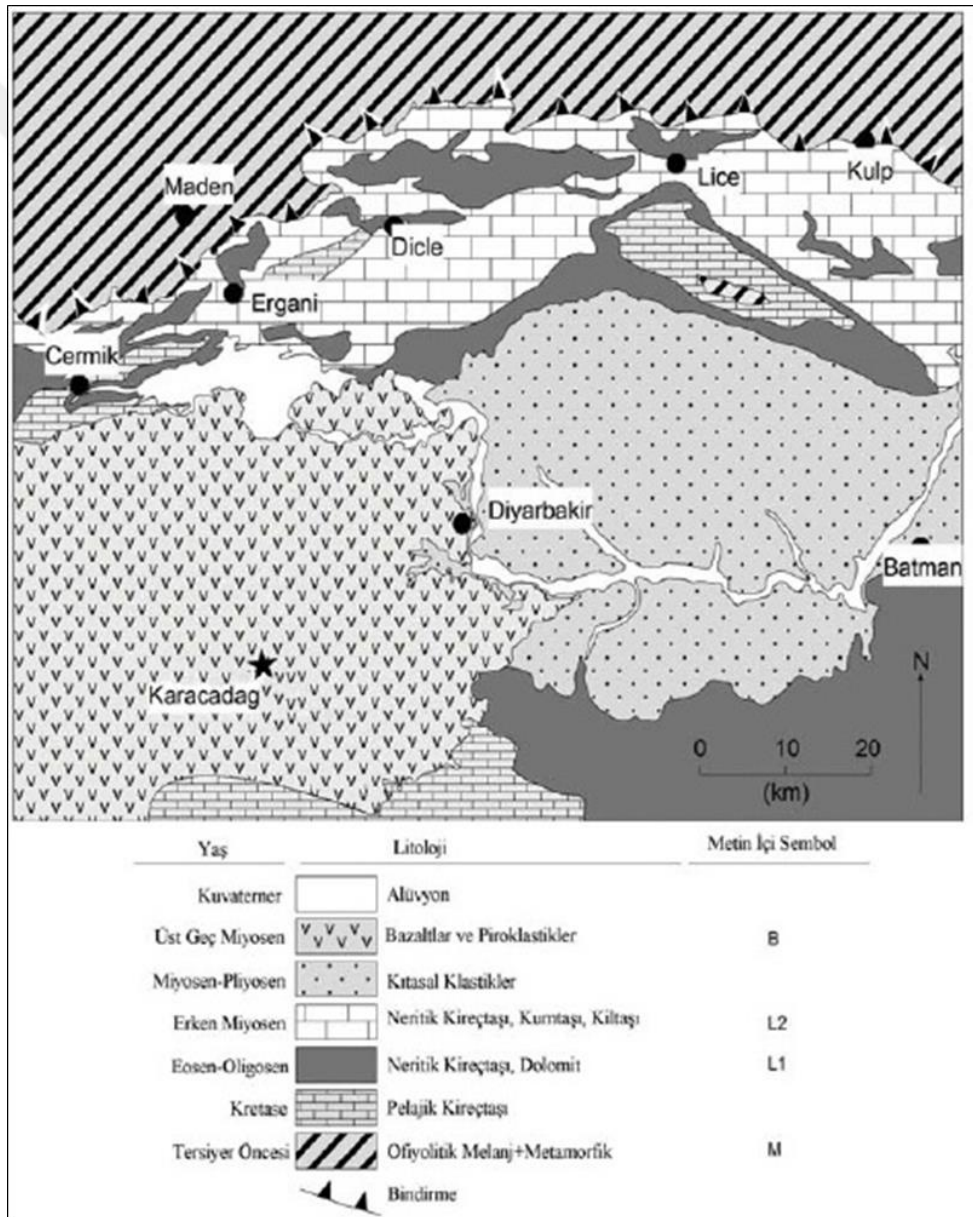
İnandık, "*Diyarbakır Civarında Köy Hayatı*" adlı makalesinde Dicle'nin iki yakasındaki farklı jeolojik yapının beşeri faaliyetleri de farklılaştırdığını belirtmiştir. Nehrin doğu yakasındaki sahalarda tarıma dayalı büyük köylerin görüldüğünü, batı yakasındaki bazalt platosunda ise daha çok hayvancılık faaliyetlerinin ağırlık kazandığı küçük köylerin görüldüğünü ifade etmiştir (1951: 139).

Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi tarafından 2006 yılında hazırlanan Nazım İmar Planı Raporu'nda MTA (2002)'nin jeolojik verilerine bağlı kalınarak Diyarbakır şehri için uygun yerleşim alanı, sanayi ve katı atık depolama alanları belirlenmiştir. Bu amaçla kayaların yapısal özellikleri, laboratuvar deneyleri ile test edilmiş ve zemin sınıflaması yapılmıştır. Buna göre, Diyarbakır şehri ve yakın çevresi aşağıda verilen başlıca jeolojik birimlerden oluşmaktadır:

Şelmo Formasyonu (Tmş): Araştırma sahasında geniş yer kaplamasına rağmen büyük ölçüde Karacadağ bazaltları ve Yeniköy formasyonu ile örtüldüğünden belirli

alanlarda yüzeylemektedir. Yapılan deney sonuçlarına göre, çoğunlukla az tutturulmuş ve ince tabakalı, gri ve koyu renklerde kumtaşı ve konglomera ile yer yer pembe renkli yumuşak kireçtaşından oluşmaktadır. Dicle Üniversitesi kampüs alanının batısında Dicle Nehri'ne bakan yamaçlarda görülen bu formasyona; Dicle Nehri, Havar Çayı ve Çarseyda Deresi yataklarında rastlanmaktadır. Ayrıca Havar Çayı'nın Dicle Nehri'ne yaklaştığı Diyarbakır - Mardin karayolu Çarıklı mevkiinde yol yarmasında lavlarla örtülü Şelmo formasyonu müşahade edilmektedir.

Harita 4: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresinin Litoloji Haritası.

Kaynak: Sütçü, 2008.

Diyarbakır şehir yerleşmesinin kurulduğu alanda günümüzde daha çok gecekonduların yer aldığı Yenişehir ilçesine bağlı Şehitlik Mahallesi'nin Benusen Deresi civarı ile Feritköşk, Dicle, Aziziye, Gürdoğan ve Cumhuriyet Mahalleleri'nin kurulduğu alanlar ve Bağıvar (Dicle) Mahallesi bu formasyonda konumlanmaktadır.

Yeniköy Formasyonu (Tply): Çakıltaşı, kumtaşı, siltaşı ve çamurtaşı kayalarının oluşum sırasına göre birbirini takip etmesiyle oluşmuş ve çakıllar orta-iyi derecede yuvarlaklaşmıştır. Kumtaşları iyi tutturulmamış olduğundan dağınık ve karbonat çimentoludur. Birim altta kumtaşı ile başlayıp üste doğru siltaşı ve kıltaşına geçmektedir. Kıltaşlarından alınan örnekler üzerinde yapılan deney sonucu birimin hafriyatı kolay olup üzerindeki toprak örtüsü 1 m'den fazladır (Gölcük, 2010: 39).

Araştırma sahasında Dicle Vadisi'nin doğu yakasında konumlanan Dicle Üniversitesi genel olarak Yeniköy formasyonu üzerinde yerleşik bulunmaktadır. Dicle Üniversitesi kampüs alanı içerisindeki fakülte ve idari binalar, lojmanlar, sosyal tesisler ve ayrıca Dicle Vadi Evleri bu birim üzerinde yer almaktadır.

Karacadağ Volkanitleri (K1, K2, K3, K4, K5, K6): Şaroğlu ve Emre'ye göre, Karacadağ grubu volkanitleri üç fazda ürün çıkarmıştır ve her evrede farklı çıkışlardan yayılma göstermiştir. Karacadağ volkanitleri çalışma sahasında Dicle Nehri kıyısına kadar yöredeki yaygın kayaları örtmüştür (Foto 1). Bu durum, Dicle Nehri ve kollarının oluşturduğu vadiler boyunca açıkça gözlemlenmektedir (1987: 386).

K1, K2, K3 simgeleriyle adlandırılan lavlar, Karacadağ volkanizmasının birinci fazına ait olup diğer lavlara göre daha geniş alanlara yayılmıştır. K1 bazaltları özellikle çalışma alanında çok yaygın olarak gözlenmektedir. Üzerinde yer yer tarıma uygun toprak örtüsü bulunan bu lavlar, başlangıçtaki morfolojilerini korumuştur. K1 bazaltlarından alınan örnekler üzerinde yapılan deneyler sonucunda kaya sınıfı; çok aşırı sert, çok sert kaya sınıfında ve çok yüksek dayanıklılığa sahiptir. Üzerinde toprak oluşumu zayıf olduğundan bu birimin hafriyatı çok zordur. Üzerinde genellikle 0-50 cm arasında toprak örtüsü geliştiği gözlenmiştir. K3 bazaltlarından alınan örneklerle yapılan deneylerde kaya sınıfı; çok sert, sert ve orta-yüksek dayanımlı belirlenmiştir. Zemin

hafriyatı çok zordur. Toprak örtüsünün 0–10 cm arasında geliştiği gözlenmiştir. Dolayısıyla buralarda tarım faaliyetleri oldukça kısıtlı imkânlarda yapılmaktadır.

Foto 1: Diyarbakır şehri Karacadağ volkanizmasının yayıldığı alanlarda yatay gelişimine devam etmektedir (ön planda bazalt blokları).

Karacadağ Grubu'nun son fazını oluşturan kayalar bazaltik lavlardır. K5 bazaltlarından alınan kaya örnekleri üzerinde yapılan deneylerde kaya sınıfının çok aşırı sert olduğu belirlenmiştir. K6 simgesiyle gösterilen birim Karacadağ Grubu'na ait en genç ürünlerden meydana gelmiştir. Karacadağ'ın güney yamacında yüzeylenen bu faz ürünlerinde çok az toprak örtüsünün gelişmiş olduğu ve ilk lav morfolojilerini koruduğu gözlenmektedir. Birimden alınan örnekler üzerinde yapılan deneylerde kaya sınıfının çok aşırı sert kaya grubunda yer aldığı, çok yüksek ve yüksek-orta dayanıklılığa sahip olduğu tespit edilmiştir. Birimin hafriyatı çok zor olup üzerinde ancak 10 cm'den daha az toprak örtüsü gelişmiştir. Bu sahalarda sınırlı sahalarda tarım yapılmaktadır. Bu nedenle daha çok hayvancılık faaliyetleri yaygındır (Gölcük, 2010: 40).

Gölpınar Formasyonu (Qplg): Birim gevşek tutturulmuş, kırmızımsı kahve renkli çakıl taşlarından oluşmuştur. Bu çakıl taşlarının büyüklüğü birkaç cm'den blok büyüklüğüne kadar değişir. Birim hafriyatı kolay olup üzerinde kalınlığı 1 m'den fazla toprak örtüsü gelişmiştir.

Gölpınar formasyonu adını, çalışma alanının doğu sınırının hemen dışında yer alan Gölpınar Mahallesi'nden almaktadır. Çalışma sahasında yer alan üniversite kampüs alanı sınırları içerisinde bulunan Kabaklı Göleti, üniversiteye ait bazı binalar, il AFAD Müdürlüğü ile Ali Gaffar Okkan Polis Meslek Eğitim Merkezi bu alanda yer almaktadır.

Alüvyon (Qy-Qe): Çalışma alanında eski ve yeni alüvyonlar Dicle Nehri ve akarsu boylarında gözlenmektedir. Eski alüvyonlar daha çok kum ve mil boyutlu malzemeler içermektedir. Alüvyondan alınan zemin örnekleri üzerinde yapılan deneylerde, üzerindeki toprak kalınlığının 100 cm'den fazla olduğu görülmüştür. Birimin hafriyatı çok kolaydır. Araştırma sahasında eski alüvyon örtülerine, Üniversite Köprüsü ile Silvan Köprüsü arasında Dicle Nehri'nin doğu sahilinin hemen üzerinde kalan dar bir şeritte rastlanmaktadır.

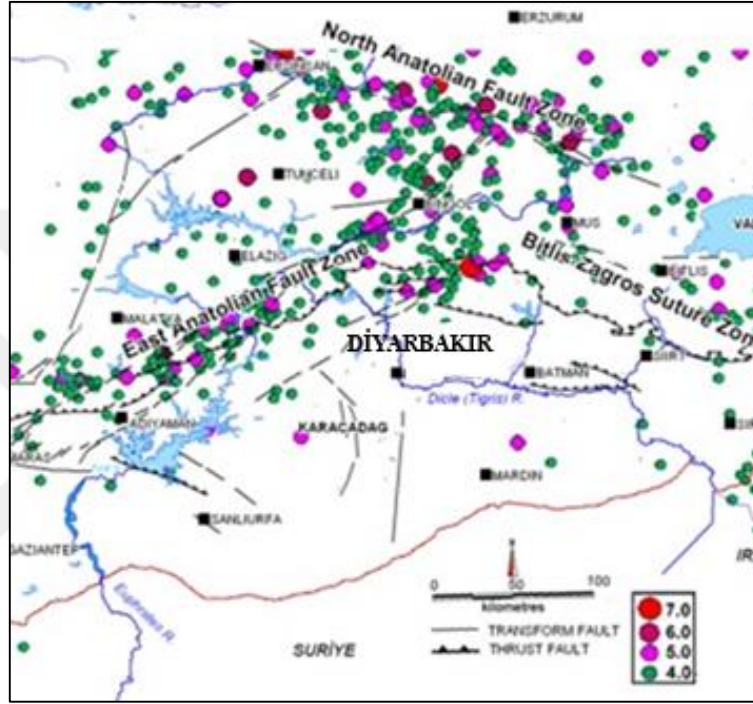
Yeni alüvyon ise tamamen tutturulmamış çakıl, kum ve siltten oluşmaktadır. Birimden alınan zemin örnekleri üzerinde yapılan deneylerde, birim hafriyatının çok kolay olduğu ve üzerinde 1 m'den fazla toprak örtüsü geliştiği belirlenmiştir (Gölcük, 2010: 41). Dicle Nehri'nin günümüzde akış halinde bulunduğu alanlarda yeni alüvyon örtülerine rastlamak mümkündür. Hevsel Bahçeleri, Çevlik ve Yayıklı Düzlükleri ile Çarıklı Mahallesi bu jeolojik birimler üzerinde yer almaktadır. Bu sahalar aynı zamanda Dicle Vadisi'ne karşılık gelmekte ve araştırma sahasında kuzey-güney yönünde uzanarak doğal bir engel meydana getirmektedir.

Deprem Durumu: Diyarbakır şehrinin yakın çevresinde meydana gelen depremler Türkiye ve çevresinde oluşan diğer depremler gibi güncel tektonik hareketlerle ilişkilidir. Deprem riskine karşı kalıcı önlemlerin alınması ancak Diyarbakır ve çevresinin neotektonik özelliklerinin iyi bir şekilde ortaya konulması ile mümkün olacaktır (Çağdaş vd, 2009: 6).

Araştırma sahasında aktif fay bulunmamaktadır. Ancak Diyarbakır'ın kuzeyine tekabül eden Güneydoğu Anadolu Bindirme Kuşağı üzerinde meydana gelen depremler çalışma sahasını etkilemektedir (Harita 5-6 ve DBB 2006 Nazım İmar Raporu, 61). Bu bağlamda özellikle Lice ve Kulp ilçelerinde sık sık depremler meydana gelmektedir. Nitekim Diyarbakır şehrine yaklaşık 80-100 km uzaklıkta yer alan bu deprem kuşağında

6 Eylül 1975 tarihinde Lice Depremi meydana gelmiştir. Depremde resmi kayıtlara göre 8149 bina yıkılmış ya da çok ağır hasar görmüş ve 2384 kişi yaşamını yitirmiştir (Abdüsselamoğlu, 1981: 97-105). Richter ölçeğine göre 6,6 şiddetindeki bu depremin etkisi Diyarbakır şehrinde de hissedilmiştir.

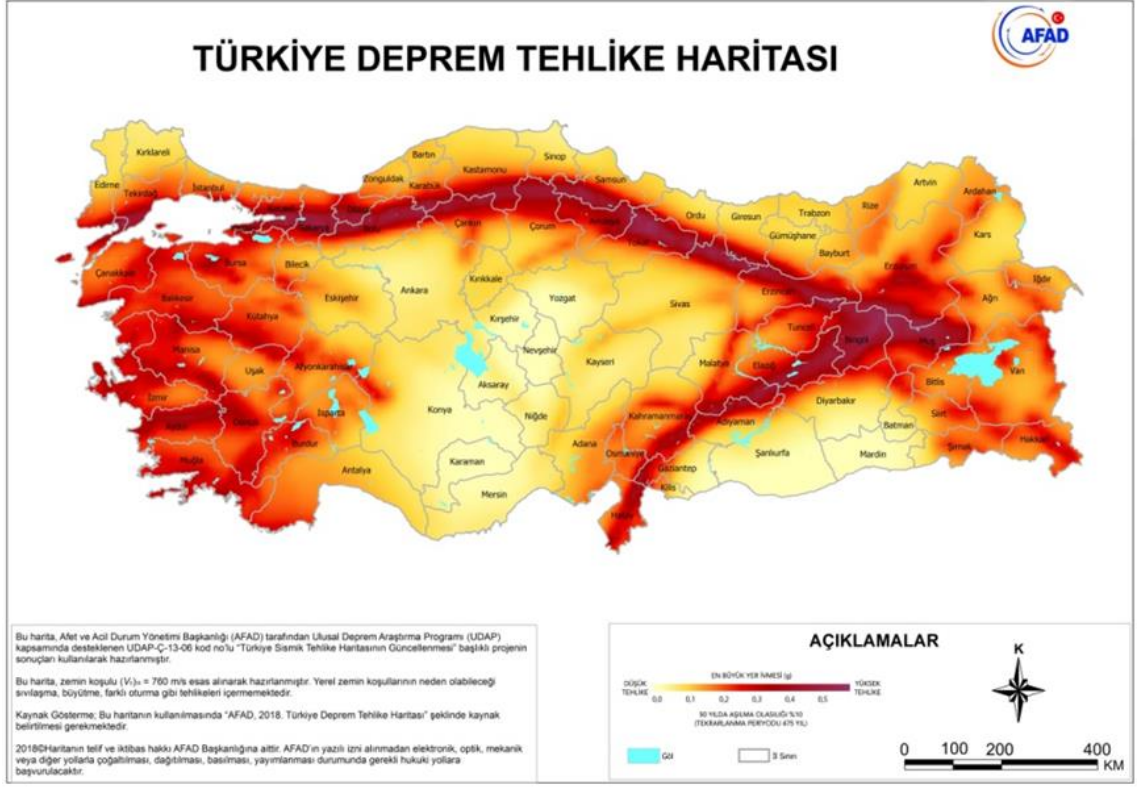
Harita 5: Diyarbakır ve Çevresinin Deprem Etkinliği.

Kaynak: Karadoğan, 2015: 6.

Diyarbakır'ın kuzeyinde kalan sahalarda sismik aktivitesi yüksek bir kuşakta yer aldığından yakın geçmişte olduğu gibi tarih ve tarih öncesi dönemlerde de yıkıcı depremler meydana gelmiş, bu durum yerleşmeleri etkilemiştir. Ancak Diyarbakır şehrinin kuruluş yeri oldukça farklı bir özellik gösterir. Harita 5'e bakıldığında şehrin kuruluş yerinin çevredeki sismik aktiviteden çok az etkilendiği, neredeyse depremlerin görülmediği ve özel bir lokasyona karşılık geldiği görülür. Bu alan kuşkusuz kalkan şeklindeki Karacadağ bazalt kütlesinin yayıldığı alanı kapsamaktadır (Karadoğan, 2015: 7). Karacadağ bazaltik kütlesi sismik açıdan Diyarbakır şehir yerleşmesine litolojik/zemin bakımından önemli avantajlar sağlamaktadır.

Harita 6: Türkiye Deprem Tehlike Haritası.

Öte yandan çalışma sahasının Dicle Vadisi ve yamaçları boyunca, az da olsa deprem ve heyelan gibi afet riskleri mevcuttur. Araştırma sahasında kuzey-güney doğrultusunda geniş alanları kaplayan bu sahalar, su içeriği yüksek ve çok gevşek birimlerden oluşması nedeniyle zemin açısından sıvılaşma riski taşıyan alanlar olarak ayırt edilmektedir.

1996 yılında yürürlüğe giren ve Diyarbakır şehrinin 2. derece deprem bölgesinde yer aldığı Türkiye Deprem Bölgeleri Haritası, AFAD (Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı) Deprem Dairesi Başkanlığı tarafından yenilenmiş ve 18 Mart 2018 tarih ve 30364 sayılı (mükerrer) Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. 1 Ocak 2019 tarihinde yürürlüğe giren 2018 Türkiye Deprem Tehlike Haritası'nda Diyarbakır şehri yine 2. derece deprem bölgesinde gösterilmiştir.

1.2. Jeomorfolojik Özellikler

Doğal çevre özellikleri ile yerleşmeler arasında sıkı ilişkiler söz konusudur. Jeolojik yapı ve morfolojik birimler ile akarsular, beşeri hayat ve şehirleşme üzerinde önemli etkilere sahiptir. Nitekim yerleşmelerin belirli doğal ortam koşullarına sahip alanlarda yoğunlaşma gösterdiği dikkati çekmektedir. Yerleşmelerin dağılışı düzeni üzerinde de yer şekilleri, iklim, su, toprak ve bitki örtüsü gibi doğal özellikler etkili olmaktadır. Kuruluş yeri isabetli olan yerleşim birimleri, bölgelerinin çekim merkezi olmakta ve hızlı bir gelişim seyri göstermektedir (Karadoğan, 2015: 1).

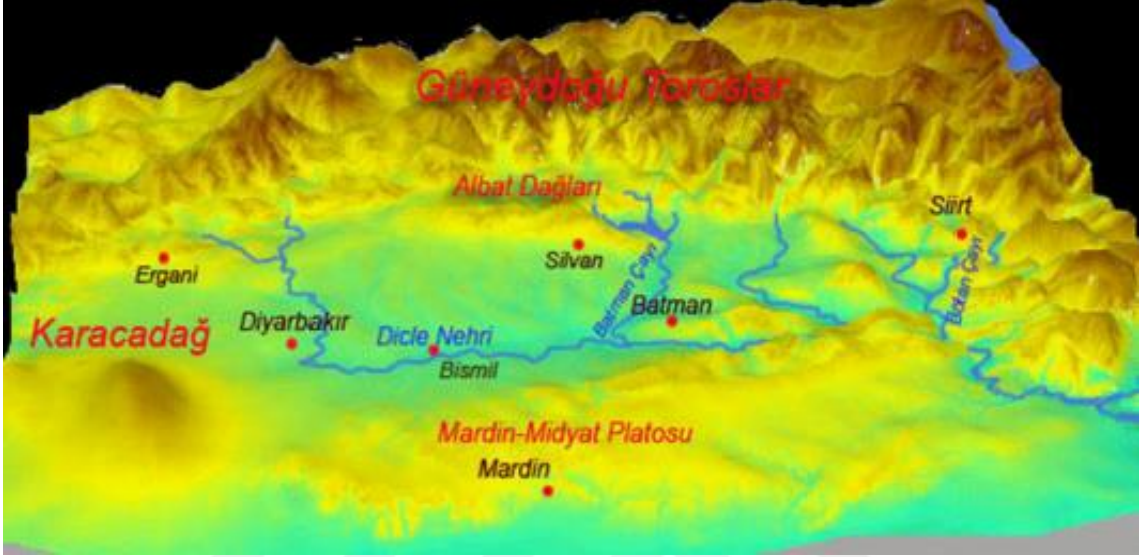
Yalçınlar (1967: 53), Güneydoğu Anadolu'daki büyük şehirlerin genellikle 500-1100 m yükselti aralıklarında yer aldığını ancak yükseltiden çok verimli ovaların, alçak platolardaki verimli toprakların ve akarsu vadilerinin birinci derecede rol oynadığını ifade etmiştir. Diyarbakır şehri 650 m rakımda kurulduğundan yukarıda ifade edilen yükselti aralığında yer almaktadır. Ancak alçak bazalt platosundaki verimli topraklar, yakın çevresindeki verimli ovalar, akarsu vadileri Diyarbakır şehrinin kuruluş ve gelişmesinde birinci derecede etkili olmuştur. Diyarbakır şehrinin kuruluş ve gelişmesinde en etkili fizikî yapılar Karacadağ ve Dicle Nehri ile bunlara bağlı olarak meydana gelmiş morfolojik birimlerdir (Harita 7).

Yerleşim birimlerinin kuruluşunu belirleyici ve yatay gelişmesinde de son derece etkili olan doğal faktörlerin başında jeomorfolojik özellikler gelmektedir. Şehir uzak çerçevede güneyde Mardin Eşiği ve kuzeyde Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ni birbirinden ayıran Güneydoğu Toroslar yayı ile kuşatılmıştır. Bu iki yükselim bölgesi arasında yer alan Diyarbakır Havzası'nın ana eksenini kabaca doğu-batı doğrultulu Dicle Vadisi oluşturur. Diyarbakır Havzası'nın batı-güneybatısında ise Karacadağ kütlesi yer alır (Harita 7).

Diyarbakır şehrinin kuruluş yerinde etkili olan en önemli doğal unsurlar, kalkan şekilli Karacadağ volkan konisi ve buradan çıkan lavların oluşturduğu bazalt platosu ile Dicle Nehri ve Vadisi'dir (Karadoğan, 2015: 3). Bunları daha ayrıntılı olarak belirtmek gerekirse, şehrin kuruluş yeri ve yakın çevresinde; volkanik dağlık kütle, vadiler, bazalt platosu, volkanik koniler, kraterler ile Dicle Vadisi'nde görülen boğazlar, taraçalar,

menderesler, birikinti konileri, birikinti yelpazeleri ve ırmak adaları sayılabilir (Harita 8, Foto 2).

Harita 7: Diyarbakır Şehri ve Çevresinde Ana Topoğrafik Birimler.

Kaynak: Karadoğan, 2015: 2.

Ardos'a göre, *Karacadağ* (1957 m) volkanizmasına ait ilk bazaltik çıkışlar, muhtemelen Vallakien fazı esnasında meydana gelmiş ve bu devreden itibaren de çıkışlar ara ara devam etmiştir (1992: 55). Şaroğlu ve Emre ise, Karacadağ volkanitleri ve yakın çevresi hakkında jeolojik ve tektonik bilgiler vererek Karacadağ volkanının oluşum ve gelişiminin üç evrede çıkan bazalt ve piroklastiklerle oluştuğunu anlatmıştır (1987: 386-390).

Dicle Vadisi'nin kenarlarında üst üste üç taraça seviyesinin görülmesi, Karacadağ üzerinde doğrultu atımlı faylarla ötelenmelerin olması, bazı faylar üzerinde düşey atımın görülmesi ve Orta Miyosen'den itibaren süren Karacadağ volkanizması, Neotektonik'in yörede etkili olduğunun önemli kanıtlarıdır.

Kalkan şekilli bir volkanik kütle, bu kütle üzerinde ve çevresindeki piroklastik koniler, gençlik safhasındaki vadiler, bazaltlarla örtülü plato alanları, genç lavların yüzeylendiği ve aktığı leçelik alanlar, bazı konilerin içinde yer alan kraterler, ayrıca çeşitli

yönlere açılmış ve belirgin olmayan kraterler Karacadağ bağlamında önemli morfolojik birimleri teşkil etmektedir (Canpolat, 2005: 78, 79).

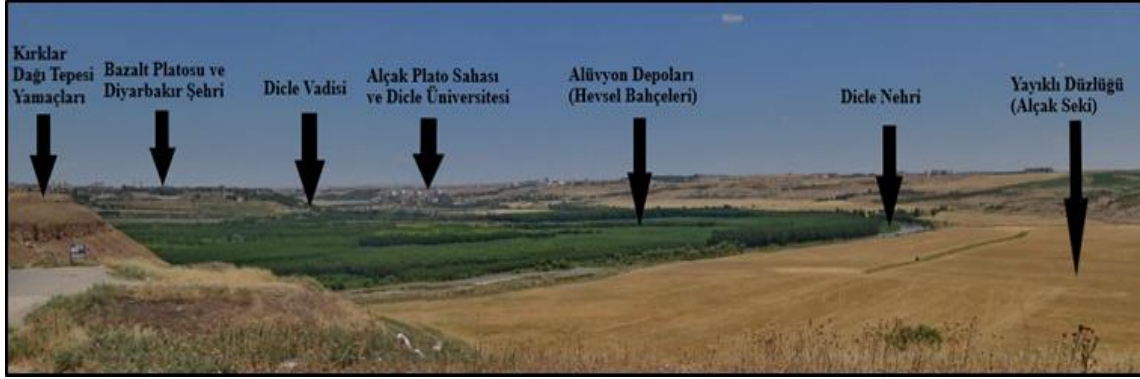

Foto 2: Araştırma sahasının belli başlı jeomorfolojik birimlerinin güneyden görünümü.

Karacadağ volkan kütlesinin zirvesinden çevre kısımlarına doğru eğim çok az olup ortalama 2° kadardır. Akıntı yönleri Diyarbakır, Viranşehir-Derik, Hilvan olmak üzere üç ayrı yönde uzanmaktadır. Ancak şehrin üzerinde kurulduğu bazalt platformunu oluşturan akıntılar, şehrin kuzeybatısındaki Mastfuroş Tepe ve Talay Tepe parazit konilerinden çıkmıştır. Kütlenin ilk şeklini koruduğu söylenebilir. Buna bakarak Karacadağ volkanik kütlesinin, bir ağız veya kraterden çıkan lavlarla değil farklı ağızlarından çıkan ve belirli yönlerde yayılan lavlarla meydana geldiği kabul edilir (Sözer, 1969: 11).

Karacadağ'dan hemen hemen 1000 m izohipsi ile ayrılan doğu kesimdeki *plato sahası*, kuzey kesiminde kuzeydoğuya doğru eğimli iken diğer kesimlerde doğuya doğru eğimlidir. Kuzey kesimdeki plato alanı yükseltisi kuzeydoğuda 700 m'lere kadar iner. Dicle Nehri'ne doğru olan bu alanda parçalanma oranı daha fazladır. Talveg ile plato yüzeyleri arasında yer yer 20-30 m'ler arasında bir yükselti farkı teşekkül etmiştir (Canpolat, 2005: 68). Buralarda plato daha engebeli bir görünüm almaktadır.

Diyarbakır şehri, Karacadağ bazalt akıntılarının Dicle Vadisi'nde kesintiye uğradığı kesimde bazalt platosu üzerinde kurulmuş ve bu alanda gelişme göstermiştir. Dicle Üniversitesi kampüs alanı ise Dicle Vadisi'nin doğu yamacında alçak plato sahası üzerinde kurulmuştur. Vadi içerisinde yerleşmenin çok yayılma göstermediği sahada Çarıklı ve Bağıvar Mahalleleri ile bazı sanayi kuruluşları yer almaktadır. Silvan Köprüsü

civarı ile Fis Kaya civarında gecekondular yerleşmeleri yer yer bulunmakla birlikte devam eden kentsel dönüşüm çalışmaları kapsamında bu alanların da çarpık yapılaşmadan arındırılacağı öngörülmektedir.

İnceleme alanının içinde yer aldığı Diyarbakır Havzası'ndaki *vadi şebekesi* Pliyosen konglomeralarından oluşan örtü üzerinde konsekant olarak kurulmuştur. Devam eden tektonik hareketler sonucu bu akarsular sürempoze bir şekilde eski temel üzerinde gömülmüştür (Sözer, 1969: 10). Güneydoğu Toroslar, Mardin Eşiği ve Karacadağ gibi önemli yükseltiye sahip alanlar, çalışma sahasındaki drenaj şebekesinin ilk başlangıç yerlerini oluşturmaktadır.

Dicle Nehri, Diyarbakır Havzası'nda Eğil güneyi ile Batman arasında oldukça kalın Pliyo-Kuvaterner dolgular ve geniş tabanlı vadiler içinde akmaktadır. Nehrin, bölgenin genel eğimi olan kuzey-güney doğrultusundaki akışını değişikliğe uğratan etken, Karacadağ volkanizmasıdır. Dicle Nehri, Karacadağ lavlarının oluşturduğu engel nedeniyle Diyarbakır'ın güneyinde keskin bir dirsek oluşturarak yönünü doğuya çevirir ve doğu-batı doğrultusunda yine geniş tabanlı vadisinde akışını sürdürür.

Dicle Nehri, Diyarbakır havzasında 510-650 m'leri arasında yer yer menderesler çizerek, yer yer örgülü bir drenaj göstererek, kimi yerde temele gömülerek ve çizgisel bir akış göstererek akmaktadır. Diyarbakır Havzası'nda taşkın (feyezan) ovalarına özgü hidrografik ve morfolojik karakterler sunan nehir, havzanın doğusunda tektonik oluşumların da etkisiyle Raman- Gercüş Antiklinali içinde dar ve derin bir boğaza gömülmektedir.

Şehir civarında ise Dicle Vadisi'nin enine profili asimetric özellikler sunmaktadır. Bunun nedeni her iki yamaçta farklı dirençte litolojik unsurların bulunmasıdır. Diyarbakır şehrinin üzerinde kurulduğu bazaltlar, Dicle Nehri'nin batı yamaçlarının daha dik bir eğime sahip olmasına neden olmuştur. Buna karşılık görsel ve karasal Pliyosen çökellerinden oluşan nispeten zayıf dirençli doğu yamaçları, daha fazla geriletilmiş ve yatıklaştırılmıştır. Dolayısıyla bu yamaçların eğim değerleri de düşüktür. Vadinin doğu yamacındaki taraçalar daha belirgin olup görünümünü nispeten korumuştur (Karadoğan, 2015: 8-9).

Dicle Nehri'nin geniş tabanlı vadisi, şehrin güneyinde menderes yaptığı kesimde killi depoların daha kolay ve çabuk aşındırılmasından dolayı daha da genişler. Bu durum, Hevsel Bahçeleri'nin bulunduğu çok geniş menderes yeniği taraçalarının oluşumuna neden olur. Şehirden deşarj edilen atık su ile bazalt akiferden boşalan sularla sulanan bu bahçelerin şehir nüfusunun sebze ve meyve ihtiyacının karşılanmasındaki rolleri oldukça önemlidir.

Hevsel Bahçeleri'nden sonra Dicle Vadisi'nde önemli değişiklikler gözlenir. Bu değişikliklerden ilki Köşkler Yamacı ile Kırklardağı arasındaki nehrin bir boğaza girmesidir. Kırklardağı Boğazı'ndan sonra Dicle Nehri Çarıklı köyü ve Bağıvar (Kabi) köyü arasında tekrar geniş mendereslerini çizerek bir dirsek yapan ve Güneydoğu Toroslar'dan bu noktaya kadar kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda akışını sürdüren nehir, Çarıklı köyünden itibaren havzada doğu-batı doğrultulu akışına yönelmektedir (Karadoğan, 2015: 13).

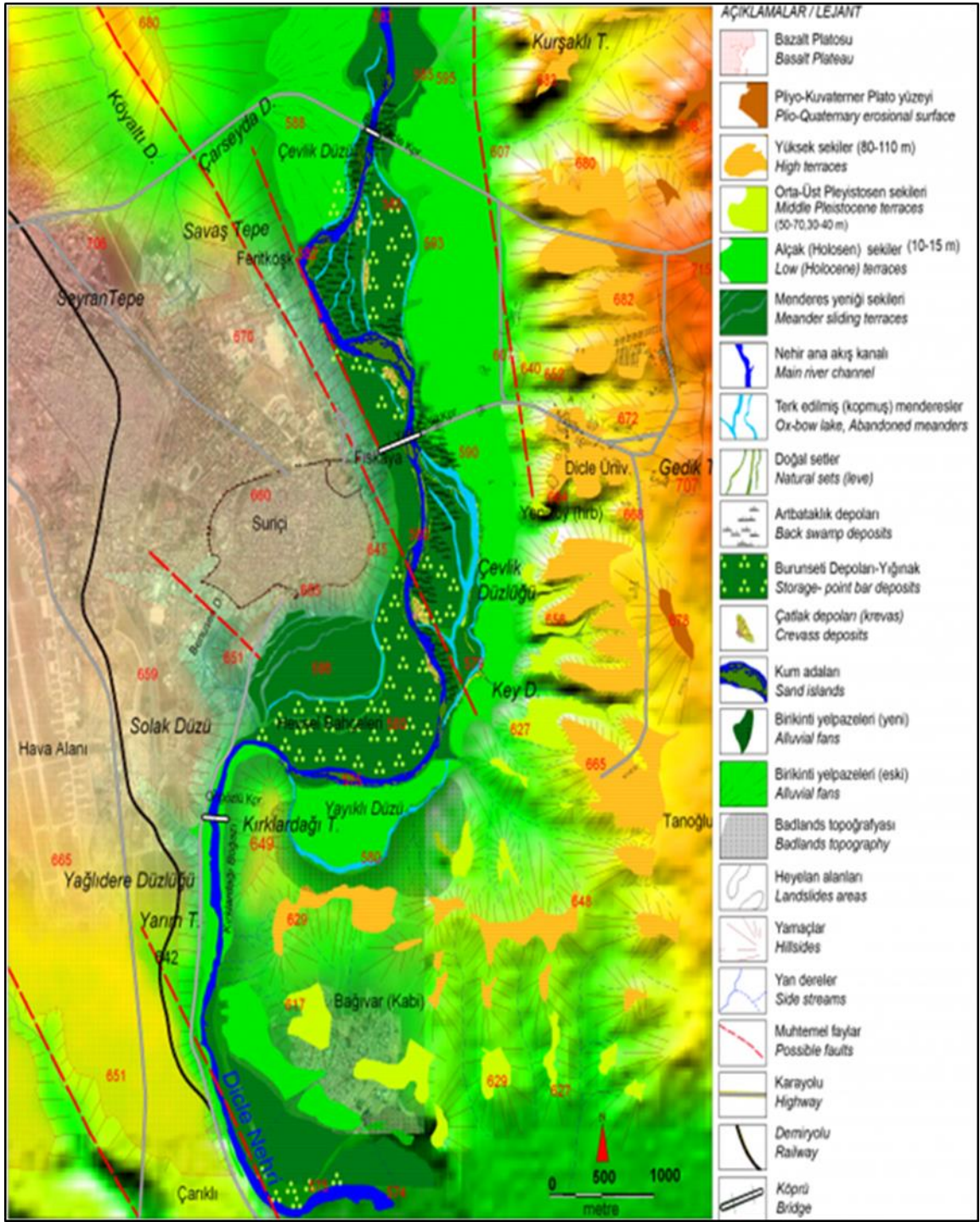
Diyarbakır şehri ve yakın çevresinde Dicle Vadisi ile bağlantılı başlıca morfolojik unsurlar arasında; Hevsel Bahçeleri'nin bulunduğu vadi tabanı ve yamaçları, Çevlik Düzü, Yayıklı Düzü, Yağlıdere Düzü, Kırklardağı Tepesi, Gedik Tepe, Savaş Tepe, Seyran Tepe ve Kuşaklı Tepe gibi morfolojik elemanlar yer almakta ve araştırma sahasına biçim vermektedir (Harita 8).

Şehrin Dicle Vadisi kesiminde, özellikle yamaçların topoğrafyası nedeniyle eğimli alanlarda **kaya düşmesi**, **heyelan** ve **akmaların** olduğu görülür. Bir başka olumsuz durum da dere yatakları içerisinde ve yüksek eğime sahip alanlarda aşırı yağışlar sırasında sel ve taşkın olaylarıyla karşılaşılmasıdır.

Dicle ve Havar Çayı Vadisi boyunca vadilerin dik yamaçlarında yoğun şekilde **kaya düşmesi** vakaları görülmektedir. Bunlar, vadi yamaçlarında dikliğini muhafaza ederek gerileyen bazalt bloklarının fiziki ayrışması sonucu meydana gelmektedir.

Çarıklı (Karpuzlu) Mahallesi'nin güneydoğusunda, Kurt Kayası çevresinde de geniş bir bölgede **heyelan** riski bulunmaktadır. Bazalt örtüsü altında gevşek tutturulmuş malzemenin yağmur sularının killi katmanları sıvılaştırması nedeniyle bölgede aşamalı heyelan olaylarına rastlanılmaktadır.

Harita 8: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresindeki Jeomorfolojik Birimler.

Kaynak: Karadoğan, 2015: 10.

Şehrin Yakın Çevresinde Yerleşme ve Sanayi İçin Uygun Alanlar: Dicle Vadisi, Elazığ Yolu ile Dicle Vadisi arasındaki alanlar; kaya düşmesi, aşınma, erozyon,

toprak kayması ve taşkın alanı olmasının yanı sıra litolojik birimler ve yamaç eğimi bakımından da yerleşime, konut gelişimine ve yapılaşmaya çok uygun değildir. Şehrin güneyinde bazalt formasyonu ile Yeniköy formasyonunun yakınlaştığı bölgenin, kaya düşmelerine rastlanması ve sulu tarım arazisi olması, yerleşime açılması bakımından uygun değildir. Buna karşılık şehrin yerleşime uygun alanları, kuzey ve batı kesimlerinde toplanmıştır. Bu sahalar hem hafif eğimli düze yakın arazilerden hem de tarıma uygun olmayan taşlık alanlardan oluşmaktadır.

Şanlıurfa ve Elazığ karayolu arasında kalan bölge, yerleşime en uygun alanlar olarak ayırt edilmektedir. Bu saha, Karacadağ volkanizmasından çevreye yayılan bazaltlarla örtülmüştür. Hafif eğimli olarak doğudan batıya doğru yükselen düzlükler; topoğrafik yapı ve jeolojik özellikleri açısından şehirleşme, konut üretimi ve sanayi yapılaşmasına uygun alanlardır (Gölcük, 2010: 41-42).

Yukarıda ana hatlarıyla anlatılmaya çalışılan jeolojik gelişim ve morfolojik birimler, Diyarbakır şehri ve yakın çevresini önemli ölçüde etkilemiştir. Şehir Karacadağ bazalt platosunun kenarında kurulmuş ve genellikle bu plato üzerinde yayılmıştır. Araştırma sahasında yer alan bazı mahalleler ise Dicle Vadisi üzerinde yer aldığından alüvyal alanlar üzerinde gelişme göstermiştir. Vadinin doğu yamaçları ise Dicle Üniversitesi kampüs alanındadır. Bu alan, büyük çoğunlukla nehrin sekilerini oluşturan Kuvaterner yaşlı alüvyonlar ile Pliyosen yaşlı marnlı (killi-kireçli) bir yapıya sahiptir. Bu nedenle Dicle Nehri'ne bol miktarda sedimantasyon da getirmektedir (Karadoğan ve Yıldırım, 2009: 50).

1.3. İklim Özellikleri

Bilindiği üzere iklim ve beşeri faaliyetler arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Bu nedenle Diyarbakır şehri ve yakın çevresinin iklim özelliklerini araştırma konusu kapsamında farklı yönleriyle ortaya koymak gerekmektedir.

Diyarbakır Havzası'nda iklim şartları, kontinental bir step ikliminin özelliklerini aksettirir. En düşük sıcaklıkların ve yağışların kış mevsiminde olması, buna karşılık yaz mevsiminin çok sıcak ve kurak geçmesi, yağış konusundaki bazı mahallî farklılaşmalara

rağmen ana çizgileriyle bölgede Akdeniz tipi bir yağış rejiminin varlığını ortaya koymaktadır (Sözer, 1969: 16). Yıllık ortalama 500 mm olan yağışın 400 mm'si kış ve ilkbahar mevsimlerinde düşmektedir.

Diyarbakır şehri ve yakın çevresi yıllık ortalama sıcaklık ve yağış değerleri bakımından Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin genel karakterini yansıtmaktadır. Kuzeyde Güneydoğu Toroslar ve batıda Karacadağ (1957 m) volkanik kütlesinin arasında, etrafi yüksek alanlarla çevrili bir havzada yer almaktadır. Bu havza, doğu-batı doğrultusunda Dicle Vadisi boyunca uzanan Diyarbakır Havzası'dır. Çevresine göre sade alan üzerinde kurulu Diyarbakır şehrinin iklimi üzerinde etkili olan faktörlerin başında kuzeyde bulunan dağ sırası ile güneyde çöl iklimine açık bulunan ova kısmıdır. Yüksek dağlar üzerinde meydana gelen yüksek basınç Diyarbakır'da kışların soğuk geçmesine neden olur. Ancak güneyden gelen çöl etkisi, kuzeydeki serin havanın şehre ulaşmasını engellediğinden yazlar oldukça sıcak ve kurak geçmektedir. Şehrin bitki örtüsünün bozkır ağırlıklı olması ve önemli bir orman varlığının olmayışı sıcaklığın etkisini daha da arttırmaktadır.

Güneşlenme süresi, hava kütleleri, karasallık derecesi ve orografik özellikler Diyarbakır şehri iklimini etkileyen faktörlerdendir. Araştırma sahasında güneşlenme süresi oldukça yüksektir. Enlem faktörünün yanında sis, bulutluluk ve yağış gibi güneşlenmeyi engelleyici atmosferik olayların az olması etkili olmaktadır. Yaz aylarında güneşlenme süresi fazla olurken kış aylarında kısalmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, sıcaklık ve yağış özelliklerini belirleyen iki önemli hava kütesinin etkisi altında kalmaktadır. Kış mevsiminde kuzey yönlü soğuk hava kütesinin, yaz mevsiminde ise güney yönlü sıcak tropikal hava kütesinin etkisi altındadır. Diyarbakır şehri ve yakın çevresi, matematik konum ve topoğrafya özellikleri nedeniyle daha çok Arabistan yarımadası üzerinden gelen tropikal hava kütesinin etkisinde kalmaktadır. Sibiryaya termik yüksek basınç ve Basra termik alçak basınç merkezleri arasındaki alansal etki saha genişlemeleri, araştırma sahasının iklim koşullarının şekillenmesinde etkili olmaktadır (Özgen, 2007: 70).

Deniz etkisinin görülmediği Diyarbakır'da günlük ve yıllık sıcaklık farkları yüksek olduğundan karasallık derecesi de yüksektir. Yaz mevsiminde 30 °C derecenin üzerinde seyreden sıcaklık değerleri, kış mevsiminde 0 °C dereceye yaklaşmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, yağış özellikleri bakımından etrafını kuzeyden çevreleyen Güneydoğu Toroslar ile batıdan çevreleyen Amanos (Nur) Dağları'nın orografik özelliklerinden etkilenmektedir. Bu orografik yapılar Doğu Anadolu ve Akdeniz üzerinden gelebilecek nemli hava kütlelerini engellemektedir. Aynı şekilde araştırma sahasının güneyinde yer alan Mardin Eşiği yöresinde yıllık yağış 700 mm kadar çıkmakta iken Diyarbakır'da 500 mm civarındadır.

1.3.1. Sıcaklık: Sıcaklık iklimin en önemli elemanı olduğundan ilk önce araştırma sahasının sıcaklık değerlerini açıklamak gerekmektedir. Basınç ve yağışlar, sıcaklığa bağlı olarak gelişen iklim olaylarıdır.

Diyarbakır yaz mevsiminde kuru ve sıcak karakterli Basra alçak basıncının etkisinde kalmaktadır. Çalışma sahasını bir yay gibi çevreleyen Güneydoğu Toroslar Doğu Anadolu Bölgesi'nden gelebilecek serin hava akımlarını engellediğinden sıcaklık dengelenememekte ve Diyarbakır'da atmosfer, Nisan ayı başından Ekim ayı sonuna kadar yüksek sıcaklık değerlerine ulaşmaktadır. Kış mevsiminde ise Güneydoğu Toros Dağları, Doğu Anadolu Bölgesi'nden gelebilecek soğuk hava akımlarını kestiğinden kışlar nispeten daha ılık geçmektedir. Hava sıcaklığının sıfırın altına düştüğü kış günlerinin sayısı 64 günü bulmaktadır (Gölcük, 2010: 45).

Şehir, sonbahar ve kış aylarında Doğu Akdeniz ve Sibirya'da oluşan yüksek basıncın, ilkbahar ve yaz aylarında ise genel olarak Basra Körfezi'nde meydana gelen termal (sıcak nüveli, alçak) basıncın etkisi altına girer. Bunun sonucu olarak subtropikal iklimin kış mevsimindeki ılıkılığı yerini soğukluk ve yağış düşüklüğü alır. Böylece Diyarbakır kışları soğuk ve az yağışlı, yazları uzun, sıcak ve kurak bir step iklimine sahiptir (Beysanoğlu, 1962: 19). Yaz mevsiminin oldukça sıcak, kış mevsiminin ise soğuk geçmesinin temel nedeni karasallıktır. Fakat yazın güneyden gelen sıcak hava akımları yaz sıcaklığının şiddetini artırmaktadır. Bu durum Türkiye genelinde de görülmektedir.

Deniz kıyılarında mevsimler arası sıcaklık farkları az olurken Diyarbakır gibi denize ve deniz etkisine uzak iç bölgelerde ise mevsimler arası sıcaklık farkları artmaktadır.

Diyarbakır'da yıllık *ortalama sıcaklık* 15,8 °C ölçülmüştür. Bu değer ilin kuzey kesiminde yer alan Ergani'de 15,9 °C iken, ilin doğu kesiminde bulunan Bismil'de 15,7 °C'dir. Yıllık sıcaklık farkı ise yaklaşık 29,5 °C'dir. Yıllık sıcaklık farkının bu derece yüksek olması, karasallığın şiddetiyle ifade edilebilir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en büyük etkenler denizden uzaklık ile özellikle yaz mevsiminde Diyarbakır ve yakın çevresinde seyreden aşırı yüksek sıcaklık değerleridir (Tablo 1 ve Grafik 1).

Tablo 1: Diyarbakır ve Bazı İstasyonların Aylık ve Yıllık Ortalama Sıcaklık Değerleri (1975-2018).

İstasyon	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Ort.
Diyarbakır	1,6	3,6	8,3	13,8	19,2	26,2	31,1	30,4	24,9	17,2	9,5	3,9	15,8
Ergani	2,4	3,4	7,9	13,7	19,3	25,7	30,6	30,1	25,1	17,7	9,9	4,4	15,9
Bismil	2,5	4,2	8,5	14,6	18,9	25,8	30,4	29,1	23,6	16,7	9,3	4,2	15,7

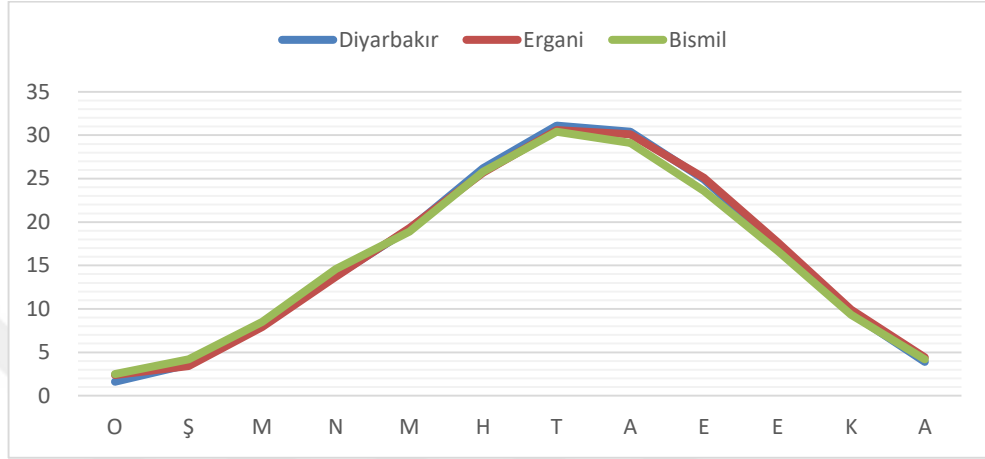
Kaynak: MİGM, 2019.

Şehirde Nisan ayıyla birlikte ortalama sıcaklıklarda artış görülmeye başlarken Temmuz ayında bu değerler yıllık ortalama en yüksek değerlere (31,1°C) ulaşır. Ağustos ayı sıcaklık ortalamaları Temmuz ayı sıcaklık ortalamalarına en yakın derecededir (30,4 °C). Böylece yaz mevsiminde iki ayın ortalama sıcaklığı 30 °C'nin üzerinde seyretmektedir. Ekim ayıyla birlikte belirgin bir şekilde azalmaya başlayan sıcaklıklar, Ocak ayında yılın en düşük değerlerine ulaşır (1,6 °C). Kış mevsimi ortalama sıcaklık değerleri 3,03 °C'dir. Bu durum, kışın soğuk geçtiğini yansıtmakta ancak ülkemizde karasal iklim özelliklerinin hüküm sürdüğü diğer coğrafi bölgelere (Doğu Anadolu, İç Anadolu ve İç-Batı Anadolu) göre daha az şiddette olduğunu göstermektedir.

Ortalama maksimum ve minimum sıcaklık değerleri incelendiğinde, Temmuz ve Ağustos aylarında ortalama maksimum ve minimum sıcaklık değerlerinin en yüksek değerlerde olduğu görülmektedir. Aralık, Ocak ve Şubat aylarında ise ortalama sıcaklıklar en düşük değerlerde seyretmektedir. Ortalama maksimum sıcaklık değeri Temmuz'da

38,4 °C ve Ağustos ayında 38,2 °C olarak ölçülmüştür. Bu değerler Ocak'ta 6,6 °C ve Şubat ayında 9,0 °C olarak ölçülmüştür.

Grafik 1: Diyarbakır ve Bazı İstasyonların Aylık Ortalama Sıcaklık Değerleri (°C).

Kaynak: MİGM, 2019.

Ortalama minimum sıcaklık değerleri de Temmuz'da 21,6 °C ile en yüksek değerine sahipken Ocak ayında -2,4 °C ile en düşük değerlere sahiptir. Dolayısıyla hem maksimum hem minimum sıcaklık değerleri Ocak ayından itibaren yükselişe geçmekte ve en yüksek değerlere Temmuz ayında ulaşmaktadır. Temmuz ayından sonra kademeli olarak sıcaklık değerleri düşüşe geçerek tekrar Ocak ayında en düşük değerlere inmektedir (Tablo 2 ve Grafik 2).

Tablo 2: Diyarbakır İstasyonuna Ait Ortalama Maksimum ve Minimum Sıcaklık Değerleri (1929-2018).

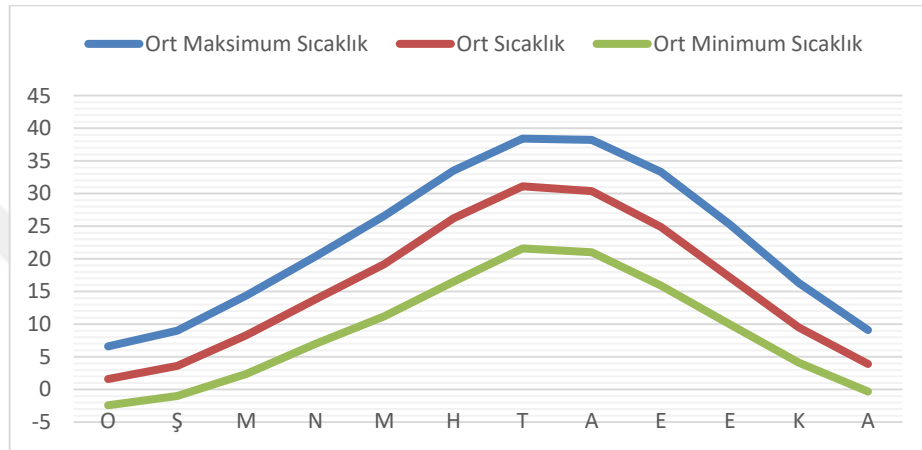
Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Ort.
Ort Maks Sıcaklık	6,6	9,0	14,4	20,4	26,6	33,5	38,4	38,2	33,3	25,3	16,3	9,1	22,6
Ort Min Sıcaklık	-2,4	-1,0	2,4	7,0	11,2	16,5	21,6	21,0	15,9	10,0	4,1	-0,3	8,8

Kaynak: MİGM, 2019.

Diyarbakır şehrinden doğuya ve kuzeye doğru gidildikçe iklimde farklılaşma görülmektedir. Özellikle karasallığın şiddetlendiği Diyarbakır, Mardin, Batman, Şanlıurfa ve Siirt'te kış devresindeki en düşük sıcaklıklar -20 °C'ye kadar

düşebilmektedir. Ancak Diyarbakır şehrinden batıya doğru gidildikçe Akdeniz iklim özelliklerine daha yakın iklim özellikleri görülmektedir. Şanlıurfa, Adıyaman, Gaziantep ve Kilis şehirlerinin iklimi, özellikle kış mevsiminde Diyarbakır şehrine göre daha ılıman geçmektedir.

Grafik 2: Diyarbakır İstasyonuna Ait Ort. Maksimum ve Minimum ile Ortalama Sıcaklık Değerleri.

Kaynak: MİGM, 2019.

Diyarbakır'da en yüksek sıcaklık değerleri Temmuz ayında görülürken en düşük sıcaklık değerlerine Ocak ayında rastlanmaktadır. Temmuz ayında Türkiye'nin en yüksek sıcaklığı 21 Temmuz 1937 tarihinde 46,2 °C olarak Diyarbakır'da tespit edilmiştir. Ocak ayında tespit edilen en düşük sıcaklık ise 11 Ocak 1933'te -24.2 °C olarak ölçülmüştür. Bu verilere bakarak şehirde ve Diyarbakır Havzası'nda sıcaklık farklarının karasal iklimin bir özelliği olarak nispeten yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Diyarbakır'da sıcaklık bakımından diğer önemli bir konu da *ısı veya sıcaklık terselmesidir*. Hava hareketleri, hava kirliliğini etkileyen en önemli faktörlerdendir. Özellikle kış mevsiminde soğuk zemine yakın hava kütlesi soğuyarak bir yoğunluk oluşturmaktadır. Böylece hava kütlesi ve içerisindeki kirletici unsurlar zemin üzerinde asılı vaziyette kalırlar. Isı terselmesi (inversiyon) denilen bu olayda yerleşmelere kalın ve gri renkli bir hava kütlesi çökmekte ve nefes alınamaz bir durum ortaya çıkmaktadır (Şahin, 1990: 34-35).

Diyarbakır şehri, deniz seviyesinden 650-750 m yükselti aralığında, etrafı dağlarla çevrili alçak bir plato üzerinde kurulduğundan çevredeki hava akımları ve rüzgar oluşumuna engel bir durum ortaya çıkmakta ve özellikle kış aylarında kirli havanın şehir dışına çıkmasına izin vermemekle duman ve sisin şehir içinde yoğunlaşmasına yol açmaktadır. Dicle Vadisi, çevresine göre daha alçakta yer aldığından daha yoğun hissedilmektedir. Bu durum şehirde ısı değerini arttırmakla beraber boğucu bir havaya neden olmaktadır.

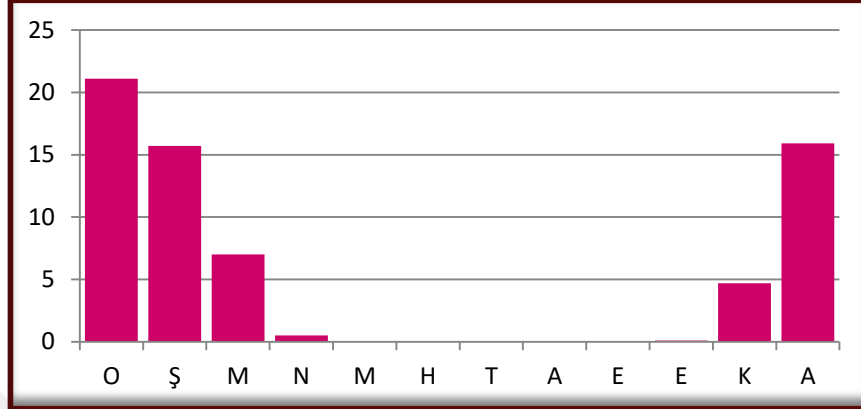
Ortalama sıcaklık değerlerinin insan yaşam kalitesi üzerindeki etkisi göz önüne alındığında, Diyarbakır şehrinde eşik ısı değeri olarak ifade edilen değerlere göre, Mayıs ve Ekim aylarının ideal değerlerde olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu aylarda sıcaklık ortalamaları insan yaşamı üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Özellikle yaz aylarında aşırı sıcaklıklar yaşam kalitesini fazlasıyla olumsuz etkilemektedir. Akşam 18: 00'den önce zorunlu olmadıkça insanlar dışarı çıkmamaktadır. Yılın diğer aylarında ise sıcaklıklar eşik ısı değerinin altında seyretmektedir. Ülkemizde eşik değerler normal giyinmiş, normal ölçüde enerji harcayan bir insan için en düşük değer 16,7 °C iken en yüksek 24,7 °C olarak bulunmuştur. İdeal değer 20,4 °C veya 18,5 °C ile 22,8 °C arası olarak hesap edilmiştir (Sungur, 1980: 33).

Don Olaylı Günler: Düşük sıcaklığın günün herhangi bir anında 0 °C'nin altına düştüğü günler "*donlu günler*" (Koçman, 1993: 31) olarak değerlendirilmektedir. Diyarbakır şehrinde yıllık ortalama donlu günler sayısı 65'tir. Araştırma sahasında don olayı yedi aylık dönemde görülmüştür. Ekim ayında 0,1 gün olarak görülen don olayı, Kasım ayından itibaren artış göstererek Aralık ayında 15,9 gün, yılın en soğuk ayı Ocak ayında ise en yüksek değere (21,1) çıkmaktadır. Nisan ayı başlarında da don olayı son bulmaktadır (Grafik 3). Kasım-Mart döneminde bu olayın yoğun yaşanması; şehirde ısınma için daha fazla yakıt tüketilmesine, havanın kirlenmesine, ulaşımın aksamasına, inşaat başta olmak üzere bazı faaliyetlerin aksamasına neden olmaktadır.

Kış mevsiminde havanın soğuması iki ana nedenden dolayı hava kirliliğine neden olmaktadır. Birincisi havanın soğumasıyla birlikte daha fazla yakıt tüketildiğinden konut ve işyerlerinden atmosfere daha fazla duman ve gaz karışmaktadır. İkinci olarak soğuk havalarda hava moleküllerinin hareket kabiliyetleri yavaşladığından havadaki

kirletici unsurlar ve partiküller havada asılı olarak kalmaktadır. Böylece şehir havası kirlenmektedir.

Grafik 3: Diyarbakır’da Don Olaylı Gün Sayısının Aylara Dağılışı (1975-2018).

Kaynak: MİGM, 2019.

1.3.2. Yağış: Şehir, kış ve ilkbahar mevsimlerinde Doğu Akdeniz'den gelen yağışlı ve nemli hava kütesinin etkisi altına girerken yaz ve sonbahar mevsimlerinde sıcak ve kuru özelliğine sahip Basra Alçak Basıncı'nın etkisine girmektedir. Diyarbakır ve yakın çevresinde 3-4 aylık bir süre kurak geçmesine ve kış mevsiminin kısa sürmesine rağmen belli miktarda kar yağışı görülmektedir (Gölcük, 2010: 45). Yağış üzerinde nemin yanında denize uzaklık, yer şekillerinin uzanışı ve hava kütlelerinin durumu da etkili olmaktadır.

Diyarbakır meteoroloji istasyonunda 1975-2018 yılları arasındaki rasatlara göre yıllık ortalama yağış değeri 483,5 mm'dir (Tablo 3). Bu yağışın aylara dağılışı incelendiğinde; düzenli olmadığı görülür (Grafik 4). Nitekim aylık ortalama yağış değerleri 0,4 mm ile 70,1 mm arasında değişiklik arz etmektedir. En fazla yağışlı aylar Aralık (70,1 mm) ve Ocak (70,1 mm) iken en az yağışlı aylar, yine en yüksek sıcaklık değerlerinin de kaydedildiği Temmuz (0,7 mm) ve Ağustos (0,4 mm) aylarıdır. Mayıs sonundan itibaren belirgin oranda azalan yağış değerleri, Ekim ayıyla birlikte tekrar artmaya başlamaktadır.

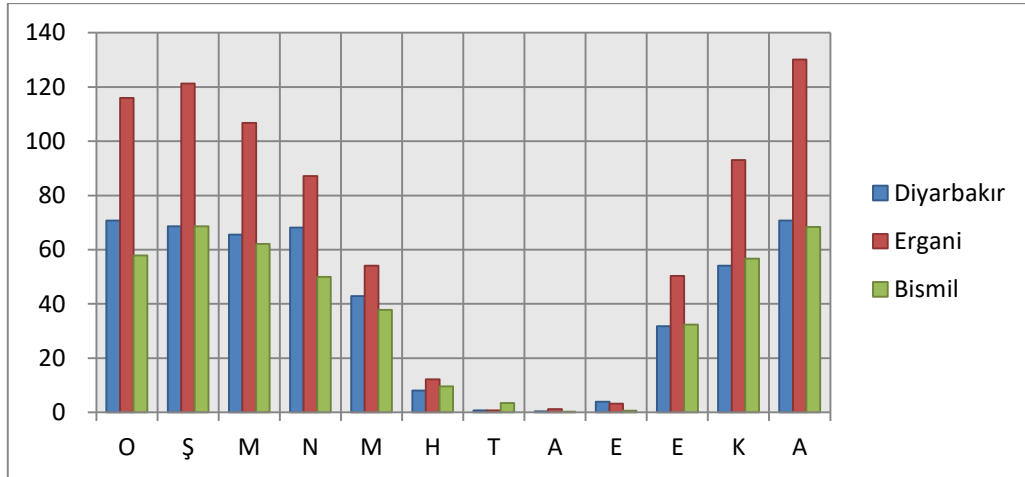
Tablo 3: Diyarbakır ve Bazı İstasyonların Aylık Ortalama Yağış (1975-2018) Değerleri (mm).

İstasyon	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Top.
Diyarbakır	70,1	67,8	65,7	68,5	42,8	8,0	0,7	0,4	3,9	31,7	53,8	70,1	483,5
Ergani	115,9	121,2	106,7	87,2	54,1	12,2	0,7	1,2	3,2	50,3	93	130,1	775,8
Bismil	57,9	68,6	62,1	50	37,8	9,6	3,5	0,3	0,6	32,4	56,7	68,4	447,9

Kaynak: MİGM, 2019.

Tablo 3'teki yıllık ortalama yağış değerleri incelendiğinde, en fazla yağışın Ergani'de olduğu ayırt edilir. Ergani'de yağış miktarının daha fazla olmasının başlıca nedeni, şehrin Güneydoğu Toros Dağları'nın güney yamacında bulunması ve daha yüksek rakımda yer almasıdır. Bismil, Diyarbakır Havzası'nın en alçak yerlerinden birinde bulunmasından dolayı en az yağış miktarına sahip yerleşmedir. Diyarbakır şehri ise Karacadağ üzerinden gelen yağışlı hava kütlelerinin etkisiyle Bismil'den fazla, Ergani'den daha az yağış miktarına sahip durumdadır (Grafik 4).

Grafik 4: Diyarbakır ve Bazı İstasyonların Aylık Ortalama Yağış (1975-2018) Değerleri (mm).

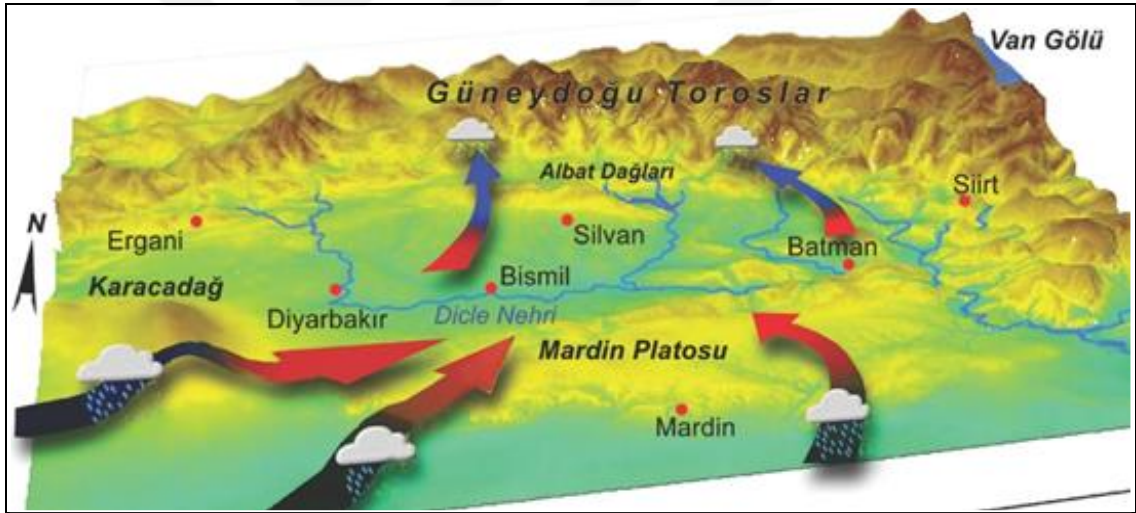
Kaynak: MİGM, 2019.

Uzun dönem yıllık yağış miktarının ortalamasına göre, Diyarbakır'da 483,5 (mm) olarak gerçekleşen yağış miktarı; Diyarbakır'ın komşularını oluşturan Batman'da 487,5 (mm), Bingöl'de 939,5 (mm), Elazığ'da 406,7 (mm), Mardin'de 663,6 (mm) ve

Şanlıurfa'da 447,9 (mm) olarak ölçülmüştür. Bu verilere göre, Diyarbakır, Batman ile aynı yağış ortalamasına sahip iken Elazığ ve Şanlıurfa'dan daha fazla, Mardin ve Bingöl'den ise daha az yağış almaktadır. Güneydoğu Toroslar'ın kuzey yamacındaki Bingöl ve Mardin Eşiği'nin güney yamacındaki Mardin, hem yükseltinin daha fazla olması hem de hava akımlarının etkisiyle daha fazla yağış almaktadır.

Diyarbakır Havzası'nda çevresine göre nispeten daha alçak yükseltide bulunan Diyarbakır ve Batman, orografik yağışların Karacadağ ve Mardin Eşiği'nin güney kesimlerine düşmesi nedeniyle daha az yağış almaktadır. Şekil 1'de görüldüğü gibi Diyarbakır şehri çevresine oranla daha az yağış almakta, yağışlar daha çok Güneydoğu Toroslar, Mardin Eşiği ve Karacadağ çevresine düşmektedir.

Şekil 1: Diyarbakır Havzasında Fön ve Oragrafik Yağışları Gösteren Blok Diyagram.

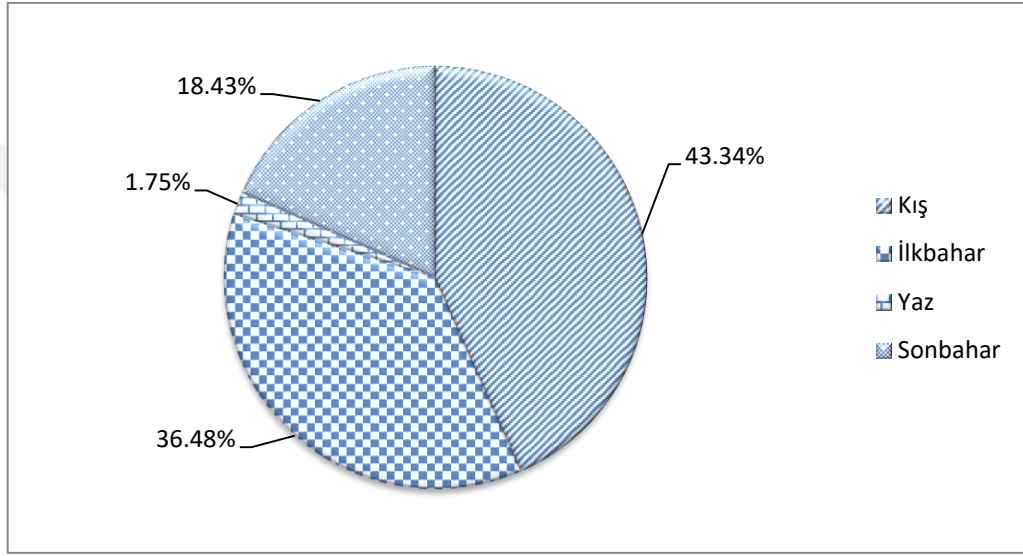

Kaynak: Karadoğan ve Kavak, 2017: 560.

Diyarbakır şehrinde *yağışın mevsimlere dağılışının* düzensiz olduğu, en fazla yağışın kış ve ilkbahar mevsimlerinde düştüğü görülür. Bu açıdan Diyarbakır, hem Akdeniz hem de karasal iklimin yağış rejiminin özelliklerini yansıtmaktadır (Grafik 5). Kış mevsiminde % 43,34 yağış oranıyla toplam 210,1 mm yağış gerçekleşirken yaz mevsiminde % 1,75 yağış oranıyla 9,2 mm yağış gerçekleşmektedir. İlkbaharda alınan yağış miktarı, kış mevsimi kadar önem arz etmektedir. Bu mevsimde yıllık toplam yağışın % 36,48'ine karşılık gelen 176,6 mm yağış düşmekte ve bir yönüyle karasal etkileri yansıtmaktadır.

Yıllık yağış miktarı ve bunun mevsimlere dağılışı, araştırma sahasının içerisinden geçen Dicle Nehri ve kolları açısından da oldukça önemlidir. Çünkü yağış miktarı, nehrin ve kollarının akım değerlerini doğrudan etkilemektedir. Dolayısıyla Dicle Vadisi'nde bulunan başta Hevsel Bahçeleri olmak üzere tarım alanlarının sulanmasının ve veriminin de etkilendiği görülmektedir.

Grafik 5: Diyarbakır Şhrinde Yağışın Mevsimlere Dağılışı (%).

Kaynak: MİGM, 2019.

Aynı şekilde şehrin içerisinde bulunan yeşil alanlar, yağış miktarı ve rejiminden doğrudan etkilenmektedir. Yeşil alanların varlığını koruması ve devam ettirmesi için şüphesiz yeterli miktarda suya gereksinimi vardır.

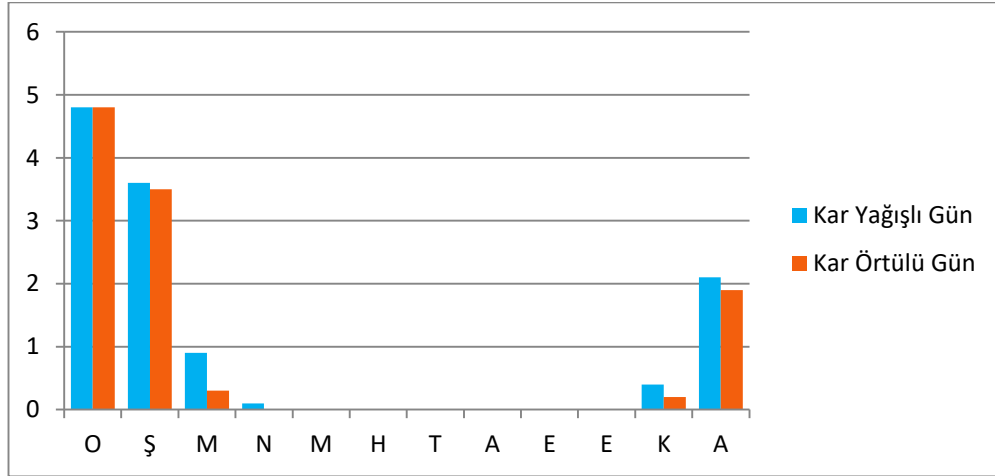
Çalışma sahası içinde bulunan en önemli yeşil alanlar; Dicle Vadisi, Dicle Üniversitesi yerleşke alanı, 7. Kolordu Komutanlığı arazisi, kent ormanı ile şehirde çeşitli büyüklükte olan park ve bahçeler olarak sıralanabilir. Bunlardan ilk üçünün doğrudan Dicle Vadisi'nde veya kenarında bulunması tesadüfi değildir.

Diğer yandan yağışların şiddetli olduğu dönemlerde sel ve taşkın riskinin bulunması, özellikle günlük en yüksek yağış miktarlarının bilinmesini önemli kılmaktadır. Çünkü şehirler geçirimsiz yüzeylerin en çok bulunduğu yerlerdir. Yolların asfaltlanması, belirli doğrultuda uzatılması ve konut alanlarıyla bölünmesi, yağış zamanı

ile yağışın yüzeysel akışa geçtiği zamanı arasındaki süreyi azaltmakta ve sellere neden olmaktadır (Detwyler, 1972: 99). Diyarbakır şehri günlük yağış miktarının yüksek olduğu zamanlarda altyapı eksikliğinin de etkisiyle zaman zaman sellerle karşı karşıya kalmaktadır. Seller çeşitli hasarlara neden olabilmektedir. Bununla birlikte 2017 yılında şehrin kanalizasyon ve yağmur suyu projesi tamamlandığından (DİSKİ 2017 Faaliyet Raporu) yağmur suyu boşaltım sisteminin bundan sonra sel ve taşkınlara karşı yeterli olması beklenmektedir.

Kar Yağışı ve Kar Örtüsü: Diyarbakır şehrinde ortalama kar yağışlı günler sayısı, içinde yer aldığı bölgenin genel iklimik özelliklerine benzerlik arz etmektedir. Diyarbakır'da yılda ortalama 12 gün kar yağışlı geçmektedir. Ortalama kar yağışlı günler sayısı, en fazla Ocak ayında 4,8 gün olarak kaydedilmiştir. Diğer aylardan Şubat'ta 3,6 gün, Aralık'ta 2,1 gün, Mart'ta 0,9 gün, Kasım'da 0,4 gün ve Nisan'da 0,1 gün kar yağışlı olarak ölçülmüştür. Şehirde Kasım ayında başlayan kar yağışları Nisan ayında son bulmaktadır (Grafik 6). Hemen bütün Türkiye'de olduğu gibi kış aylarında kar yağışları en yüksek düzeyde görülmektedir.

Grafik 6: Diyarbakır Şehrinde Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler Sayısı (1975-2018).

Kaynak: MİGM, 2019.

Şehrin yıllık ortalama karla örtülü gün sayısı 10,7'dir. Karla örtülü gün sayısı, kar yağışlı gün sayısından biraz daha az değerlere sahip olmakla beraber paralel bir durum da söz konusudur. Kar örtüsü Kasım ayından itibaren örtü tutmaya başlamakta ve Mart

ayında son bulmaktadır. Fakat bu örtü devamlı değildir. Kış mevsiminde aylık ortalama kar yağışlı gün sayısı yaklaşık 3 gün olduğundan bu durum, şehirde günlük yaşamı genellikle olumsuz yönde etkilememektedir. Kar yağışları çoğunlukla ince bir örtü oluşturduğundan, kar örtüsü aynı gün ya da en geç bir sonraki gün eriyerek ortadan kalkmaktadır. Fakat bazı yıllarda kar örtüsünün daha uzun bir şekilde kaldığı da olmaktadır. Bu dönemlerde kar örtüsü toprağı dona karşı korumakta ve böylelikle kar örtüsü altındaki bitkiler de dondan korunmaktadır.

Sisli Günler: Diyarbakır şehrinde yıllık ortalama sisli günler sayısı 18,3'tür. Sisli günler kış mevsimi ile bu mevsime yakın aylarda, genellikle yağışlı günlerde meydana gelmektedir (Tablo 4). Özellikle sabah ilk saatlerde şehir içi trafik bu durumdan olumsuz etkilenmektedir.

Tablo 4: Diyarbakır Şehrinde Aylık Ortalama Sisli Günler Sayısı (1975-2018).

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Top.
Gün Sayısı	6,3	2,7	1,1	0,6	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	2,3	4,9	18,3

Kaynak: MİGM, 2019.

Bulutluluk: Herhangi bir yerdeki bulutluluk durumu sıcaklık, güneşlenme, basınç ve bağıl nem faktörleriyle ilgilidir. Şehirde ortalama bulutluluk 3,5'tir. Ortalama bulutluluğun en yüksek olduğu aylar, kış mevsimindeki (Ocak, Şubat, Mart) aylardır (Tablo 5). Ancak ilkbahar ayları da ortalama bulutluluğun yüksek olduğu bir dönemdir. Yaz ayları ise yüksek sıcaklıkların etkisiyle nispi nemin düşüklüğünün ve dolayısıyla bulutluluğun en düşük olduğu aylara rastlamaktadır. İlkbahar mevsiminden yaz mevsimine geçişte azalan bulutluluk, yaz mevsiminden sonbahar ve kış mevsimine geçişte artış göstermektedir. Bulutluluğun artmaya başladığı eşik değerler, yaz öncesi ve sonrasına denk gelmektedir.

Tablo 5: Diyarbakır Şehrinde Aylık Ortalama Bulutlu Günler Sayısı (1975-2018).

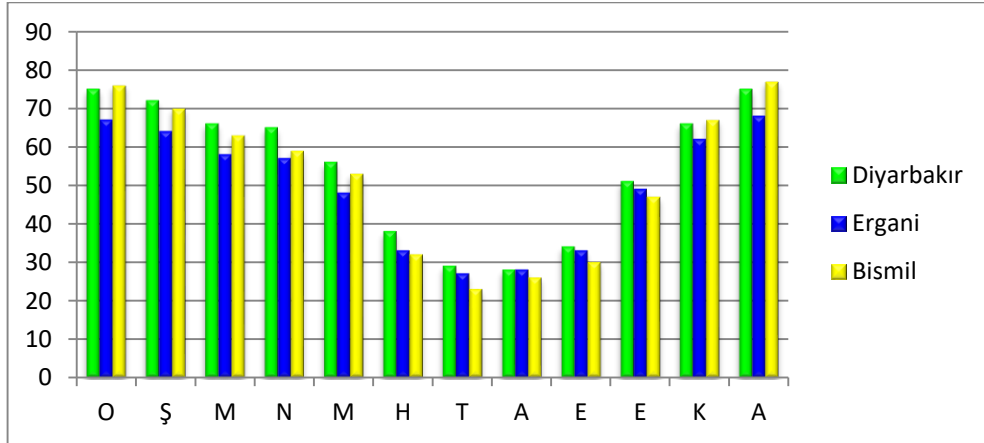
Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Gün Sayısı	5,6	5,4	5,1	5,1	3,7	1,6	0,9	0,8	1,1	3,1	4,3	5,3	3,5

Kaynak: MİGM, 2019.

Nispi Nemlilik: Yıllık ortalama nispi nem miktarı % 54.5 olarak ölçülmüştür. Bu değerin genel olarak düşük olduğu söylenebilir. Bunun başlıca nedenleri; denize uzaklık, nemli hava kütlelerinin fazla etkili olmaması ve basınç sistemlerinin özellikleriyle ilgilidir. Nem oranlarının aylara dağılışında, Haziran - Ekim döneminde yıllık ortalamanın altında, diğer aylarda ise yıllık ortalamanın üzerinde seyrettiği görülür (Grafik 7). Dolayısıyla kış ve kışa yakın aylarda yüksek nem oranı, buna karşılık yaz ve yazın aylarda ise düşük nem oranı bulunur. Çünkü kış ve kışa yakın aylarda hava sıcaklığı düşük olduğu için yoğunlaşma kolay olurken yaz ve yazın aylarda hava sıcaklığı yüksek olduğu için yoğunlaşma olmamaktadır. Yani sıcaklık ile nispi nem arasında ters orantı bulunmaktadır.

Araştırma sahasında kuzeye ve batıya gidildikçe yükseltinin artmasına bağlı olarak sıcaklık değerleri düşmekte ve nemli hava kütlelerinin tutulma oranı artmaktadır. Bu yüzden kuzeyde Güneydoğu Toroslar kesimi ile batıda Karacadağ volkanik kütlesi yağışın daha fazla düştüğü alanlar olarak ayırt edilmektedir. Kış mevsiminde nispi nem miktarının artması, beraberinde hava kirliliğini de getirmektedir.

Grafik 7: Diyarbakır'da Aylık Ortalama Nispi Nem Miktarı (1975-2018).

Kaynak: MİGM, 2019.

1.3.3. Basınç ve Rüzgârlar: Diyarbakır şehri ve yakın çevresinin basınç değerleri incelendiğinde, sıcaklıkların yıl içerisinde ilkbahar ve yaz mevsiminde yüksek olması nedeniyle alçak basıncın, sonbahar ve kış mevsimlerinde ise sıcaklık ortalamalarının düşük olması nedeniyle yüksek basıncın etkili olduğu görülmektedir.

Karasal iklim özelliklerine sahip olan araştırma sahasında nem açığının fazla olmasının yanında karaların çabuk ısınıp çabuk soğuması nedeniyle de kışın soğuma, yazın fazla ısınma görülmektedir.

Diyarbakır'da yıllık ortalama basınç değeri 935,8 mb olarak ölçülmüştür. Ekim ayından itibaren yıllık ortalamanın üzerinde seyreden basınç değerleri, Nisan ayından itibaren havaların ısınmasıyla alçak basıncın etkisine girmekte ve Eylül sonuna kadar yıllık ortalama basınç değerlerinin altında seyretmektedir (Tablo 6 ve Grafik 8). En yüksek basınç değeri 941,6 mb olarak Aralık ayında, en düşük basınç değeri 927,7 mb olarak Temmuz ayında ölçülmüştür. Dolayısıyla ekstrem basınç değerleri arasındaki fark 13,9 mb'dır.

Şehirde en düşük basınç değerlerinin Temmuz ayında görülmesinin en önemli nedeni, Basra Termik Alçak Basınç Merkezi'nin araştırma sahasında etkili olmasıdır. Bu dönemde şehrin yüzeyinde bulunan asfalt ve beton gibi malzemelerin varlığı, yüzeysel geçirimsizliği azaltmaktadır. Yüksek ve yoğun binalaşmanın şehir ısınıp arttırmasıyla birlikte Diyarbakırlılar yakıcı sıcaklıklarla karşı karşıya kalmaktadır. Ekim - Mart döneminde ise kış mevsiminin yaşanması ve soğuk hava akımlarının etkisiyle yüksek basınç değerleri karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde şehir zemininin daha fazla soğumasıyla radyasyon inversiyonu ortaya çıkmakta ve havanın zemine yakın kısımları soğurken yukarıdaki hava tabakaları ise ısınmaktadır. Bu nedenle sis meydana gelirken havadaki parçacıklar havada tutulduğundan hava kirliliği yaşanmaktadır.

Tablo 6: Diyarbakır Şehrinde Aylık Ortalama Basınç Değerleri (mb) (1971-2018).

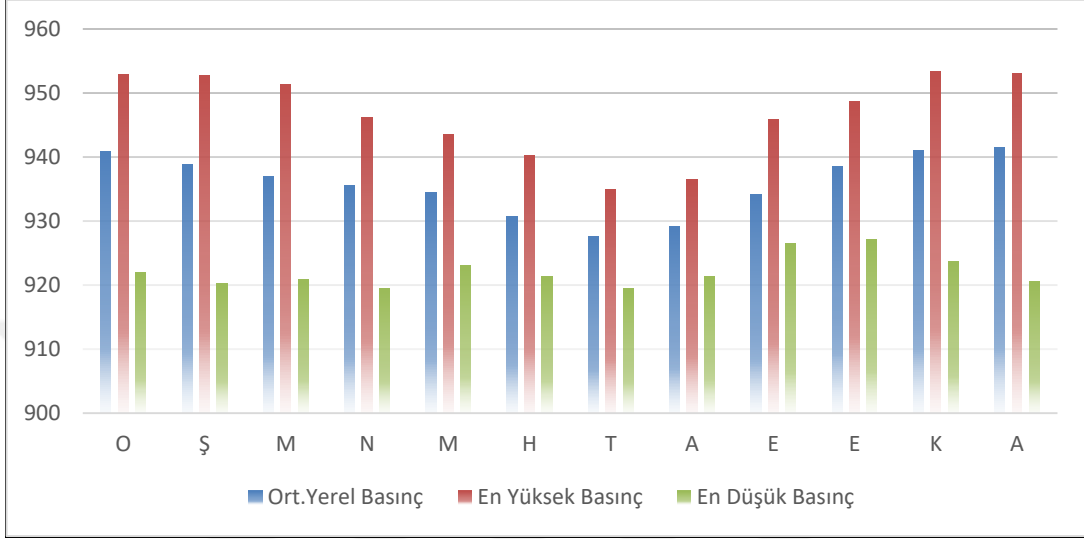
Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Ort.
Ort. Basınç (mb)	940,9	939	937	935,5	934,5	930,7	927,7	929,2	934,2	938,7	941	941,6	935,8
Mak. Basınç (mb)	952,9	952,7	951,3	946,2	943,5	940,2	935	936,5	945,9	948,6	953,3	953,1	946,6
Min. Basınç (mb)	922	920,2	920,8	919,4	923,1	921,3	919,4	921,4	926,5	927,2	923,7	920,5	922,1

Kaynak: MİGM, 2019.

Rüzgârlar: Diyarbakır şehrinde yıllık ortalama verilere göre hâkim rüzgâr yönü % 22,7 frekans yüzdesiyle kuzeybatıdır (Grafik 9). Daha sonra % 9,1 frekans ile kuzey, % 8,4 frekans ile batı yönlerden esen rüzgârlar şehirde etkili olmaktadır. Şehirde termik ve morfolojik unsurlara bağlı olarak neredeyse yıl boyunca aynı yönlü rüzgârlar etkili

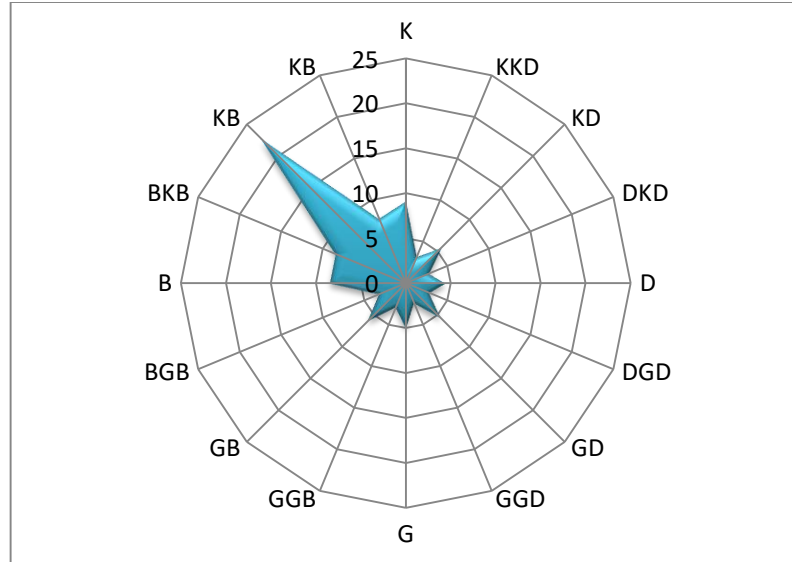
olmaktadır. Kuzeybatı yönlü esen rüzgârların ana kaynağını Güneydoğu Toroslar ve kenar kıvrımları kuşağına bağlı Maden Oluğu'ndan esen rüzgârlar teşkil etmektedir.

Grafik 8: Diyarbakır Şhrinde Ortalama En Yüksek ve En Düşük Basınç Değerleri.

Kaynak: MİGM, 2019.

Grafik 9: Diyarbakır Şhrinde Yıllık Hâkim Rüzgâr Yönü.

Kaynak: MİGM, 2019.

Şhrin batısında bulunan ve çevresine göre yükseltisi fazla olan Karacadağ volkanik kütlesinde de küçük bir antisiklon merkezi oluşmakta ve batıdan Diyarbakır

şehrine doğru hava akımlarına neden olmaktadır. Karacadağ kütlesi ve Maden Oluğu'ndan akan hava kütleleri birleşerek basınç değerlerinin daha düşük olduğu Diyarbakır Platosu'na doğru yönelmektedir (Özgen, 2007: 95).

Şehir ve yakın çevresinde esen rüzgârların hızı oldukça düşüktür. Aylık ortalama 1,6 ile 3 m/sn arasında değişen rüzgâr hızlarının şehirdeki etkisi fazla hissedilmemektedir. Rüzgâr hızlarının düşük olması; şehir üzerinde kirlenen hava, sis, duman ve zararlı gazların tahliyesini zorlaştırdığından hava kirliliğini artıran bir unsura dönüşmektedir.

Rüzgâr hızlarında yaz mevsiminde az da olsa bir artış söz konusudur. Nitekim rüzgâr hızı aylık en yüksek değere Haziran ayında 3 m/sn olarak ulaşmaktadır. Bu rüzgârların kuzey yönlü olması, yazın güney yönlü samyeli rüzgârlarının kavurucu olumsuz etkisine göre, daha olumlu bir etki meydana getirmektedir. Özellikle şehrin yakın çevresindeki tarım alanları için bu durum oldukça önemlidir.

Diyarbakır'da 46 yıllık ortalamalara göre en hızlı esen rüzgâr yönü batı-güneybatıdır. Buna göre Nisan, Haziran, Ağustos, Eylül ve Aralık aylarında batı-güneybatı yönünden esen rüzgâr 32,2 m/sn hızına kadar çıkmaktadır. Bu durum şehrin üzerinde yer aldığı volkanik plato sahasının kuzey ve batısında yer alan dağlık bölgelerden esen hava hareketleriyle ilgilidir.

Şehirde ortalama yıllık fırtınalı gün sayısı 7,1'dir. Ortalama kuvvetli rüzgârlı gün sayısı ise 18'dir. Ortalama fırtınalı ve kuvvetli rüzgâr sayısının en fazla görüldüğü ay da Hazirana tekabül etmektedir.

Şehrin planlanmasında, özellikle havayı kirletici etkileri olan organize sanayi ve küçük sanayi gibi fonksiyon alanlarının yer seçiminde, hâkim rüzgâr yönünün göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir. Diyarbakır'da Organize Sanayi Bölgesi'nin şehrin kuzeybatısında kurulması hâkim rüzgâr yönü göz önüne alındığında yerinde veya doğru olmamıştır. Sanayi tesislerinden çıkan duman ve gazlar rüzgârlar aracılığıyla şehir üzerinde birikmekte ve özellikle kış aylarında hava kirliliğine neden olmaktadır. Bundan sonra kurulacak sanayi tesislerinin yer seçiminde klimatolojik ve jeomorfolojik unsurların dikkate alınması gerekmektedir.

İklim Tipi: Bölgenin iklim tipi konusunda az çok farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Burada birkaçına yer verilmesi faydalı bulunmuştur. Sözer'e göre, Güneydoğu Anadolu'nun iklim şartları, kontinental (karasal) bir step iklimin özelliklerini yansıtmaktadır. Fakat en düşük sıcaklık derecelerinin ve yağışların kış mevsiminde toplanması, buna karşılık yaz mevsiminin çok sıcak ve kurak geçmesi, yağış konusundaki bazı yerel farklılaşmalara rağmen ana çizgileri ile bölgede Akdeniz tipi bir yağış rejiminin de varlığını ortaya koymaktadır (1984: 15).

Ardel'in aktardığına göre, Martonne daha çok sade ve yeknesak bir ünite olarak uzanan Arap levhasının devamı niteliğinde olduğundan iklim koşulları bakımından bazı benzer özellikler gösteren ve Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı bölgenin iklimini “*Suriye iklimi*” olarak tanımlamaktadır. Ona göre bölgede etkili olan iklim, Akdeniz ikliminin kontinental bir şekli olduğunu, bölgede güney ve güneydoğuya doğru gidildikçe bu koşulların tedrici bir şekilde çöl iklimine geçtiğini belirtmektedir (1961: 140). Koçman ise bölgede sıcaklık bakımından *Karasal Akdeniz Termik Rejiminin* yaşandığını söylemektedir (1933: 25).

Diğer taraftan *Thornthwaite metodu* kullanılarak elde edilen su bilânçosu tablosuna göre, Diyarbakır şehri az nemli-kurak iklim bölgesinde yer almaktadır. Kasım (54,6 mm) ayından itibaren yağış miktarı buharlaşma miktarını (18,7 mm) aşmaya başladığı için su birikimine neden olmaktadır. Yaz aylarında ise aşırı buharlaşmadan dolayı Diyarbakır ve yakın çevresinde şiddetli su sıkıntısı yaşanmakta ve şehir halkının günlük hayatı bundan olumsuz etkilenmektedir (Tablo 7, Grafik 10).

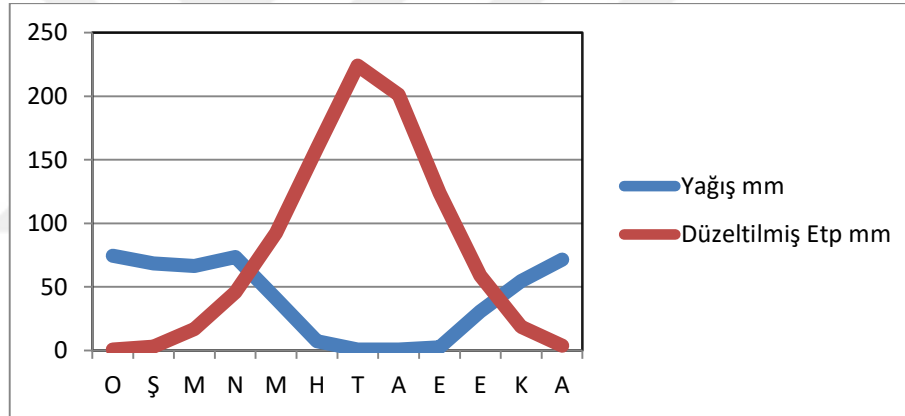
Aralık ayıyla birlikte yağışların iyice artması, buharlaşmanın azalması sonucunda birikmiş su oranı % 100'e ulaşarak topraktaki su miktarı doyma noktasına ulaşır. Nisana kadar süren bu durum, bu aydan itibaren sıcaklıkların ve dolayısıyla buharlaşmanın da artmasına bağlı olarak su açığının ortaya çıkmasına neden olur. Mayıs ayından itibaren sıcaklıkların daha da artmasıyla ve daha fazla hızlanan su tüketimi nedeniyle Haziran ayında birikmiş su tükenir. Kasım ayına kadar su eksiği durumu devam eder. Yaz ve kısmen de sonbahar mevsiminde yaşanan su eksiği, şehir içme sularında kesintilere neden olmakta ve ayrıca tarım alanlarındaki faaliyetleri olumsuz yönde etkilemektedir.

Tablo 7: Thornthwaite Metoduna Göre Diyarbakır'ın Su Bilançosu.

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Y
Sıcaklık	1,6	3,6	8,3	13,9	19,3	25,9	31,0	30,3	24,9	17,1	9,8	4,1	15,8
Sıcaklık İndisi	0,2	0,6	2,2	4,7	7,7	12,1	15,8	15,3	11,4	6,4	2,8	0,7	79,9
PE (mm)	0,8	3,6	16,3	41,7	75,7	129,3	179,4	172,1	120,4	60,8	22,1	4,5	826,7
D.PE	0,7	3,0	16,8	45,8	92,4	159,1	224,2	201,3	124,0	58,9	18,7	3,7	948,8
Yağış	74,6	68,4	66,4	73,5	40,8	7,2	0,7	0,6	2,6	30,8	54,6	71,4	491,6
B.S.A.D.					-51,6	-48,4					35,9	64,1	
Birikmiş Su	100	100	100	100	48,4	0	0	0	0	0	35,9	100	
Gerçek PE	0,9	0,8	1,0	1,1	1,2	1,2	1,3	1,2	1,0	1,0	0,9		
Su Noksanı						103,5	223,5	200,8	121,4	28,1			677,3
Su Fazlası	73,9	65,4	49,6	27,7								7,3	
Akım	37,0	69,7	57,5	38,6	13,8	0	0	0	0	0	0	3,6	220,2

Kaynak: MİGM, 2019.

Grafik 10: Thornthwaite Metoduna Göre Diyarbakır'ın Su Bilançosu Diyagramı.

Kaynak: MİGM, 2019.

Eriç formülüne göre de, Diyarbakır şehrinin yağış indisi değeri 21,5'tir. Bu indis değeri ile yani 8-23 indisleri arasında olan bölgeler; *yarı kurak step iklimi* olarak tanımlanmaktadır (1984: 360).

Diyarbakır'ın iklimi bazı yönleriyle insan yaşamı ve sağlığı açısından olumlu özellikler taşımaktadır. Ancak yaz aylarında yaşanan yüksek sıcaklık ve kuraklığın yanı sıra kararsız yağışlar sonucu su baskınları gibi olumsuz durumlar da söz konusu olmaktadır. Yılın büyük bölümü sıcak, açık ve güneşlidir. Yazları, sıcaklığın yükseldiği günlerde, bu durumun olumsuz etkileri dağlardan gelen serin esintilerle kısmen hafiflemektedir. Bu yüzden yerleşme alanlarının planlanmasında hâkim rüzgâr yönü göz

önüne alınarak hava akımlarının sürekliliğini sağlayacak koridorların ve yeşil aksların oluşturulması önem kazanmaktadır. Vadi tabanları ve topoğrafyanın bu amaçla değerlendirilmesi, yol sistemi ve yapı kitlelerinin tasarımında bu faktörün göz önüne alınması gerekmektedir.

İklimin Diyarbakır Şehrine Etkileri: Kış mevsiminde çeşitli nedenlerle oluşan hava kirliliği şehir yaşamını olumsuz etkilemektedir. Şehir planlamaları yapılırken sıcaklık, basınç, hâkim rüzgâr yönü, jeomorfolojik yapı hesaba katılmalıdır. Aksi takdirde özellikle kış mevsiminde hava kirliliği gibi durumlarla karşılaşma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Yaz mevsiminde ise ekstrem sıcaklıkların hüküm sürdüğü Diyarbakır'da açık havada dolaşmak oldukça güçleşmekte ve çeşitli sağlık sorunlarına neden olmaktadır. Gündüz vakti dışarıda dolaşmak güçleştiğinden özellikle öğle vaktinde şehirde insan sirkülasyonu durma noktasına gelmektedir. Bu durum, şehirdeki sosyo-ekonomik hayata olumsuz olarak yansımaktadır.

Yukarıda sayılan faktörlerin etkisiyle Diyarbakır'da inşa edilecek yapılarda güneşlenme, bakı durumu, gölgelenme, ısınma ve soğuma durumlarının dikkate alınması gerekmektedir. Geleneksel Diyarbakır evlerinde konutların bakı durumu, avlu duvarlarının yüksekliği, sokakların dar olması, cumba ve çıkmaların mimarinin önemli bir unsuru olması ve bazalt doğal malzemesinin yapılarda kullanılması iklimin olumsuz etkilerini azaltmak için yapılan uygulamalardır.

Geleneksel yapıların yerini betonarme yapıların aldığı günümüzde yapılaşmada bu faktörlerin etkilerini göz önüne almak gerekmektedir. Zira betonun doğal malzemeye (bazalta) oranla ızalasyon etkisi zayıf olduğundan daha fazla soğumakta ve daha fazla ısınmaktadır. Bunun sonucunda binalarda ikamet etme konforu azalmaktadır. Bu etkiyi azaltmak için kullanılan iklimlendirme araçları önemli maliyetler ortaya çıkarmaktadır. Halen az da olsa yaz gecelerinde binaların damlarında görülen konaklama geleneği, bunun açık bir örneğini yansıtmaktadır.

1.4. Hidrografik Özellikler

Türkiye'deki şehirlerin bir kısmının büyük akarsular etrafında dizildikleri göze çarpmaktadır. Ancak şehirler gelişigüzel bir şekilde akarsular çevresinde dizilmemiştir.

Diyarbakır'ın da içerisinde yer aldığı şehirler iki veya üç akarsuyun birleştiği kavşak sahasında ve akarsuyun büyük dirseklerinde kurulmuştur (Yalçınlar, 1967: 59-60). Bu bağlamda Dicle Nehri de Diyarbakır'ın kuruluş yerinde belirleyici bir rol oynamış ve günümüzde şehirle birlikte anılır olmuştur.

Diyarbakır şehri, Diyarbakır Havzası olarak adlandırılan ve Dicle Nehri ve kolları tarafından aşındırma ile şekillendirilen jeomorfolojik birimin batı kısmında yer almaktadır. Diyarbakır şehrinin kuruluş ve gelişmesinde hidrografyanın, özellikle Dicle Nehri'nin çok farklı etkileri söz konusudur. Örneğin Diyarbakır şehrinin sitindeki en önemli faktörlerin başında Dicle Nehri ve vadisinin kısmen çevreleyerek savunmaya elverişli hale getirdiği plato sathı gelmektedir (Foto 3).

Çalışma sahası ve yakın çevresindeki başlıca akarsuları, Dicle Nehri ve kolları teşkil etmektedir. Dicle Nehri, çalışma sahasına kuzeyden giriş yaptıktan sonra batıdan Devegeçidi ve Havar (Hacıhamza) Çayları ile kuzeyden Ambar Çayı ve bazı periyodik akarsularla beslenmektedir. Diyarbakır şehri ve yakın çevresine oranla daha fazla kar yağışı alan Güneydoğu Toroslar'dan ilk tabilerini alan Dicle Nehri'nin bahar aylarında karların erimesiyle debisinde artışlar meydana gelmektedir. Diyarbakır çevresinde Dicle dışındaki akarsular, periyodik akışlı olup sıcak mevsimde tamamen kurumaktadır.

Foto 3: Menderes yayı çizerek siti savunmaya elverişli hale getiren Dicle Nehri aynı zamanda şehrin en önemli su kaynağıdır (Ökse, 2015a: 21).

Diyarbakır önlerinde geniş bir yatak içerisinde akan Dicle Nehri, şehre 7-8 km mesafede bulunan Diyarbakır - Kurtalan demiryolu köprüsünde (İrtifa 504 m) 70.6 m³/sn'lik bir debiye ulaşır. Burada nehre batıdan gelen Dankıran (Havar) Çayı katılır. Artık Dicle doğu istikametine yönelmiştir ve yine sağdan Yenice ve Karasu derelerini alarak yoluna devam eder. Ambar köyü civarında Ambar Çayı'nın sularıyla birleşir (Sözer, 1969: 27). Dicle Nehri'nin bu noktada su toplama alanı 5655 km² ve ortalama akım değeri 70,887 m³/sn'dir. Ambar Çayı'nın yağış alanı 976 km², akım değeri 7,596 m³/sn, Havar Çayı'nın yağış alanı 5246 km², akım değeri 3153 m³/sn, Devegeçidi'nin yağış alanı 1607 km² ve ortalama akım değeri 6832 m³/sn'dir (Gölcük, 2010: 43).

Dicle Nehri ve şehre yakın kolları tarafından oluşturulan vadiler, şehrin gelişim yönü üzerinde de belirleyici olmaktadır. Akarsu drenaj sistemi şehrin kuzey ve kuzeybatı yönlerine gelişmesini sağlamaktadır. Ancak şehrin yaklaşık 20 km kuzeyinde bulunan Devegeçidi Çayı ve barajı ile organize sanayi bölgesinin yakın bir dönemde şehrin gelişim yönünün batıya doğru olmasını sağlayacağı tahmin edilmektedir (Foto 4).

Foto 4: Yakın dönemde şehrin gelişim yönünü etkilemeye başlayan Devegeçidi Vadisi. Arka planda organize sanayi bölgesi yer almaktadır.

Çalışma sahasından geçen Dicle Nehri, aynı zamanda nehrin iki yakası arasındaki ulaşım geçişlerini de kısıtlamaktadır. Sadece Silvan Köprüsü ve Çarıklı Köprüsü civarında eğim azaldığı için geçişler daha kolay sağlanmaktadır. Diğer kesimlerde ise dik vadi yamaçlarından dolayı ulaşım kısıtlanmaktadır. Nitekim şehirden

Fiskaya üzerinden Dicle Üniversitesi kampüsüne giden yolda yer yer keskin virajlar bulunduğundan ulaşım kısıtlanmış şartlarda sağlanmaktadır.

Diyarbakır'ın Dicle vadisinin tabanından yaklaşık 100 m yüksekte kurulması, akarsu sistemleri tarafından çevrelenen şehirde taşkın riskini azaltmıştır. Diğer taraftan Dicle Vadisi'nde yer alan Bağıvar (Dicle), Kıtılabil, Şehitlik, Cumhuriyet ve Feritköşk Mahalleleri'nin Dicle Vadisi'ne bakan yamaçlarında bulunan kesimleri ile Havar Çayı'nın Dicle Nehri ile birleştiği noktada bulunan Çarıklı (Karpuzlu) Mahallesi sel ve taşkın riski altındadır.

Her geçen gün artan nüfusu ile Diyarbakır'ın ihtiyaç duyduğu içme ve kullanma suyunu temin eden kaynakların sayısı da artmaktadır. Şehrin içme suyu ihtiyacı, çevrede bulunan baraj ve göletler ile yer altı kaynaklarından sağlanmaktadır (Harita 9). Bunun yanında gelecek için yeni su kaynağı araştırmaları devam etmektedir. Aşağıdaki tablo 8'de şehrin içme suyu, sulama ve rekreasyon ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak işletmeye açılan su kaynakları gösterilmiştir. Göletlerin inşa amacıyla rekreasyon olsa da sadece Devegeçidi Baraj Gölü yakınında Büyükşehir Belediyesi'nin piknik alanı, Diyarbakırlılar için rekreasyon alanı olarak kullanılmaktadır.

Tablo 8: Diyarbakır Çevresinde Bulunan Baraj ve Göletlerin Bazı Özellikleri.

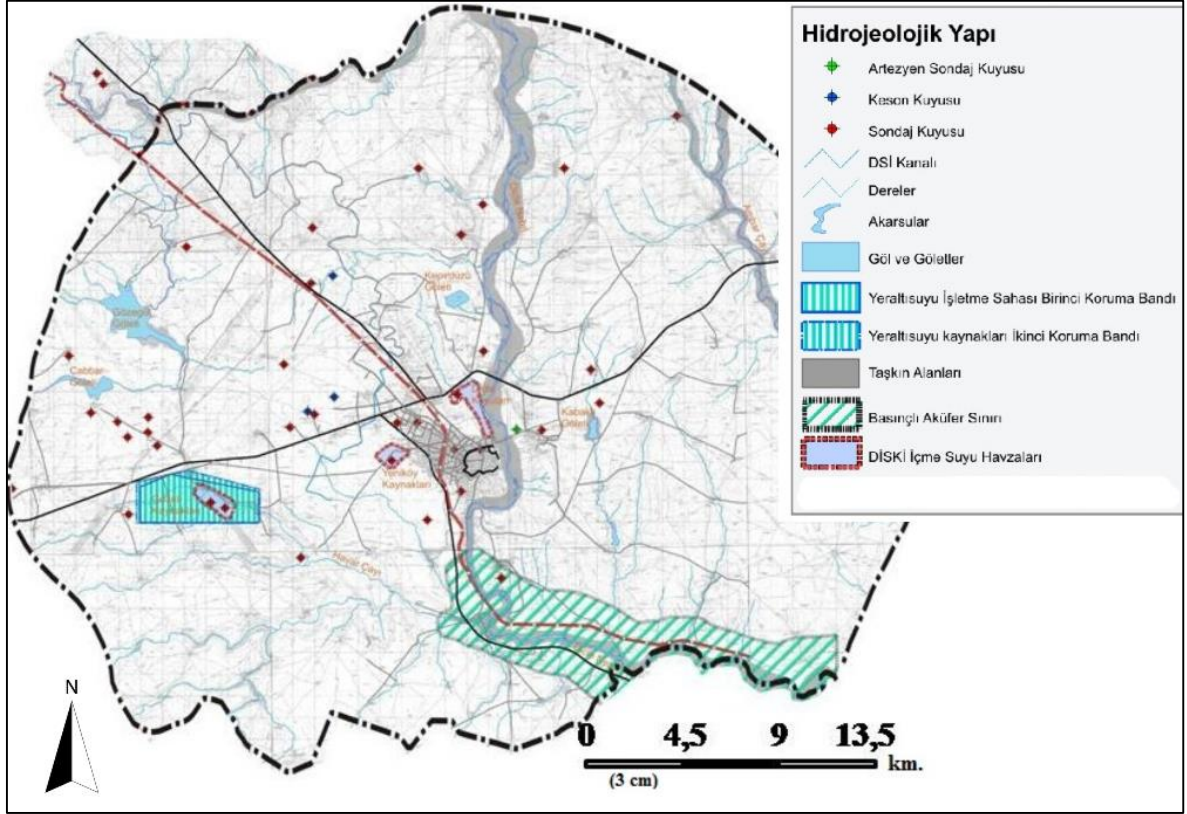
Baraj / Gölet Adı	İnşa Amacı	Sulama Alanı (ha)	Göl Yüzeyi (ha)	İşletmeye Açıldığı Yıl
Devegeçidi Barajı	Sulama, Rekreasyon	7500	1260	1969
Gözegöl Göleti	Sulama, İçmesuyu	1198	358	1964
Cabbar Göleti	İçmesuyu	-	100	1990
Kabaklı Göleti	İçmesuyu, Rekreasyon	-	31	1981
Beşpınar Göleti	Sulama	163	85	1981
Kepirdüzü Göleti	Rekreasyon	-	55	1990

Kaynak: DİSKİ Genel Müdürlüğü, 2018.

Yeraltı Suyu ve İşletmeye Uygun Alanlar: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi tarafından hazırlanan 2006 yılı nazım imar raporu incelendiğinde, Dicle Havzası'nda bulunan Devegeçidi Barajı ile Gözeli ve Cabbar kır yerleşmeleri çevresindeki sahaların yer altı suyu işletmesine uygun olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Dicle Nehri'nin Karpuzlu

Mahallesi'nden daha aşağı kesimlerinin basınçlı akifer özelliğine sahip olduğu tespit edilmiştir (Gölcük, 2010: 43).

Harita 9: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresinin Hidrojeolojik Durumu.

Kaynak: Diyarbakır DSİ Bölge Müdürlüğü.

Diyarbakır şehrinin içme ve kullanma suyu ihtiyacını karşılayan yer altı su kaynakları iki tip akiferden sağlanmaktadır: Bunlar, üst tabakalarda çalışma sahasının önemli bir bölümünü kaplayan bazalt akiferi ile altında ve daha derinlerde yer alan kalker akiferidir. Bazalt akiferi, Karacadağ ve Dicle Vadisi arasında yayılım gösterirken kalker akiferleri 25-30 km yarıçaplı daha geniş bir alanda yayılım göstermektedir (Çelik, 2008: 156).

Şehrin içme suyu ana kaynağı Dicle Barajı'ndan sonra Karacadağ eteklerinde yer alan su kaynakları olup bunların en önemlisi Gözeli su kaynaklarıdır. İçme ve kullanma suyunun % 92'si Dicle Barajı'ndan ve % 8'i Gözeli su kaynaklarından temin edilmektedir. Dicle Barajı'ndan isale hattıyla şehre getirilen su, DİSKİ'nin Kayapınar ilçesi

Mezopotamya Mahallesi Mastfroş Tepesi'ndeki su arıtma tesislerinde arıtılarak şehre verilmektedir. 2001 yılında faaliyete giren içme suyu arıtma tesisi, Diyarbakır şehir nüfusunun 1.275.000 kişi olacağı varsayımına göre tasarlanmıştır. İlisu Baraj Gölü'nden içme ve kullanma suyu temin edilmesi Diyarbakır şehri için uzun vadede planlanmaktadır.

Diyarbakır'ın bilinen en uzun tarihi su isale hattı ise **Gözeli Kaynakları**'dır (Tablo 9). Şehrin su temininde halen önemli bir paya sahiptir. Kesin tarihi bilinmemekle birlikte Evliya Çelebi'nin ifadesine göre, 1535 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden ve bu sudan şifa bulan Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır (1314: 37). Adını yüzeye çıktığı mevkiden alan ve Diyarbakır tarihinde önemli bir yere sahip olan Gözeli Kaynağı *Hamravat Suyu* adıyla da bilinmektedir. Şehre yaklaşık 14 km mesafede, günümüzde Serapgüzeli Mahallesi'nin aynı adla anılan mevkiinde bulunan Gözeli Kaynakları'nın suyu, inşa edilen uzun bir isale hattı ve su kemerleri vasıtasıyla şehre ulaştırılmıştır (Foto 5).

Tablo 9: Diyarbakır Şehrinin İçme ve Kullanma Suyu Kaynakları.

Su Kaynaklar	Debi (lt/sn)	Kuyu Sayısı
Gözeli Kuyuları	387-742	20
Gözeli Su Kaynağı	250-118	1
Yeniköy Kaynakları	138	6
Tekel Yaprak Tütün Fabrikası	3	1
Anzele Kaynağı	135	1
İçkale Kaynağı	20-15	1
Alıpınar Kaynağı	5-0	1
Toplam	938-605	31

Kaynak: DİSKİ Genel Müdürlüğü, 2018.

Evliya Çelebi'nin anlatığına göre, Diyarbakır çeşmelerinden en memduhu (övünülen) Ayn-ı Hamra (Hamravat Pınarı) ve ondan gelerek can veren çeşmedir. Kaynağı Diyarbakır'ın batısındaki Karacadağ yaylasında bulunur ve yer altından iki menzil yerden künkler ile Amid Kalesi'ne varır. Önce Cami Kebir'e sonra diğer camilere,

han, hamam ve imaretlere dağılır. Büyük hekimler bu su içine pamuk koymuş, sonra yine kurutup tartmışlardır. Maarra şehri (Suriye’de İdlib ilinde) suyuna konan pamuktan hafif gelmiştir. İstanbul’da eski saray kapısı önündeki Yekta Çeşmesi suyunda ıslatılıp kurutulan pamuk aynı ağırlıkta gelmiştir. Bu derece hafif bir pınardır. Eğer pamuğu ağır gelse, su acı olup faydasızlığını gösterirdi. Bu Hamravat suyunun safra ve balgamı yok ettiği deneme ile görülmüştür (Evliya Çelebi, 1314: 36).

Foto 5: Gözeli (Hamravat) Suyu’nu şehre getiren su kemerleri (Bell: 1909).

Şehrin tarihi Suriçi’nde çok sayıda çeşme, hamam ve su kaynağının varlığı, konut, cami ve kilise gibi yapılarda su kaynağına bağlı havuzların bulunması, yüzeye yakın bulunan bazalt akiferleri sayesinde. Ayrıca Ali Pınar, Anzele ve İç Kale su kaynakları da geçmişten bugüne varlığını devam ettiren su kaynaklarıdır. Eski Diyarbakır fotoğraflarından Fiskaya’dan akan şelalenin bulunduğu ancak günümüze ulaşmadığı tespit edilmiştir. Bu kaynaklar, şehrin içerisinde belli başlı yapıları ve arazileri suladıktan sonra Dicle Nehri’ne dökülmekteydi. Nitekim 1950’lilere ait hava fotoğraflarında bu su kaynaklarına bağlı olarak Suriçi’nde tarım yapılan alanların varlığı da dikkati çekmektedir (Foto 6).

Foto 6: 1952 yılına ait bir hava fotoğrafında Suriçi'ndeki tarım alanları (pinterest.com/diyarbakır).

Sonuç olarak Diyarbakır şehrinin su bakımından oldukça zengin bir kaynağa sahip olduğu görülmektedir. Gerek yer üstü gerek yer altı su kaynakları şehrin su ile iç içe yaşamasını sağlamıştır. Başta Dicle Nehri olmak üzere Havar Çayı, Devegeçidi Çayı, Çarseyda Deresi ve diğer birçok küçük dere şehrin etrafında yer almaktadır. Yer altı su kaynakları bakımından da zengin olan Diyarbakır'da yaşayan insanlar, şehrin su sıkıntısı çekmeyeceğini düşünmektedir.

1.5. Toprak Özellikleri ve Arazi Kullanımı

Diyarbakır Havzası'nın toprakları, karakter bakımından mevzii değişiklikler istisna edilecek olursa, aynı yapı özelliklerini gösteren topraklardan ibarettir, denilebilir. Bu topraklar, kırmızımsı kahverengi toprak sınıfından olup ana maddesini kireçtaşı, tecezzi etmiş veya daha çok parçalanmış bazalt veya marn meydana getirir. Diyarbakır Havzası'nda ziraata elverişli topraklar, genellikle % 10 ve daha aşağı meyil ihtiva eden araziler üzerinde yer alır. Bu araziler, Dicle Nehri'ne karışan dere ve çayların vadilerinde zincirleme bir sıra teşkil eder. Büyük kısmı alüvyal vadi tabanlarından ibaret olan bu düzlüklerin toplam yüzölçümü 3125 km²'dir ve 15.700 km² lik bir yüzölçümüne sahip olan Diyarbakır Havzası'nın % 20'sini kaplar. Geriye kalan 6.725 km² lik arazi, dalgalı plato

sathına ve 5.900 km² lik arazi ise dağlık ve tepelik alanlara tekabül eder (Sözer, 1969: 33).

Diyarbakır şehrinin kurulduğu ve yayılma gösterdiği çalışma sahasında kırmızımsı kahverengi topraklar, bazaltik topraklar ve alüvyal topraklar ile kolüvyal topraklar bulunmaktadır. Üniversite kampüs alanında ise daha çok çakıltaşı, kumtaşı, kıltaşı ve çamurtaşı üzerinde kalın bir kil toprağı örtüsü oluşmuştur (Esen, 2007: 39).

Özellikle şehrin batısında bulunan Karacadağ volkan akıntılarının kesintiye uğradığı kesimde kurulan Diyarbakır şehri büyük ölçüde bazaltik topraklar üzerinde yer almaktadır. Bazalt ana kayası üzerinde gelişme göstermiş ve mineral yönünden zengin olan bu topraklar, şehrin gelişme alanları altında kalmaktadır. Ancak batı yönüne doğru şanhurfa yolu istikametinde kademeli bir şekilde yükseltinin ve taşlık arazi miktarının artması nedeniyle bu alanların tarımdan ziyade yerleşme için daha uygun olacağı düşünülebilir. Son yıllarda teknolojik imkânların artmasıyla taşlık araziler taş toplama makineleri aracılığıyla temizlenmekte ve tarımsal amaçlarla kullanılmaktadır. Toplanan bazalt taşları da zemin kaplamaları, yapı malzemesi kullanımında ve diğer alanlarda kullanılarak ekonomiye kazandırılmaktadır.

Kuzey yönünde Elazığ yolu istikametinde ise kırmızımsı kahverengi topraklar mevcuttur ve buralar, tarım faaliyetleri için uygun alanlardır. Sıcak ve kurak iklim bölgelerinin karakteristik toprağı olan bu topraklar, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaygın olarak bulunmaktadır. Sıcaklığın etkisiyle buharlaşmanın fazla olması ve demirin oksitlenmesi sonucunda toprak kırmızı kahverengini almaktadır. Bozkır bitki örtüsü altında gelişen bu topraklar, tahıl tarımı için uygun topraklardır.

Dicle Vadisi boyunca görülen alüvyal topraklar, 1. sınıf tarım arazileri olarak sınıflandırılır. Alüvyal topraklar, akarsuların taşkın sahaslarında, eğim değerlerinin düştüğu birikim alanlarında ve eski akarsu yataklarında görülmektedir. Alüvyon malzemelerinin ana kaynağının fiziki ve kimyasal özellikleri, alüvyal toprakların özelliklerini belirlemektedir (Atalay, 2006: 448). Araştırma sahasında yer alan Hevsel Bahçeleri, şehirde tarım açısından önemli bir potansiyel oluşturun en önemli alüvyal toprak sahasını meydana getirmektedir. Yaklaşık 3000 dekar alana karşılık gelen bu alan,

şehrin günlük taze sebze-meyve ihtiyacını karşılamaktadır. Çiftçiler ürettikleri bu ürünleri Sebze Hali ve Aşefçiler Pazarı'nda satışa sunmaktadır. Hevsel Bahçeleri'nin yaklaşık 1000 dekarlık kısmında ise kavak yetiştiriciliği yapılmaktadır.

Araştırma sahasının güneyinde Dicle Nehri'nin doğuya kavis çizdiği kesimde vadi yakınında yer alan Bağıvar (Dicle) Mahallesi'nde de alüvyal topraklara rastlanmaktadır. Eski akarsu sekileri üzerinde yer alan Bağıvar, sahip olduğu verimli toprak örtüsü sayesinde çalışma sahasında Hevsel Bahçeleri ile önemli tarım alanlarını oluşturmaktadır. Arazilerinin neredeyse tamamına yakın kısmının tarıma uygun olduğu Bağıvar'da sulama imkânlarının iyi olmasının da etkisiyle başta pamuk olmak üzere buğday, mercimek ve arpa yetiştirilmektedir. Ancak bu verimli araziler üzerinde kurulmuş çok sayıda tuğla fabrikaları hem tarım alanlarını işgal etmekte hem de çevredeki toprağın en verimli kısmının aşındırılarak fabrikalarda kullanılmasına neden olmaktadır. Bu alanlarda toprağın alt kısmındaki verimi daha düşük topraklar yüzeye çıkmaktadır. Bu şekilde önemli miktarda toprak kaybı yaşanmaktadır.

Dicle'nin doğu yakasında üniversite kampüs alanının ve Bağıvar (Dicle) Mahallesi'nin Dicle Nehri'ne baktığı yamaçlarda, dere ve yağmur suyu aşındırmasıyla oluşmuş fazla eğimli kıvrımlı alanlarda, kolüvyal topraklara rastlamak mümkündür. Tarıma uygun olmayan bu araziler, Dicle Vadisi Yeşil Kuşak Projesi kapsamında ağaçlandırma sahası olarak belirlenmiştir. Buralarda aşamalı bir şekilde ağaçlandırma çalışmaları devam etmektedir.

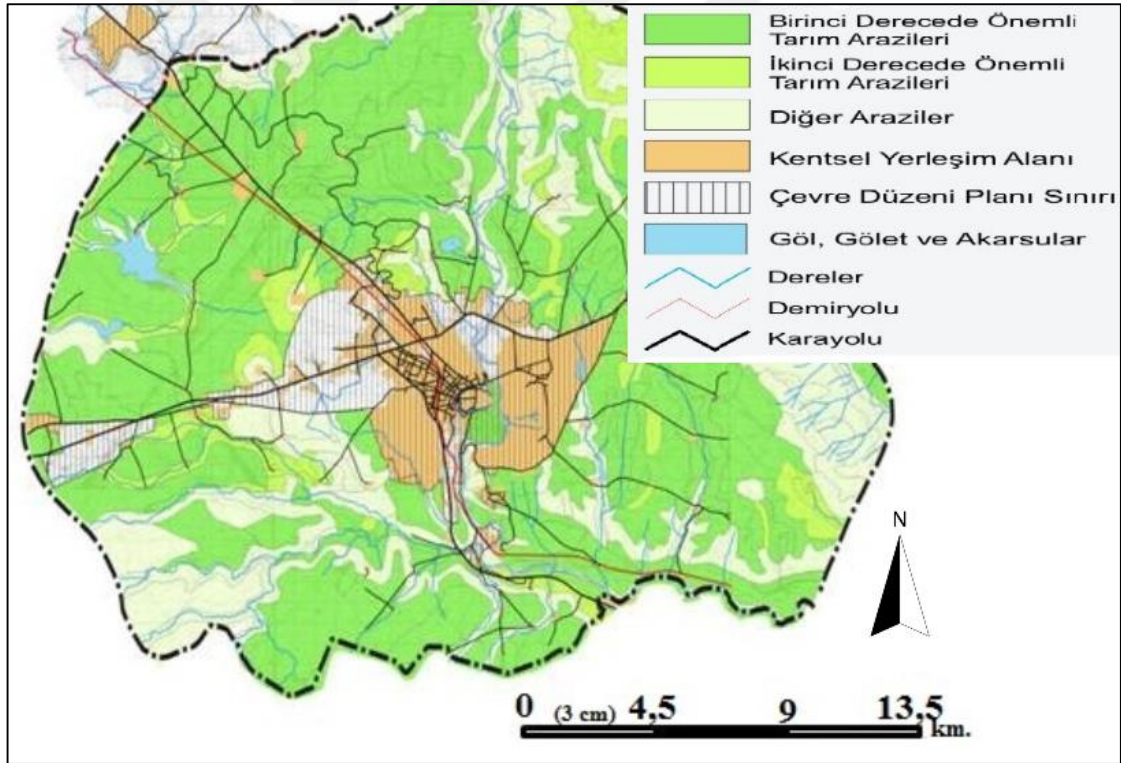
Araştırma sahasının ve Dicle Vadisi'nin doğu yakasında yer alan Dicle Üniversitesi kampüs alanında kumtaşı, çakıltaşı, kiltası, silttaşı ve çamurtaşı üzerinde gelişmiş killi topraklar örtü oluşturmuştur. Bu alanlar büyük oranda Yeniköy ve Gölpınar formasyonları üzerinde konumlanmaktadır. Üniversite, fakülte, idarî binalar ve sosyal tesis binaları bu alan üzerinde yer almakta ve bu çevrede kır yerleşmelerine ait topraklarda tahıl ekimi yapılmaktadır.

03.07.2005 tarih ve 5403 Sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanununa göre, toprak ve toprağın nitelik kaybının önlenmesi amacıyla planlı arazi kullanım esasları belirlenmiştir. Buna göre, Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından toprak özellikleri

ve tarımsal önemine göre araziler mutlak tarım arazileri, özel ürün arazileri, dikili tarım arazileri ve marjinal tarım arazileri olmak üzere dört ana sınıfa ayrılmıştır.

Çalışma sahasında yer alan tarım arazilerinin neredeyse tamamı birinci derecede önemli mutlak tarım arazileri kısmında yer almaktadır (Harita 10). Hevsel Bahçeleri, Bağıvar çevresindeki araziler, Silvan Yolu üzerinde yer alan tarım arazileri ile Diyarbakır'ın gelişim istikametinde yer alan araziler, bu grupta yer almaktadır. Ancak şehrin surlarla çevrili tarihi nüvesinden 20 km çapında bir daire çizildiğinde dört farklı tarım arazisinin belirli oranlarda bulunduğu tespit edilir. İlgili kanuna göre bu arazilerin özellikleri tanımlanmış, çalışma sahası ve yakın çevresindeki arazilerin alanı ve toplam tarım arazileri içindeki oranı aşağıdaki tabloda verilmiştir (Tablo 10).

Harita 10: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresindeki Arazilerin Tarım Potansiyeli.

Kaynak: Diyarbakır Tarım ve Orman İl Müdürlüğü.

Mutlak Tarım Arazileri (Birinci Derecede Önemli Tarım Arazileri): Bitkisel üretimde, yöre ortalamasında ürün alınabilmesi için sınırlayıcı olmayan, topoğrafik sınırlamaları hiç olmayan veya çok az olan; ülkesel, bölgesel veya yerel önemi

bulunan, hâlihazır tarımsal üretimde kullanılan veya bu amaçla kullanıma elverişli olan arazilerdir. Çalışma sahası ve yakın çevresindeki arazilerin % 57'si mutlak tarım arazileri sınıfında yer almaktadır. Araştırma sahasındaki toprakların yarısından fazlasını oluşturan bu tür topraklara, başta Dicle Vadisi'nde yer alan Hevsel Bahçeleri ve Bağıvar çevresi olmak üzere sahanın özellikle kuzeybatı taraflarında rastlanmaktadır. Diyarbakır ili Arazi Varlığı ve 1/100.000 ölçekli Toprak Etüd Haritası'ndaki birinci ve ikinci sınıf topraklar, mutlak tarım arazisi olarak alınmıştır.

Tablo 10: Diyarbakır Şehri ve Yakın Çevresindeki* Arazilerin Tarım Potansiyeli.

Arazi Kullanımı	Alan (ha)	Oran (%)
Mutlak Tarım Arazileri	71 561	57,0
İkinci Derece Önemli Tarım Arazileri	23 897	19,0
Üçüncü Derece Tarım Arazileri	490	0,4
Marjinal Tarım Arazileri	16 085	12,8
Göletler	616	0,5
Çevre Düzeni Planı Yerleşik ve Planlı Alanlar	12 951	10,3
Toplam	125 600	100,0

Kaynak: Gölcük, 2010: 48. * Şehrin tarihi nüvesinden 20 km çaplı alan.

Özel Ürün Arazileri (İkinci Derecede Önemli Tarım Arazileri): Mutlak tarım arazileri dışında kalan, toprak ve topoğrafik sınırlamaları nedeniyle yöreye adapte olmuş bitki türlerinin tarımının yapılmadığı ancak özel bitkisel ürünler ile su ürünleri yetiştiriciliğinin ve avcılığın yapılabildiği ülkesel, bölgesel veya yerel önemi bulunan arazilerdir. Toprak etüd haritalarındaki üçüncü, dördüncü sınıf topraklar ikinci derece önemli tarım arazisi olarak alınmıştır. Araştırma sahasında % 19 oranıyla ikinci sırada bu tür topraklar yer almaktadır. Bu tür topraklara Yolaltı Mahallesi, Havar Çayı Vadisi, Mastfroş ve Talaytepe civarında rastlanmaktadır.

Dikili Tarım Arazileri (Üçüncü Derecede Önemli Tarım Arazileri): Mutlak ve özel ürün arazileri dışında kalan ve üzerinde yöre ekolojisine uygun çok yıllık ağaç, ağaçcık ve çalı formundaki bitkilerin tarımı yapılan ülkesel, bölgesel veya yerel önemi bulunan arazileri ifade eder. Toprak etüd haritalarında bahçe tarımı yapılan alanlar, üçüncü derece önemli tarım arazisi olarak alınmıştır. Yer yer Dicle Vadisi'nde çeşitli

meyve ağaçları ve kavak ağaçları görülmekte, Kırklardağı yamaçlarında ise seyrek ağaççıklar gözlenmektedir.

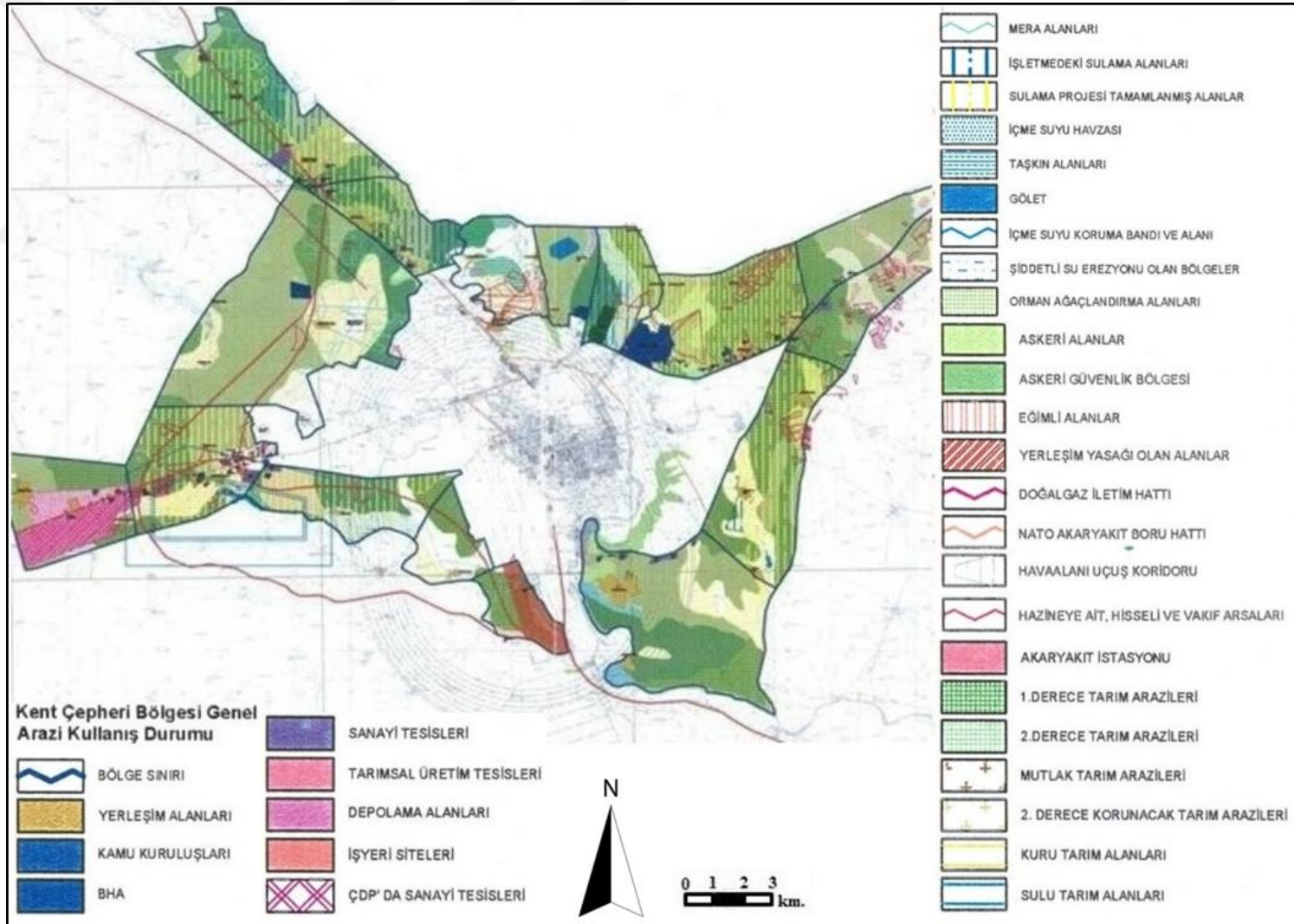
Marjinal Tarım Arazileri (Diğer Tarım Arazileri): Mutlak tarım arazileri, özel ürün arazileri ve dikili tarım arazileri dışında kalan, toprak ve topoğrafik sınırlamalar nedeniyle üzerinde sadece geleneksel toprak işlemeli tarımın yapıldığı arazilerdir. Toprak etüd haritalarında üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci sınıf topraklar, marjinal tarım arazileri olarak alınmıştır. Çalışma alanında bu tür arazilere daha çok akarsuların vadi yamaçlarında rastlanmaktadır. Bunun yanında Dicle Nehri, Havar Çayı ve kolları, Ambar Çayı, Çarseyda Deresi ve Kozan Deresi akarsuları ile bu akarsulara dökülen kolların yüksek eğimli vadi yamaçlarında görülmektedir.

Diyarbakır şehri ve yakın çevresindeki arazilerin tarım potansiyeli tablo 10'da verilmiştir. Buna göre Diyarbakır şehri ve yakın çevresinde bulunan toprakların % 57'si, başka bir deyişle 71.561 ha alanı mutlak tarım arazisidir. Bu veriler oldukça yüksek bir değere karşılık gelmektedir. Keza % 19'u (23.897 ha) ikinci derece tarım arazisi, % 12,8'si (16.085 ha) marjinal tarım arazisi durumundadır. Yerleşik ve planlı alanlar 12.951 ha ile % 10,3 oranına sahiptir. Göletler ise % 0,5 (616 ha) ile toplam arazinin çok küçük bir kısmını oluşturmaktadır.

Diyarbakır şehrinin yakın çevresinde genel arazi kullanımı (Harita 11) ayrıntılı değerlendirildiğinde ise, yerleşme alanları, sanayi alanları, akaryakıt istasyonu, taş ve kum ocağı tesisi, çeşitli derecelerde tarım arazileri, içme suyu havzaları, göletler, taşkın sahaları, askeri alanlar, ağaçlandırma sahaları, havaalanı uçuş koridoru, eğimli alanlar, yerleşme yasağı olan alanlar, askeri güvenlik bölgesi alanlarının olduğu görülmektedir.

Diyarbakır şehri ve yakın çevresindeki arazilerin önemli bir kısmının birinci ve ikinci derece tarım arazileri olduğu yukarıda ifade edilmişti. Bu arazilerin bir kısmı sulu tarım arazisi iken bir kısmı da kuru tarım sahalarını kapsamaktadır. Şehrin kuzey ve güney kesimlerinde sulama kanalları vasıtasıyla sulanan arazilerde sulu tarım yapılırken diğer arazilerde kuru tarım yapılmaktadır. Pirinçlik Askeri Bölgesi, Havaalanı ve 7. Kolordu Komutanlığı askeri sahalarının çevresinde yerleşime yasaklı alanlar, havaalanı uçuş koridor (havamania) sahası ve askeri güvenli bölgeler yer almaktadır.

Harita 11: Diyarbakır Şehrinin Yakın Çevresinde Genel Arazi Kullanımı.

Kaynak: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Daire Başkanlığı.

Dicle Nehri ve kollarının (Havar ve Çarseyda) oluşturduğu vadiler eğimli ve taşkın riski olan alanlar olarak değerlendirilmektedir. Dicle Vadisi boyunca çok sayıda kum ocağı tesisine rastlamak mümkündür. Diyarbakır'daki kum ihtiyacının neredeyse tamamı akarsu tabanlarından elde edilmektedir. Dicle Üniversitesi kampüsünün vadiye bakan eğimli alanları ağaçlandırma sahası olarak belirlenmiştir.

Çalışma sahasının yakın çevresinde kır yerleşmeleri olmakla birlikte yeni konut proje alanları da planlanmaktadır. Gözeli kaynakları şehrin içme suyunu temin eden önemli kaynaklardandır. DİSKİ su arıtma tesisi şehrin kuzeyinde Mastfroştepe'de yer almakta, Dicle Barajı'ndan gelen şehrin içme suyunu arıtmaktadır. Elazığ ve Şanlıurfa Yolu üzerinde sanayi alanları planlanmıştır. Yine bu iki ana ulaşım aksı üzerinde çeşitli büyüklükte göletler (Kepirdüzü, Kabaklı ve Gözegöl) de yer almaktadır. Bu göletler çevredeki tarım alanlarının sulanmasında kullanılmaktadır.

1.6. Bitki Örtüsü

Bitki örtüsü bir yerleşmenin yer seçiminde ve gelişmesinde çeşitli nedenlerden dolayı önem arz etmektedir. Beslenme, barınma, ısınma, rekreasyon, gelir elde etme ve maden işleme gibi temel beşeri ihtiyaçların karşılanmasında bitki örtüsünden önemli ölçüde faydalanılmaktadır. Diyarbakır orman örtüsü bakımından fakir durumdadır. İlkbaharda her taraf çeşitli otlar ve kır çiçekleriyle bezenir. Bu yemyeşil ve gönül açıcı manzara da yazık ki çok uzun sürmez. Haziran ayından itibaren başlayan sıcaklar ve yağışın kesilmesi sebebiyle otlar kurur, etraf bir bozkır (step) halini alır. Artık yeşillığe sadece evlerin bahçelerinde, dere kenarlarında ve bazı serin vadilerde rastlanabilir (Beysanoğlu, 1962: 26). Nitekim Dicle Vadisi boyunca farklı türde (saz, kamış, kavak, söğüt vd.) ağaç ve çalı toplulukları, kent ormanı, parklar ve fidanlıklar yer almaktadır. Buraları geçmişten günümüze Diyarbakırlıların sayfiye ihtiyacını karşılamaktadır.

Çalışma sahasının doğal bitki örtüsü *doğal step*, *antropojen step* ve *ağaçlı step* olmak üzere üç bölümde incelenebilir. Vadi tabanlarındaki bağ ve bahçe alanları Diyarbakır bitki örtüsünde önemli yer tutmaktadır. Başta Evliya Çelebi olmak üzere şehre uğrayan seyyahlar Diyarbakır'ın bağ ve bostanlarından övgüyle bahsederler. Geniş çerçevede Karacadağ volkanik kütlesi, Mardin Eşiği ve Güneydoğu Toroslar dağlık

kuşacağı üzerinde meşe ormanları ve bunların ortasında bozkır bitki örtüsünün karakteristik olarak yayılma gösterdiği plato alanları bulunmaktadır. Coğrafi özellikleri itibariyle çalışma sahası doğal orman alanı dışında kalmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, kuzeyden Güneydoğu Toroslar ve güneyden Suriye-Irak kurak iklim zone ile çevrili olduğundan geniş step alanlarını içinde barındırmaktadır. Yöredeki iklim ve litolojik özelliklerin yanında beşeri faktörler de doğal bitki örtüsü üzerinde olumsuz bir etki yapmıştır. Güneydoğu Anadolu'da iklim ve toprak şartları sonucunda ortaya çıkan geniş step alanlarında ilkbaharda yeşeren step bitkileri, Mayıs ayından Kasım ayına kadar devam eden şiddetli kuraklık nedeniyle son derece elverişsiz iklim şartlarına maruz kalır. Bu nedenle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin step karakteri İç Anadolu ve Doğu Anadolu'ya göre daha belirgindir (Sözer, 1984: 24). Ülkemizde İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yayılma alanı bulan stepler, Güneydoğu Anadolu'da Güneydoğu Toros eteklerinden güneye doğru 600 m'nin altındaki yerleri kaplamaktadır (Atalay, 2008: 456).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi zayıf bozkır bitki türlerini barındırmasına rağmen buğdaygiller ve baklagiller gibi kültüre alınan bitkiler bakımından oldukça zengindir. Anadolu'da doğal olarak yetişen 10 civarındaki doğal buğday türünün yarıya yakını Karacadağ yöresine aittir. Böylece ülkemizdeki step sahalarından biri olan Diyarbakır şehri ve yakın çevresinin, ülkemize özgü bazı buğday türlerinin de kaynak sahası olduğunu anlamaktayız. Bu nedenle Diyarbakır ve yakın çevresi, dünyada ilk tarım kültürünün başladığı ve geliştiği sahalardan biridir (Atalay, 2008: 468). Neolitik dönemde Ergani - Çayönü ve Bismil - Körtiktepe yerleşmelerinde yaşayan insanların Atalay'ın da belirttiği gibi tarım kültürünü geliştirdikleri arkeolojik kazı raporları sonucunda bilinmektedir.

Diyarbakır alçak platosunun batısındaki Karacadağ dağlık alanının yüksek kesimlerinde meşe ormanlarının tahrip edilmesine bağlı olarak antropojen step ve ağaçlı step alanları oluşmuştur. Dağlık kütlenin kuzey yamaçlarında yer yer bozulmuş meşe ormanlarına rastlamak mümkündür. Yine Kırklardağı yamaçlarında yer yer seyrek ağaç ve çalılarla kaplı step alanları gözlenmektedir (Foto 7). Bu ağaçların varlığı esasen buralarda eskiden orman varlığını da ortaya koymaktadır.

Foto 7: Kırklardağı eteklerinde ağaçlı stepler gözlenmektedir.

Araştırma sahasında step sahasının yakın çevresinde rastlanan ve insanlık tarihinin başlangıcından itibaren büyük tahriplere maruz kalan **ormanlar, bozuk baltalık** ve **meşe** topluluklarından ibarettir. Diyarbakır'ın batısındaki dağlarda korunan alanlarda meşe ormanlarının olduğu ve geliştiği görülmektedir. Çevrede nadiren görülen büyük meşe ağaçları, eskiden geniş ormanların var olduğunun göstergesidir. Bugün ise geniş dağlık alanlar büyük ölçüde çıplak görünümündedir. Doğal orman alt sınırının Diyarbakır çevresinde 700-800 m'ye kadar inmesi stepin çekirdek saha sınırını Diyarbakır Havzası içinde Dicle Nehri boyunca batı-doğu yönünde uzanan 450–700 m yükselti kademesine karşılık geldiğini göstermektedir (Sözer, 1969: 37). Buna göre Diyarbakır şehrinin batısında yer alan Talaytepe (Tela Tepe)'den itibaren orman olmaya elverişli geniş bir alanın olduğu görülmektedir.

Çalışma sahası çevresinin yaklaşık 12 bin yıldır yerleşme sahası olmasından dolayı ormanlar uzun yıllar bilinçsizce tahrip edilmiştir. Kesilen ağaçlar, yüzyıllarca *keleklerle* Musul ve Bağdat gibi şehirlere taşınmıştır. Maden ilçesindeki bakır madeninin odunla işletildiği devirlerde, çevrede bulunan zengin ormanlık alanlar yok edilmiştir. Diyarbakır Havzası'nın ilk sakinleri kendilerine tarım sahası açmak, yakacak ihtiyaçlarını karşılamak ve hayvanlarını otlatmak için meşe ağaçlarını tahrip etmişlerdir. Ergani-Dicle yolu üzerinde yol boyunca sıralanan bağların, meşe çalılıkları arasında küçük parseller halinde yer alması, insanın tarım arazisi açmak için doğal bitki örtüsü üzerinde meydana getirdiği değişiklikleri göstermektedir (Sözer, 1969: 38).

Güneydoğu Anadolu'da vadi içlerine sığınmış ve bugüne kadar step ortasında münferit adacıklar halinde tutunabilen bazı bitki türlerine de rastlanmaktadır. Dicle Nehri, Havar Çayı ve Devegeçidi Çayı ile yan kollarının geçtiği akarsu boylarında bölgeye özgü kavak, dişbudak ve söğüt toplulukları görülmektedir. Bağıvar (Dicle) ve Çarıklı (Karpuzlu) civarında Dicle Vadisi ile Havar Çayı Vadisi akarsu boyu bitki topluluklarını barındırmaktadır. Vadi yamaçlarından çevreye doğru 750 m'den yüksek alanlarda tarlalar arasında meşe ağaçlarına rastlanması geçmişte orman varlığını kanıtlamaktadır.

Çalışma sahası içerisinde orman, millî park, tabiat parkı veya orman içi dinlenme alanları bulunmaması, doğal bitki örtüsünün ve dolayısıyla biyoçeşitliliğin zayıf olması, rekreatif faaliyetler açısından ciddi bir kısıtlama nedenidir. Bu olumsuz durum, başta Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi olmak üzere çeşitli kurumlar tarafından ağaçlandırma çalışmalarısıyla telafi edilmeye çalışılmaktadır. Şehirdeki ağaçlandırma projelerinin uygulandığı belli başlı bölgeler şöyle sıralanabilir:

- Dicle Üniversitesi alanındaki ağaçlık alanlar (Foto 8),
- Çarıklı (Karpuzlu) Mahallesi'nde Yenişehir Belediyesi'ne ait mesire alanı,
- Elazığ Yolu üzerinde Büyükşehir Belediyesi'ne ait piknik alanı,
- Silvan Köprüsü kuzeyinde Büyükşehir Belediye Fidanlığı,
- Başta 7. Kolordu Komutanlığı olmak üzere askerî alan ağaçlandırmaları,
- Kamu kurum ve kuruluşlarının yaptığı diğer ağaçlandırma çalışmaları,
- Kayapınar ilçesi Şanlıurfa - Elazığ Çevre Yolu üzerinde Kent Ormanı'dır.

Bu çalışmaların yanında planlama aşamasında olan bazı projeler de vardır. Bunların arasında Maliye Ormanı, Büyükşehir Belediyesi Barış Ormanı, MEB Hatıra Ormanı, Dicle Üniversitesi'nde ilave ağaçlandırma çalışmaları sayılabilir.

Genellikle su kaynakları çevresinde bulunan alanların rekreasyon potansiyeli yüksek alanlar olarak görüldüğünden Dicle Vadisi en yüksek potansiyele sahip alan olarak öne çıkmaktadır. Vadi tabanındaki ağaçlık alanlar ile Hevsel Bahçeleri ekotarım

ve rekreatif alanların başında gelmektedir. Nitekim uygulanmaya başlanan Dicle Vadisi rekreasyon projesi bittiğinde şehrin en büyük yeşil alanını oluşturacaktır.

Foto 8: Dicle Vadisi ve Üniversite Kampüsü şehrin en önemli yeşil alanlarıdır.

Diğer yandan şehrin çevresinde bulunan büyüklü küçüklü baraj ve göletler de gerekli ağaçlandırma çalışmaları yapılarak bu amaçla kullanılabilir. Özellikle üniversite kampüsü içerisindeki Kabaklı Göleti ile şehrin kuzeyinde bulunan Gözegöl ve Kepirdüzü göletleri bu amaçla kullanılacak yerlerin başında gelmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIR ŞEHRİNİN KURULUŞU VE GELİŞİM DÖNEMLERİ

Diyarbakır Çevresindeki İlk Çağ Yerleşmeleri

Diyarbakır ve çevresi, Anadolu'nun en eski yerleşilen alanlarından biridir. Birçok kültürün ve medeniyetin ortaya çıktığı, kutsal metinlerde adının zikredildiği “*Mezopotamya*” diye anılan bölge, Dicle Havzası'nın yukarı kesiminde yer almaktadır. Şehrin yukarı Mezopotamya'nın önemli bir kavşağında konumlanması, önemli bir idari ve ticari merkez olmasını sağlamıştır. Bundan dolayı buraya yerleşen her medeniyet, kendi varlığının ifadesi olarak çeşitli yapılar inşa etmiştir. Mevcut arkeolojik verilere göre, insanoğlunun yerleşik düzene geçme girişiminde bulunduğu, hayvanları ehlileştirmeye başladığı, kendi ihtiyacından fazla üretimi gerçekleştirdiği ve bu ihtiyaç fazlası üretimin güvenliğini sağlamak için de basit anlamda örgütlendiği ve oluşturduğu yerleşim birimlerinin ilk örneklerine bu bölgede rastlanılmaktadır (Bağlı ve Binici, 2005: 101).

Diyarbakır'ın içinde yer aldığı "Yukarı Dicle Bölgesi"nde tepeler arasındaki vadiler yerleşmeye oldukça müsaittir. Ancak bölgenin ilk insanları vadilerde değil, dağlık yerlerdeki mağaralarda oturmaya başlamışlardır. Bu insanlar ekip biçmeyi öğrendikten sonra aşağıdaki düzlüklere inmişler ve dağlar arasındaki uygun vadilerde yerleşmişlerdir. Bu nedenle daimi yerleşmelerin ekip biçmeye bağlı olduğu ifade edilmektedir (Alpman, 1988: 29). Aşağıda Diyarbakır'ın yakın çevresinde bulunan ilk çağ yerleşmeleri hakkında özlü bilgiler verilmiştir.

Çayönü: Günümüzde devam eden arkeolojik kazı ve araştırmalar, Diyarbakır ve çevresinin yerleşme tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu kazı alanlarının en başında Çayönü Höyüğü gelmektedir (Foto 9). Çayönü, Diyarbakır'ın Ergani ilçesine bağlı Hilar (Sesverenpınar) köyü Boğazçay Deresi yakınlarında bulunmaktadır.

Diyarbakır şehir merkezinin kuzeybatısında, Ergani ilçesinin 7 km güneybatısında yer almaktadır. İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü ile Chicago Üniversitesi Doğu Bilimleri Enstitüsü tarafından ortaklaşa yapılan bu çalışmalar, 1963 yılından itibaren yürütülmüştür. Çayönü yerleşiminde yapılan kazılarda, 6-7 evre tespit edilmiş ve bunlardan ilk evrenin; MÖ 7250 - 6750 tarihleri arasında olduğu belirlenmiştir (Çambel, Braidwood, 1980: 13-14). Çayönü bu bilgilere göre, Anadolu'nun en eski yerleşim yeri olarak kabul edilen Çatalhöyük'ten daha eski bir tarihte kurulmuştur.

Foto 9: Diyarbakır'ın yakın çevresindeki ilk Neolitik yerleşmelerinden olan Ergani Çayönü Höyüğü.

Kazı sonuçlarına göre, Çayönü sakinleri yerleşim birimlerine oldukça önem vermişler ve zamanla yapı konusunda ciddi gelişmeler sağlayarak daha önce rastlanmayan türde planlı bazı yapılar inşa etmişlerdir. Önceleri *yuvarlak planlı çukur yapılarla* başlayan yapılaşma, *ızgara planlı* ve *hücre planlı* yapılara, son olarak *terrazzo* denilen *geniş döşemeli* yapıya doğru gelişim göstermiştir. Çayönü arkeolojik kazı alanındaki yerleşim evreleri Halet Çambel ve Robert Braidwood tarafından şu şekilde belirlenmiştir:

I. Evre - Çayönü Esas Evresi (Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ): Yuvarlak planlı çukur yapılar evresi - ızgara planlı yapılar evresi - kanallı yapılar evresi -taş döşemeli yapılar evresi - hücre planlı yapılar evresi- geçiş evresi ve geniş odalı yapılar evresi,

II. Evre (Çanak Çömlekli Neolitik Çağ),

III. Evre (Erken Tunç Çağı)'dir.

Çayönü, tahıl ve hayvanları evcilleştirmeye dayalı köy hayatının en eski örneklerindedir. Dolayısıyla günümüz uygarlığının da önemli bir basamağını oluşturmaktadır. Çayönü yerleşmesinin bu önemi yabani buğday, mercimekgiller gibi bitkilerin tarıma alınması; koyun ve keçinin evcilleşmesi ile gerçekleştirilmiştir. Kısaca bir karma besin ekonomisi geliştirilmiştir. Ergani bakır yataklarının dünyanın en eski maden ocakları olması nedeniyle Çayönü insanı, dünyanın başlıca yerlerinden 2 bin yıl önce bakırı işleyerek alet yapmayı başarmıştır. Günlük hayatta kullandıkları alet ve araç-gereçler, tarım ve madencilğe dayalı ekonomilerine daha fazla yön vererek katkıda bulunmuştur.

İşte bütün bunlar toplum düzeninde o denli bir oturmuşluk ve yerleşik yaşantı ile de öyle bir bağdaşma gösterir ki bunlar besin üreticiliğine dayalı yeni bir anlayış düzeyinin eşiğinde bulunması gerekli olan bir toplum açısından şaşırtıcı ve düşündürücüdür (Çambel, Braidwood, 1980: 16-20).

Üçtepe Höyüğü: Diyarbakır'ın 40 km güneydoğusunda, Diyarbakır - Bismil karayolunun kenarında, Batılılarca Kurkh denen, eski Kerh ya da Kerh-i Dicle köyünün batısında, Dicle'nin kollarından biri olan Göksu Çayı'nın kıyısında yer almaktadır. 250 x 200 m boyutu ve 44 m yüksekliği ile Güneydoğu Anadolu'nun en büyük höyüklerinden biridir. Diyarbakır Müze Müdürlüğü ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Prof. Dr. Veli Sevin'in ortaklaşa yürüttükleri kazıya 1988 yılında başlanmıştır.

Höyük, Erken Kalkolitik Çağ'dan Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar sürekli bir yerleşime sahne olmuştur. Bugüne kadar yapılan kazılarda Roma Dönemi'ne ait mimari kalıntılar, plan itibari ile pek fazla bilgi vermemekle birlikte 3 yapı katı açığa çıkarılmıştır. İlk yapı katında bir taban ve bir tandır bulunmuştur. Ancak bu katta ele

geçen buluntular arasında özellikle iki adet geç Roma sikkesi, Aramice yazıtlı taş kabartma ve Latince yazıtlı bir kitabe parçası tarihleme açısından oldukça önem taşımaktadır. İkinci yapı katında tam plan vermeyen dere taşlarından örölü duvar kalıntıları bulunmuştur. Ancak üçüncü yapı katında, tabanının çakıl taşlarından ilginç bir döşeme ile kaplandığı dörtgen planlı bir mekân ortaya çıkarılmıştır. Bu yapıda bulunan Roma İmparatorluk çağı sikkesi yapıyı tarihlemeye yardımcı olmuştur (www.diyarbakirmuzesi.gov.tr/kazilar).

Diyarbakır çevresinde yukarıda adı geçen yerleşmeler dışında Ergani ilçesinin yakınlarında bulunan *Hilar Mağarası* yerleşim alanı, Ekinciler köyü yakınlarındaki *Girikhacıyan Tepesi* ve *Ergani Kalesi*, *Silvan Hassuna*, Bismil civarındaki *Körtik Tepe* ve tarihi Asurlulara dayanan Lice yakınlarındaki *Birkleyn Mağaraları*, *Eğil Kalesi* ve mağaraları yöredeki ilk yerleşmeler olarak sayılabilir. İklim değişimleriyle birlikte havaların soğuması ve sertleşmesi nedeniyle insanlar kendilerini korumak için kayalık alanlardaki mağaralara sığınmışlardır. Hilar, Birkleyn, Eğil ve Hassuna mağara yerleşim alanları Yukarı Dicle Havzası'ndaki bu alanlardan bazılarıdır.

2.1. Şehrin Kuruluşu

Diyarbakır şehrinin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu hakkında kesin bir bilgi henüz mevcut değildir. Bununla birlikte bazı kaynaklara göre M.Ö. 3000 yılına kadar uzandığı ileri sürülmektedir (Arslan, 1999: 81). Şehir, *Fis Kaya* adı verilen ve Dicle Nehri tarafından oluşturulan sarp bazalt dikliğinin (korniş) üzerinde bir tepenin çevresinde kurulmuştur. Bu tepe, **Amida Höyük (Virantepe)** olarak bilinmekte ve İçkale'de yer almaktadır. Burası muhtemelen gerek Dicle Vadisi'ne gerek Diyarbakır düzlüğüne hâkim en stratejik yer olarak seçilmiştir (Değertekin, 1999: 179). Amida Höyük'ü çeşitli bilim adamları incelemekle birlikte geniş anlamda ve tüm yönleriyle ele alan bir çalışma henüz yapılmamıştır. Yine de bilim adamları ve şehre uğrayan seyyahların gözlemleri genel bilgiler sunmaktadır (Tuncer, 2001: 164).

Şehrin ilk nüvesini oluşturan **Amida Höyük** başta olmak üzere yakın çevrede bulunan çok sayıda höyükte yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular, yerleşme tarihinin Prehistorik döneme kadar gittiğini göstermektedir. Yukarıda adı geçen

(Çayönü, Üçtepe Höyüğü vd.) yerleşmeler zamanla önemini kaybedince şehirde İçkale'de bulunan Amida Höyük tarihteki yerini almaya başlamıştır (Foto 10). Asur hükümdarlarının kılıç kabzasındaki çivi yazılarında adı geçen *Amidi* ya da *Amedi*, Gabriel'e göre ilk defa Roma'lı tarihçi Ammianus Marcellinus'un eserlerindeki metinlerde geçmektedir (1940: 91). *Amid*, adı geçen eserde dar bir alanda yayılım gösteren oldukça küçük bir şehir olarak tanımlanmıştır.

Diyarbakır şehrinin ilk nüvesini oluşturan ve İçkale Cevatpaşa Mahallesi'nde konumlanan Amida Höyük'ün kuruluşu geç kalkolitik dönemine karşılık gelen M.Ö. 4. binde başlamıştır. *Geç Uruk Kolonizasyonu* adı verilen bu dönemde Dicle ve Fırat nehirleri boyunca yeni ticaret merkezleri kurulmuştur. Amida Höyük yüzey kazılarında uruk kaplarına rastlanılmamakla birlikte kuruluş yeri itibariyle uruk kaplarının yayıldığı yollar üzerinde konumlanmaktadır. Ökse, Uruk yayılım yollarının Mardin Dağları'nı Midyat yoluyla aşarak Yukarı Fırat'a uzandığını ifade etmiştir (Ökse, 2015: 72).

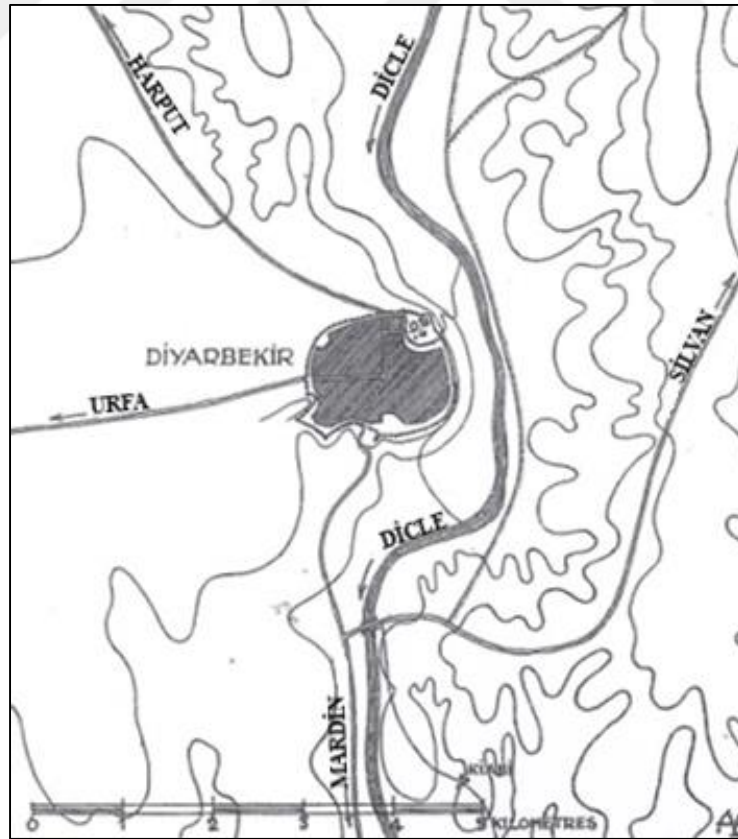
Uzun süre terkedilen Amida Höyük'ün M.Ö 8 yy.'dan itibaren yerleşme dokusu dışında kullanılma olasılığı bulunmaktadır. Yeni Asur döneminde şehrin Amid/ Amedi olarak adlandırılmasına ve bir saray inşasından bahsedilmesine karşın yeterli bulgunun çıkmaması yerleşmenin aşağı şehre kayma ve Amida'nın askeri vb amaçlarla kullanılma olasılığının artması olarak yorumlanmaktadır. Bu sonuçlar, kazılardan ortaya çıkan malzemelerin değerlendirilmesine dayandırılmıştır. Höyük üzerinde surların inşa edilmesi, Artuklu döneminde saray inşası ve 19. yy.'da resmi kurum binaları inşası sırasında tıraşlanmaları nedeniyle yeni yapılacak olan kazı sonuçları sınırlı yamaçlardan elde edilecek buluntularla açıklanacaktır (Ökse, 2015: 81).

Amida'nın yerinin önemli su ve ticaret yolları üzerinde bulunması, özellikle Asur ticaret yolları üzerinde kurulması önemini arttırmıştır. Şehrin doğu ve batı medeniyetleri arasında sınır bölgesinde yer alması, stratejik ve askeri garnizon önemi yüklemiştir. Dicle nehrinin şehirden geçmesi ve üzerinde Kelek vasıtasıyla su ulaşımının yapılması gibi nedenler ve potansiyeller Amida'nın burada kurulmasına neden olduğu şeklinde değerlendirilmektedir. Buranın münbit olması sürekli savaflara yol açmıştır. Bu nedenle şehri koruyacak surlar inşa edilmiştir (Tözün, 1944: 483). Zorlu, Makdisi'nin Diyarbakır için, "*Müslümanlar için bugün Amid'den daha sağlam bir şehir ve daha görkemli bir*

sınır kenti bilmiyorum.” dediğini aktarmıştır (2004: 855). Diyarbakır geçmişten günümüze başta stratejik konum olmak üzere tarım, hayvancılık, ticaret, madencilik ve kültür fonksiyonlarının güçlü olduğu bir yerleşme özelliğini arz etmiştir.

Gabriel (1940) tarafından çizilen harita 12’de, Diyarbakır şehrinin kurulduğu alan, Suriçi ve çevreye bağlayan ulaşım hatları gösterilmiştir. Harita incelendiğinde, Diyarbakır’ın ulaşım güzergâhları, verimli tarım topraklarına sahip düz araziler ile önemli su kaynakları yakınında kurulduğu görülmektedir. Diyarbakır’ın İçkale içinde yer alan ve halk arasında *Virantepe/ Viran Kale* olarak da adlandırılan Amida Höyük, Diyarbakır şehir yerleşmesinin ilk nüvesini teşkil etmektedir (Foto 10). Nitekim Gabriel’e göre de İçkale’deki bu bölüm, Diyarbakır’ın ilk yerleşme alanıdır (1940: 40). Etrafı kalın surlarlarıyla çevrili bu alan, aynı zamanda şehrin savunmaya en elverişli ve en korunaklı yerini de oluşturmaktadır.

Harita 12: Diyarbakır Şehrinin Kuruluş Yeri.

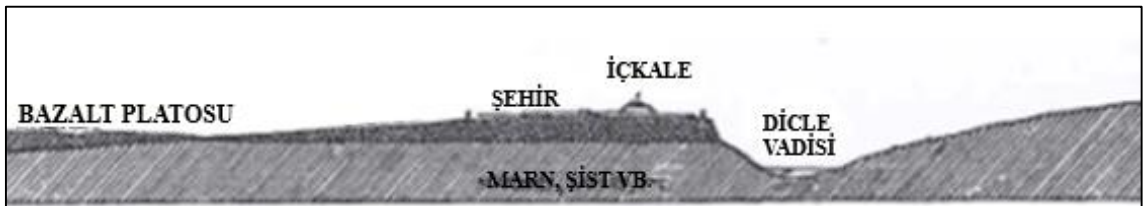
Kaynak: Gabriel, 1940: 93’ten değiştirilerek alınmıştır.

Foto 10: Diyarbakır'ın ilk nüvesinin bulunduğu İçkale ve Amida (Virantepe) Höyüğü.

Şekil 2'de verilen kesitte, Diyarbakır'ın lav akıntılarının son bulunduğu Dicle Nehri'nin vadi yamacında ve bazalt platosunun kenarında kurulduğu görülmektedir. Gerçekten burası, bu civardaki bir yerleşmenin kurulması için en uygun coğrafi şartları taşıdığı ayırt edilmektedir. Günümüze kadar Amida Höyüğü'ndeki kazı çalışmalarında önemli bir ilerleme sağlanamamıştır. İlk kazı çalışması 1961 yılı yazında Oktay Aslanapa ve ekibi tarafından yapılmıştır (Aslanapa, 1962: 12). Höyükte düzenli kazı çalışmalarıyla birlikte şehrin kuruluşu ve gelişimi konusunda yeni bilgilere ulaşılması beklenilmektedir.

Şekil 2: Diyarbakır'ın Kurulduğu Sahanın Kuzey - Güney Doğrultulu Kesiti.

Kaynak: Gabriel, 1940: 93'ten değiştirilerek alınmıştır.

2019 yılında kazılar tekrar başlamış ve şimdiye kadar su kaynağı ile gizli bir geçit tespit edilmiştir. Günümüz itibariyle kazı çalışmaları devam etmektedir.

2.2. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Şehrin Gelişimi

Şehrin Cumhuriyet dönemi öncesinde geçirdiği uzun gelişim süreci, devletlerin - beyliklerin egemenlik sıraları dikkate alınarak yan başlıklara ayrılmış ve özlü bir şekilde ele alınmıştır.

Subarrular, Hurriler Dönemi: M.Ö. 3000-1800 yılları arasında bu bölgede yaşayan *Subarrular*, yerleşim modellerinde yaptıkları bir ayırım ile yönetici kesimi kale ile çevrili alanda barındırırken halkı da kalenin dışında bırakmıştır. Bu alandaki şehirle ilgili örgütlenmelerin saray, tapınak ve ambar ile İç Kale'de başlamış olduğu tahmin edilmektedir. İç kalenin *Hurriler* (M.Ö. 1800-1500) tarafından güçlendirildiği ve duvarlarına burçlar eklendiği sanılmaktadır.

Hurrilerin düzenli bir yerleşim modeli sergiledikleri bilinirken yerleşme bu dönemde, küçük de olsa ikinci bir kale ile çevrilmiş ve alanı genişletilmiş olabilir. Yerleşmenin kale dışında yaşayan halkı içine alacak şekilde ikinci bir kale ile çevrilmiş olduğu kanısına, günümüze kadar ulaşan yerleşme kalıntılarının yanı sıra, Anadolu'daki bu dönem yerleşme özelliklerinin benzerlikler göstermesi sonucunda ulaşılmıştır (Kejanlı, 2004: 58-59).

Mitanniler, Aramiler ve Asurlular Dönemi: M.Ö. 1500 yılından itibaren şehre Mitanniler, Aramiler ve Asurlular egemen olmuşlardır. Bu dönemde kalenin sınırları çok değişmemekle birlikte duvarlarının sağlamlaştırıldığı ve M.Ö. 900-825'lerde Diyarbakır'ı ilk defa merkez yaparak bir krallık kuran kavmin Aramiler (Bit Zamani) olduğu (Kejanlı, 2004: 59) söylenebilir. Arami kralları, şehri kendilerine merkez edindiklerinde Asur saldırılarına karşı koyabilmek için Hurrilerden kalma tahkimatı kuvvetlendirmişlerdir (Beysanoğlu, 1999: 41). Şehir bu dönemde bayındır ve zengin hale gelmiştir.

Helenistik döneme kadar sınırları değişmeyen Diyarbakır şehrinin bu tarihten sonra surları aştığı ve zamanla dışarda kalan yerleşmeyi içine alacak şekilde yeni surların yapıldığı döneme denk gelir. Yine bu dönemde surlar bakımından geçirilmiş, şehrin alt yapısıyla ilgili çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda suyolları ve kanalizasyon sistemlerini uygulamaya geçirmiş olmalı ki bu yapılar günümüze kadar varlığını korumuştur. Bu sistem birbirini dik açıyla kesen ve şehrin ana ulaşım akslarını oluşturan, günümüzde

Gazi Caddesi ve Melik Ahmet Caddesi olarak adlandırılan ana caddelerin altından geçerek içerilere doğru konut yapılarını gruplandırarak yayılmıştır. Şehrin ana yol aksının bu dönemde şekillendiğini söylemek yerinde olacaktır.

Yönetici sınıfın konutları, kütüphane, silah deposu ve kışla, surlarla çevrili alanda yapılmış; kalenin dışındaki alanda ise ticaret ve değiş tokuşa dayalı pazarlar yer almıştır. Daha ileriki dönemlerde de çarşı yapılarının ilk temellerinin atılmış olduğu belirtilmiştir (Kejanlı, 2004: 60). Fakat bu dönemde şehrin surlarla çevrili alanlarında da çeşitli ekonomik faaliyetlere ayrılan alanlar bulunuyordu.

Roma ve Bizans Dönemi: Diyarbakır şehri, M.Ö. 69 yılından itibaren önce Roma, ardından Bizans hâkimiyetine girmiştir. Hıristiyanlığın Diyarbakır'da yayılması da yine bu döneme denk gelir. Şehirde kilise, ruhban okulu, manastır, kütüphane gibi yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Hıristiyanlık, Roma döneminde Diyarbakır'ı, büyük eyalet merkezi olma işlevini yüklemiş, ayrıca garnizon görevini gören bir üs olma konumuna getirmiştir. Bu iki temel işlev, şehir surlarının genişletilmesini ve güçlendirilmesini, bunun yanında İç Kale'nin genişletilip yönetim fonksiyonları ile donatılmasını gerektirmiştir (Arslan, 1999: 85).

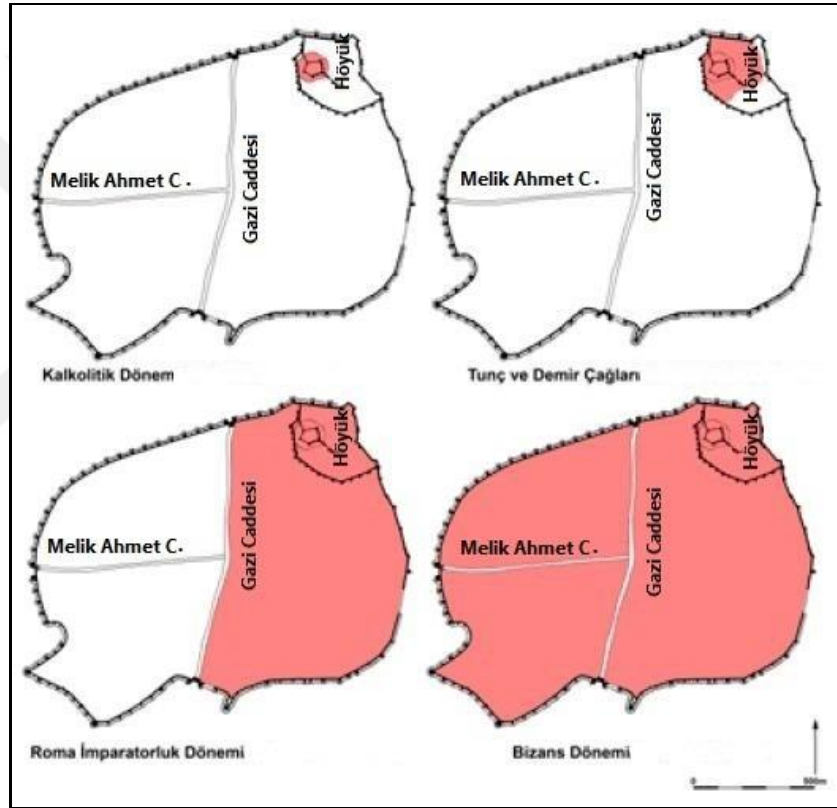
Diyarbakır'ın tarihi yerleşim alanını oluşturan surlarla çevrili eski yerleşim bölgesi, bu dönemde günümüzdeki şekline ulaşmıştır. Yukarıda bahsedildiği gibi şehir Roma döneminde yoğun bir imar düzenlenmesine tabi tutulmuş, surları sağlamlaştırılmış, kanalizasyon ve su sistemleri kurulmuş ve Mezopotamya bölgesinin çekim merkezlerinden biri hâline getirilmiştir.

Roma döneminde yerleşmenin gelişimi açısından yapılan çalışmaların başında, 349 yılında, Flavius Julius Constantius'un (317-361) İç Kale'den ibaret şehir surlarının şehrin doğu kesimini çevreleyecek şekilde imar edilmesi gelir. Burada inşa edilen surlar, yaklaşık bugünkü Gazi Caddesi'ne denk gelecek şekilde sınır oluşturmuştur. Bu alan, günümüzde Cevat Paşa, Dabanoğlu, Fatih Paşa, Savaş, Hasırlı ve Cemal Yılmaz Mahalleleri'nin bulunduğu alana karşılık gelmektedir.

Roma döneminde dikkati çeken bir diğer husus ise, dışarıdan gelen göçlerle şehir nüfusunun artması ve yerleşme alanının yatay şekilde genişlemesidir. 362 yılında Nisibis

(Nusaybin)'in Hıristiyan halkı, dini nedenlerle göç ederek Diyarbakır'a gelmiş ve kalenin batı kesimindeki düzlükte (Ali Paşa Mah.) iskân edilmiştir. 367-375 yıllarında şehrin surları, Nisibis halkını içine alacak şekilde genişletilmiş (Sözen, 1971: 19) ve şehrin bugünkü surların içi itibariyle batı yarım dairesini oluşturan kısmı inşa edilmiştir. Bu kısım Mardinkapı, Urfakapı ve Dağkapı arasında yer alan surları kapsamaktadır. Böylece şehri ikiye bölen bugünkü Gazi Caddesi'ne denk gelen şehir surları yıktırılmış (Gabriel, 1940: 163) ve şehrin sur inşası tamamlanarak günümüzdeki şeklini almıştır (Harita 13).

Harita 13: Diyarbakır'da Amida Höyük ve Şehir Surlarının Gelişimi.

Kaynak: Ökse, 2015: 20'den kısmen değiştirilerek alınmıştır.

Sur inşası tamamlanan şehir, birbirini dik açıyla kesen iki ana caddeyle dört ana bölüme ayrılmış ve ana hatlarıyla belli olmaya başlamıştır. Bu dönemdeki şehir formunu ana hatlarıyla bugün de görmek mümkündür. Sur içinde iki ana cadde olarak kuzey-güney yönde uzanan Gazi Caddesi ile doğu-batı yönde uzanan Melik Ahmet Caddesi bu ana ulaşım hattını meydana getirmektedir. Bu yolların kesişme noktasında Ulu Cami önünde bulunan meydan yer almaktadır.

Şehir içinde birbiriyle kesişen ana yollar bir castrum (castrum, kale; askeri üs) planı niteliğindedir. Kesişme noktalarında bir meydan bulunur ve bu meydana da Mar-Toma (Ulu Camii) adıyla bilinen bir kilise merkez olarak alınmıştır. Aşamalı olarak yollar içerilere doğru daralmış ve şehir mahalleleri belirginleşmeye başlamıştır. Ticarî faaliyetlerin yoğun olması nedeniyle merkezde bir de Çarşı Mahallesi gelişmiştir. IV. yüzyılda da dış surların yapılması, büyük göçler alması, Roma'nın askerî merkez olarak kullanmaya başlaması, şehrin fiziki gelişiminde ve şekillenmesinde etkili bir dönem olmuştur (Ağaryılmaz vd, 1991: 41).

Bizans döneminde konut, kilise, manastır ve dükkânların inşası arttıkça şehir formu daha fazla şekillenmiştir. Şehrin yönetim ve dini bir merkez işlevi görmesi, nüfus yerleştirme çabaları, su ve kanalizasyon şebekelerinin yapılması şehir fonksiyonlarının oluşmasında önemli etkenler olmuştur. Gerek İslamiyet öncesi gerekse İslamiyet sonrası inşa edilen yapıların şehrin içme suyu ve kanalizasyon güzergâhları yakınında hatta üzerinde toplandığını gözlemleyen araştırmacılar, bu iki alt yapı faktörünün de şehrin yapılanmasında etkili olduğu kanısına ulaşmışlardır (Arslan, 1999: 84).

İç Kale bu dönemde yönetim işlevi ve askeri işlev görmeye başlamış ve bu durum Cumhuriyet döneminde çok yakın bir zamana kadar da devam etmiştir. Ancak günümüzde şehrin yeni gelişim bölgelerinde bu fonksiyonlara sahip binaların yapılmasını takiben tarihi Hükûmet binası, kolordu binası, adliye, cezaevi gibi yapılar yakın zamanda restore edilerek turizmin hizmetine sunulmuştur. Yani kurulduğu günden bugüne kadar yönetim ve askeri fonksiyonuna sahip İç Kale, günümüzde turizm fonksiyonu görevini üstlenmektedir.

Emeviler, Abbasiler, Mervaniler, İnaloğulları, Nisanoğulları, Selçuklular, Artuklular, Eyyubiler, Akkoyunlular ve Safeviler Dönemi: Diyarbakır şehrinin tarihini etkileyen belki de en önemli olay, şehrin İslam orduları tarafından 639 yılında fethedilmesi olmuştur. Uzun yıllar süren Bizans - İran (Sasani) mücadeleleri her iki devleti de iyice yıpratmış ve yormuştu. Bu arada güneyden kuzeye doğru hareket eden İslam orduları 636'da Suriye'de Bizans'ı yenilgiye uğratmış ve o bölgeleri ele geçirmiştir. İslam ordularının yeni hedefi içinde Diyarbakır'ın da yer aldığı Kuzey Mezopotamya olmuştur. Hz. Ömer (r.a.) devrine rastlayan fetih akınlarında İyaz b. Ganem

görevlendirilmiştir. Aylarca süren muhasara sonucunda Diyarbakır 639 yılında fethedilmiştir.

Diyarbakır'ın fethi ile birlikte ibadet ihtiyacı için şehrin merkezi kesimindeki Mar-Toma Kilisesi'nin önce bir kısmı daha sonra tamamı Ulu Camiye çevrilmiş, ihtiyaç duyulan diğer mekânlar da inşa edilmiştir. İlerleyen zamanlarda mahallelerde dini ayrıma dayanan Müslüman ve Gayrimüslim mahalle yapısı ortaya çıkmıştır. Şehirde cami ve kiliselerin bulunduğu konum ve dini nüfusun şehirdeki dağılımı göz önünde bulundurulduğunda, dört ana parça görünümündeki yerleşmede, kuzeybatı kısmında Müslümanların, güneydoğu kısmında ise gayrimüslimlerin yoğun yaşadığı söylenebilir. Şehrin diğer kısımlarında ise Müslüman ve gayrimüslim kesimlerin iç içe yaşadığı görülmektedir.

İyaz b. Ganem, karargâhını bugünkü Dicle Üniversitesi'nin yerleşkesi olan Kıtılbıl köyü arazisine kurmuştur. İslam orduları Fis Kayası adlı kayalık bölgeden gizli bir mağara girişinden şehre girmişlerdir. İç Kale'de *Fetih Kapısı* 'ndan şehre giren İslam kuvvetlerinden çok sayıda sahabe ilk çarpışmalarda şehit olmuştur. Bugün o yerde 27 şehit sahabeye ait olduğu söylenen kabirler Hz. Süleyman Camii avlusunda medfun bulunmaktadır (Foto 11).

Diyarbakır gibi fonksiyonel bir şehrin alınması gerçekten çok önemli bir olay olarak kabul edilebilir. Çünkü Diyarbakır'ı fetheden bölgeyi de fethetmiş olmaktadır. Bu dönemden sonra bölgeye Arap kabileleri kitleler hâlinde gelmeye başlamıştır. Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı bugünkü Irak ve Suriye'nin bir kısmına tarihte El-Cezire ismi verilmiştir. Cezire Arapçada *ada* demektir. Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki bölgeye bu yüzden *El Cezire* denilmiştir. Bu dönemde bölge, *Diyar-ı Rabia*, *Diyar-ı Mudar* ve *Diyar-ı Bekr* olarak üç bölgeye ayrılmıştır. Diyar-ı Rabia, Musul ve çevresini, Diyar-ı Mudar Rakka ve çevresini, Diyar-ı Bekr ise Diyarbakır ve çevresini içine alan Dicle Nehri'nin yukarı kesimini kapsamaktaydı.

Foto 11: Amida Höyük ile haziresinde sahabe mezarları bulunan Hz.Süleyman Camii.

Şehir, İslam döneminde Bekr b. Vail tarafından yönetildiğinden dolayı, bu valiye atfen yeniden adlandırılmıştır. İlk önce Dicle'nin yukarı kesimine verilen bu isim zamanla *Diyarbakır* olarak vilayetin ve şehrin de ismi haline gelmiştir. Ancak şehir Asur kaynaklarından geçen *Amid* ya da *Kara Amid* adıyla da anılmaya devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün isteği üzerine de 1937 yılında şehrin adı, Ergani'de bulunan bakır madenine atfen *Diyarbakır* şeklinde değiştirilerek günümüze gelmiştir.

Hz. Ali'nin (r.a.) halifeliğinden (656-661) sonra, kısa bir süre Hz. Hasan'a (r.a.) bağlı kalan Diyarbakır, sırasıyla Emevilerin (661-750), Abbasilerin (750-869), Şeyhoğulları'nın (869-899), Halife Mutezid, Muktefi ve Muktedir'in (899-930), Hamdanelerin (930-980) ve Büveyhoğulları'nın (980-984) egemenliğinde kalmıştır (Dağtekin ve Hillez, 2013: 191).

Emeviler, Abbasiler ve Mervaniler (984-1085) dönemlerinde öncelikle surların onarımı olmak üzere şehir çeşitli imar faaliyetlerine sahne olmuş ve her dönem, şehre yeni eserler kazandırılmıştır. Diyarbakır'da XI. yüzyıl sonlarından itibaren Büyük Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır. Şehir bu tarihten sonra Türk-İslam kültürünün etkisi altına girmeye başlamıştır.

Sultan Melikşah zamanında 1085 yılında başlayan Büyük Selçuklu hâkimiyeti, Melikşah'ın ölümünden sonra şehzadeler arasında paylaştırılmış olsa da Diyarbakır daha sonra Suriye Selçuklularını yöneten Tutuş hâkimiyetine geçmiştir. Ancak 1095'te Tutuş'un ölümünden sonra devlet yönetimi zayıflamış, bölge çok sayıda beylikler tarafından yönetilmiştir. Kısa dönemler hâlinde İnaloğulları (1097-1142), Nisanoğulları (1097-1183), Hasankeyf Artukluları (1183-1232), Eyyubiler (1230-1240), Türkiye Selçukluları (1240-1302), Mardin Artukluları (1102-1409), Akkoyunlular (1401-1507) ve Safeviler (1507-1515) gibi birçok devlet ve beylik şehre hâkim olmuştur.

Diyarbakır, hemen her dönemde çeşitli bakım ve onarım faaliyetlerine sahne olmuştur. Özellikle şehir surları tahkim edilmiştir. *Evli Beden ve Yedi Kardeş* burçları Artuklu hükümdarı Mahmut zamanında inşa edilmişlerdir. İç Kale girişindeki Artuklu Kemerli ile günümüze kalıntıları ulaşmış olan Artuklu Sarayı yine bu döneme ait eserlerdir. Malabadi Köprüsü, Devegeçidi Köprüsü ve Çermik'teki Haburman Köprüsü de Artuklu eserleri arasında sayılmaktadır. Bu dönemde İslam dünyasında ilk robot çalışmalarına imza atan ve uzun yıllar Diyarbakır'da Artuklu sarayında bulunan *Ebu'l İzz İsmail El-Cezeri (1136-1206)*'nin çalışmaları, bilim düzeyinin ne kadar ileri olduğunu göstermesi açısından önemlidir. El-Cezeri, saz çalan ve hizmet eden makine adamlar, otomatik abdest alma makinesi, su fiskeyeleri, saat başında öten robotik kuşlar gibi daha nice buluşundan dolayı robotik bilimin kurucusu olarak kabul edilmektedir (Foto 12).

Şah İsmail Diyarbakır'a 1507 yılında hâkim oldu. Ancak valiliğe Şii Ustacılı Muhammed Han'ın atanması nedeniyle Diyarbakır'ın Sünnî aşiret beyleri Şah İsmail yönetiminden rahatsız oldular. Osmanlılar ve Safeviler arasında 1514 yılında yapılan Çaldıran Savaşı'nda Muhammed Han'ın ölmesinden sonra Diyarbakır ve bölgedeki beyler (Urmiye, İmadiye, Beradost, Soran ve Cizre) İdris-i Bitlisi aracılığıyla Yavuz Sultan Selim'e gönüllü olarak katılma isteklerini sundular. Bunun üzerine Diyarbakırlılar ayaklanarak Safevi yöneticilerini öldürdüler ve geri kalanını şehir (sur) dışına attılar (Göyünç, 1969: 24). Şah İsmail, Karahan komutasında yaklaşık bir sene şehri kuşatmış ancak şehir teslim olmamıştır. Bu durum, Yavuz Sultan Selim'in Bıyıklı Mehmet Paşa'yı görevlendirilmesi ve Diyarbakır'ın 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine katılmasıyla son bulmuştur (Beysanoğlu, 1999: 67-68).

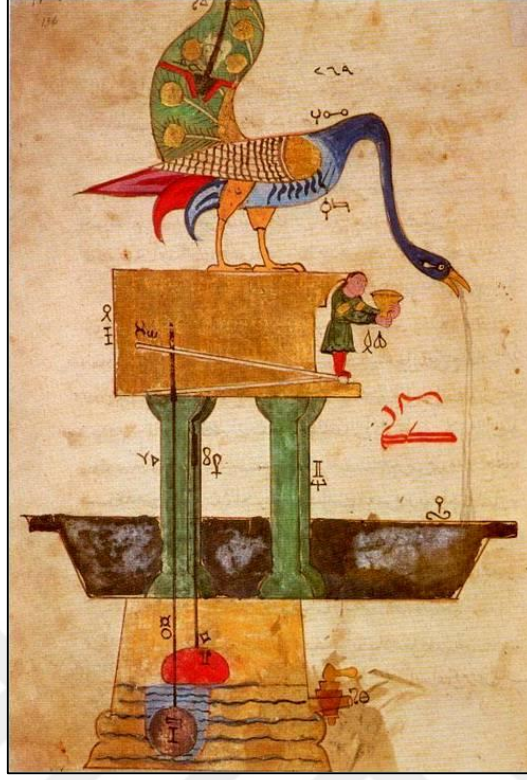

Foto 12: El Cezeri tarafından yapılan tavus kuşlu abdest alma makinesi.

Osmanlı Dönemi: Şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesi 1515 tarihinde Yavuz Sultan Selim dönemine rast gelir ve bu dönem Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar devam eder. Diyarbakır idarî yönden Beylerbeyliği olarak kurulur ve Bıyıklı Mehmet Paşa (Fatih Paşa) Diyarbakır'ın ilk beylerbeyi unvanını almıştır. Kısa bir süre sonra Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), Ergani, Ruha (Urfa), Mardin ve Siirt şehirleri de Osmanlı topraklarına katılmış ve bölgedeki İran (Safevi) varlığı son bulmuştur.

Arşivlerde kaydına ulaşılan ve 1520 yılına ait olduğu düşünülen ilk idarî taksimata göre, Diyarbekir Beylerbeyliği bağlı 37 livadan meydana gelmekteydi. Bunlar: Kara Hamid (Kara Amid), Kemah, Harput, Ruha (Urfa), Arapkir, Ergani, İspir, Bayburt, Kiğı, Çemişkezek, Hizo, Atak, Palu, Süleymaniyan, Birecik, Eğil, Çermük, Hısn-ı Keyfa, Çapakçur, Fusul, Hilvan, Bidlis, Sason, Cezire, Hizan, Siverek, Berdinç, Haytan, Zeriki, Musul, Cüngüş, Poşadı, Hacuk, Sincar, Genç, Aşiret ve Ulus livalarıdır (Göyünç, 1969: 26-30).

Diyarbakır bu dönemde, şehre giriş yapılan kapıların adını taşıyan dört mahalleden oluşmaktaydı. Bu mahalleler, Bab-ı Rum Mahallesi (Urfakapı Mahallesi), Bab-ı Mardin Mahallesi (Mardinkapı Mahallesi), Bab-ı Ma Mahallesi (Su Kapısı Mahallesi) ve Bab-ı Cebel Mahallesi (Dağkapı Mahallesi)'dir. İlhan'a göre, şehirde 1518 yılında Müslim ve gayrimüslim olarak yaklaşık 13.000 nüfus yaşamaktaydı. Bu dönemde şehirde 1274'ü Müslüman ve 1093'ü Hıristiyan olmak üzere toplam 2367 konut bulunmaktaydı (1992: 57). Yine aynı dönemde Matrakçı Nasuh tarafından çizilen bir gravürde surlarla çevrelenen şehrin genel planı ve özellikle camilerin dağılışı ayırt edilmektedir (Şekil 3).

Şekil 3: Diyarbakır'ın XVI. Yüzyıldaki Şehir Planını Yansıtan Bir Gravür (Matrakçı Nasuh).

Şehirde 1540'lı yıllarda cami ve medreselerin yakın çevrelerine mahalle isminin verildiği görülmektedir. Gerek bu nedenle gerekse nüfus artışından dolayı şehirde dört olan mahalle sayısı, 42'ye çıkmıştır (Tablo 11). Şehirde, 1337'si Müslim ve 2049'u gayrimüslim olmak üzere toplam 3386 hane mevcuttur. Bu dönemde yaklaşık 20.000 nüfusa sahip Diyarbakır'da 9262 Müslim ve 10741 gayrimüslim nüfus yaşamaktaydı. 1518 yılına göre nüfus ve konut sayısında belirgin bir artışın yaşandığı Diyarbakır'da gayrimüslim nüfusta görülen yüksek artış dikkati çekmektedir. İlhan, önceki yıllarda Müslüman nüfustan daha az olan gayrimüslim nüfustaki bu artışın, Diyarbakır eyaletinin hem içindeki hem de dışındaki kır kesiminden gelen göçlerle olduğunu ifade etmiştir (1992: 61).

Tablo 11: 1540 Tarihli Tahrirde Diyarbakır Şehrinin Mahalle İsimleri.

Sıra No	Mahalle Adı	Sıra No	Mahalle Adı	Sıra No	Mahalle Adı
1	Cami-i Kebir	15	Mescid-i Tacettin	29	Cami-i Sinoğlu
2	Mescid-i Hacı Bahaeddin	16	Mescid-i Hacı Ahmed-i Müderis	30	Mescid-i Hacı Hızırşah
3	Mescid-i Şeyh Sa'di	17	Mescid-i Süluki	31	Mescid-i Hoca Ali
4	Mescid-i Sinan	18	Mescid-i İzzeddin	32	Mescid-i Reis-i Cedit
5	Mescid-i Reis-i Atik	19	Mescid-i Ablak	33	Mescid-i Köprüyapan
6	Mescid-i Derviş Hüseyin	20	Mescid-i Hasırcı	34	Mescid-i Kubbe-i Cedit
7	Mescid-i Ali Beğzade	21	Mescid-i Memedin	35	Balıklı-Tekye
8	Mescid-i Muallak	22	Mescid-i Yiğit Ahmed	36	Mescid-i Kastal
9	Mescid-i Si'irdi	23	Mescid-i Telli	37	Mescid-i İbrahim Beğ
10	Camii Şeyh Matar	24	Mescid-i Hacı Abdurrahman	38	Mescid-i Çopi
11	Mescid-i Rufai	25	Mescid-i Hoca Ahmed	39	Mescid-i İmad
12	Mescid-i Kubadbeğ	26	Mescid-i Şeyh Abdurrahman	40	Mescid-i Şeyh Baştın
13	Mescid-i Seyyid Sa'saa	27	Mescid-i Hacı Büzürk	41	Camii Hüseyin Ali
14	Mescid-i Hacı Seydi	28	Mescid-i Hoca İsmail	42	Mescid-i Lalabeğ

Kaynak: Beysanoğlu, 1986: 153-154.

Şehir yapılan savaşların ve uzun süren kuşatmaların etkisiyle kısmen harap olduğundan dolayı bu dönemde çeşitli imar faaliyetlerine sahne olmuştur. Özellikle Kanuni döneminde İç Kale 16 burçlu ve iki kapılı bir bölüm eklenerek genişletilmiş ve üç kat büyütülmüştür. Kanuni aynı zamanda 1535 yılında Diyarbakır'a uğrayan ilk Osmanlı padişahı olmuştur. İran ve Bağdat seferleri için ileri bir karakol ve üs noktası haline gelen Diyarbakır, her zaman önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Şehirdeki mimarî eserler daha çok cami, han, hamam, kervansaray ve çeşme şeklinde inşa edilmiştir. Günümüze ulaşabilen tarihî yapıların önemli bir kısmı Osmanlı döneminden özellikle

XVI. yüzyıldan kalmaz, denilebilir. Vilayet merkezi olması nedeniyle görev yapan vali ve paşalar tarafından çeşitli eserler yaptırılmıştır. Hüsrev Paşa Camisi, Nasuh Paşa Camisi, Ali Paşa Camisi ve Hasan Paşa Hanı bu eserlerden birkaçıdır.

Yine Kanuni Sultan Süleyman İran Seferi (1533-1535) dönüşünde hastalanmış ve Karacadağ Yaylası'nda istirahat etmiştir. Bu arada içtiği Hamravat Suyu'nun faydasını görmüş ve şifalı olduğu düşüncesiyle bu suyu kaynağından şehre getirecek su kantaralarını (su kemerlerini) Bali Paşa'ya yaptırmıştır (Arslan, 1999: 90). Gözeli (Çölgüzeli) köyündeki kaynağından suyu şehre getiren bu kemerler, 1930 yılına kadar yapısını korumuştur. Bu dönemde surların bir kısmı ile bu su kemerleri de yıktırılmıştır. Şehir, Kanuni devrinde adeta yeniden imar edilmiştir. Bu nedenle imar konusunda bu devreyi ayrı tutmak gerekmektedir.

XVII. ve XVIII. yüzyılda Diyarbakır ile ilgili çok fazla bilgi olmamakla birlikte Osmanlı Devleti İran ve Bağdat seferlerine çıkarken padişah ve vezir-i azamlar Diyarbakır'da konaklamışlardır. Bu dönemde şehrin mahallelerinin gelişimi nüfus artışına bağlı olarak devam etmiştir. Şehirde surlar başta olmak üzere mescit, cami, kilise, han, çarşı gibi dinî ve sosyal tesisler, çeşmeler, yollar ve hamamlar onarımdan geçirilmiş; bunlara yenileri eklenmiştir.

Osmanlı padişahı IV. Murat, İran ve Irak seferleri (1623-1639) sırasında Diyarbakır'a da uğramıştır. Bu dönemde Sadrazam Hüsrev Paşa isyanı başta olmak üzere bazı isyanlar çıkmış ve bazı idamlar gerçekleşmiştir. Ancak bu dönemde IV. Murat'ın sonradan üzüntü duyacağı Urmevi Şeyhi de idam edilmiştir. Hüsrev Paşa'nın idamından sonra Diyarbakır'a vali olarak atanan Murtaza Paşa zamanında İç Kale Camii ve Behram Paşa Camii şadırvanı tamirattan geçirilmiş ve yeni eklemeler yapılmıştır. Camilere su getirilmiş ve yeni çeşmeler yapılmıştır. Seyrantepe mevkinde padişah için bir köşk yaptırılmıştır. Bu köşk yapısı, 1930'lu yıllara kadar ulaşmış ancak bakımsızlık ve ilgisizlikten bugün tamamen yıkılmıştır. Dicle Nehri'nin karşı yakasında Kırklardağı, Dicle Nehri ve Diyarbakır Surları manzaralı Kavs (Çarbağ) Köşkü bu dönemde, daha sonra idam edilen Aziz Mahmut Urmevi tarafından inşa ettirilmiş ve IV. Murat burada konaklamıştır. 1980'li yıllara kadar ayakta kalan bu köşk, günümüze ulaşmamıştır.

Diyarbakır'da XVIII. yüzyılda bulunan mahallelerin sayısı 94'e ulaşmıştır (Yılmazçelik, 1999c: 197). Bu dönemde mahallelerin bir kısmının isminin değiştirildiği, bazılarının ise sağır-kebir veya şark-garp olarak ikiye bölündüğü görülmektedir. Şehrin yayılma alanının Suriçi ile sınırlı olduğu Diyarbakır'da mahallelerin sayıca bu kadar fazla olması, mahallelerin oldukça dar alanlardan ve az sayıda konutlardan oluşmasına bağlanabilir. Genellikle cami, medrese, tekke ve mescit gibi sosyal ve dinî yapıların yakın çevresi bir mahalleyi meydana getirmiştir. Şehrin gelişimi büyük ölçüde tamamlanmış ve mahallelerdeki dinî yapı belirginleşmiştir. Müslim ve gayrimüslim nüfusun bir arada yaşadığı mahalleler mevcut olduğu gibi sadece Müslüman ya da sadece gayrimüslim nüfusun yaşadığı mahalleler de mevcuttur. Bu mahalleler Müslim ve Zımmi olarak adlandırılmaktadır.

Önceki yüzyılda mevcut mahallelerin XIX. yüzyılda da varlığını sürdürdüğü, hatta bunlara yenilerinin eklendiği ve şehrin gelişiminin canlılığını koruduğu görülür. Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehrindeki mahalle sayısının 115'e ulaştığı dikkati çekmektedir. Şehirde mahallelerin dinî gruplara dağılımında; 65 Müslüman, 13 gayrimüslim ve 42 Müslim-gayrimüslim mahallesinin bulunduğu ayırt edilir. Şehirde Müslüman mahalle sayısı gayrimüslim mahalle sayısından daha fazladır. Diyarbakır şehrinde Müslüman olmayan nüfus; Hıristiyan (Ortodoks, Gregoryan, Katolik, Protestan, Süryani, Nasturi ve Keldani) ve Musevi olarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma Ermeni, Süryani, Keldani, Ermeni Katolik, İsevi, Rum, Rum Katolik'i ve Yahudi milletlerine göre yapılmıştır.

Tanzimat (1839) dönemine kadar şehir tamamıyla surların içerisinde yer almış ve burada gelişme göstermiştir. Surların içinde nüfus ve yerleşmedeki artışlar, iklimin ve manevi değerlerin (mahremiyetin) de etkisiyle Göney tarafından *ivicaçlı* olarak ifade edilen (2017: 76, 103) Osmanlı Türk şehrinin özelliklerini yansıtan dar, dolambaçlı ve çıkmaz sokakların fazla olduğu bir yerleşme yapısını ortaya çıkarmıştır.

Tanzimat'ın etkisiyle yönetim anlayışına yeni bir düzen gelmiş ve şehirlerde batı örneklerine uygun yeni kurumlar açılmıştır. Ortaya çıkan yeni durum kamu hizmetlerine yönelik yapılar inşa edilmesine neden olmuştur. Batılılaşma etkilerinin görüldüğü bu yapı tiplerinin ilk örnekleri başkent İstanbul'da inşa edilmiştir. XIX. yüzyıl sonundan XX.

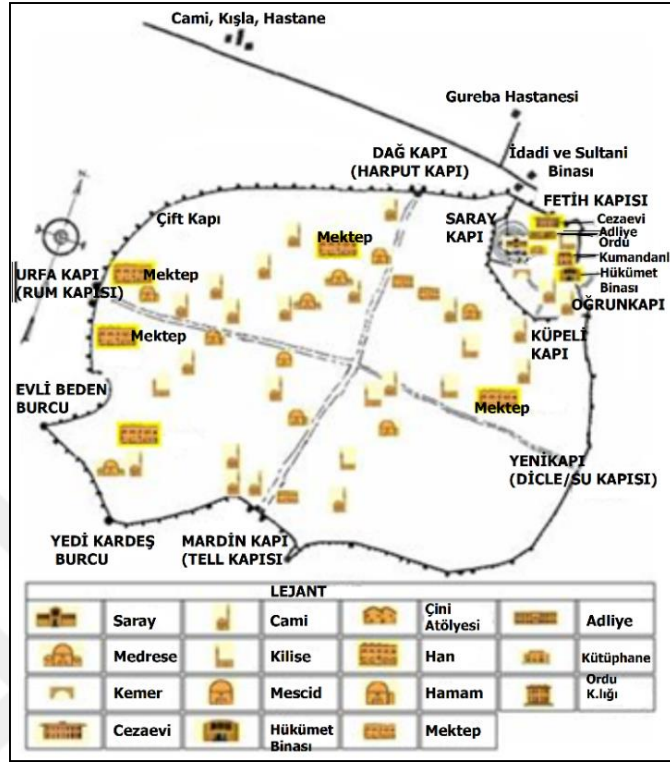
yüzyıl başlarına doğru taşrada da devlete ait ve kamu yararına inşa edilmiş yapılarda önemli uygulamalar gerçekleştirilmiştir.

Diyarbakır da bu yeni anlayışa göre yapılaşma gösteren şehirlerden biri olmuştur. Diyarbakır İçkale’de günümüzde Müze Teşhir Binası, Valilik Makamı ve Teşhir Binası olarak kullanılan yapılar XIX. yüzyılın sonuna tarihlenmektedir. Yine Kafeterya ve Restoran, Müze Eğitim Birimi, Atatürk Müzesi ve Bilgi Belge Merkezi, Müze İdari Binası olarak kullanılan tescilli yapıların ise XX. yüzyılın başına tarihlendiği görülmektedir (Yariş, 2019: 31).

Tanzimat döneminden sonra şehirde yapılaşma ve gelişme nispeten hızlanmıştır. Özellikle 1868-1875 arasında yaklaşık 8 yıla yakın valilik görevinde bulunan Kurt İsmail Paşa (1818-1897) tarafından ilk defa sur dışında askerî kışla, cami, hastane ve hükûmet konağı yaptırılmıştır. Gerçekten Vali Kurt İsmail Paşa'nın imar faaliyetleri dikkati çekmektedir. Vali Kurt İsmail Paşa, Urfakapı semtinde Askeri Rüştüye binası, Fis Kayası semtinde idadi ve sultani binalarını yaptırmıştır. Ancak bu binalardan günümüze eser kalmamıştır. Yine bugünkü Numune Hastanesi'nin ilk nüvesi olan Gureba Hastanesi'ni, İç Kale'de Ordu Kumandanlığı binası ile Adliye binalarını hizmete açmıştır (Harita 14). Surlar ve Hamravat Suyu kemerlerinin onarımı ile ilave beş adet çeşme yaptırmıştır. Ayrıca İsmail Paşa, Diyarbakır çevresindeki karayolu ulaşımına da büyük önem vermiştir. Bu bağlamda Elazığ Yolu'nu açarak Cizre'ye kadar olan bağlantısını sağlamıştır. Siverek'te son bulan Urfa Yolu'nu da Diyarbakır'a kadar uzattırıştır.

Şehirde sur dışına ilk yapılaşmayı Vali Kurt İsmail Paşa başlatmış ve aynı zamanda mevcut bilgilere göre, şehrin sur dışına taşınması fikri de onun döneminde oluşmuştur (Balin, 1972: 16). Ancak halkın buna rağbet göstermemesi nedeniyle bu girişim sonuç vermemiş ve şehrin sur dışına taşınması düşüncesi 1950'den sonraki yıllarda gerçekleşmeye başlamıştır. Yılmazçelik, XIX. yüzyıl sonunda iki tanesi hariç mahallelerin tamamının Suriçi'nde bulunduğunu ifade etmiştir (Foto 13). Adı geçen dönemde Diyarbakır, 65 Müslüman, 13 gayrimüslim ve 42 karışık olmak üzere toplam 120 mahalleden oluşmaktadır (1999c: 207).

Harita 14: Tanzimat'tan Sonra İçkale ve Dışkale'de Yapılan Binalar.

Kaynak: Kejanlı, 2004: 82.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Diyarbakır'da bazı sorunlar da yaşanmıştır. İsyan hareketleri, yönetim ve toprak mülkiyetindeki değişimler ve *Büyük Kolera Salgını* (1894-1895) başlıca olumsuz olaylardır. Bu büyük kolera salgınına daha sonra nüfus kısmında da tekrar değinilmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarına kadar şehir; sınırlarını korurken bu tarihten itibaren şehrin arazi kullanımına eklenen yönetim merkezi, göçmen mahallesi, askerî kışla gibi yeni ögeler ile büyüme ve değişim sürecine girmiştir. Şehir, özellikle kapalı Orta Çağ yerleşmesi olma özelliğini, XIX. yy'ın ikinci yarısındaki bazı politikalarla dışa açılana kadar korumuştur.

Şehirde gelişen ticari mekânlar, yeni dükkânlar, mağazalar ve hanlar, eski merkezin uzantısında, şehrin ana ulaşım aksının iki yanında sıralanmış ve yeni ticaret merkezini oluşturmuştur. Bu dönemde diğer Anadolu şehirleri gibi Diyarbakır da ülkenin

dış pazarına açılan bir merkez durumundadır. Bu durum, nüfusun artmasına ve şehirde konut alanlarını da kapsayan bir dönüşüm geçirmesine neden olmuştur.

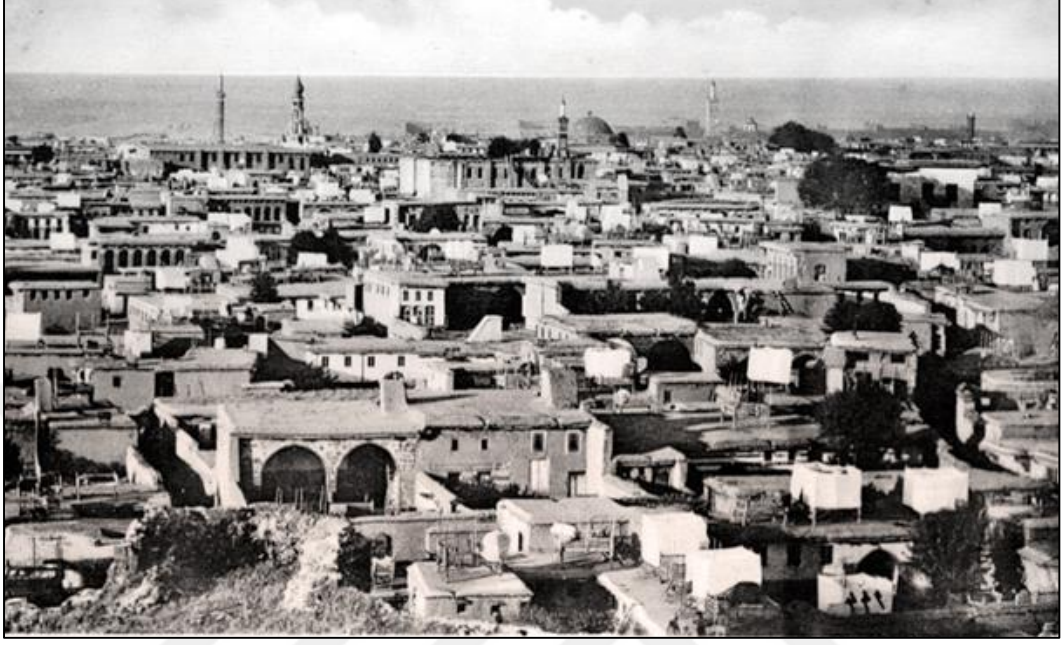

Foto 13: 20. yüzyılın başlarında Diyarbakır Suriçi'nin genel görünümü.

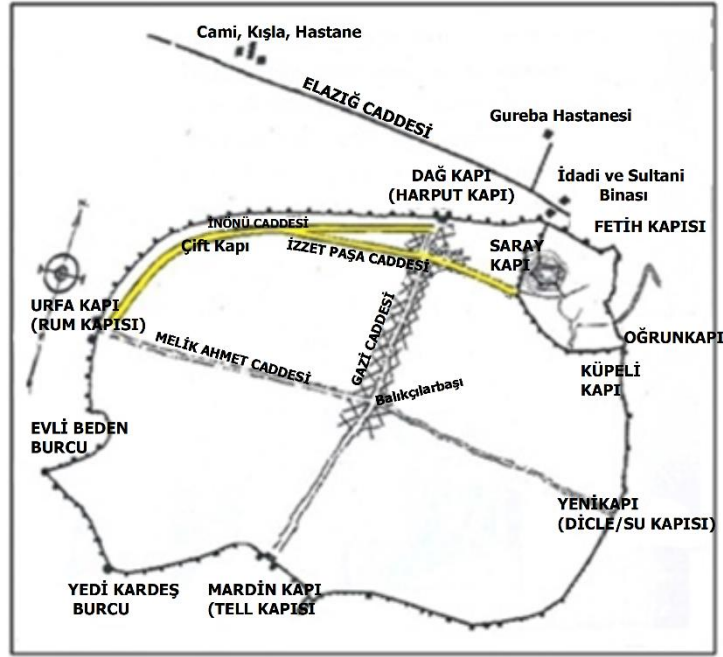
Kaynak: Michel Pabuciyen Arşivi.

Diyarbakır'da 1880 yılında şark ve garp olmak üzere ikili belediye teşkilatı kurulmuştur. Müslim ve gayrimüslim yöneticilerin başında bulunduğu teşkilat, şehirde imar ve altyapı faaliyetlerine başlamıştır. Zamanla yeni ulaşım hatlarının açılması ihtiyacı doğmuş ve bu amaçla Suriçi'nde *ilk imar operasyonu*, 1916 yılında Vali İzzet Paşa tarafından bugün kendi adıyla anılan Dört Yol-Saraykapı arasındaki caddenin açılmasıyla başlamıştır (Harita 15).

İkinci operasyon ise, 1930 yılında dönemin valisi tarafından Dağkapı'da bulunan kale kapısı ve surların bir kısmı yıkılarak yeni gelişme alanlarına doğru geniş bir çıkışın açılmasıdır. Bu operasyonlar, Dört Yol-Dağkapı Caddesi'nin oluşmasını ve Elazığ yolu ile ilişkilendirilen bulvarla bütünleşmesini, ayrıca Dört Yol-Urfakapı arası Batı surlarına içten paralel giden bir caddenin (İnönü Caddesi) Suriçi ulaşım aksı olarak açılmasını sağlamıştır. Böylece Dört Yol bir trafik odağı hâline getirilmiştir (Arslan, 1999: 95). Gazi Caddesi ile İzzet Paşa Caddesi'nin kesiştiği kavşak *Dört Yol* olarak adlandırılmaktadır. Aynı zamanda bu operasyonlar, geleneksel ticaret aksının yeni caddelere doğru

kaymasını sağlamış, şehrin gelişme doğrultusunda yer alan Elazığ Caddesi'nin “prestij eksenini” olarak gelişmesi sürecini başlatmış ve mevcut ticaret aksınının da yenilenmesini sağlamıştır (Kejanlı, 2004: 85).

Harita 15: 1916 Yılında Yapılan İmar Operasyonları (İnönü ve İzzet Paşa Caddeleri)

Kaynak: Kejanlı, 2004: 86.

2.3. Cumhuriyet Döneminde Şehrin Gelişimi

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında şehrin gelişimi konusunda ayırt edilen en temel hususlardan biri şehrin surların dışında gelişme göstermesidir. Yukarıda ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti'nin son döneminde az sayıda ve hemen hepsi de resmi (askeri kışla, hastane, cami, Fis Kaya mevkiinde iki okul binası) nitelikte olan binalar surların dışında inşa edilmişti. Şehirde 20 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı kanunla Birinci Genel Müfettişliğin (Sorumluluk sahası Elazığ, Urfa, Bitlis, Van, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt ve Mardin illerinden oluşmaktadır. Bunlara daha sonra Ağrı da eklenmiştir) kurulması ve 1928'de faaliyete geçmesini takiben sur dışında yapılaşma ihtiyacı iyice belirgin hale gelmiştir. Yetki ve sorumluluk bakımından valilik makamının üstünde olan müfettişlerin yalnızca güvenlik değil hemen her türlü işlerle ilgili görevleri vardı.

Birinci müfettişlik için gerekli idari binaların yapımına ait yeni alanlara ihtiyaç duyulması, şehir ve tren istasyonu arasındaki ilişkinin kurulması, yeni açılacak yollar sayesinde ticari alanların farklı yerlere kaydırılarak geleneksel çarşıdaki sıkışıklıktan kurtarılması ve potansiyelinin geliştirilmesi gerekliliği, ordu ve yönetim personelinin konut ve lojman ihtiyacının karşılanması, eski şehir yaşamından modern şehir yaşamına geçiş isteği, yerleşmeye ilişkin alınacak kararların kısa sürede hayata geçirilmesi ihtiyacı ve Alman mimar ve şehir plancısı *Hermann Jansen*'in Surdışı planında geniş bir alanın Birinci Müfettişlik eliyle kamulaştırılması gibi çok sayıda sebepler şehrin Surdışı'nda daha elverişli şartlarda geliştirilmesini zorunlu kılmıştır (Arslan, 1999: 94).

Yaklaşık bir asra yaklaşan Cumhuriyet dönemi, süre olarak nispeten kısa fakat hemen her konuda yaşanan büyük değişim nedeniyle kendi içinde bazı dönemlere ayrılmıştır. Bu bağlamda şehrin gelişimi 1923-1950, 1950-1970, 1970-1990, 1990-2000 ve 2000 sonrası olmak üzere beş alt döneme ayrılarak incelenmesi uygun bulunmuştur. Yine önemlerinden dolayı halen devam eden *Suriçi Kentsel Dönüşüm ve Yenileme Projesi* ile *Dicle Vadisi Projesi*'ne bu kısımda nispeten ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.

1923-1950 Yılları Arası Dönem: Cumhuriyet'in ilanı ile Ankara'dan yayılan planlama olgusuna bağlı olarak Anadolu'daki birçok şehirde paralel bir gelişim göstermiştir (Kejanlı, 2004: 93). Bu bağlamda ilk aşamada Osmanlı'dan kalan mevzuat değiştirilmiş ve 1930'lu yıllarda çıkarılan yasalarla yeni düzenlemelere gidilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında *Sağlıklı Kent* ve *Güzel Kent* yaklaşımları şehirlerin gelişiminde önem kazanmıştır. Bu amaçla Ankara'nın öncülük ettiği planlama olgusu, 1930 ile 1950 yılları arasındaki şehir gelişiminin yapılanmasında belirleyici olmuştur. Hemen önemli bütün şehirler planlanmış ve genellikle var olan şehirlerin doğal dokusuna saygılı olmayan modern bir yaklaşım öngörülmüştür (Dinçer ve Akın, 1994: 8). Bu dönemden itibaren Diyarbakır'da geleneksel eski şehir dokusu ve planlı modern şehir dokusu birlikte görülmeye başlamıştır.

1928 yılında Ankara imar planının yapıldığı dönemlerde, diğer iller hızlı bir büyüme göstermemiş ancak küçük çaplı da olsa planlı bir gelişme öngörülmüştür. Bu planlı gelişmenin Diyarbakır Kale şehrine yansımalarından biri, çarşı merkezinde

bulunan Ulu Cami'nin önünde Belediye Parkı'nın açılması şeklinde olmuştur (Kejanlı, 2004: 94). Günümüzde burası Ulu Cami Meydanı olarak hizmet vermektedir (Foto 14).

Foto 14: 1928 yılında Belediye Parkı olarak hizmet veren Ulu Cami Meydanı.

Şehir 1920'li yılların sonlarına doğru sur dışına açılmaya başlarken Suriçi'nde çok fazla değişim yaşanmamıştır. Fakat 1930 yılı Diyarbakır'da imar hareketlerinin başladığı bir dönemdir. Şehirdeki esaslı değişimler 1930 yılında çıkarılan kanunlarla başlarken bu dönemde sur dışına açılmanın ilk örneğini surların yıkılması fikri oluşturmuştur (Kejanlı, 2004: 95). 1931 yılında bu fikir genel kabul görmüş ve yer yer şehri saran eserler yıkılmaya başlanmıştır. Urfakapı ve Mardinkapı'da sur kapıları yıktırılmış ve kapılar genişletilmiştir. Özellikle Dağkapı civarındaki sur açıklığı 50 m'yi bulmuştur.

1932 yılında Diyarbakır ve çevresinde gezi ve incelemelerde bulunan *Albert Gabriel*, yerel makamlarca dinamitlerle yıkılmaya başlanan surların ileri sürüldüğü gibi şehirdeki hava akımını engellemediğini belirtmiş ve bu konudaki önerilerini sıralayarak Milli Eğitim Bakanlığı'na rapor olarak sunmuştur. Bu tarihten itibaren surları yıktırma işine son verilmiş ve kalenin korunması gereken kültürel bir değer olduğu görüşü benimsenmiştir (Kejanlı, 2004: 98).

Erken Cumhuriyet döneminde modernleşme fikrinin yaygınlaşması ve yerleşmesi, aynı zamanda yaşanabilir şehirler oluşturma çabası imar planlarını gündeme getirmiştir. Bunun ilk örneği başkent Ankara'dır. Ankara şehir planı için yapılan yarışmayı Berlin Teknik Üniversitesi'nde görev yapan mimar Hermann Jansen (1869-1945) kazanmıştır. Jansen, eski şehri koruyan ve hemen yanı başında modern bir Yenişehir inşa etmeyi amaçlamıştır (Bilsel, 2010: 34). Bu amaçla Tren Garı ile Ulus Meydanı arası ile oradan Sıhhiye ve Kızılay meydanlarını içine alan geniş bulvarlar, yeşil alanlar, stadyum, şehir parkı (Gençlik Parkı) ve çalışanlar için bahçeli konutlar tasarlamıştır. Plan tam olarak gerçekleşmemişse de bugün Ankara'nın en planlı alanları Jansen tarafından hayata geçirilen yerlerdir.

Modern ve planlı şehirler inşa etmek fikri sadece Ankara ile sınırlı kalmamıştır. Diyarbakır da bu şehirlerden biri olmuştur. Jansen Diyarbakır'da Surdışı'nda yeni bir şehir tasarlamıştır. Jansen'in önerileri; Surdışı planında yer alan geniş bir alanın kamulaştırılması, ilk defa Surdışı'nda kamu kuruluşlarının yerleşmesi şeklinde şehir ölçeğine yansımıştır. Cumhuriyet'ten sonra büyük bir hızla başlayan imar faaliyetlerinin amacı, Suriçi'ne sıkıştırılan Diyarbakır şehrini dışarı çıkarmak ve yeni bir şehir kurmaktır (Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, 1938: 25).

Diyarbakır Erken Cumhuriyet döneminde sekiz yapılaşma merkezinden biri olmuştur. Bu şehirler, modern yaşam biçimlerinin ve kültürel değişimlerin topluma aktarıldığı birer alan olarak tasarlanmıştır. Bu düşünceyle hazırlanan imar planlarında geniş bulvarlar, dik açılı caddeler ve bunların kesişim noktalarında da meydanlar bulunmaktadır. Şehir merkezleri hükümet konağı, belediye, cumhuriyet meydanı, şehir parkı, anıt, halkevi, şehir gazinosu ve otel gibi yapılarla çeşitlenerek kurgulanmıştır (Çetin, 2012: 103,106).

Bu imar planlarında modernlik vurgusunun en fazla yapıldığı mekânlar şüphesiz Tren Garı'nı şehir merkezine bağlayan *İstasyon Caddeleri* olmuştur. İstasyon caddeleri bu dönemde şehirlerin gelişim yönünü belirlemiştir. Aynı zamanda modernleşmeyi simgeleyen yapılar büyük ölçüde bu caddeler üzerinde inşa edildiğinden sosyal ve kültürel değerlerin bireylere aktarıldığı simgesel alanlar olarak karşımıza çıkmışlardır (Çetin, 2012: 105, 106).

1932 yılında yapılan imar planına göre, Surdışı'nda Dağkapı ile Tren İstasyonu arasında kalan bölgede parkları, caddeleri ve bütün donatıları bulunan modern bir şehir kurulması amaçlanmıştır. Bu yaklaşımla *Bahçe Şehir* anlayışına uygun bir şekilde Surdışı'nda bahçeli evler inşa edilmeye başlanmış ve bu durum şehirde bir statü göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Bahçeli evlerin inşa edildiği yerde günümüze ulaşabilen birkaç ev dışında apartman blokları yükselmektedir (Foto 15).

Foto 15: Yenişehir'de bahçeli evlerden günümüze ulaşabilen bir ev (Ali Emiri 3.Sk).

Yenişehir adıyla bugüne ulaşan alanda bir yıl içinde; Birinci Umumi Müfettiş Konağı, Kolordu Komutanı Konağı ve büyük bir garaj yapılmıştır. Şehrin kuzeyinde Dağkapı çıkışında ise, yolun iki kenarında Halkevi Binası, Ordu Evi, Halkevi Kütüphanesi, Vali Konağı, Nafia Binası, Belediye Evi ile bazı özel evler inşa edilmiştir (Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, 1938: 25, 26).

Atatürk, 1937 yılında Diyarbakır'a gelip şehri gezmiş ve surların korunmasını isteyerek şu önerilerde bulunmuştur: "*Diyarbakır'ın tarihî kalesinin orta yerinde büyük bir meydan açılacak ve kaleyi iç ve dış taraftan bir tur yolu çevreleyecektir. Bu meydan aynı zamanda bir park hâlinde ağaçlandırılacaktır. Burada kale duvarları boyunca uzayan yola muhtelif istikametlerden caddeler açılacak, arasında bölünecek kısımlar bugünkü Diyarbakır'ın ana kısımlarını teşkil edecek ve bu bölümler Diyarbakır'ın mimari hususiyetlerini üzerinde taşıyan avlulu, havuzlu ve bahçeli evlerle dolacaktır*" (Kop,

1938: 35-40). Yakın zamana kadar Diyarbakır'ın doğusundan Dicle Nehri, güneybatıdan eğimli topoğrafyaya sahip bağ ve bahçe alanlarıyla sınırlandırılması, şehrin yalnızca batı ve kuzey yönündeki hafif eğimli alçak plato sahası üzerinde gelişme göstermesini sağlamıştır.

Şehrin Surdışı ile bağlantısını güçlendirmek amacıyla Urfakapı'dan tren istasyonuna uzanan bir cadde (İstasyon Caddesi) ile Dağkapı'dan Elazığ Yolu'na bağlanan bir cadde (Elazığ Caddesi) açılmıştır (Foto 16, 17). Bu iki ana caddenin birbirine bağlantısını sağlamak üzere surların hemen dışında surlara paralel bir cadde (Ali Emiri Caddesi) ile bu yolun hemen kuzeyinde bir cadde (İnaloğlu Caddesi) oluşturulmuştur. Uzun yıllar bu caddeler etrafında gelişme imkânı bulan Diyarbakır'ın Yenişehir adını taşıyan bu yerleşim sahası her türlü sosyal imkânlara, yeşil alanlara sahip ve resmî binaların yer aldığı modern bir semt hâline gelmiştir (Arslan, 1999: 95).

Foto 16: Urfakapı - İstasyon bağlantısını sağlayan İstasyon Caddesi (1950'lerin başı). Yolun sonunda Gar ve sağında İnönü İlkokulu vardır (Twitter/Antoloji Diyarbakır: Kenan Özhal).

İstasyon Caddesi, şehir ve istasyon ilişkisinin kurulması bakımından önemlidir. Zira doğu ve güney kesimleri vadi ve topoğrafya nedeniyle yerleşmeye uygun olmayan Diyarbakır'da en elverişli sahalarda şehrin batı ve kuzeyindeki düzlük alanlardır. İstasyon

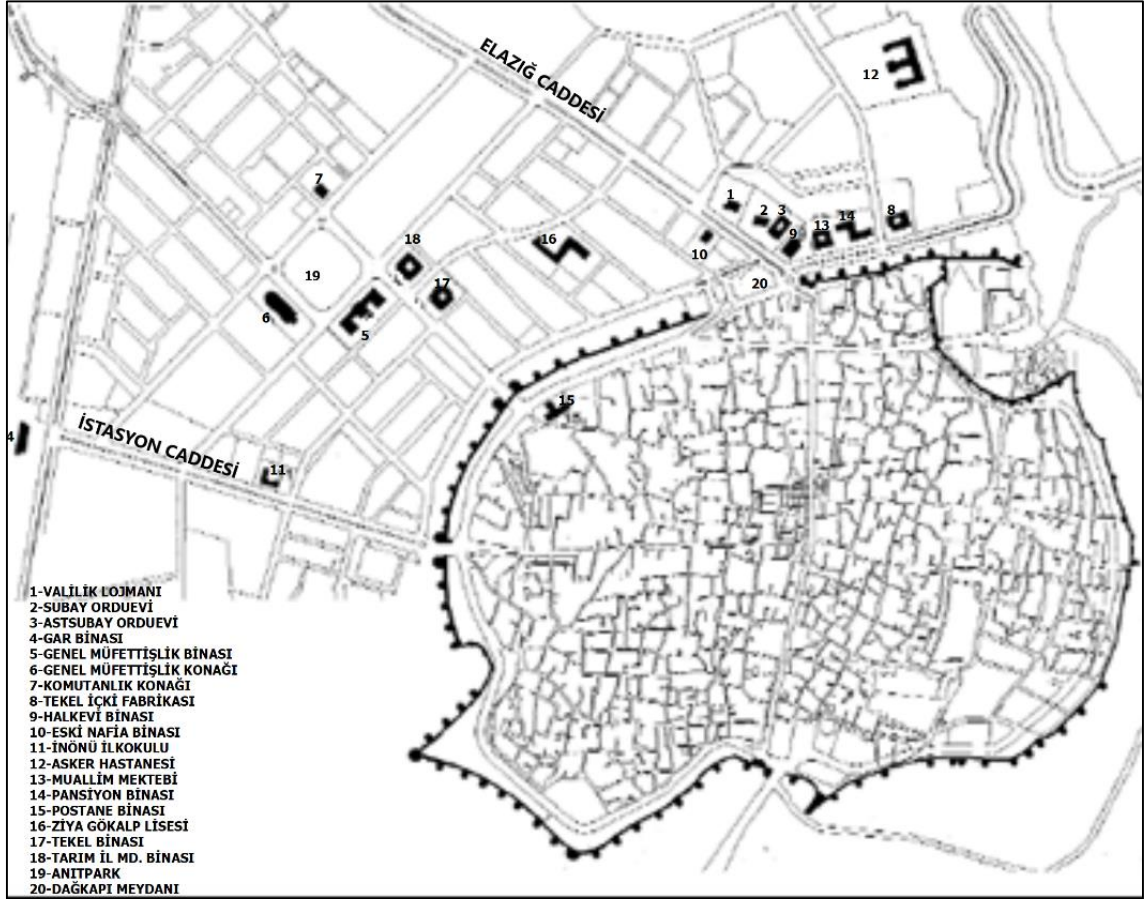
şehrin batısında yer aldığından yol üzerinde inşa edilen yapılar (Stadyum, ilkokul, Sümerbank Şayak Fabrikası) bulvarı geliştirerek Tren Garı ile şehri birleştirmiştir. Demiryolları geçtiği yerlere ekonomik canlılık getirdiğinden şehirlerin gelişim yönünü etkilemektedir. Sonraki dönemlerde hem İstasyon hem de Elazığ caddeleri üzerinde bu yapıların dışında konutlar da inşa edildiğinden şehir kuzey ve batı yönlerine doğru hızla yayılmıştır. Bu iki cadde arasındaki bağlantı ise biri Suriçi'nde surlara paralel, diğeri biraz daha kuzeyden ve buna paralel iki cadde ile sağlanmıştır.

Foto 17: Surdışı'nda şehir gelişiminin başladığı İstasyon (a) ve Elazığ caddelerinin (b) bugünkü görünümü.

Cumhuriyetin ilk döneminde 1928 yılında I. Genel Müfettişlik kurumunun kurulması Diyarbakır'ın şehir gelişimi için bir dönüm noktası olmuş ve dolayısıyla 1923-1950 yılları arasında çok sayıda kamu binası inşa edilmiştir (Harita 16). Bu kurum, şehri bölgesel ölçekte bir merkez haline getirmiş ve bölge ölçeğinde yönetim binaları, güvenlik ve hizmet örgütlerine ait çok sayıda kamu binasını içeren bir yapılanma gerektirmiştir. Günümüzde tescillenerek koruma altına alınan bu yapılar, Diyarbakır'ın surları ve tarihi Suriçi'nden sonra şehrin kimliğini temsil eden en önemli yapılardır (Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2011: 74).

Harita 16: 1923-1950 Yılları Arasında Diyarbakır Yenişehir’de İnşa Edilen Kamu Binalarının Dağılışı.

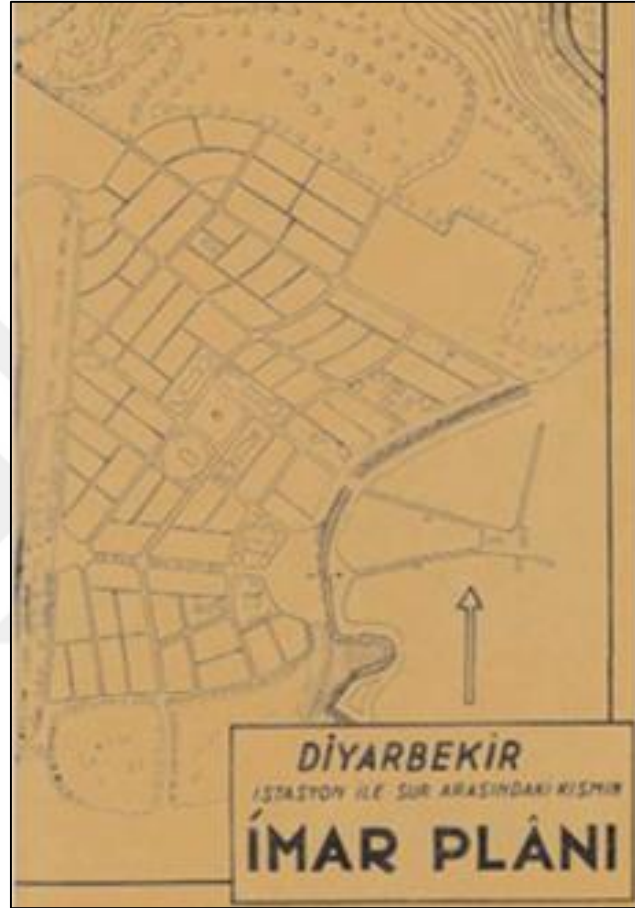
Kaynak: Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2011.

Bu dönemin şehirleşme politikasında sanayi, sağlık ve eğitim yapıları, tren istasyonları, postane binaları ile sosyal konutlar ilk sıralarda yer almıştır. Halkevleri ise birer kültür merkezi olarak kullanılan ve bu dönemde inşa edilen önemli bir yapı türüdür (Bozdoğan, 2002: 112). Bu amaçla Diyarbakır için de yeni şehir planı hazırlanmıştır. Surdışı’nda Dağkapı, Urfakapı ve Tren Garı arasında kalan bu sahanın planı (Harita 17), 1932 yılında Nafia Vekâleti başmühendisi Hilmi Başkaya’ya yaptırılmıştır (Ülke Dergisi, 1938: 25). Arazinin nispeten düz olması, Tren İstasyonu ile bağlantının sağlanması ve içme suyunun o güzergâhta bulunması nedeniyle yeni şehir planı şehrin kuzeybatı yönünde tasarlanmıştır.

Sözü edilen dönemde şehirde Vali Konağı, Subay ve Astsubay Orduevi, Gar Binası, Genel Müfettişlik Binası ve Konağı, Komutanlık Konağı, Tekel İçki Fabrikası,

Halkevi, Nafia Binası, 7 ilkokul, Asker Hastanesi, Muallim Mektebi, pansiyon binası, Postane Binası, Lise, Tekel Binası ve İl Tarım Müdürlüğü Binası inşa edilmiştir (Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2011: 75).

Harita 17: 1932 Yılında Hazırlanan Surdışı Şehir Planı.

Kaynak: Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2011.

Şehir Sineması, Orduevi, Halkevi, Vali Konağı ve Kız Enstitüsü Dağkapı - Elazığ Caddesi (Yolu) üzerinde aynı dönemde inşa edilen binalardan bazılarıdır. İstasyon Caddesi'nde ise 1950 yılının başında inşa edilen Şehir Stadyumu, İnönü İlkokulu ve Sümerbank Şayak Fabrikası Diyarbakır Tren İstasyonu'na dayanmıştır. Bu dönemdeki bir diğer yapılaşma sahası Dağkapı'dan Fis Kaya mevkiine doğru gelişen ve bugün *Hastaneler Bölgesi* olarak adlandırılan alandır. Devlet Hastanesi, Tekel Rakı Fabrikası, Yatılı Öğretmen Okulu ve açık sinema buradaki yapılaşmalardan bazılarını teşkil etmektedir.

1950 yılına kadar devam eden süreçte halk surların içerisinde yaşamaya devam etmiş, kamusal ve sosyal ihtiyaçları için surların dışını kullanmaya başlamışlardır. Özellikle Elazığ Caddesi, halkın yaz aylarında gezintiye çıktığı bir prestij alanına dönüşmüştür. Bu tarihten sonra gerek esnaf gerekse yeni yapılan kooperatif binalarına taşınan sivil halkın yerleşme tercihi Yenişehir Senti olmuştur. Dolayısıyla şehrin yeni yerleşim alanı hem mimariyi hem de sosyal hayatı önemli ölçüde değiştirmiştir. Yüzyıllarca Suriçi'nde düz damlı geleneksel konutlar içerisinde yaşamaya alışmış olan şehirli nüfus, bundan böyle çatılı binaların çoğalmaya başladığı modern alanlarda yaşamaya ve uyum sağlamaya çalışmıştır.

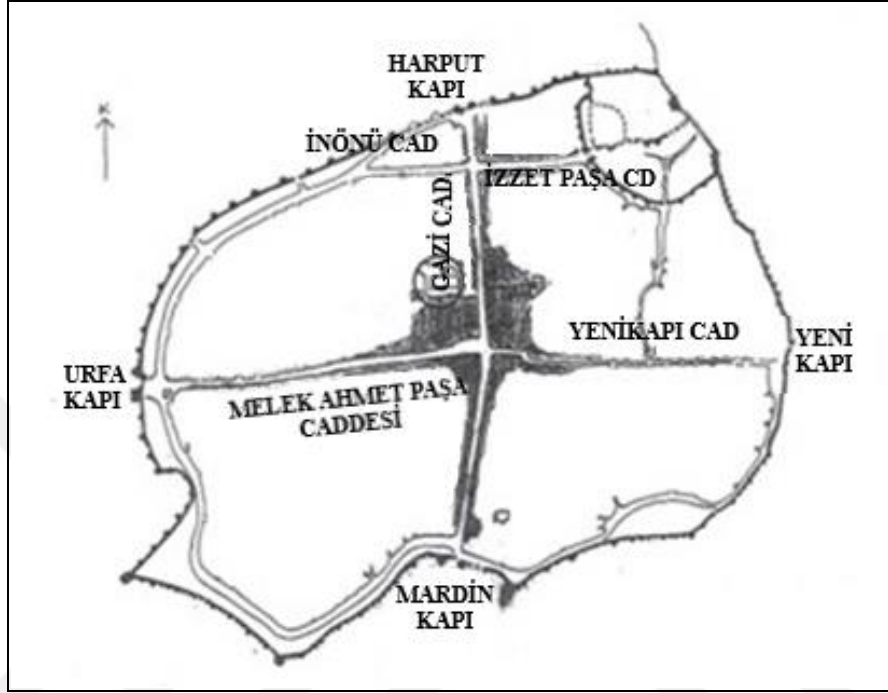
Diyarbakır 1950'li yıllara kadar bölge ölçeğinde, merkezî bir pazar ve değişim yeri olmanın yanı sıra idari ve kültürel alanda da fonksiyonunu sürdürmüştür. Ticaret alanında mesleki, konut alanlarında etnik grupların oluşturduğu mahalleler düzeni, dini ve eğitim yapılarıyla birlikte 1950'li yıllarda fizikî mekân olarak büyük oranda geleneksel karakterini korumaktadır (Ağaryılmaz vd, 1991: 52). Ancak bu dönemden itibaren tarihî dokuların kaybolduğu ve tahrip olduğu bir süreç başlamıştır. Diyarbakır'da 1950'li yıllara kadar varlığını koruyabilmiş tarihî şehir dokusu, daha sonraları beton binaların ve gecekonduların yapıları arasında sıkışıp kalmış durumdadır.

Diyarbakır ticarî şehir hayatının ana akslarını, Dağkapı - Mardinkapı ile Urfakapı - Balıkçılarbaşı oluşturmuştur. Dağkapı - Mardinkapı aksının Urfakapı aksından gelen yol ile kesiştiği Balıkçılarbaşı - Dağkapı arası daha modern bir görünüm ve fonksiyona sahip iken Balıkçılarbaşı - Mardinkapı arası daha çok kır kesimin ihtiyaçlarını karşılayacak bir biçimde şekillenmiştir. Yine Urfakapı - Balıkçılarbaşı arası da daha çok kır kesimin ihtiyacına göre şekillenmiş, toptan ve perakende ticaretin yoğun olduğu *kasaba çarşısı* niteliğindedir. Buralarda manifaturacılar, züccacılar, peynirciler ve küçük lokantalar bulunmaktadır. Adı geçen ticari akslardaki fonksiyonel farklılaşma günümüzde de devam etmektedir (Harita 18).

Suriçi'ndeki iki ana ticaret aksı etrafında aynı işi yapan esnafların bulunduğu geleneksel çarşılar da bulunmaktadır. Demirciler, bakırcılar, kuyumcular, ayakkabıcılar, yemeniciler, zahireciler, yorgan-kilim ticareti yapanlar, kasap ve manavlar ile yoğurt satan köylüler ortak mekânlarda toplanmışlardır. Suriçi'nde Dört Yol merkez olmak üzere

Saraykapı ve Urfakapı istikametlerine doğru daha çok otel, kahve, lokanta ve nitelikli mesleklere ait işyerleri bulunmaktadır.

Harita 18: Diyarbakır Şehrinin Suriçi Kesiminde Merkezi İş Sahaları.

Kaynak: Tuncer, 2001: 174.

1950-1970 Yılları Arası Dönem: Şehrin 1950'den sonraki gelişimine bakılırsa, Suriçi'ndeki konut alanlarının toplum açısından nitelik değiştirdiği görülmektedir. Yüksek gelir grupları ve memurlar; kent dışındaki konut alanlarına taşınmışlar, Suriçi ise küçük memurların ve köyden göçle gelenlerin yerleşme bölgesi durumuna gelmiştir. 1950' lerde 70 bin civarında nüfusu olan Suriçi'ndeki yoğunluk artmış, tarihi ekolojik avlulu evlerin yerine niteliksiz yapıların inşa edilmesi süreci başlamıştır. Şehrin surlarla çevrili tarihi kesiminde, içeriden ve dışarıdan saran ve sur diplerine yaslanan gecekondular birer kuşak oluşturmuştur. 1950'li yıllar özellikle, Saraykapı'dan itibaren şehrin doğusunu çevreleyen sur diplerinin, teneke ve diğer materyal artıklarıyla yapılan barakalarla çevrenmesine yol açtığı yıllardır (Kejanlı, 2004: 103).

1945 yılına kadar yaklaşık 40 bin olan Diyarbakır şehir nüfusunun neredeyse tamamı Suriçi'nde yaşamaktaydı. 1950'li yıllardan sonra Türkiye genelinde olduğu gibi Diyarbakır şehir nüfusunda da büyük artışlar yaşanmıştır. Diyarbakır'daki hızlı nüfus

artışı ve şehirleşmenin başlıca nedeni, kır kesimden gelen göçlerdir. Kır kesimde yaşanan hızlı nüfus artışı, beraberinde fazla nüfusun Diyarbakır şehrine göç etmesi sonucunu doğurmuştur. Diyarbakır'da şehirleşme hızı dönemlere göre değişmekle birlikte, 1965-70 yıllarında en yüksek oranı yakalamıştır.

Ülke genelinde 1950'li yıllarda görülen toplumsal dönüşümün yaklaşık on yıl gecikmesi ve bu durumun Diyarbakır'a da yansımalarıyla 1960'larda şehirde önemli değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Eskinin geniş, birleşik ve ataerkil aile yapısı parçalanmaya başlamış, şehir sur dışına taşmış, çekirdek aile yaşamına uygun konut inşaatlarının yapımı hızlanmış, artan nüfusa bağlı olarak konut sahibi olma olanakları sınırlı toplum kesimlerinin ortaya çıkışıyla kiralık konut üretilmeye başlanmıştır. 1955 nüfus sayımında 60 bin olan şehir nüfusu, 1965'te 100 binin üzerine çıkmış ancak şehirde planlı bir mekân organizasyonu oluşturulması için hiçbir çaba harcanmamıştır (Arslan, 1999: 98).

1950'den sonra sur dışında birçok idari, eğitim, sağlık yapısının yer aldığı yeni bulvarlar ile bunları birbirine bağlayan yollar açılmıştır. Dağkapı'dan açılan ve Seyrantepe Kavşağı'nda sonlanan Elazığ Yolu ile Urfakapı'dan açılan ve İstasyon Bulvarı'nda sonlanan Akkoyunlu Caddesi'nin çevresinde şehir yaşam alanları düzenlenmiştir. Her iki ana çıkış güzergâhını Suriçi'nde surlara paralel bir yol bağlarken sur dışındaki imar çalışmaları ile yeni yollar oluşturulmuştur. Özellikle kooperatif ve kredi teşvikleriyle Müfettişlik çevresi ve Lise Caddesi üzerinde 2-3 katlı özel mülkiyetli konutlar ile apartmanlar yapılmıştır (Foto 18).

Şehirde yeni yapılaşmalarla birlikte *mahalle çarşıları* olarak tanımlanabilecek küçük alışveriş yerleri oluşmuştur (Arslan, 1999: 97). Toprak Mahsulleri Ofisi'nin çevresinde daha çok, bahçeli 2 katlı konutlarla kurulan yerleşim bölgesi Ofis Semti olarak gelişimine devam etmiştir (Harita 19). Ancak bu dönem, tek katlı ev yerine apartmanlaşmanın hızlandığı ve yaygınlaştığı bir döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla şehirde dikey yapılaşmada da yeni bir sürece girilmiştir.

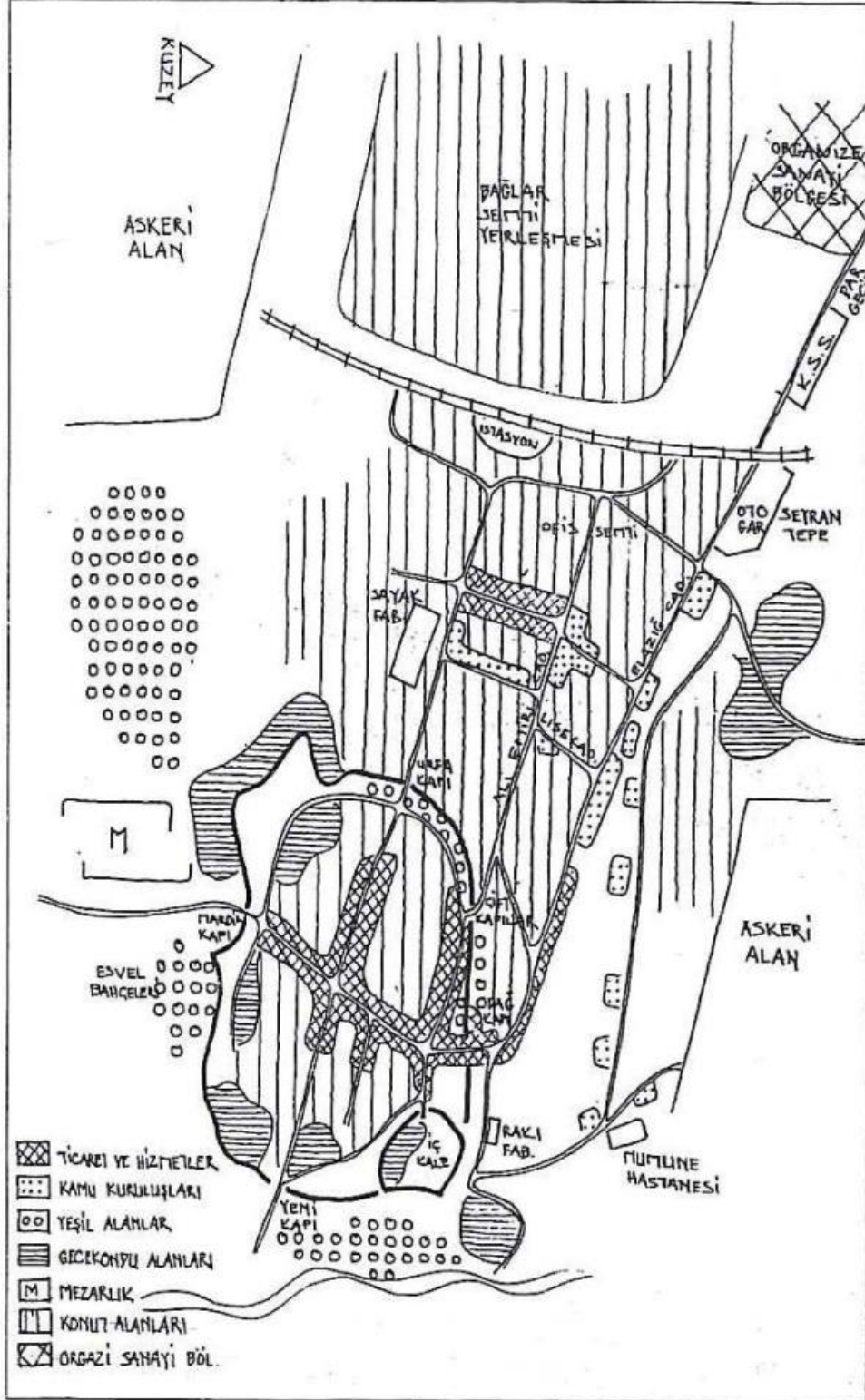
Foto 18: 1950’lilerde Surdışı’nda Hintli Baba Caddesi’nde inşa edilen bahçeli memur evleri (Beysanoğlu, 2019: 1040).

Suriçi’nde 1950’yi takip eden yıllarda ana caddelerde genişletme çalışmaları yapılmıştır. Bunun en iyi örneği Gazi Caddesi’dir. Gazi Caddesi’nde yapılan yol genişletme çalışmaları sonucunda ana hatlarıyla günümüzdeki görünümü verilmiştir (Foto 19). Bu çalışmalar sırasında Akkoyunlu eseri olan tarihi Nebi Camii’nin (15. yüzyıl) bir kısmı yıkılırken minaresi de taşınarak geriye çekilmiştir.

Foto 19: Gazi Caddesi ve Nebi Camii’nin farklı yıllardaki görünümü.

Harita 19: 1950-1970 Arası Dönemde Diyarbakır'da Şehir İçi Arazi Kullanımı.

Kaynak: Arslan, 1999: 100.

İncelenen dönemde inşa edilen kamu yapıları, Diyarbakır'ın Yenişehir semtinde yapılaşma tarzı ve mimari gelişimde özel bir yer tutar (Harita 20). Genelde bir yerleşke düzeninde inşa edilen bu yapılar, ihtiyaç duyulan pek çok kurum ve sosyal yapıyı bir arada bulundurmaktadır. Diyarbakır'ın bölgesel bir şehir özelliği göstermesinden dolayı komşu şehirlere de hizmet verecek şekilde düzenlenen ve bu dönem aralığında inşa edilmiş idarî yapılar arasında; Karayolları (KGM), Devlet Su İşleri (DSİ), Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), Devlet Malzeme Ofisi (DMO) ve Köy Hizmetleri yerleşkeleri sayılabilir (Kejanlı, 2004: 103).

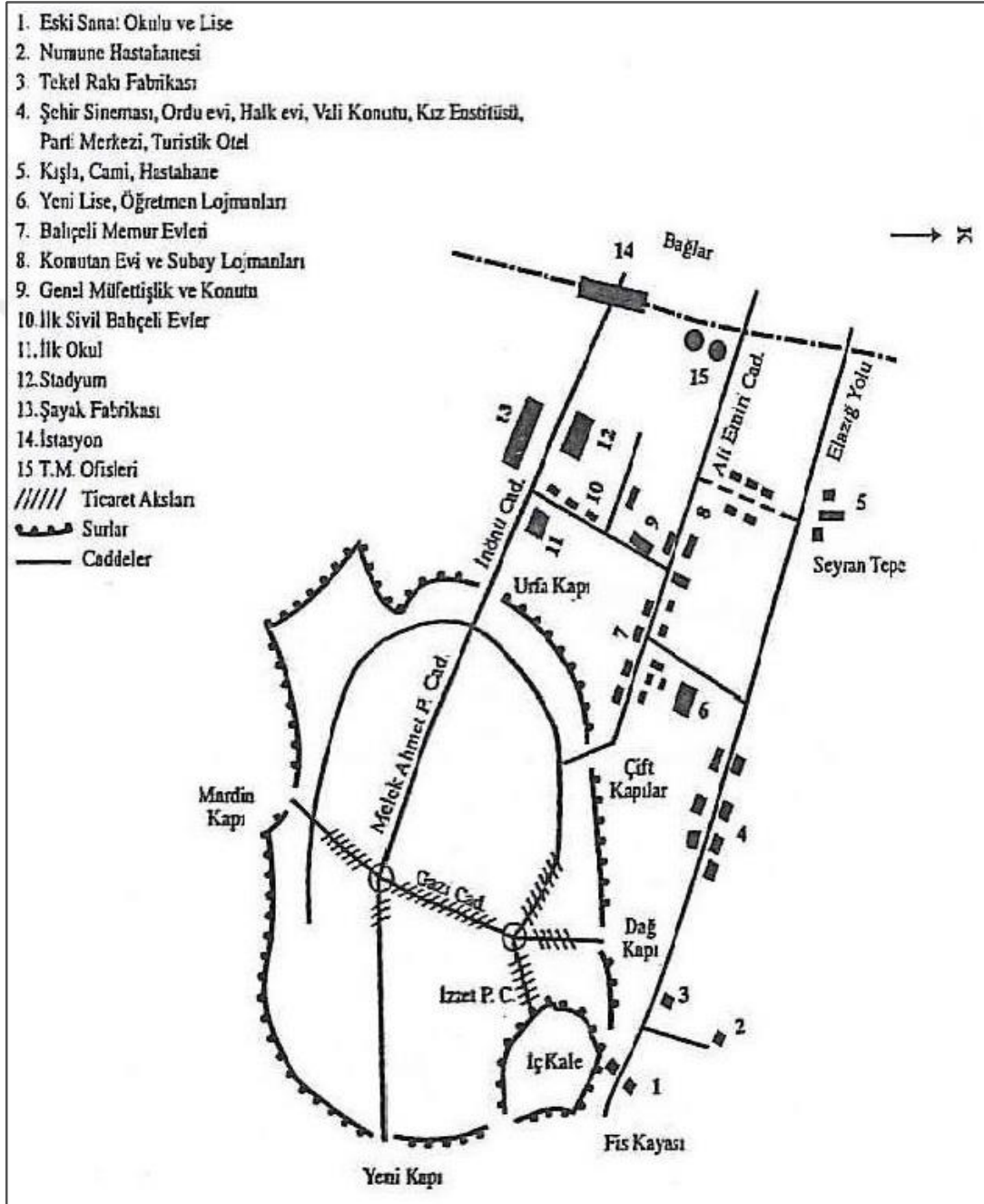
Kat mülkiyetine imkân tanıyan 6.1.1954 tarih 6217 sayılı kanun, Suriçi'nde iki ana ulaşım ve ticaret aksını oluşturan Gazi Caddesi ve Melik Ahmet Caddesi üzerinde geleneksel konutların yıkılıp yerine yüksek katlı binaların yapılmasına neden olmuştur. Bu caddeler üzerinde merkezî iş alanları oluşmaya başlamış ve buna paralel olarak nüfus yoğunluğu da artmaya başlamıştır. Bunlardan Dağkapı-Balıkçılarbaşı arasında uzanan Gazi Caddesi, daha çok dönüşerek modern bir görünüm kazanırken Balıkçılarbaşı-Urfakapı arasında uzanan Melik Ahmet Caddesi ise yeni gelişmeden çok fazla etkilenmemiş; kır kesimin ihtiyaçlarına cevap verecek tarzda kalmıştır.

Şehirde 1950–1970 yılları arasındaki dönemde geleneksel yapım tekniğinden uzak çok katlı betonarme karkas yapıların inşasında önemli artışlar meydana gelmiştir. Bu yapılarda geleneksel mimariye ait detaylar yok denecek kadar az kullanılırken geniş yapı yüzeylerinde büyük ve çok sayıda pencereler, geniş saçaklar, kiremit örtülü kırma çatılar tercih edilmiştir. Modern mimari anlayış içerisinde şehre özgü taş malzeme, bazı yapıların sadece subasman kotunda ve bina giriş basamaklarında kullanılmıştır. Simetri ve denge ağırlığının hissedildiği sıvalı cephelerde, geniş pencereler üzerine kullanılan güneş kırıcılarla cepheler hareketlendirilmiştir (Kejanlı, 2004: 104).

Diyarbakır'da 1950-1970 arasında yerleşmenin Surdışı'nda yayılma alanları foto 20 üzerinde gösterilmiştir. Bu dönemde şehir, Yenişehir, Tren Garı ve Bağlar çevresinde yayılmıştır. Tren Garı ile şehir arasında bağlantıyı sağlayan İstasyon Caddesi, bu dönemde daha da gelişmiş ve yapılaşma hız kazanmıştır. Tren Garı'na bitişik olarak inşa edilen TMO (Toprak Mahsulleri Ofisi)'nin hizmete girmesi, şehrin bu kesimine ekonomik canlılık kazandırdığından şehrin gelişme yönü de bu tarafa doğru olmuştur.

1960 yılına gelindiğinde Urfakapı – Dağkapı – Seyrantepe - İstasyon arasında kalan yeni imar alanlarında binalar yoğunluk kazanmaya başlamıştır.

Harita 20: Diyarbakır Şehrinde Yatay Gelişim (1950-1970).

Kaynak: Arslan, 1999: 97.

Diyarbakır şehir nüfusunda en yüksek artış değerleri, 1960-1970 yılları arasındaki dönemde yaşanmıştır. Bu dönemde Diyarbakır ile bağlı kır yerleşmelerinden

göç almıştır. Aslında yaşanan yoğun göç olayı Diyarbakır şehrinin çekici faktörlerinden çok kırsal yoğun itici faktörlerine dayanmaktadır. Yoğun nüfus artışı, mülkiyetle ilgili sorunlar ve feodal yapının çözülme eğilimine girmesi başlıca etkenler olarak ele alınmaktadır. Bu artışlar, 1960-1965 döneminde % 227.8 olarak gerçekleşirken, 1965-1970 döneminde daha da artarak % 331.9 oranına ulaşmıştır (Arslan, 1999: 98).

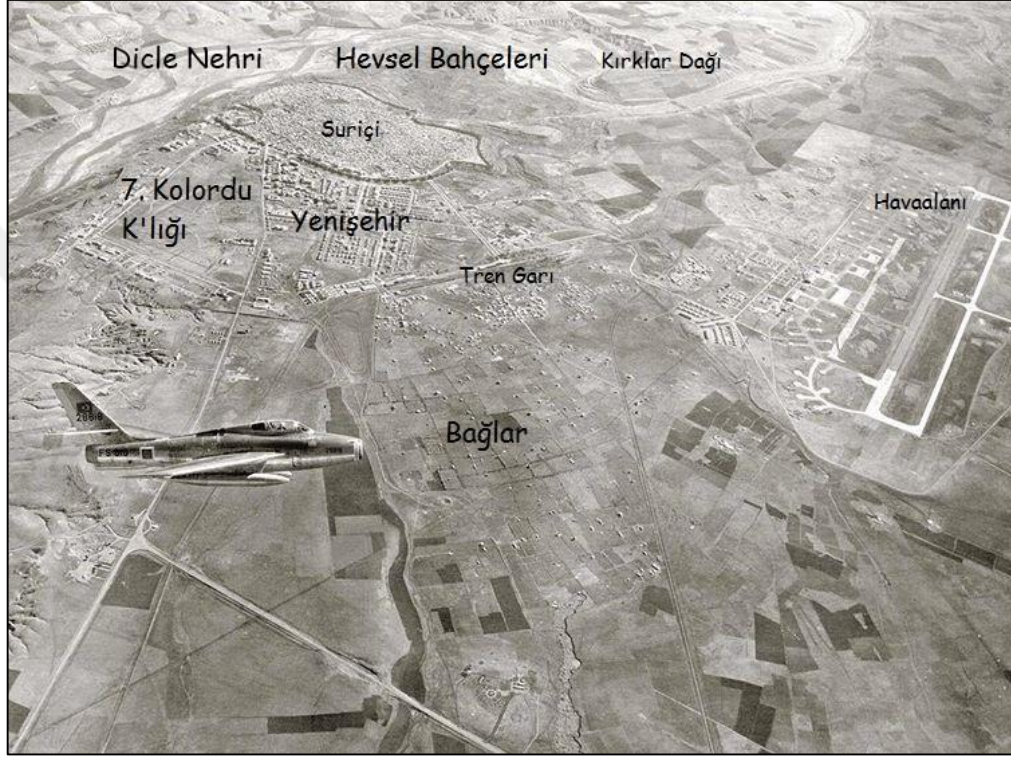

Foto 20: Diyarbakır'da 1950-1970 arasında yerleşmenin Surdışı'nda yayılma alanlarının kuzeyden görünümü (wownturkey.com).

Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi *Kentin Mekânsal Oluşumu* adlı çalışmasında 1960 sonrası gerçekleşen şehirleşmeden *plansız, yağ lekesi gibi yayılma eğilimi gösteren* bir genişleme olarak bahsetmiştir. Yine aynı çalışmaya göre, Diyarbakır'da 1930-1960 yılları arasında demiryolu istasyonunun doğusunda planlı bir yapılaşma görülürken kırsal şehre göçün başladığı 1960-1985 yılları arasında demiryolu istasyonunun batısında altyapısız ve plansız bir şekilde yapılaşma devam etmiş, bu sebeple Diyarbakır'da ikili bir yapılaşma meydana gelmiştir (Pala, 2013: 20).

Hızlı nüfus artışı aynı zamanda konut ihtiyacını gündeme getirmiştir. Ekonomik yönden zayıf olan bu yeni nüfus kitlesi barınmak için gecekondular inşa etmeye başlamıştır.

Dolayısıyla şehirde daha önce mevcut olan geleneksel ve modern konutların yanında gecekondular üçüncü bir konut tipi olarak ortaya çıkmıştır. Gecekondulaşmanın ana merkezi daha önce sayfiye alanı olan **Bağlar** semti olmuştur. Yine Suriçi, Seyrantepe, Benusen Deresi ve Huzurevleri gecekondulaşmanın oluşmaya başladığı semtler olmuştur. 1960 yılında yapılan bir konut araştırmasında Diyarbakır'daki konutların % 59'u geleneksel konut (bitişik ev ve ev dairesi), % 27'si gecekondur (münferit ev) ve % 14'ü apartman dairesi olarak tespit edilmiştir (Arslan, 1999: 98).

Yenişehir bölgesi imar alanının dolmasından sonra da şehir kuzeybatı yönünde gelişmeye devam etmiştir. Çünkü doğusunda geniş bir askeri alan, batısında ise havaalanı sahası bulunmaktadır. Böylece Bağlar bölgesi bu dönemde yoğun yapılaşmaya maruz kalmıştır. Şehrin yatay gelişmesini kısıtlayan bu beşeri sahalardan geçildikten sonra önemli bir kısıtlamanın olmadığı hafif eğimli düz sahalarda şehir gelişmeye başlamıştır.

Bu dönemde şehrin tarihi kesiminde ikamet eden yerli halk, buraları terk edip sur dışındaki yeni yapılaşma alanlarına yönelmiş, boşalan yerlere ise daha düşük gelirli nüfus yerleşmeye başlamıştır. Bu sürecin hızlanması ile tarihî şehir dokusundaki fizikî negatif değişim de bu ölçüde hızlanmıştır. Yeni yerleşen nüfusun tarihî mirasa sahip çıkmada bilinçsiz olması, genel olarak halkın yeterli ekonomik güce sahip olmaması, şehirde değişen fonksiyon alanlarıyla birlikte artan arsa fiyatları, ticari kullanıma uygun olmayan tarihî binaların yıkılmasını veya yapısının bozulmasını da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle yaklaşık 50 yıl önce başlayan fizikî mekândaki olumsuz değişim günümüzde rahatlıkla gözlemlenebilir durumdadır. Öyle ki belli başlı büyük yapılar dışında tarihî şehir dokusunu oluşturan konak, ev, cami, kilise, hamam, çeşme gibi çok sayıda tarihî yapı, sonradan eklenen yapılar arasında sıkışıp kalmıştır.

Surlara yakın kesimde düşük gelir gruplarının ve özellikle köyden göçen nüfusun yaşadığı gecekondur mahalleleri yer almaktadır. Bunlardan Alipaşa Mahallesi 1945'ten sonra, Bağlar 1960'tan sonra, Abdaldede Mahallesi ise 1965'ten sonra kurulmuştur. Şehir içindeki konut alanlarında 1960 yılına kadar önemli bir fizikî bozulmanın yaşanmadığı görülmekte, bu yıldan sonra konut edinemeyen daha düşük gelir grubu içinde yer alan kır kökenli nüfus, sur ile geleneksel evler arasında kalan boş alanlarda yine avlulu fakat köy evleri tarzında gecekondur alanları oluşturmuştur. Aynı

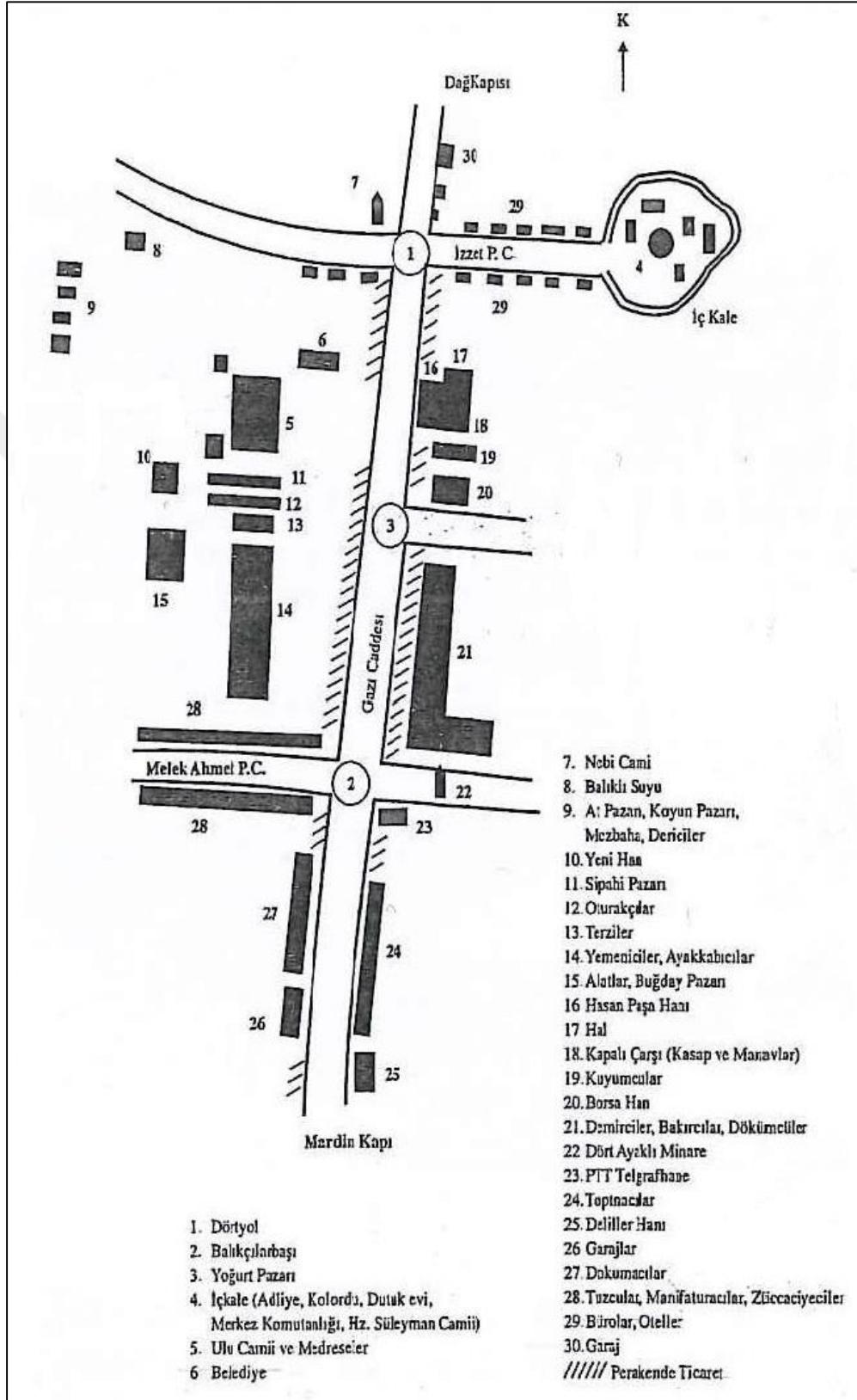
şekilde, sur dışında sura yaslanan benzer nitelikte bir yapılaşma da göze çarpmaktadır (Arslan, 1999: 97).

1959 tarihli 1/5000 ölçekli nazım imar planı, şehirde yeni planlama ve uygulama çalışmalarının yapılmasına imkân tanımıştır. Bu plana göre; Melik Ahmet Caddesi ile Urfakapı'dan başlayıp surların içinden devam eden caddenin genişletilmesi, surların yeşil kuşakla çevrenmesi, Dağkapı Meydanı'nda bir park yapılması ve eski şehirle yeni şehri birbirine bağlayacak yeni bir yolun açılmasına karar verilmiştir. Yine 1962, 1965 ve 1967 yıllarında Suriçi ve Surdışı'nı kapsayan imar planları yapılmış ve şehrin gelişimi bu planlara göre sağlanmaya çalışılmıştır. O dönemde Diyarbakır şehrinin ticari yerleri hemen tamamıyla Suriçi'nde bulunmaktaydı (Harita 21). Yeni açılan ve genişletilen yollar üzerinde yer alan ticari binaların kat sayısında artışlar meydana gelmiştir. Böylece Yenişehir semti dışında Suriçi'nde de dikey yapılaşma gelişmeye başlamıştır.

1970-1990 Yılları Arası Dönem: 1970'li yıllar ve sonrası ülkemiz genelindeki birçok şehirde olduğu gibi Diyarbakır'da da şehrin nüfus artışının hızlandığı, şehir içi trafiğin yoğunlaştığı yıllara denk gelmektedir. 1965 yılında hazırlanan imar planının yolların genişletilmesine ve binalardaki kat sayısının yükselmesine imkân tanınması, gerek Suriçi'nde gerekse de sur dışında yüksek katlı binaların yapılmasını hızlandırmış ancak bu durum, birçok şehir sorunlarının ortaya çıkmasına da neden olmuştur.

Yapılan imar planlarına rağmen imar ve koruma ile ilgili kanunların yetersiz kalması, gerekli duyarlılığın gösterilmemesi gibi nedenlerle şehir hızlı fakat çarpık bir şekilde büyümeye devam etmiştir. Başta Suriçi olmak üzere, İç Kale, Fis Kayası etekleri, Benusen Vadisi ile Urfakapı arasında günümüzde Şehitlik Mahallesi olarak adlandırılan alan ile Seyrantepe semtleri yoğun gecekondulaşmanın yaşandığı alanlar olmuştur. Özellikle şehrin tarihî nüvesi, artık bir çöküntü alanına dönüşmeye başlamıştır. Konutların fazla ailenin yararlanması amacıyla bölümlere ayrılması, kat ilaveleri, sur diplerinde yapılaşma, surlarla mahalleler arasındaki boşluklarda gecekonduların inşaatları çarpık yapılaşmanın şehirde daha belirgin hale gelmesine neden olmuştur.

Harita 21: 1950'li Yıllarda Diyarbakır Şehrinde Ticaret Alanları.

Kaynak: Arslan, 1999: 96.

Bu dönemde Ekinciler Caddesi ve çevresinde günlük ihtiyaçlara cevap veren bir çarşı olsa da Suriçi, ticari merkez olma fonksiyonunu her zaman sürdürmüştür. Daha önceleri şehrin sayfiye alanı olan *Bağlar* semtindeki eski bağlar yok edilmiş, nüfusu 100 bine yaklaşan plansız ve gecekondular tarzı bir yerleşme hâline getirilmiştir. Bu dönemin önemli imar hareketleri arasında; Elazığ Caddesi boyunca kooperatif konutlarının gelişmeye devam etmesi, Birinci Oto Sanayi Sitesi'nin inşa edilmesi, Seyrantepe gecekondular alanının karşısında gecekondular önleme bölgesinin oluşturulması, şehirlerarası otobüs terminalinin Elazığ Yolu üzerindeki Seyrantepe'ye taşınması, sebze halinin sur dışına çıkarılması, Belediye binasının Lise Caddesi ile Elazığ Caddesi'nin kesiştiği alana taşınması sayılabilir.

Şehirde 1974 yılında Et Kombinası'nın, 1975 yılında Sümerbank Pamuklu Dokuma Fabrikası'nın ve 1976 yılında Süt ve Yem Fabrikaları'nın açılması hem önemli istihdam hem de ekonomik canlılık kazandıran kamu yatırımları olmuştur.

Diyarbakır'da 1974 yılında üniversitenin kurulması da şehir açısından önemli bir gelişmedir. Şehrin ve Dicle Nehri'nin doğu tarafında üniversite kampüsünde yapılaşma başlamış ve önemli ölçüde öğrenci nüfusu sağlanmıştır. Şehirden kampüse önceleri Seyrantepe semtinden ve Silvan Yolu üzerinden sağlanan ulaşım daha sonraları Fis Kaya civarında yapılan yeni köprü ile sağlanmıştır. Üniversite hastanesinin de faaliyete girdiği bu dönemde hem öğrenci hem de hasta nüfus hareketliliği Dicle'nin karşı (doğu) yakasına doğru kaymıştır.

1984 yılında 1/5000 ölçekli nazım imar planı ve 1985 yılında 1/1000 ölçekli uygulama imar planları hazırlanmış, bu şekilde Suriçi'nde tarihî değere sahip yapıların korunması ve sur dışında ise şehrin gelişimi ve denetimi sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak bu dönem, kır alanlarından gelen yoğun göç dalgası ve tarihî şehrin sit alanı olarak ilan edilmemiş olması ile kaçak yapılaşmaların da yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Belediyelerin ve ilgili kuruluşların yeterince denetim sağlamaması nedeniyle şehir büyümeye devam etmiş ancak altyapı ve üstyapı sorunları artarak büyük boyutlara ulaşmıştır. 1990 yılına gelindiğinde şehir nüfusu 381.144 kişiye ulaşmıştır. Bu nüfus artışı, Diyarbakır şehrinin sunduğu istihdam imkânlarından değil kır nüfus yapısında

meydana gelen değişimlerden kaynaklı nüfusun şehir merkezine akın etmesiyle meydana gelmiştir.

1990-2000 Yılları Arası Dönem: 1990'lı yılların en temel olgularından biri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde terör nedeniyle yaşanan ve *zorunlu göç* olarak adlandırılan nüfus hareketlerinin oluşması ve bu hareketlerin şehirlerde nüfus ve yerleşme üzerinde yaptığı çeşitli etkilerin öne çıkmasıdır.

Bu dönemde şehir, demiryolunun batı kısmında plansız ve sağlıksız yapılaşma ile birlikte genişlemiştir. Bugün *Bağlar* adıyla anılan ve 2008 yılında idari bir yapılanmayla ilçe yapılan yerleşim sahaları başta olmak üzere sur diplerinde, Seyrantepe, Huzurevleri ve Peyas bu dönemde oluşan semtlerdendir. Şehrin tarihi Suriçi kesimi de göçlere yoğun olarak maruz kalmıştır. Ticaret alanlarının hareketli ve kiraların düşük olduğu bu bölge, yoğun göç nüfusu baskısı altında kalmıştır. Mevcut parseller bölüşülmüş ve yoğunluk daha da artmıştır.

Nüfus artışının yoğun yaşandığı, güvenlik güçlerinin yığıldığı, konut ihtiyacının had safhaya ulaştığı ve terörün odak noktası haline geldiği Diyarbakır'da, şehir hizmetlerinin yerine getirilmesi, mekânsal gelişmenin bir plana bağlanarak disiplin altına alınması gerekçesiyle şehir, üç belediye ayrılmış; 1993 yılında Sur, Yenişehir ve Bağlar Belediyelerinin kurulmasıyla Büyükşehir Belediyesi statüsüne geçmiştir. Aynı dönemde mücavir alan içerisinde yer alan ve belde belediyesi statüsünde olan Kayapınar, Bağıvar ve Çarıklı Beldeleri de düşük gelirli ailelerin yerleşme ihtiyaçlarını karşıladıkları yerleşmelere dönüşmüştür. 1997 yılında Diyarbakır Büyükşehir 512.000 kişilik nüfusa sahip iken Kayapınar 44.000, Bağıvar 12.000 ve Çarıklı ise 3.000 nüfusa sahip yerleşmelerdi. Bu dönemde şehrin yatay genişleme sınırı kuzeyde kabaca Şanlıurfa - Silvan karayolu aksı, batıda ise, havaalanı sahası olarak gerçekleşmiştir. Güney ve doğu yönlerinde yatay genişleme oldukça sınırlı kalmıştır.

Ulu Cami ve Dağkapı meydanlarının altına yer altı çarşılarının inşa edilmesi, Organize Sanayi Bölgesi'nin ve yeni sanayi sitelerinin kurulması, toplu konut inşaatlarının yapılması, iki kültür merkezinin hizmete alınması, Yenişehir'de Ofis alt

geçidinin inşa edilmesi ve şehir içerisindeki belli alanların yeşillendirilerek park haline getirilmesi 1990-2000 yılları arasında yapılan imar faaliyetlerinin belli başlı olanlarıdır.

2000 Sonrası Dönem: 2000 yılı ve sonraki yıllar Diyarbakır şehrinin yatay ve dikey yönde en fazla geliştiği döneme rastlamaktadır. Yenişehir ilçesindeki şehirleşme hareketliliği Kayapınar ilçesine yönelmiş ve bu ilçede yoğun bir yapılaşma başlamıştır. Bugün Elazığ Yolu ve Urfa Yolu aksı ile bunların arasındaki bölgelerde son derece modern ve çok katlı yapılaşma göze çarpmaktadır. Yine bu dönemde Diclekent, Mahabad Bulvarı ve Şanlı Urfa Yolu ile Elazığ Yolu'nu birbirine bağlayan yeni çevre yolu açılmış, yeni yapılaşmalar bu caddeler etrafında gelişmiştir (Harita 22).

Diyarbakır şehri bugün 1984 yılı Nazım İmar Planı sınırlarına ulaşmıştır ve 2006 yılında yapılan Nazım İmar Planı ise halen uygulamadadır. Şehrin yatay gelişmesi bugün mevcut imar planı sınırları içerisinde şehrin çevresindeki boş alanların dolması şeklinde yaşanırken, kuzeybatı ana doğrultu olmak üzere kuzey ve batı yönlerine doğru planlı gelişim devam etmektedir. Şehrin önümüzdeki dönemde de bu yönere gelişeceğini kestirmek zor değildir.

Şehrin önemli ulaşım akslarının yoğunlaştığı yeni gelişim alanlarında modern konutlar, iş ve ticaret merkezleri, alışveriş merkezleri toplanmış; buna bağlı olarak şehirlerarası otobüs terminali Şanlıurfa Yolu üzerine taşınmıştır. Yine Kent Ormanı, Park Orman, Göletli Park, Kent Meydanı, Tema Park, Karavil Park gibi önemli yeşil alanlar şehre kazandırılmıştır. Şanlıurfa Yolu istikametinde sebze ve meyve hali, 3. ve 4. Oto Sanayi Siteleri, Çölgüzeli Mahallesi'nde toplu konut alanları, Gökkuşluğu ve Hamravat Özel Konut Bölgeleri, Kadın Doğum ve Çocuk Hastalıkları Hastanesi, Oto Galeriler Sitesi ve Tarım İhtisas OSB alanları bu dönemde yapılan imar faaliyetleri arasında yer almaktadır.

Elazığ yolu istikametinde Üçkuyu ve Şilbe Toplu Konut Bölgesi, Ninova ve Forum Alışveriş Merkezi, Seyrantepe Köprülü Kavşuğu ve Gazi Yaşargil Eğitim-Araştırma Hastanesi de bu dönemin önemli imar yatırımları arasındadır. Şehir gelişiminin yoğun yaşandığı Kayapınar ilçesinde Yeni Şehir Stadyumu ve cezaevi binaları çevre yolunun yakın çevresinde inşa edilmiştir. Diyarbakır şehrinin yatay gelişiminin ana

doğrultusu foto 21’de görülmektedir. Tarihi süreç içinde şehir Suriçi’nden başlayarak kuzeybatıya doğru gelişme göstermiştir. Halen de gelişme aynı doğrultuda devam etmektedir.

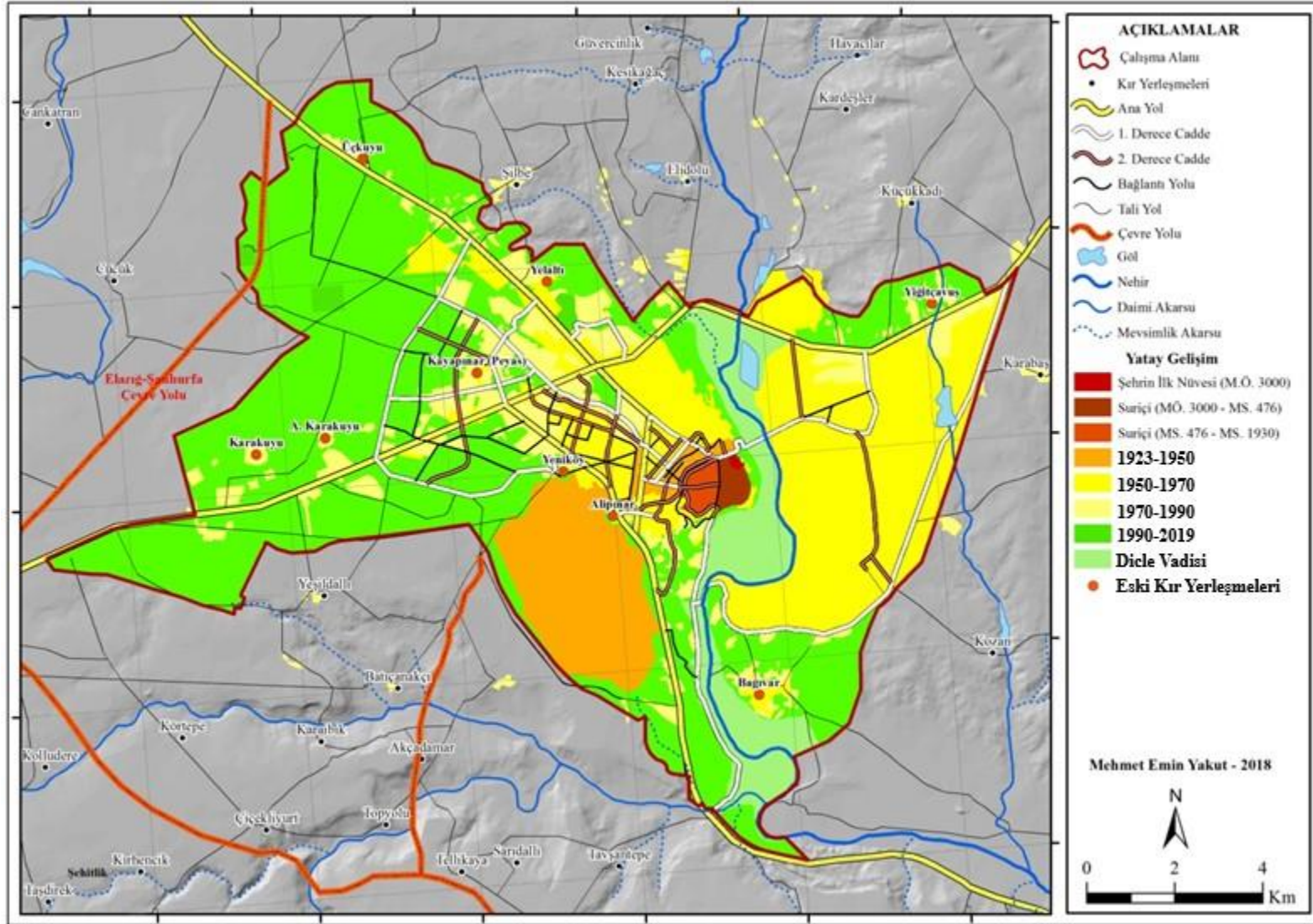

Foto 21: Diyarbakır şehrinin ana gelişme doğrultusu güneydoğu-kuzeybatı olmuştur.
Kaynak: Google Earth, 2019.

Diyarbakır şehrinin en küçük idari yapısı olan mahallere değinmek faydalı olacaktır. Bağlar ilçesinde yer alan mahallelerin önemli bir kısmı şehrin çok katlı ve sağlıklı yapılaşma alanlarını oluşturmaktadır. Fatih, Körhat, 5 Nisan, Muradiye ve Kaynaratepe bu özellikteki mahallelerdir. Alıpınar ve Yeniköy mahalleleri ise eski kır yerleşmelerinin şehir alanı içinde kalmasıyla mahalleye dönüşmüşlerdir. Ağaçgeçit Mahallesi de eski bir kır yerleşmesi olup en önemli özelliği idari sınırları içerisinde hava limanının bulunmasıdır.

Kayapınar, Diyarbakır şehrinin yatay ve dikey olarak en hızlı gelişen kesimini teşkil etmektedir. Buranın ilk nüvesi, eski Peyas Köyü’nün bugünkü Peyas Mahallesi’ne dönüşmesi sonucu meydana gelmiştir. Daha sonra Kayapınar adıyla ilk kademe belediyesi kurulmuş ve 2008 yılında da ilçe yapılmıştır. Peyas Mahallesi’nde eski kır yerleşmesine ait konutlar ile cadde-sokak yapısı kısmen korunmuştur. Huzurevleri Mahallesi ise Kayapınar ilçesinde sağlıklı yapılaşmanın olduğu eski bir mahalledir.

Harita 22: Diyarbakır Şehrinin Yatay Gelişimi.

Peyas Mahallesi'nden ayrılarak oluşturulan Diclekent, Fırat ve Mezopotamya mahalleleri ile Huzurevleri Mahallesi'nden ayrılarak oluşturulan Medya Mahallesi ise, modern yapıların ve düzenli imarın uygulandığı yerleşme alanlarıdır. Çölgüzeli Mahallesi ise yakın zamana kadar kır (köy) yerleşmesi iken son yıllarda özellikle TOKİ konutlarının inşasından dolayı nüfusu her geçen gün artmaktadır. Suriçi'nde ikamet edip konut hakkı bulunan nüfusun bir kısmı Çölgüzeli toplu konut alanlarına yerleştirilmiştir.

Sur ilçesinde ise çoğunlukla tarihî Diyarbakır şehrinin gelişim gösterdiği mahalleler bulunmaktadır. İlçede 22 mahalleden 15'i Suriçi'nde yer almaktadır. Bugün o mahallelerin tümünde dönüşüm ve yenileme çalışmaları devam etmektedir. Hasırlı ve Fatihpaşa mahallelerinde gecekonduların tamamı yıkılmış, altyapı ve üstyapı çalışmaları devam etmektedir. Alipaşa Mahallesi'nde ise çalışmalar bitme aşamasına gelmiştir. Yıkım çalışmaları sırasında tarihî ve kültürel yapılar korunarak restore edilmektedir.

Diğer mahallelerde ise plan çerçevesinde yenileme çalışmaları devam edecektir. Tanoğlu, Kıtılbıl ve Kabasakal mahalleleri Dicle Üniversitesi kampüs alanı içerisinde yer almaktadır. Yiğitçavuş Mahallesi Silvan Yolu üzerinde yer almakta ve çevresinde yeni yapılaşmalar dikkat çekmektedir. Karpuzlu, Yeşilvadi ve Dicle (Bağıvar) Mahalleleri ise Mardin Yolu üzerinde yer almaktadır. Daha çok kır özelliğe sahip bu mahallerde başta tuğla fabrikaları olmak üzere çeşitli fabrikalar ve besi çiftlikleri bulunmaktadır.

Şehrin Surdışı'nda gelişen ilk mahalleleri olan Yenişehir ve Kooperatifler, Yenişehir ilçesinin de ilk nüvesini teşkil etmektedir. Diyarbakır şehrinde ilk planlı yapılaşma alanı olan Yenişehir ilçesi, zaman içerisinde hızlı ve plansız büyümenin etkisiyle gecekonduların da sahip olmuştur. Şehitlik, Feritköşk, Dicle mahalleri ile Seyrantepe mevkiinde gelişen Aziziye ve Gürdoğan mahalleleri gecekonduların bulunduğu yerlerdir. Seyrantepe Sanayi Mahallesi'nde ise küçük sanayi sitesi bulunmaktadır. Yolaltı (Şilbe) ve Üçkuyu mahalleleri ise TOKİ konut alanı bölgelerini oluşturmaktadır.

Diyarbakır'da Surdışı'nda yapılaşma ilk önce Yenişehir ilçesine bağlı Yenişehir ve Kooperatifler mahallelerinde gerçekleşmiştir. Yatay gelişim Bağlar ilçesinin Şanlıurfa

Yolu'na uzanan mahallelerinde ve sur çevresinde Şehitlik, Feritköşk ve Dicle mahallelerinde devam etmiştir. Şehir, daha sonra Şanlıurfa Yolu'nun kuzeyinde gelişme göstermiştir. Bu mahalleler bugün Kayapınar ilçesi sınırları içinde bulunmaktadır. Huzurevleri ve Peyas buradaki ilk yerleşmelerdir. Daha sonra kuzeyde Üçkuyu, batıda Çölgüzeli mahallelerine kadar yatay gelişim devam etmiştir.

Mahalleler yüzölçümlerine göre incelendiğinde, Dicle Üniversitesi yerleşkesi içinde kalanların daha geniş alanlara sahip olduğu görülmektedir. Alan büyüklüğü açısından Kayapınar ilçesine bağlı mahalleler de ilk sıralarda yer almaktadır. Sur ve Bağlar ilçelerinin ilk nüvesi çevresinde gelişen mahallelerin yüzölçümleri ise fazla büyük değildir.

Şehrin Dikey Gelişimi: Yerleşmenin yatay gelişimi ve hızı dikey gelişmeyle yakından ilgilidir. Dikey gelişme, bir yerleşmenin şehir özelliklerini kazandığını gösteren kriterler arasında yer almaktadır. Başka bir deyişle dikey gelişme, yerleşmeye şehirselleşme bir görünüm vermekle birlikte orada arsa değerinin arttığına da işaret etmektedir (Ceylan, 2011: 78).

Diyarbakır, Cumhuriyet döneminde yatay yönde olduğu kadar dikey yönde de gelişme göstermiştir. Özellikle şehrin Surduşu'na çıkmasını takip eden yıllarda çok katlı yapılaşma dikkat çekici boyutlara varmıştır. 1970 yılında tek ve iki katlı binalar ağırlıklı olmakla birlikte üç kat ve daha fazla katlı yapılar da inşa edilmiştir. Ancak bu döneme kadar şehir yatay yönde gelişme ve genişleme hâkim olmuştur. Bina sayısında 1970 yılından sonra belirgin bir artış görülmektedir (Tablo 12).

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) verilerine göre, 1970 yılında mevcut 14.953 binanın 7.973'ü (% 53.3) tek katlı, 6.129'u (% 40.9) iki katlı, 509'u üç katlı, 226'sı dört katlı, 81'i beş katlı, 34'ü altı katlı ve bir tanesi de 13 katlı binadan oluşmaktadır. Dolayısıyla üç ve daha yukarıdaki katlara sahip bina oranı % 4 civarındadır.

1984 yılında bina sayısı % 66 oranında artış göstererek 25.005'e ulaşmıştır. Bu binaların 16.787'si (% 67.1) tek katlı, 5.601'i (% 22.3) iki katlı, 980'i üç katlı, 465'i dört katlı, 932'si beş katlı, 53'ü altı katlı, 22'si yedi katlı, 78'i sekiz katlı, 44'ü dokuz katlı ve 19'u on kat ve üstü binadan meydana gelmiştir. Şehirde bir yandan çok katlı yapılaşmalar

artarken bir yandan da tek katlı yapılaşmalarda önemli artışlar meydana gelmiştir. Şehrin yeni gelişim bölgelerinde çok katlı yapılaşmalar görülmekle birlikte tek ve iki katlı bazı binalar yıkılarak yerine çok katlı binalar inşa edilmektedir. Aynı dönemde şehirde ciddi bir gecekondulaşma da yaşanmıştır. Bağlar ve Suriçi çevresinde yoğun olmakla birlikte Seyrantepe ve Huzurevleri gecekondulaşma alanları bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Tablo 12: Diyarbakır'daki Binaların İnşa Edildiği Yıllara Dağılımı (2000).

Binanın İnşa Yılı	Bina Sayısı	Oranı (%)
-1929	1.393	1.54
1930-1939	1.375	1.52
1940-1949	2.128	2.36
1950-1959	3.838	4.24
1960-1969	7.142	7.90
1970-1979	17.426	19.27
1980-1989	25.980	28.74
1990-1999	30.003	33.17
Bilinmeyen	1.142	1.26
Toplam	90.427	100

Kaynak: DİE, 2000 Bina Sayımı.

2000 yılında toplam binaların % 57.3'ü tek katlı, % 26.6'sı iki katlı, % 16.1'i üç kat ve üstü binalardan oluşmuştur. 2000 yılında 7-9 kat arasındaki binaların oranı belirgin bir artışla % 3 oranına yaklaşmıştır. 2011 yılında TÜİK tarafından yapılan nüfus ve konut araştırması sonuçlarına göre, Diyarbakır'daki binaların % 28.2'si tek katlı, % 21.7'si iki katlı, % 5.4'ü üç katlı, % 3.1'i dört katlı, % 3.8'i baş katlı ve % 37.5'i beş kat ve üstü binalardan oluşmaktadır (Tablo 13).

2000 yılından itibaren tek ve iki katlı binaların toplam binalar içindeki oranı gittikçe azalmıştır. Yenişehir bölgesinde çok katlı yapılaşmalar artarken, Bağlar'ın bir kısmı ile Kayapınar'ın neredeyse tamamında beş kat ve üstü binalar inşa edilmeye başlanmıştır. 2019 yılı itibariyle çalışma sahasını oluşturan dört ilçede beş kat ve üstü katlara sahip bina oranı gittikçe artmaktadır. Günümüzde gecekondulaşma izni verilmemektedir. Şehirde arsa değerleri de yüksek oranlarda olduğundan tek katlı müstakil bina yapımı çok sınırlı kalmaktadır. Şehrin hızla gelişen semtlerinde yüksek

katlı binalar yükseldiğinden çok katlı binaların toplam binalar içindeki oranı sürekli artmaktadır. Şehrin dikey yönde hızla gelişmeye devam edeceği öngörülmektedir.

Tablo 13: Diyarbakır’da Binaların Kat Sayısına Göre Dağılışı.

Sayım Yılı	1 Kat	2 Kat	3 Kat	4 Kat	5 Kat	6 Kat	7-9 Kat	10 Kat +	Bilinmeyen	Toplam
1970	7.973	6.129	509	226	81	34	-	1	-	14.953
1984	16.787	5.601	980	465	932	53	144	19	24	25.005
2000	51.981	24.155	4.931	2.064	1.930	1.492	2.705	220	1.142	90.620
2011	73.000	56.000	14.000	8.000	10.000	97.000 (6 Kat ve Üstü)				258.000

Kaynak: DİE, 1970, 1984 ve 2000 Bina Sayısı, TÜİK, 2011 Nüfus ve Konut Araştırması.

Diyarbakır’da binaların azami kat sayısının sayım dönemlerine göre sürekli artış gösterdiği tespit edilmektedir. 1970 yılında 10 kattan fazla olan tek binanın dışında en fazla 6 katlı binalar mevcuttur. 1984 yılında 7-9 katlı bina sayısı 144’e, 10 kat ve üstü binaların sayısı da 19’a yükselmiştir. 2000 yılında binin üzerinde 10 kattan fazla bina sayılmıştır. Günümüzde 15-20 kat arasında yüzlerce bina sayılmaktadır. Hatta 20 kattan yüksek binalar (Twin Towers, Polatlar) da inşa edilmiştir. Ancak havaalanının şehirle iç içe olması nedeniyle bu konuda kısıtlama bulunmaktadır (Foto 22).

Foto 22: Kayapınar İlçesi Peyas Mahallesi’nde İkiz Kuleler.

2.4. Suriçi Kentsel Dönüşüm ve Yenileme Projesi

Diyarbakır'ın en eski yerleşim alanını oluşturan Suriçi, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olduğundan çok sayıda tarihî eser ve kültürel miras ögesine sahip bir alandır. Diyarbakır şehrinin mekân bakımından gelişimi ve dönüşümü Tanzimat (1839) dönemine hatta Osmanlı'nın son dönemine kadar Suriçi'nde gerçekleşmiştir. Tanzimat döneminde yapılan kışla, cami ve hastane yapıları ilk defa sur dışına inşa edilmiştir. Ancak 1950'li yıllara kadar Diyarbakır şehir hayatı büyük ölçüde Suriçi'nde devam etmiştir.

Diyarbakır tarihini yansıtan Suriçi, sahip olduğu zengin kültür varlıkları nedeni ile sit alanı ilan edilmiştir. Burası, yaklaşık olarak 187 ha alana sahiptir. Suriçi, tarih boyunca ulaşım güzergâhında bulunmasından dolayı ticari merkez olması, surların ayakta kalmasıyla şehir bütünlüğünü koruması, Anadolu ve Mezopotamya kültürlerini yansıtmaları, şehir mekânındaki farklılaşmanın belirgin olması ve tarih boyunca önemli bir nüfus yoğunluğunu barındırması, Diyarbakır şehrinde her zaman önemli bir değer olmasını sağlamıştır (Çatalbaş, 2012: 48).

Zaman içerisinde yaşanan yoğun göçler nedeniyle Diyarbakır'ın sahip olduğu şehir değerleri zarar görmüş, yıpranmış hatta yok olmayla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle 1990-2000 yılları arasında yörede yaşanan güvenlik sorunları nedeniyle kırsaldan Diyarbakır'a yoğun göçler olmuştur. Şehre gelen bu nüfusun barınma ihtiyacı daha çok Suriçi'nden karşılanmıştır. Yoğun bir şekilde devam eden gecekondu yapılaşması, ilave ve çok katlı bina inşaatları tarihî dokuyu neredeyse çökme noktasına getirmiştir. Bu nedenle 1990 yılında koruma amaçlı imar planı kabul edilmiştir. Bu kapsamda tarihî sur bandını gecekondu ve sağlıksız yapılaşmadan arındırmak üzere 4 Eylül 2007 yılında TOKİ ile Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi arasında *Diyarbakır Tarihî Sur Koruma Bandı* kentsel yenileme projesine ilişkin protokol imzalanmıştır. Sur diplerindeki bazı gecekondu ve barakalar yıkılarak yeşil alana dönüştürülmüştür.

Sur koruma planı sağlıklı bir şekilde uygulanamadığından 31.03.2008 yılında TOKİ ile Diyarbakır Valiliği arasında Diyarbakır Alipaşa ve Lalebey Mahallesi *Kentsel Yenileme Projesi* protokolü imzalanmıştır. Bu yenileme ile eş zamanlı olarak Cevatpaşa

Mahallesi İçkale kısmında bulunan tarihî yönetim binaları restorasyonu ile gecekonduların temizleme çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalardan sonra ortaya çıkarılacak alanların yeşil alan, şehir parkı ve şehrin farklı ihtiyaçları doğrultusunda değerlendirilmesi, doğal dokuya uygun bazalt taşından yapılmış butik otel, kafeterya, lokanta gibi turistik tesislerin yapılması ve bu tesislerin turizmin hizmetine sunulması amaçlanmıştır. Bölgede evleri yıkılan vatandaşların Şanlıurfa Yolu üzerinde bulunan Çölgüzeli toplu konut alanına nakledilmesi planlanmıştır (Çatalbaş, 2012: 48-50).

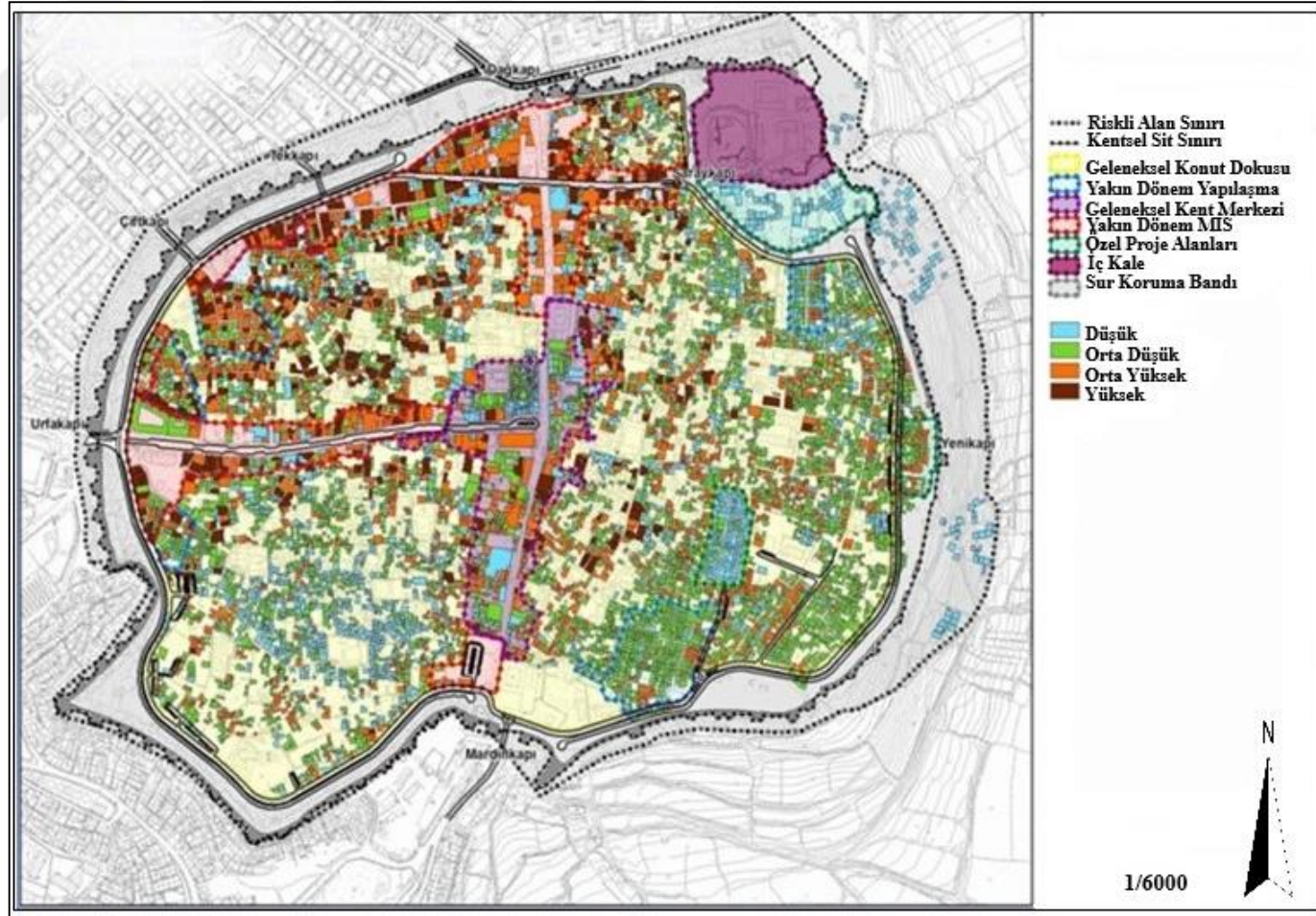
Diyarbakır'ın Sur ilçesi sınırları içinde kalan yaklaşık 187 ha alan 6306 Sayılı *Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun*'un 2. Maddesine göre Bakanlar Kurulu'nca 22.10.2012 tarihinde *Riskli Alan* olarak kararlaştırılmış, 04.11.2012 tarih ve 28457 sayılı Resmî Gazete'de ilan edilmiştir. Bu kararla Suriçi'nde zaman içinde meydana gelmiş sağlıksız yapılaşmadan arındırılması, tarihî ve kültürel değerlerinin ortaya çıkarılması, turizm potansiyelinin artırılması, altyapı, gerekli sosyal donatıların tamamlanması ve güvenli bir alan haline getirilmesi amaçlanmıştır. Riskli alan tanımlamasına Suriçi'ne ilave olarak Yenikapı-Fiskaya arasında surların dışında Dicle Vadisi yamaçlarında bulunan gecekondular da dâhil edilmiştir. Bu proje kapsamında master proje hazırlanarak yürürlüğe girmiştir (Harita 23).

İçkale'de bulunan tarihî binaların restorasyonu 2015 yılında bitirilmiş ve müze kompleks alanı olarak çeşitli amaçlarda kullanılmak üzere hizmete sunulmuştur. Bunlar; Adliye A Binası Arkeoloji-1 Sergi Salonu, Defterdarlık Binası, Müze İdari Bina, Cephanelik Binası Çocuk Uygulama Eğitim Merkezi, Karargâh Binası, Atatürk Müzesi, 7. Kolordu Binası Kafeterya, Saint George Kilisesi Sanat Galerisi, Eski Cezaevi Binası, Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı, Jandarma Binası, Arkeoloji-2, Adliye B Binası, Valilik kabul makamı ve Kent Müzesi olarak sıralanabilir.

Suriçi Kentsel Yenileme Projesi'nde uygulama yapılacak alanlar şu şekilde belirlenmiştir (Harita 24):

1. Geleneksel Konut Dokusu (A Bölgesi): Geleneksel avlulu konut yapılarının yoğun biçimde bulunduğu, dokunun korunması ve geliştirilmesi olanaklı bölgeler.

Harita 23: Suriçi'ndeki Riskli Yapıların Dağılışı.

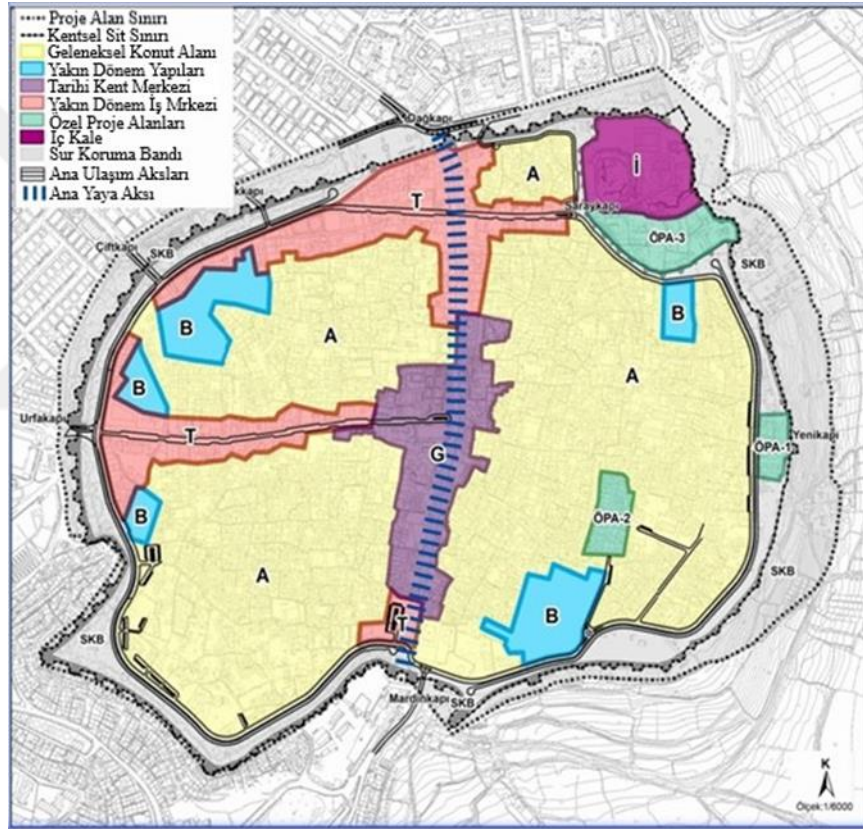
Kaynak: Diyarbakır Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2015.

2. **Yakın Dönem Yapılaşma Dokusu (B Bölgesi):** Bitişik düzende, yakın dönem konut gelişmesi yaşanan ve bu özellikleri korunarak geleceğe taşınacak bölgeler.

3. **Geleneksel Kent Merkezi Dokusu (G Bölgesi):** Diyarbakır'ın geleneksel merkezî iş alanı bölgesi.

4. **Yakın Dönem Merkezî İş Alanı Dokusu (T Bölgesi):** Bitişik düzende yakın dönem ticaret gelişmelerinin yoğunlaştığı, merkezî iş alanının genişlediği alanlar.

Harita 24: Suriçi Kentsel Dönüşüm ve Yenileme Projesi Uygulama Haritası.

Kaynak: Diyarbakır Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2015.

5. **Özel Proje Alanları:** Yenikapı Özel Proje Alanı (ÖPA-I), Gâvur Meydanı.

6. **Özel Proje Alanı (ÖPA-II):** İçkale Özel Proje Alanı (ÖPA-III).

7. **İçkale (İ).**

Şehrin tarihi yerleşim alanı, 2015 yılının Ekim ile 2016 yılının Mart ayları

arasında çok talihsiz olaylara tanıklık etmek durumunda kalmıştır. Diyarbakır'ın tarihi sokaklarına bölücü terör örgütü tarafından hendekler kazılması, barikatlar kurulması ve patlayıcı maddeler yerleştirilmesi üzerine güvenlik güçlerince bunlara karşı yapılan operasyonlar neticesinde özellikle altı mahallede (Cemal Yılmaz, Cevatpaşa, Hasırlı, Dabanoğlu, Fatihpaşa ve Savaş) yerleşik nüfus yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalmıştır.

Bilindiği üzere coğrafyada doğal ve beşeri olaylar yerleşme, nüfus ve ekonomik faaliyetler üzerinde önemli etkiler meydana getirmektedir. Nitekim yaklaşık 6 aylık bir zaman diliminde yaşanan olağanüstü olaylara ve duruma bağlı olarak Diyarbakır gibi tarihi kadim bir şehrin kuruluş nüvesinin yer aldığı ve çok sayıda tarihi ve kültürel eserin varlığı nedeniyle *UNESCO Dünya Kültürel Miras Alanı* listesine kayıtlı olan Suriçi'nin yerleşme yapısında baştan sona değişimler meydana gelmiştir. Başta göçle nüfus kaybı olmak üzere konut alanlarının ortadan kalkması gerek orada ikamet eden nüfus gerek şehirdeki diğer nüfus açısından sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik hayatı tamamen değiştirmiştir.

Yaşanan bu olaylar, 2008 yılından beri yürürlükte olan ve çeşitli nedenlerle yavaş ilerleyen kentsel dönüşüm ve yenileme sürecini oldukça hızlandırmıştır. Alipaşa ve Lalebey mahallelerinde kısmen ilerleyen sürece altı mahalle de eklenince bu tarihi alandaki dönüşüm gözle görünür hale gelmiştir. Bugün itibariyle proje alanının yaklaşık yarısında çalışmalar tamamlanmış, diğer kısmında ise devam etmektedir.

Ülkemizde göç deyince ilk akla gelen şehirlerden biri de Diyarbakır'dır. Cumhuriyet tarihinin bazı dönemlerinde burada yaşayan nüfus çeşitli nedenlerle göçe tabi tutulmuştur. Nitekim yakın tarihimizde gerçekleşen ve hala canlılığını koruyan 1990-1995 yılları arasında Diyarbakır'ın kır yerleşmelerinden terör ve güvenlik endişesi nedeniyle göçe tabi tutulan nüfus Diyarbakır şehrine göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu göç gerçekten yoğun şekilde gerçekleşmiş ve kısa bir dönemde şehrin nüfusu yaklaşık iki katına çıkmıştır. Etkilerinin bugün dahi görüldüğü bu nüfus hareketliliğinin önemli sonuçları ve ortaya çıkardığı sorunlar vardır.

İlin kır kesimlerinden yaklaşık 20-25 yıl önce evini terk ederek şehirde Suriçi'ne yerleşen insanlar, 2015-2016 yıllarında tekrar evlerini terk etmek durumunda kalmışlardır. Sosyo-ekonomik açıdan şehir nüfusunun en zayıf kesimini oluşturan ve Suriçi'nde ikamet eden nüfus kitlesi ekonomik anlamda neredeyse her şeyini kaybetmiştir. Yıllardır hayatını devam ettirdiği sosyal çevresi değişmiş ve tanımadığı yeni sosyal ortamlara uyum sağlamakta çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Dolayısıyla bu durum, nüfus hareketinin sayı boyutunun ötesinde sosyal ve psikolojik açıdan da bazı sorunlar oluşturmuştur.

Diyarbakır'ın Sur ilçesinde yer alan ve olaylardan en fazla etkilenen 6 mahallede ikamet eden nüfus şehirde öncelikle Yenişehir'in Üçkuyu ve Kayapınar'ın Çölgüzeli TOKİ konut alanları olmak üzere şehrin farklı noktalarındaki yeni mekânlarda iskân edilmiştir. Elbette göç eden nüfusun yaşamı ve sorunlarının bir kısmı taşındıkları yeni mahallelere de yansımıştır. Bununla birlikte hak sahibi nüfus kitlesi, Suriçi'ndeki eski mahallelerine göre başta çok daha planlı ve konforlu yaşam alanları olmak üzere birçok önemli imkâna da kavuşturulmuştur.

Diğer yandan 2012 yılında alınan *Afet Riskli Alan* kararına istinaden *Acele Kamulaştırma* ve *Sur İçi Kentsel Yenileme Projesine* hız verilmesiyle birlikte hasar görmeyen fakat gecekondü tipi olan konutlar da yıkılmaya başlanmıştır. Yıkımlar öncelikli olarak altı mahallede başlamış ve yoğunluk kazanmıştır. Daha sonra Alipaşa ve Lalebey mahallelerindeki yıkım işlemleri de hızlandırılmış ve yeni binaların yapımına başlanmıştır.

Suriçi'nde 16 Mart 2016 tarihinde sokağa çıkma yasağı son bulduğunda terörün neden olduğu etkileri daha açık gözlenme imkânı doğmuştur. İlk önce Fatihpaşa, Savaş ve Hasırlı ağırlıklı olarak altı mahallede yıkılan ve zarar gören konut miktarının tespit çalışmaları yapılmıştır. 10 Mayıs 2016 tarihli uydu görüntülerinde çatışma sonrası tamamen yıkılan alan miktarı 10.7 ha olarak hesaplanmıştır. Altı mahallenin toplam alanının 75.3 ha olduğu dikkate alındığında, altı mahallenin % 14,26'sı tamamen yıkılmıştır. Başka bir oranlamaya göre de, toplam 148 ha yüzölçümüne sahip Suriçi yerleşmesinin % 7,5'i terör nedeniyle tamamen yıkılmıştır (Foto 23). Dolayısıyla ülkede

oluşan algının ötesinde idari birimlerin yerinde aldığı tedbirler sayesinde terörün etkisi nispeten sınırlı bir düzeyde kalmıştır.

Foto 23: Suriçi’nde 2016-2017 yılı uydu görüntüsünde yıkılan alanlar (TMMOB Diyarbakır Şehir Plancıları Odası Raporu, 2017).

Daha önceleri konut ve yerleşim sahası olan mahalleler, proje doğrultusunda yeniden düzenlenmek üzere kısa süre içinde boş alan haline dönüştürülmüştür (Foto 24). Böylece tamamen yıkılan bina ve konut sayısı arttığından yıkılarak enkazı temizlenen alan miktarı da genişlemiştir. Nitekim 16 Ağustos 2016 tarihli uydu görüntülerine göre yıkılan alan 20,3 ha’ya yükselmiştir. Bu değer itibariyle toplam 75,3 ha alana sahip altı mahallede tamamen yıkılan alanın oranı da % 26,6’ya ulaşmıştır.

Sur İçi Kentsel Yenileme Projesi'nin hızlı bir şekilde devam ettirilmesiyle birlikte yaklaşık bir yıl sonrasında tekabül eden 11 Temmuz 2017 tarihli uydu fotoğrafına göre de şehrin yenileme projesi kapsamında yıkılan alan miktarının 46,3 ha'ya ulaştığı görülür (Foto 23). Böylece yıkılan ve enkazı temizlenen alanın oranı, altı mahallenin kapladıkları toplam alanın % 63'ünü bulmuştur (Diyarbakır Şehir Plancıları Odası Raporu, 2017). Böylece yıkılması planlanan alanlar tamamen yıkılmış ve enkazı temizlendiğinden konut inşaatlarına başlanmıştır.

Foto 24: Suriçi'nde İçkale'nin yeni düzenlenmiş hali (Abdulkadir Arslanoğlu Arşivi).

İnceleme alanında yıkılan binaların mahallelere dağılışı tablo 14'te verilmiştir. Bu tablo incelendiğinde, Hasırlı mahallesinde toplam 1560 binadan 1514'ünün yıkıldığı, yıkılan bina oranının % 97'ye ulaştığı ayırt edilir. Fatihpaşa'da ise 1118 konuttan 1025 konutunun yıkıldığı ve oranın % 92'yi bulduğu görülür. Dolayısıyla daha önce söylendiği gibi en büyük yıkım ve enkaz temizliği Hasırlı ve Fatihpaşa mahallelerinde gerçekleştirilmiştir. 444 binanın 301'i yıkılan Cemal Yılmaz'da yaklaşık % 68'i, 532 binanın 247'sinin yıkıldığı Dabanoğlu'nda yaklaşık % 46'sı, 511 binanın 207'sinin yıkıldığı Savaş'ta yaklaşık % 40'ı ve son olarak 700 binanın 255'inin yıkıldığı Cevatpaşa'nın da yaklaşık % 36'sı fiziki olarak yıkım işlemleri tamamlanmıştır.

İnceleme sahasındaki mahallelerin yıkılan alan değerleri tablo 15'te verilmiştir. Bu tablo incelendiğinde, fiziki alanının Hasırlı'da % 95'i, Fatihpaşa'da % 93'ü, Cemal

Yılmaz'da % 48'i, Savaş'ta % 44'ü, Dabanoğlu'da % 37'si ve Cevatpaşa mahallesinin % 22'si tamamen yıkılmıştır (Foto 25).

Tablo 14: Suriçi'nde Yıkılan Bina Sayısının Mahallelere Dağılışı.

Mahalle Adı	Yıkılan Bina (Adet)	Toplam	Oran (%)
Cemal Yılmaz	301	444	67,79
Cevat Paşa	255	700	36,42
Dabanoğlu	247	532	46,42
Fatih Paşa	1025	1118	91,68
Hasırlı	1514	1560	97,05
Savaş	207	511	40,50
Toplam	3549	4865	72,94

Kaynak: TMMOB Diyarbakır Şehir Plancıları Odası Raporu, 2017.

Tablo 15: Suriçi'nde Yıkılan Bina Alanlarının Mahallelere Dağılışı.

Mahalle Adı	Yıkılan Alan (ha)	Toplam Alan (ha)	Oran (%)
Cemal Yılmaz	3,5	7,3	48
Cevat Paşa	3,5	16	22
Dabanoğlu	3,6	9,6	37
Fatih Paşa	15	16,2	93
Hasırlı	19	20	95
Savaş	2,7	6,2	44
Toplam	47,3	75,3	63

Kaynak: TMMOB Diyarbakır Şehir Plancıları Odası Raporu, 2017.

Bu süreç içerisinde bazı önemli yapılar ağır hasar görmüş veya tamamen yıkılmışlardır. Örneğin, Cemal Yılmaz mahallesinde Cumhuriyet İlkokulu ile Hocaoğlu ve Salos camileri, Fatihpaşa mahallesinde Süleyman Nazif İlkokulu ve Zincirkıran Türbesi, Hasırlı mahallesinde ise Arap Şeyh ve Hacı Ramazan camileri ile Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'ne ait çamaşırhane, bunlar arasında sayılabilir.

Cemal Yılmaz mahallesinde Hüsrev Paşa Camisi ve Protestan Kilisesi, Dabanoğlu mahallesinde Nasuh Paşa Cami, Şeyhzadeler Konağı ve Yavuz Selim İlkokulu, Fatihpaşa mahallesinde Kurşunlu Cami, Esmâ Ocak Evi ve Yenikapı Sağlık Ocağı, Hasırlı mahallesinde Ermeni Katolik Kilisesi, Mehmet Uzun Evi ve Paşa Hamamı,

Savaş mahallesinde Şeyh Mutahhar Cami, Dört Ayaklı Minare, Hacı Hamit Cami, Surp Giragos Ermeni Kilisesi, Marpetyun Keldani Kilisesi ve SODES Kreşi ile Ziya Gökalp mahallesinde Dengbejler Evi yıkılmayan ancak önemli hasar gören yapılardır.

Foto 25: Mardinkapı'dan Hüseyin Paşa Camii ve çevresine bakış (Hekim Aydın Arşivi).

Bu çalışmalar sonucunda başta Diyarbakır surları olmak üzere, tarihi dokunun ve şehrin özgün yapısının korunması planlanmaktadır. Bu kapsamda geleneksel sokak sisteminin korunmasına özen gösterilmekte ve çalışmalar Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü ile koordineli bir şekilde ilerlemektedir.

Suriçi Kentsel Dönüşüm Projesi'nin bir diğer etkisinin turizm ve rekreasyon alanında görülmesi beklenmektedir. 2016'dan itibaren hızlanan projenin tamamlanan kısımlarında gecekondular yıkılmış ve tarihi eserler restore edilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında İçkale kesimi tamamlanan ilk çalışma sahası olmuştur. Tarihi ve kültürel mirasın korunduğu bu alanın büyük bölümü yeşil alana dönüştürülmüş ve yenilenmiştir. Çalışma sahasında yapılan gözlemlere göre, buraya uğrayan ziyaretçi sayısında önemli bir artış gözlenmektedir. Gaziantep, Şanlıurfa ve Mardin gibi komşu illere kıyasla oldukça az ziyaretçinin geldiği Diyarbakır'da bu sayının katlanarak artması beklenmektedir.

Projenin bir diğer etki alanı görüntü, güvenlik ve temel hizmetlere erişim ile ilgilidir. Yıpranmış ve eskimiş yapıların yıkılması ve yerine daha yeni modern konutların

yapılması şehir görünümünü değiştirmektedir. Şehir kimliğini temsil eden tescilli yapılar restore edilip çevresindeki çarpık yapılaşmalardan arındığından yeni inşa edilen konutlarla birlikte hem tarihi hem de modern bir görünüm sağlanmaktadır. İnşa edilen yeni yapılarda geleneksel mimariye uygun figür, renk ve desenler kullanılmaktadır. Bununla birlikte tarihi bölgede yer alan ticari işletmelere ait altyapı unsurları yer altına alınmış ve cepheleri tamamen yenilenmiştir. Proje aşamaları tamamlandıkça ekonomik açıdan da bir canlanma gözlemlenmektedir.

Altyapı, sosyal donatı ve yaşam alanlarının oluşturulması ve acil hizmetlerin (İtfaiye, ambulans vb.) erişiminin kolaylaşması ile birlikte burada ikamet eden nüfusun temel hizmetlere erişiminin kolaylaşması beklenmektedir. Böylece Anayasamızın 56. Maddesi: *“Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir.”* şeklindeki amir hükmü yerine getirilmiş olmaktadır.

Çarpık ve sağlıksız yapıların yıkılması, yerine altyapısı ve sosyal donatıları tamamlanmış yapıların inşa edilmesi ile birlikte kentsel yenilenme bölgesi, daha güvenli bir yaşam alanı olmaya başlamıştır. Kısaca, Suriçi Kentsel Dönüşüm Projesi sahasında her açıdan bir değişim, dönüşüm ve yenilenme meydana gelmektedir.

Koruma planı uygulanırken bilinen kentsel dönüşüm ve yenileme uygulamalarının aksine nokta müdahaleler ve dar alanlı uygulamalar tercih edilmektedir. Uygulamalar, koruma, sağlıklaştırma, canlandırma ve yenileme olarak birlikte ve yaygın bir şekilde yapılmaktadır. Tarihi parsel ve sokak yapısı korunarak dikkatli yapılan çalışmalarda, Yenikapı Sokak gibi Suriçi’de ana arter ulaşım güzergâhı olan caddede itfaiye ve ambulans hizmetlerinin aksamaması için genişletme söz konusu olacaktır.

Proje çalışmalarının devam ettiği diğer sahalarda, çalışmalar tamamlandığında yerleşme alanında önemli değişimlerin yaşanması beklenmektedir. Bugün itibariyle İçkale çalışmaları tamamen bitirilmişdir. Foto 26’da görülen Ulu Cami Meydanı ve Hanlar bölgesi düzenlenerek hizmete girmiştir Aynı şekilde Sur koruma bandı kentsel yenileme projesinde de yıkım işleri tamamlanmış olup altyapı çalışmaları ve alanda bulunan tarihî eser restorasyonları devam etmektedir (Foto 27).

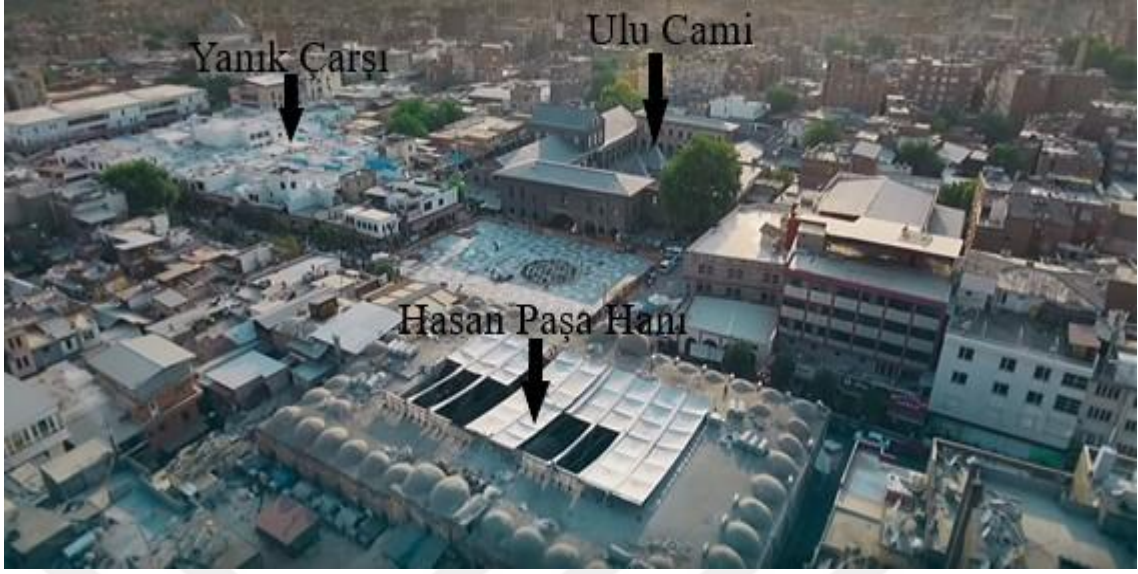

Foto 26: Ulu Cami, Hasan Paşa Hanı ve Yanık Çarşı çevresinde yapılan yenileme çalışmaları (Abdulkadir Arslanoğlu Arşivi).

Foto 27: Sur Koruma Bandı Kentsel Yenileme Projesi'nde temizlenen alanlar. Arka planda Fatih Paşa Camisi vardır.

Alipaşa ve Lalebey mahallelerinde yıkılan gecekonduların yerine inşa edilen geleneksel mimariye uygun binalar teslim aşamasına gelmiştir. Ayrıca foto 28'de görüldüğü üzere Hasırlı, Fatihpaşa ve Cevatpaşa mahallelerindeki binaların inşa süreci ise devam etmektedir. Proje kapsamında yaklaşık 1.500 adet konut ve iş yeri yapılması planlanmaktadır.

Foto 28: Suriçi Kentsel Dönüşüm ve Yenileme Projesi kapsamında inşa edilen geleneksel Diyarbakır Konakları.

Sokak Sağlıklaştırma Projeleri: Bu projeler farklı aşamalarda devam etmektedir. Suriçi'nde bulunan ana arterlerden Melik Ahmet Caddesi'nin tamamı ile Gazi Caddesi'nin Balıkçılarbaşı - Mardinkapı arasında kalan kesiminde cadde yenileme ve binaların cephe düzenleme çalışmaları tamamlanmıştır. Geleneksel ticari fonksiyona sahip olan bu caddelerde bulunan çarşı, pazar ve iş yerlerine ait dış cephelerinin de tarihi görünümüne kavuşturma çalışmaları henüz bitmemiştir.

Ancak içerisinde Ulu Cami'nin de bulunduğu Diyarbakır Sur ilçesi, 6306 sayılı kanun çerçevesinde ve 04.11.2012 tarih ve 28457 sayılı resmî gazetede riskli alan olarak ilan edilmiştir. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı verilerine göre bu çalışmayla Suriçi'nin üzerindeki sağlıksız yapılaşmadan arındırılarak, tarihî ve kültürel değerlerinin yeniden gün yüzüne çıkarılması, turizm potansiyelinin oluşturulması, altyapısı tamamlanmış gerekli sosyal donatısı bulunan sağlıklı, güvenli yaşama alanı haline getirilmesi amaçlanmıştır. Bugün bu çalışmalar, Suriçi'nin güneydoğu diliminde Hasırlı ve Fatihpaşa mahalleleri ile güneybatı kesiminde Ali Paşa ve Lalabey mahallelerinde devam etmektedir.

Proje kapsamında Melik Ahmet ve Gazi caddelerinde sokak sağıklaştırma alışmaları İstanbul Büyükşehir Belediyesi katkılarıyla devam etmektedir. Bu kapsamda yol ve kaldırım, tabela ve tente, dış cephede düzenlemeleri ile Ulu Camii n meydan düzenlenmesi işi tamamlanmıştır. Trafik, aydınlatma, elektrik ve telefon hatlarının düzenlenmesi gibi çalışmalar devam etmektedir (Foto 29).

Foto 29: Melik Ahmet Caddesi'nin düzenleme projesinden bir görünüm.

Ziya Gökalp - Pirinçler Sokağı, Yenikapı - Ahmet Arif - zdemir Sokağı, Gökalp - Artuklar Sokağı, Ocak - Deve Hamamı Sokağı ve Cemilpaşa Konağı çevresinde sokak sağıklaştırma projelerinin kısa süre içerisinde başlatılması planlanmaktadır. Çeşitli noktalarda yer alan cami, kilise, konak gibi tarihi eserlerin restorasyonu devam etmektedir.

Tescilli kültür varlığı niteliğindeki yapılar ve sivil mimarlık örneklerinin bahçeleri, avluları ve diğer eklenti ögeleriyle birlikte aslına uygun biçimde inşa edilmesi amaçlanmaktadır. Proje kapsamında çok katlı ruhsatsız binalar yıkılarak yerine iki katı geçmemek üzere geleneksel avlulu konut yapılması kararlaştırılmıştır. 2-3 katlı ruhsatsız yapıların ise tamamen yıkılması ve acil durumlarda ulaşımı engellemeyecek şekilde planlanması yapılmıştır. Bu tasarımların uygulanması 2012 yılında alınan *Koruma Amaçlı İmar Planı (KAİP)* erevesinde tarihi dokuda süreklilik ve uyum ilkesine göre yapılacaktır.

Yapıların tasarımı, avlu, eyvan, gezemek, cumba, merdiven, geçit (kabaltı) ve havuz gibi plan elemanları ile dış cephe unsurları olan kapı, pencere, tokmak, eyvan, cumba ve tepe penceresi geleneksel Diyarbakır konut tipine uygun olarak yapılacaktır. Bütün bu unsurların Diyarbakır geleneksel evlerinin karakteristik bir özelliği olan mahremiyet gerçeğine uygun olarak tasarlanması gerekmektedir.

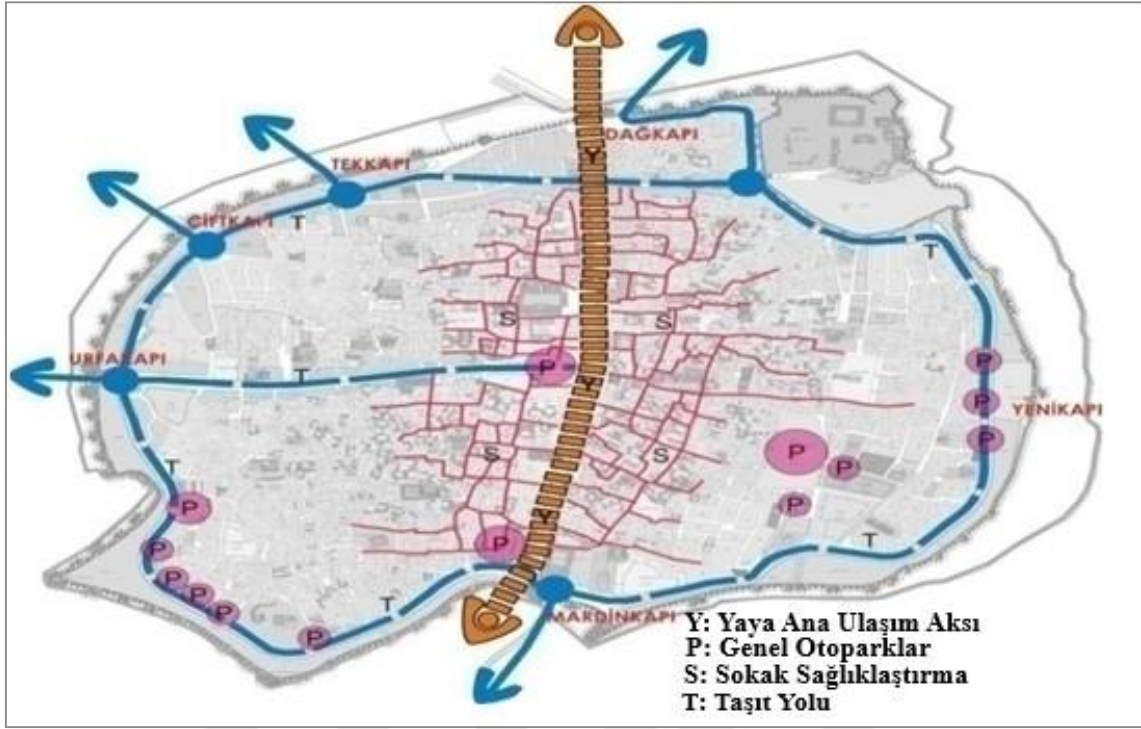
Suriçi geleneksel konut dokusunu oluşturan sokakların zorunlu servis araç girişleri (altyapı onarımı, taşınma, çöp toplama, hasta nakli vb.) dışında, yaya yolu olarak kullanılması esas tutulmuştur. Koruma planı kararlarına göre yol olarak kullanılması önerilen alanlar genel olarak mevcut sokak ve caddelerden oluşmakta olup sokaklarda kapsamlı bir genişletmeye gidilmemiştir. Foto 30'da görüldüğü üzere Suriçi geleneksel sokak dokusunun korunması planlanmaktadır.

Foto 30: Suriçi geleneksel sokak dokusundan bir görünüm (Ziya Gökalt Sokağı).

Suriçi koruma planı ulaşım şemasına göre Dağkapı - Mardinkapı ana güzergâh olmak üzere Urfakapı, Çiftkapı, Tekkapı ve Yenikapı'ya çıkan yollar sokak sağlıklılaştırma çalışmalarından sonra oluşacak alan yaya ve araç ulaşımına açılacaktır. Harita 25'te Y ile gösterilen kısım ana yaya aksı, S sokak sağlıklılaştırma alanlarını, P genel otoparkları ve T ise taşıt yolunu ifade etmektedir.

Harita 25: Koruma Planına Göre Suriçi'nde Ulaşım Durumu.

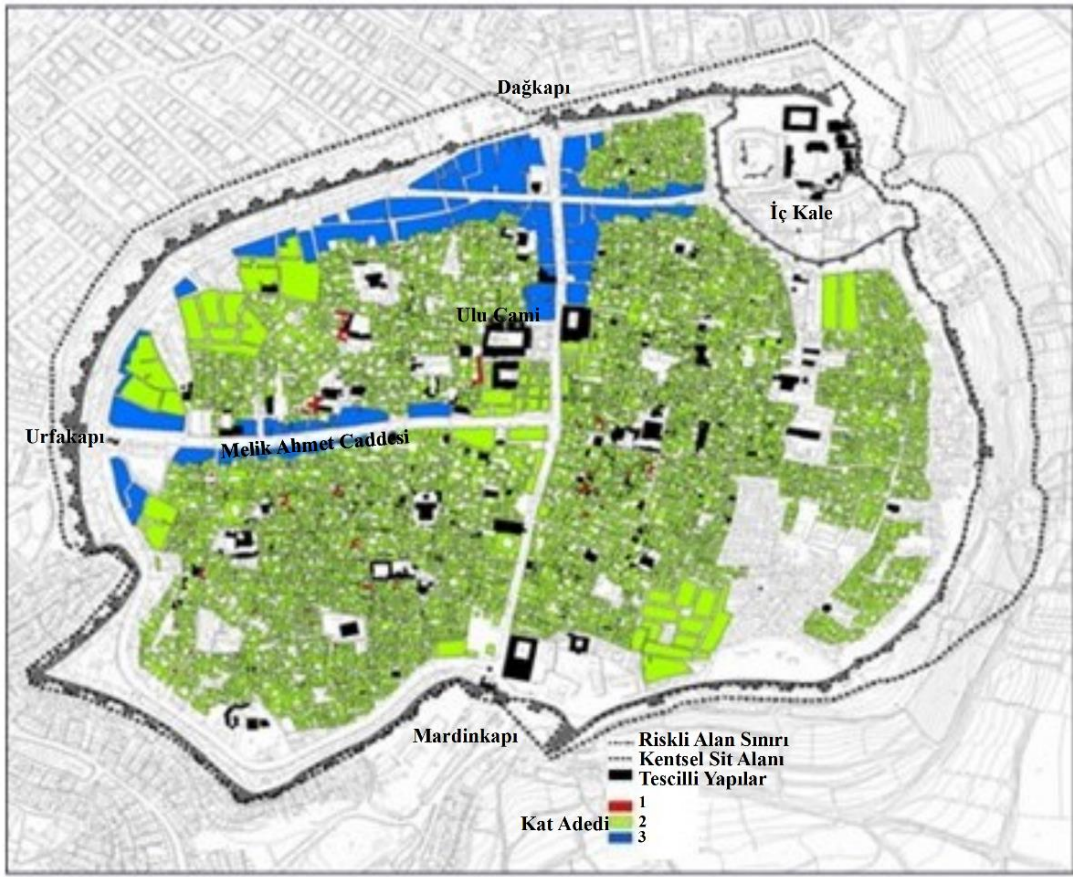

Kaynak: Diyarbakır Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2015.

Suriçi Kentsel Yenileme Projesi kapsamında binaların kat sayısının sınırları da belirlenmiştir. Burada binalar 3 kattan daha yüksek yapılmayacaktır. Bu yoğunluk Suriçi Dört yol çevresi, İnönü, İzzet Paşa ve Melik Ahmet Caddesi üzerinde yer alacak binalar için geçerli olacaktır. Diğer alanlarda bir veya iki kat şeklinde inşa edilen binalar yerini alacaktır. Harita 26'da mavi renkle gösterilen alanlarda 3 katlı binalar, yeşil renkli alanlarda 2 katlı binalar, kırmızı renkli alanlarda ise daha çok geleneksel konut alanlarından oluşan tek katlı binalar yer alacaktır.

Projede yapılan ayırma göre yeşil rengin yani iki katlı konut alanlarının Suriçi'nde egemen olduğu görülmektedir. Oysa bu alanlarda 3 ve hatta daha çok katlı yapıların olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla projenin uygulanmasıyla birlikte bu yapılarda kat sayısının azaltılmasına gidilmesi söz konusu olacaktır. Bu durumda başta mülkiyet olmak üzere uygulamada bazı önemli sorunların ortaya çıkacağını da söylemek mümkündür.

Harita 26: Suriçi Kentsel Yenileme Projesi’nde Bina Kat Sayısının Dağılışı.

Kaynak: Diyarbakır Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2015.

2.5. Dicle Vadisi Projesi

Dicle Vadisi Projesi kapsamına giren alan, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından 23.08.2013 tarih ve 5181 sayılı karar ile *Rezerv Alan* ilan edilmiştir. 2015 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi’ne alınan *Hevsel Bahçeleri* ve devamındaki alan, tarım niteliği korunacak alan olarak belirlenmiştir. Diyarbakır il toprak koruma kurulu Hevsel Bahçeleri dışında kalan arazilerin ancak rekreasyon, ağaçlandırma ve doğa parkı yapımı şartıyla tarım dışı kullanıma izin vermektedir. Bu projeye vadinin Diyarbakır şehrinin kullanımına açılması ve doğal değerlerinin korunması amaçlanmıştır. Silvan Köprüsü’nden On Gözlü Köprü (Dicle)’ye kadar olan Dicle Vadisi yerleşmeye uygun olmayan alan olarak belirlenmiştir. Dicle Vadisi Projesi 1. etabı 2017 yılında *On Gözlü Köprü çevresinde* başlamış olup 2018 yılında Kırklardağı eteklerinde tamamlanmıştır (Şekil 4 ve Foto 31).

Şekil 4: Dicle Vadisi Projesi'nin 3D Görünümünden Bir Kesit (1.Etap).

Kaynak: Diyarbakır Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2015.

Foto 31: Dicle Vadisi Projesi'nin 1. Etap çalışmalarında tamamlanan kısımlar (2018).

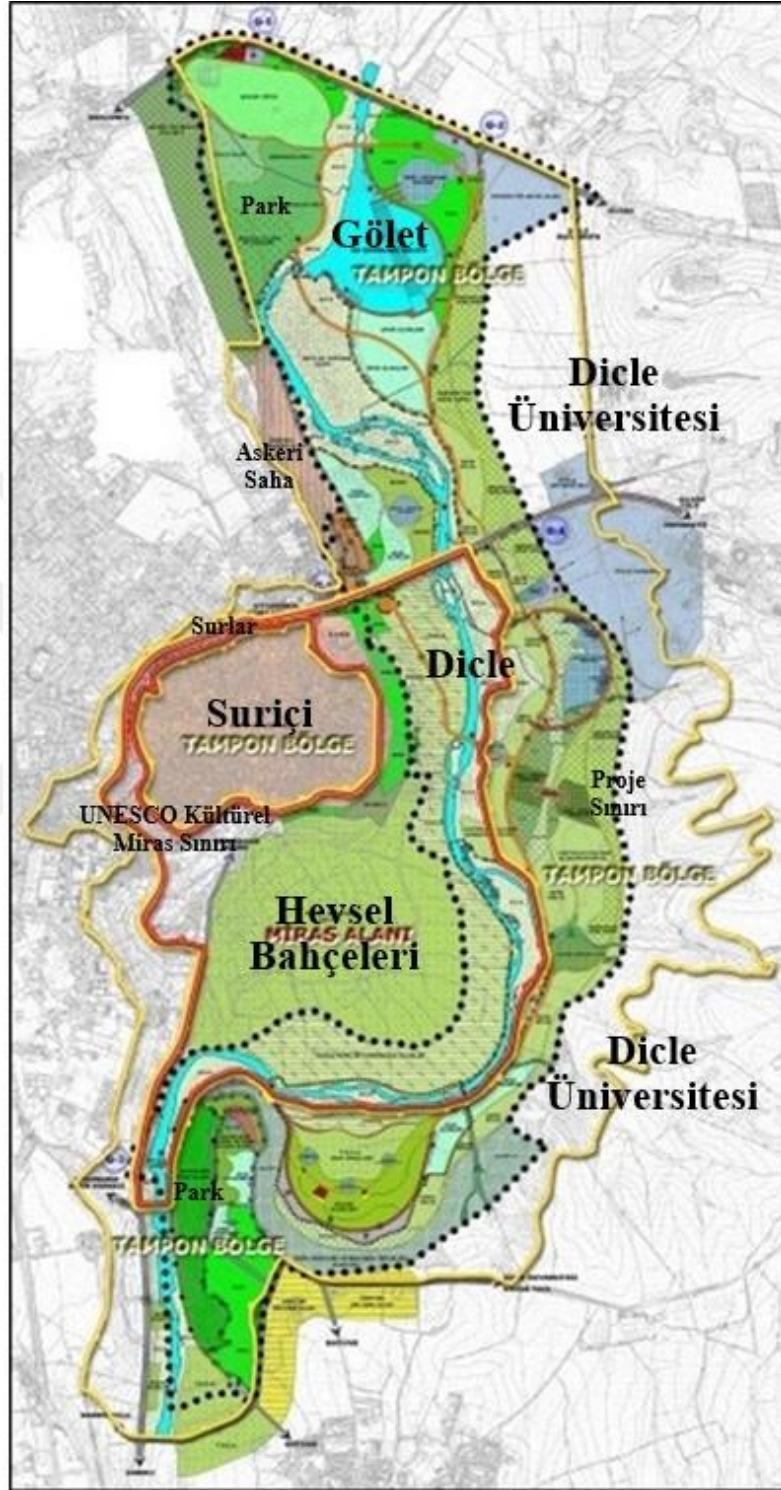
Proje 2019 yılı itibariyle devam etmekte olup birinci etabı tamamlanmıştır. Diğer etapların aşamalı olarak, Şekil 5'te gösterilen proje alanının ise tümünün bitirilmesi planlanmaktadır. Bu projenin tamamlanması ile şehirdeki yaşam standardında ve şehrin sosyokültürel yaşamında önemli bir gelişme olacağı öngörülmektedir.

Dicle Vadisi Projesi, Diyarbakır şehrinin en büyük eksikliklerinden olan yeşil alan sorununa çözüm getirmek, burada ikamet eden nüfusun dinlenme ihtiyacını karşılamak ve Dicle Vadisi ile çevresinin taşıdığı bu potansiyeli değerlendirmek amacıyla planlanmıştır. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı tarafından yaklaşık 33 ha alana sahip birinci etap uygulama alanı; kuzeyde Hevsel Bahçeleri, güneyde On Gözlü Köprü, batıda Ovabağ-Diyarbakır karayolu, vadinin doğu yakasında ise Kırklar Dağı'nda olacak şekilde belirlenmiştir. Yaklaşık 1100 ha alanda ve etaplar halinde hayata geçirilmesi planlanan bu projeye Dicle Nehri kıyısında tüm vatandaşların kullanımına yıl boyu açık olacak şekilde engelli, çocuk, yaşlı ve benzeri dezavantajlı gruplar gözetilerek çocuk parkı, mesire alanları, yürüyüş parkurları, bisiklet yolları gibi sosyal alanların donatılması hedeflenmektedir (www.csb.gov.tr).

Şekil 5 ve Foto 32'de görüldüğü gibi geniş bir uygulama alanına sahip bu proje tamamlandığında, şehrin arazi kullanımında ve rekreasyon potansiyelinde önemli değişiklikler meydana gelecektir. Proje alanı bitişiğindeki surlar ve Hevsel Bahçeleri kültürel miras alanıyla bütünleştiği düşünüldüğünde, projenin Diyarbakır için ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Ongözlü Köprü çevresi ve Kırklardağı eteklerinde uygulamaya başlanan projenin ilk etabı tamamlanarak hizmete girmiştir (Foto 33).

Proje kapsamında yeşil alanlar, bisiklet yolları, meydanlar, sosyal donatılar, açık spor ve rekreasyon alanları ve ağaçlandırılma alanları oluşturulurken Dicle Vadisi'nde bu güne kadar kıyıların tahribi, kontrolsüz ağaç ve saz kesimi, çevredeki sanayi tesislerinin kirletici etkisi, yöreye yabancı bitki dikimi, çöp moloz dökümü, doğal değerler dikkate alınmadan yapılan yapılaşma gibi tahribata yönelik alanların *Doğa Koruma ve Onarımı* çalışmaları da ele alınmaktadır (www.csb.gov.tr).

Şekil 5: Dicle Vadisi Rekreasyon Alanı ve Kentsel Tasarım Peyzaj İşleri Projesi.

Kaynak: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2015.

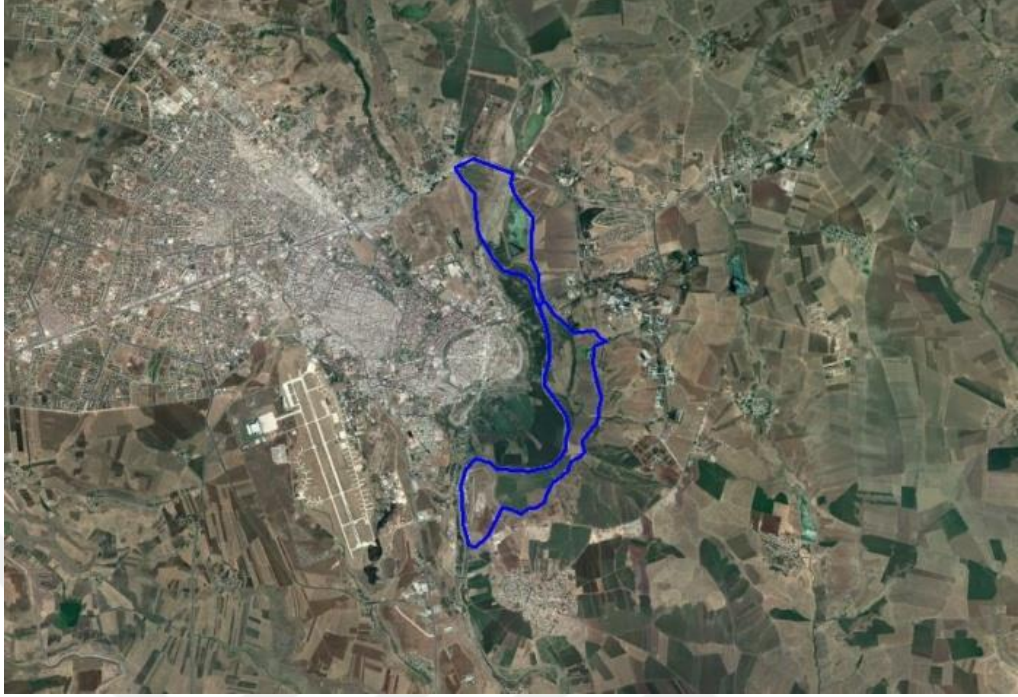

Foto 32: Dicle Vadisi Proje Alanının Uydu Görüntüsü.

Foto 33: Dicle Vadisi Projesi'nin 1. Etabı Ongözlü Köprü çevresinde tamamlanarak hizmete girmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİYARBAKIR ŞEHRİNİN NÜFUS ÖZELLİKLERİ

Belli bir sayım gününde ve belli bir ülkede tespit edilen toplam insan sayısı *nüfus* olarak tanımlanmaktadır. Nüfus bilimi denilen *demografya*, nüfus sayısının büyüklüğünü, yapısal özelliklerini ve gelişmesini inceleyen bir bilim dalıdır. Farklı bölgelerdeki nüfus olayları, nüfusun sık veya seyrek olmasının göçler ve doğal çevre faktörleri arasında sıkı bir ilişkisi bulunmaktadır. Bundan dolayı yeryüzünün doğal ve beşeri özelliklerini inceleyen coğrafya biliminin inceleme alanına, nüfusun dağılımı ve nedenleri de girmektedir (Doğanay, 1990: 3-5).

Şehirleşme ve buralarda toplanan nüfusun özellikleri günümüzün en önemli beşeri coğrafya olaylarından biri olarak kabul edilmektedir. Kır alanlara göre dar bir alanda yüksek miktarlarda nüfusun yaşaması, buralarda nüfus yoğunluğunun yüksek olmasına neden olmaktadır. Nüfus miktarı, nüfus yoğunluğu, nüfusun yapısal özellikleri, nüfus hareketleri ve nüfusun büyüme oranlarında şehir nüfusu ile kır nüfus arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu nüfus farklılıkları şehir yerleşmeleri arasında da kendini göstermektedir. Şehir coğrafyası çalışmalarının önemli bir konusu olan demografik özelliklerin tespit edilmesi ve diğer şehirlerle benzer ve farklı yönlerinin ortaya konması, beşeri coğrafya çalışmaları bakımından oldukça önemlidir.

Diyarbakır'da nüfus gelişimi konu başlığı, Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet sonrası olmak üzere iki dönemde ele alınmıştır. Cumhuriyet öncesi nüfus özellikleri ile ilgili bilgi ve belgelere; Osmanlı dönemi kaynaklarından olan salname, tahrir defterleri ve konu ile ilgili daha önce yapılan çalışmalardan temin edilmiştir. Cumhuriyet dönemi ile ilgili nüfus bilgilerine ise 1927-2018 yıllarını kapsayan genel nüfus sayımı sonuçları ile adrese dayalı nüfus kayıt sistemi (ADNKS) sonuçları üzerinden ulaşılmıştır.

3.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Şehrin Nüfus Gelişimi

Diyarbakır şehrinin mevcut bilgilere göre nüfusu hakkında ilk bilgiyi veren Roma tarihçisi Antakyalı Ammianus Marcellinus'tur. Bu müellife göre, Roma İmparatoru Konstans (II. Constantius) devrine rastlayan 349 senesinde şehrin etrafı surlarla çevrilmiştir. Fakat mütemadi saldırılarla surların zedelene kalesi yeniden tamir ettirildikten sonra yani 359 yılında Sasani Hükümdarı II. Şapur şehri kuşattığı zaman şehrin o günkü nüfusu ancak 20 bin kadardı (Beysanoğlu, 1962: 31).

Marcellinus, 359 yılında Roma ve Pers imparatorluklarının mücadeleleri sırasında Amida (Diyarbakır)'dan bahsetmiştir. Kalın ve yüksek duvarlarından, Dicle Nehri'ne bakan uçurumlardan ve şehrin alınmasının zorluklarını anlatmıştır. Ancak aynı zamanda savaş sonunda ölen onbinlerce asker cesedinin aşırı sıcaklık ve kuraktan dolayı şehirde ölümcül hastalıklara (veba) neden olduğunu da ifade etmiştir (Marcellinus, 1894: 191-192).

363 yılında imzalanan *Joviyanus Barışı* ile Nisibis (Nusaybin) şehri Sasanilere bırakılınca buranın 40 bin kadar Hıristiyan ahalisi göç ederek Amida (Diyarbakır) şehrinin varoşlarına yerleştiler. 367-375 yılları arasında İmparator Justinien zamanında, şehrin batı suru yıktırılarak Dağkapısı'ndan Urfakapısı'na, oradan Mardinkapısı'na giden sur kısmı inşa ettirilmiştir; Nisibis halkı da kale içine alındıktan sonra şehrin nüfusu 60.000'e ulaşmıştı (Gabriel, 1940: 163). 502 yılında Sasani hükümdarı Kavad, Diyarbakır'ı kuşattığı zaman nüfusu 80.000 olarak tahmin edilmektedir (Mar-Yeşua, 1958: 32). Dolayısıyla şehir nüfusu, İlk Çağ sonu ve Orta Çağ başlarında surların genişliği de dikkate alındığında bazı dönemlerde 70-80.000'e ulaştığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı dönemi Diyarbakır şehir nüfusu ile ilgili bilgilere çeşitli dönemlerde şehri ziyaret eden seyyahların eserlerinden, tahrir defterleri, şer'iyye sicilleri ve salnamelerden ulaşılmaktadır. Bu kaynaklar net olmamakla birlikte o dönemdeki şehir nüfusu hakkında fikir edinmemize ve şehrin döneme göre büyüklüğünü anlamamıza imkân vermektedir.

Osmanlı egemenliğine girdiği XVI. yüzyıl başında (1515) Diyarbakır şehrinin nüfusu yaklaşık 12-13.000 kadardı. Fakat zaman içinde nüfusu sürekli artmış ve yüzyıl

sonuna (1571-1580) doğru 30.000'e yaklaşmıştır (Tablo 16). Dolayısıyla çeşitli kaynaklardan öğrenildiğine göre şehir nüfusu zaman içerisinde 10.000 ile 80.000 arasında değişme göstermiştir.

Diyarbakır şehrinin nüfusu, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra daha düzenli artmaya başlamıştır. Nitekim şehrin XVI. yüzyıldaki nüfus durumu Avarız haneleri esas alınarak hesaplanmış olup bu durumu yansıtan veriler elde edilmiştir (Yılmazçelik, 1995: 100). Osmanlı döneminde şehirde sağlanan güven ve huzur ortamı ile geliştirilen çeşitli hizmetler nüfus artışına sebep olmuştur.

Tablo 16: XVI. Yüzyılda Diyarbakır Şehrinin Nüfus Miktarı.

Kayıt Senesi	Nüfus Miktarı
1518	12.000-13.260
1540	17.000
1564	23.000
1571-1580	28.585

Kaynak: Yılmazçelik, 1995.

1518 Tarihli Tapu Tahrir Defteri'ne göre Diyarbakır şehrinin nüfusu dört mahallede toplanmaktaydı. Nüfus Müslim ve gayrimüslim şeklinde dini aidiyeti esas alan iki ana gruba ayrılarak sayılmaktaydı. Bab-ı Cebel (Dağkapı) Mahallesi'nde 1.900 Müslim ve 309 gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Babi'l Ma (Su Kapısı/Yenikapı) Mahallesi'nde 1.914 Müslim nüfusa karşılık 3.095 gayrimüslim nüfus ve 157 Yahudi nüfus yaşamaktaydı. Bab-ı Mardin (Mardinkapı) Mahallesi'nde ise, 835 Müslim ve 1.454 gayrimüslim nüfus vardı. Son olarak Bab-ı Rum (Rumkapı/ Urfakapı) Mahallesi'nde de 2.165 Müslim ve 1.127 gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Bir de *Karaçi* diye adlandırılan göçebe Çingene nüfus, 301 kişi olarak kayıtlara geçmiştir (Tablo 17). Buna göre Müslüman nüfusun Dağkapı ve Urfakapı mahallelerinde, gayrimüslim nüfusun da Yenikapı ve Mardinkapı civarında fazla olduğu söylenebilir. Şehirde ibadethanelerin mahallelere dağılışı da bunu destekler niteliktedir.

Tablo 17: 1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Diyarbakır Şehir Nüfusunun Mahallelere Dağılımı.

Mahallenin Adı	Hane	Mücerred	Nüfus
Bab-1 Cebel (Müslim)	340	30	1.900
Bab-1 Cebel (Gayr-ı Müslim)	55	6	309
Babi'l Ma (Müslim)	344	22	1.914
Babi'l Ma (Gayr-ı Müslim)	554	48	3.095
Babi'l Ma (Yahudi)	28	3	157
Bab-1 Mardin (Müslim)	146	32	835
Bab-1 Mardin (Gayr-ı Müslim)	254	57	1.454
Bab-1 Rum (Müslim)	390	23	2.168
Bab-1 Rum (Gayr-ı Müslim)	202	16	1.127
Karaciyan (Çingene)	54	4	301
Toplam (Müslim)	1.274	11	7.118
Toplam (Gayr-ı Müslim)	1.093	130	6.142
Genel Toplam	2.367	241	13.260

Kaynak: İlhan, 1994.

Beysanoğlu, 1540 yılında yapılan tahrir e göre şehrin tahminen nüfusunun 22.609 olduğunu belirtmiştir. Bu nüfusun 10.360'ı Müslüman ve 12.249'u gayrimüslimdir. Gayrimüslim nüfusun 424'ü Yahudi, 794'ü Şemsi, 1124'ü Nasturi, 3352'si Süryani ve 6555'i Ermeni'dir. Beysanoğlu, Hıristiyan nüfusun fazla olmasını şehirde başlayan imar hareketlerinin yanında el sanatlarında çalışacak usta, kalfa ve işçiye duyulan ihtiyaç sebebiyle çevre yerleşmelerden Hıristiyan nüfusun şehre gelmesine bağlamaktadır (1986: 154).

Diyarbakır şehirde doğum oranları ölüm oranından daha yüksek olduğundan şehirdeki Müslüman nüfusun artışı sadece sağlıklı bir yaşamın neticesi idi. Buna karşın Diyarbakır şehirde Hıristiyan nüfusun artışı doğal faktörlere bağlamak mümkün görülmemektedir. Zira 1518'de 5.985 olan Hıristiyan nüfusu 1540 yılında 11.612 gibi çok yüksek bir rakama ulaşmıştır. Martin Van Brunessen, Diyarbakır şehirdeki bu oransız nüfus artışına iki ayrı açıdan bakmaktadır. Müslüman nüfusun, Hıristiyan nüfusa oranla az olmasını, tahrir kâtiplerinin vergi tahsilinde önemli bir yeri olan Hıristiyanların deftere kayıtlarında daha dikkatli olmalarına karşın Müslüman nüfusu pek önemsememelerine bağlamaktadır. Hıristiyan nüfusundaki anormal artışı da herhangi bir

felaketten kaçan Hıristiyanların zorunlu olarak gelip şehre sığınmalarıyla izah etmektedir (İlhan, 1992: 60-61).

XVII. yüzyılda Diyarbakır şehrini ziyaret eden *Tavernier*, şehir nüfusu hakkında bilgi verirken 1630 yılında şehir nüfusunun 20.000'den fazla olduğunu ifade etmiştir (1679: 245). 1766 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden *Niebuhr* ise nüfusun 16.000 olduğunu ve 1757 yılındaki kıtlıktan dolayı şehir nüfusunda azalma meydana geldiğine işaret etmiştir (1778: 402).

XIX. yüzyılda Diyarbakır'ı sırasıyla ziyaret eden *İnciciyan*, şehir nüfusunu 1804 yılında 50.000 (Andreasyan, 1964: 213), *Buckingham* 1815 yılında 50.000 (1827: 213), *Dupre* 1819 yılında 56.000 (1819: 71) olarak göstermiştir. Buna göre, XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehir nüfusunun 50.000 civarında olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı döneminde modern anlamdaki ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmasına karşın Diyarbakır bu sayıma dâhil edilmemiştir (Lütfi, 1999: 143).

Sözü edilen yüzyılın ikinci yarısında nüfusta artışın aksine azalma görüldüğü tespit edilmiştir. Diyarbakır şehir nüfusundaki azalmanın önemli nedenleri arasında yoğun ölümlere neden olan bulaşıcı hastalıklar gösterilmektedir. XVIII. yüzyıldan itibaren taun (veba) ve kolera gibi salgın hastalıklar sıklıkla görülmüş ve geniş çapta ölümlere neden olmuştur. 1895 yılında meydana gelen kolera salgınında 1000 kişi hayatını kaybetmiştir (Arslan, 1999: 93).

18. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar tüm Osmanlı şehirleri gibi Diyarbakır da salgın hastalıklara maruz kalmıştır. Özellikle veba yüzünden onbinlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Ancak 19. yüzyılın sonunda 1894 ve 1895 yıllarında Diyarbakır kolera salgını nedeniyle şehrin neredeyse yarısına yakın nüfusu kaybetmiştir. Müslüman halkın fakir olması ve kaderciliğin daha yaygın olması nedeniyle bu salgından en fazla onlar etkilenmişlerdir. Yaklaşık bir yıl süren kolera salgınında günde ortalama beş insan hayatını kaybetmiştir. Salgın sırasında şehir nüfusunun bir kısmı da kır alanlarına göç etmek zorunda kalmıştır (Bozan, 2015: 222).

1870 yılında yapılan tahrir göre, Diyarbakır yerli kütüğüne kayıtlı 21.372 nüfus belirlenmiştir. Bunun 9.814'ü İslam, 6.853'ü Ermeni-Gregoryen, 831'i Ermeni-Katolik,

1.434'ü Süryani, 174'ü Süryani-Katolik, 976'sı Keldani, 305'i Rum-Melkit (Süryani'den dönme Ortodoks), 55'i Rum-Katolik, 650'si Protestan ve 280'i Yahudi nüfusundan oluşmaktadır (Beysanoğlu, 1962: 32 ve Ertaş, 2019: 555).

1294 (1877) tarihli Diyarbakır Salnamesi incelendiğinde, Müslim ve gayrimüslim nüfusun başa baş olduğunu hatta gayrimüslim nüfusun bir miktar daha fazla olduğu görülmektedir. Bu tarihte Diyarbakır şehir merkezinde 10.655 kişi yaşamaktadır (Salname-i Diyarbekir, 1877: 137). Gayri müslim nüfus miktarının Müslim nüfus miktarından fazla olması dikkat çekmektedir.

1881-1893 yılları arasında yapılan nüfus sayımına göre, Diyarbakır merkez kazasının nüfusu 62.870 olarak tespit edilmiştir (Karpat, 2003: 174). Ancak bu nüfusa merkez kazasına bağlı köy ve nahiye nüfusları da dâhildir. Bu nüfus sayımıyla aynı dönemde Düyun-u Umumiye tarafından görevlendirilen *Cuinet* ise Diyarbakır şehir nüfusunu 35.000 olarak göstermektedir (1892: 500). Bu nüfusun 20.000 civarındaki kısmı Müslüman, geri kalanı ise gayrimüslim nüfus olarak belirlenmiştir. Osmanlı döneminde Diyarbakır nüfusuyla ilgili son veriler 1323 (1905) tarihli Diyarbekir Salnamesi'nde geçmektedir. Buna göre 1905 yılında Diyarbakır merkez kazasının nüfusu 41.998 kişi olarak tespit edilmiştir (Palalı, 1999: 88).

Dinî yapıların şehir içindeki dağılımı, inanç gruplarının şehirde dağılımı konusunda fikir vermektedir. Buna göre, Suriçi dört parça olarak düşünüldüğünde Ulu Camii ve çevresini içine alan kuzeybatı kesiminde Müslüman nüfusun, bugünkü Hasırlı Mahallesi (Gavur Mahallesi) ve Surp Giragos Kilisesi'ni içine alan güneydoğu kesiminde gayrimüslim (zımmi) nüfusun, diğer yerlerde ise farklı inanca sahip nüfusun bir arada yaşadığı görülmektedir. Yukarıda açıklanan bu durum, Birinci Dünya Savaşı dönemine kadar sürmüştür. Şehirdeki dini yapı bu dönemden sonra değişmiş olduğundan günümüzde böyle bir dağılım sözkonusu değildir.

Cumhuriyetten önceki son zaman dilimini kapsayan Birinci Dünya Savaşı (1914) yılında kesin olmamakla birlikte şehrin nüfusunun 30-35 bin kadar olduğu tahmin edilmektedir (Tözün, 1944: 489). Cutts, 1915 yılında şehir nüfusunun 25.000 kişi olduğunu belirtmektedir (1915: 105). Dolayısıyla 1900-1920 arasında Diyarbakır nüfusu

20.000 ile 30.000 arasında değişme göstermiştir. Salgın hastalıklar, kıtlıklar, savaşlar ve kitlesel göçler bunda etkili olmuştur.

3.2. Cumhuriyet Döneminde Şehrin Nüfusu

3.2.1. Nüfusun Gelişimi

Cumhuriyet döneminde Diyarbakır ile ilgili ilk nüfus bilgilerine Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnameleri'nde ulaşılmaktadır. Buna göre Diyarbakır merkez kazasının nüfusu 1925 yılında 56.792 ve 1926 yılında 57.476 olarak tespit edilmiştir (Şahin, 2017: 541). Ülkemizde modern anlamda ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır. Bu sayıma göre, Diyarbakır şehir nüfusu 30.709 olarak tespit edilmiştir. 1935 yılında yapılan ikinci nüfus sayımı sonuçlarına göre şehir nüfusu 34.642 kişiye ulaşmıştır. Bu süreçte nüfus artışı devam etmiş ve 1940 yılında 42.555'e yükselmiştir. Ülkemizin birçok şehrinde olduğu gibi 1945 yılında şehir nüfusu bir miktar azalmış ve 41.087 kişiye gerilemiştir. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle erkek nüfusun seferberlik kapsamında askere alınması, beslenme konusunda yaşanan kıtlıklar ve o dönem Diyarbakır'da sıtma başta olmak üzere salgın hastalıklara bağlı çocuk ölümlerinin yüksek olması 1945 yılında nüfusun gerilemesine neden olmuştur. Aynı zamanda bu nedenler, şehir nüfusunun artış hızının 1927-1950 yılları arasına tekabül eden dönemde daha düşük oranlarda gerçekleşmesine de yol açmıştır.

Diyarbakır şehrinin özellikle 1950-1955 ile 1965 yılı sonrası nüfusunda belirgin artışlar gözlemlenmiştir. Ancak bu artışta en dikkat çekici dönem 1990-2000 yılları arasındaki nüfus artışı olmuştur. Bu dönemde nüfus, 381.144 kişiden 545.983 kişiye ulaşarak Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde bir artış hızı göstermiştir. 2018 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçlarına göre Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi merkez ilçeleri olan Bağlar, Sur, Yenişehir ve Kayapınar belediyeleri nüfus toplamı bir milyonu geçmiş ve 1.069.893 olarak belirlenmiştir. Böylece 1927 yılından bugüne kadarki nüfus gelişim döneminde Diyarbakır şehir nüfusu yaklaşık 35 kat artmış bulunmaktadır. 1965-1970, 1990-2000 ve 2000-2007 yılları arasındaki sayım dönemleri Diyarbakır şehir nüfusunun en fazla artış gösterdiği dönemler olmuştur. Ancak yıl

bazında değerlendirildiğinde en fazla artış (yıllık % 9.14) 1965-1970 sayım döneminde gerçekleşmiştir (Tablo 18).

1927-2018 yılları arasında şehir nüfusu 1940-1945 dönemi hariç sürekli artış göstermiştir. Ancak bu artış belli dönemlerde kendini daha belirgin bir şekilde ortaya koymuştur. Dolayısıyla nüfus artışında salınımlar ayırt edilmektedir. Gerek ülkemizdeki gerekse Diyarbakır şehrindeki sosyo-ekonomik şartların durumuna göre bu salınımlar şekillenmiştir.

Tablo 18: Diyarbakır Şehrinin Nüfus Miktarı (1927-2018).

Sayım Dönemi	Şehir Nüfusu	Sayım Dönemi	Şehir Nüfusu	Sayım Dönemi	Şehir Nüfusu	Sayım Dönemi	Şehir Nüfusu	Sayım Dönemi	Şehir Nüfusu
1927	30.709	1960	79.888	1985	305.940	2009	834.854	2014	987.992
1935	34.642	1965	102.653	1990	381.144	2010	843.460	2015	1.008.848
1940	42.555	1970	149.566	2000	545.983	2011	875.069	2016	1.024.492
1945	41.087	1975	169.535	2007	759.462	2012	892.713	2017	1.047.286
1950	45.053	1980	235.617	2008	799.447	2013	963.457	2018	1.069.893
1955	61.224								

Kaynak: TÜİK.

Mesela, İkinci Dünya Savaşı yıllarına denk gelen 1940-1945 döneminde nüfus bir miktar azalmıştır. Bunun nedenleri daha önce açıklanmıştır. Yine ülkemizde ve şehrimizde özellikle 1950 yılından sonra başlayan sanayileşme ve buna bağlı olarak şehirleşme hareketlerinin başlaması, şehir nüfusunun artış hızını olumlu yönde etkilemiştir. Bu dönemde çok partili hayata geçiş, tarımda makineleşmenin hızlanması, ulaşım ağlarının gelişimi, sağlık hizmetlerinde iyileşme vb. gelişmeler nüfus artışında rol oynamıştır.

Diyarbakır, 1928'de 1. Genel Müfettişliği'nin kurulmasıyla birlikte bölgesel bir merkez statüsü elde etmiştir. Sanayi, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi alanlarda hizmet veren yapıların inşa edilmesiyle birlikte nüfus miktarında da artışlar görülmüştür. Bu dönemde özellikle demiryolunun Diyarbakır'a ulaşması yakın ve uzak çevredeki insanların buraya ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Böylece 1927 yılında 30.709 kişi olan şehir nüfusu 2. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkilerine rağmen 1950 yılına gelindiğinde % 46.7 oranında artış göstererek 45.053 kişiye ulaşmıştır.

1950-1970 arasındaki dönemde ise bu süreç daha da hızlanmıştır. Sanayileşme, göç, şehirleşme, ulaşım imkânlarının çeşitlenmesi gibi nedenlerle şehirler birer çekim merkezi haline gelmiştir. Göçler, şehirlerin hızlı büyümesine ve belediye mücavir alan sınırlarının kısa süre içinde konutlarla dolmasına neden olmuştur. Aynı durum Diyarbakır için de geçerlidir. Bu dönemde demiryolu ulaşımının yanında karayolu ulaşımı da gelişmiştir. Elektrik ve su imkânlarının artması ile birlikte ticari faaliyetler de hız kazanmıştır. Böylelikle Diyarbakır şehrinin nüfus artış oranı Cumhuriyet tarihinin en yüksek değerlerine ulaşmıştır. Beşer yıllık sayım dönemlerinde Diyarbakır şehir nüfusunun artış oranı % 30 ve üstü oranlara sahip olmuştur. Ancak, 1965-1970 sayım döneminde şehir nüfusu % 45.7 oranında artış göstermiştir. 1950-1970 yılları arasında da Diyarbakır şehir nüfusu % 231.9 oranında artış göstererek 45.053 kişiden 149.566 kişiye ulaşmıştır.

1970-1975 nüfus sayım döneminde % 13.3'e kadar düşen nüfus artış oranı 1975-1980 sayım döneminde tekrar artışa geçerek % 38.9'a yükselmiştir. 1970-1980 arasında geçen 10 yıllık dönemde Diyarbakır şehir nüfusu % 25'in üzerinde artış göstermiştir.

1980-1990'lı yıllardan sonra ülkemizin dış dünyaya entegrasyonunun güçlenmesi ve içeride meydana gelen önemli gelişmelerle birlikte Çimento ve Temsa fabrikalarının açılması, göç vermesine rağmen Diyarbakır şehir nüfusunun daha da artmasına neden olmuştur. Özellikle 1990'lı yıllarda Diyarbakır'ın kırsal alanlarında yaşanan güvenlik sorunları nedeniyle buradaki nüfus Diyarbakır'a adeta akın etmiştir. 1980-1990 yılları arasında nüfus artış hızı % 30'un altına inmişse de 1990'lı yıllarda yaşanan yoğun göç olayıyla birlikte 2000 yılında % 43.2'ye yükselmiştir. Dolayısıyla Diyarbakır şehir nüfusunun 2000 yılına kadar olan artış oranları incelendiğinde, kendi kırsal alanlarından başta olarak çeşitli nedenlerle yoğun göç aldığı görülmektedir.

1990-2000 yılları arasında şehrin nüfus artışına etki eden önemli bir faktör de güvenlik nedeniyle kırsal kesimden Diyarbakır şehrine gerçekleşen göçlerdir. Şehir bu dönemde Türkiye'deki şehirleşme olayından farklı bir süreç yaşamış ve olağan sınırların oldukça üzerinde bir göç alarak şehirleşme hızında ciddi bir ivme kazanmıştır. Ancak olağanüstü oranlarda gerçekleşen göç olayı, Diyarbakır şehrini uzun yıllar altından kalkamayacağı şehirsiz sorunlarla baş başa bırakmıştır. Bugün şehir sorunlarının önemli

bir kaynağı 1990-2000 yılları arasında şehrin aldığı olağanüstü göçtür. Bu konuya göçler alt başlığında ayrıca değinildiğinden burada üzerinde daha fazla durulmamıştır.

2000-2018 yılları arasındaki dönemde Diyarbakır şehrinin nüfusu artmaya devam etmiş ve şehir yatay olarak en fazla bu dönemde gelişmiştir. Ancak 2000 yılı genel nüfus sayımından ADNKS (Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi)'nin yürürlüğe girdiği 2007 yılı arasında % 39 olarak gerçekleşen nüfus artış oranı, bu tarihten sonra düşüş eğilimine girmiştir. 2007 yılından Büyükşehir Belediye Kanunu ile merkeze bağlı köylerin mahalle statüsüne alındığı 2012 yılı arasında Diyarbakır şehir nüfusunda % 15.2 oranında artış meydana gelmiştir. Bu oran, 2012-2018 yılları arasında ise % 19.8 olarak gerçekleşmiştir. Kısaca 2007 yılından sonra şehre gelen göç ve şehrin nüfus artışı belli bir dengeye ulaşmıştır.

Diğer taraftan Diyarbakır şehir nüfusunun gelişimi, GAP Bölgesi ve Türkiye ile karşılaştırıldığında bazı sonuçlara ulaşılmaktadır. Tablo 19'daki veriler incelendiğinde, Türkiye, GAP Bölgesi ve Diyarbakır şehir nüfuslarının her dönemde artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak şehir nüfusunda en fazla artış GAP Bölgesi'nde, daha sonra Diyarbakır şehrinde gerçekleşmiştir. 1960-2018 döneminde Türkiye şehir nüfusundaki artış 8,5 kat artış gösterirken, GAP Bölgesi ve Diyarbakır'da aynı dönemde şehir nüfusu 13 kattan fazla artış göstermiştir. Dolayısıyla Diyarbakır ve Diyarbakır'ın da içinde yer aldığı GAP Bölgesi'nde şehir nüfusundaki artış Türkiye ortalamasının çok üzerinde gerçekleşmiştir.

Tablo 19: Türkiye, GAP Bölgesi ve Diyarbakır'da Şehir Nüfusunun Gelişimi (Bin).

Üniteler	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	2000	2018
Türkiye Şehir Nüfusu	8860	10806	13691	16869	19645	26866	33656	44109	75689
GAP Bölgesi Şehir Nüfusu	613	774	1076	1378	1662	2148	2874	4155	8179
Diyarbakır Şehri	79	102	149	169	235	305	381	545	1069

Kaynak: TÜİK, 2019.

3.2.2. Nüfus Hareketleri (Göçler)

Genellikle nüfus hareketleri denildiğinde insanların bir yerden başka bir yere taşınması, yer değiştirmesi anlaşılmaktadır. Bu olgu, çoğunlukla göç olarak tanımlanmaktadır. Buradan hareketle çalışma sahasını oluşturan Diyarbakır şehrinin maruz kaldığı göç hareketleri, miktarı ve yönü üzerinde durulacaktır. Zira Diyarbakır'ın sahip olduğu nüfus ve yerleşme büyüklüğü önemli ölçüde göçlerle şekillenmiştir. Günümüzde Diyarbakır hem göç alan hem de göç veren bir yerleşme durumundadır.

Doğanay'a göre, doğumlar ve ölümler önemli nüfus değişkenleridir. Önemli nüfus değişkenlerinden birini de göçler oluşturmaktadır. Nüfusun, devamlı yaşama bölgelerini kişisel olarak aileler veya gruplar halinde terk edip geçici veya sürekli yaşamak amacıyla başka bir yere gitmesi hareketine *göç etmek* denir (1997: 165). Yine aynı yazar, Göç, bir nüfus hareketidir. Bu nedenle de nüfus büyüklüğünü değiştiren *azaltan ve çoğaltan* başlıca parametrelerden biri olarak ifade etmektedir (1990: 79-93).

Tümertekin, geniş anlamda göçü; kişilerin hayatlarının gelecekteki kısmının tamamını veya bir bölümünü geçirmek üzere tamamen ya da geçici bir süre için bir iskân ünitesinden diğerine yerleşmek kaydıyla yaptıkları coğrafi bir yer değiştirme olayı (1994: 236) şeklinde açıklamaktadır.

Diyarbakır şehri, yerleşmesine etki eden başta doğal koşullar olmak üzere beşeri faktörlerin de etkisiyle kuruluşundan bugüne kadar her zaman bir cazibe merkezi olmuş ve önemli nüfus hareketlerine sahne olmuştur. Gerek inanç kaynaklı nüfus hareketleri gerekse ekonomik ve sosyal kaynaklı nüfus hareketleri olsun tarihi süreç içerisinde şehirde kendini hissettirmiştir.

Cumhuriyet Öncesi Dönemde Göç Hareketleri: Mevcut kaynaklara göre, ilk önemli göç hareketi, MS 363 yılında imzalanan *Joviyanus Barışı* ile Nisibis (Nusaybin) şehrinin Sasanilere bırakılması üzerine buranın 40 bin kadar Hıristiyan ahalisinin göç ederek gelip Amida (Diyarbakır) şehri varoşlarına yerleşmeleri ile başlamıştır. Bu nüfus miktarı, o dönem şartları içerisindeki bir şehir ölçeğine göre epeyce önemli bir rakam olmuştur. İlk başlarda şehir (sur) dışında tutulan bu nüfus, daha sonra onları içerisine

alacak şekilde yeni şehir surlarının inşa edilmesiyle şehir nüfusuna dâhil olmuştur (Gabriel, 1940: 163).

Diyarbakır şehri, belirli bir ticaret hacmine ve hinterlandına sahip olduğundan bu alanlardan sürekli nüfus hareketliliğine sahip olmuştur. Mesela şehir merkezinde *Siirdi Mahallesi*'nin Osmanlı döneminden beri var olması, Siirt şehrinden Diyarbakır'a bir göç hareketi olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde yakın çevredeki diğer yerleşmelerden de Diyarbakır'a göç hareketleri yaşanmıştır.

XVI. yüzyılın ilk yarısındaki 22 yıllık bir zaman diliminde Diyarbakır şehrinin nüfus artış hızı yıllık % 23,58 olarak gerçekleşmiştir. Bu artış hızı, özellikle gayrimüslim nüfusta çok daha belirgin olmuştur. Yıllık % 33,81 olarak gerçekleşen artış hızı, genel nüfus artışının çok üzerinde gerçekleşmiştir. XVI. yüzyılda Anadolu'nun yıllık doğal nüfus artış hızının % 10-15 olduğu düşünülürse, bu aşırı artışın, Diyarbakır şehrine yapılmış olan göçlerden kaynaklandığı düşünülebilir. Nitekim 1518 tarihinde Diyarbakır şehrine 60 civarında (şehir, kaza, nahiye ve köy) idari birim/ yerleşmeden göçmen gelmiştir. 1540 yılında ise göçmenlerin geldiği idari birim/ yerleşme sayısı 30 civarındadır.

1518 tarihli tahrir göre Diyarbakır şehrindeki göçmenlerin % 83,96'sı, 1540 tarihli tahrir göre ise % 63,27'si Diyarbakır eyaletinin idari sınırları içindeki yerleşmelerden gelmiştir. Geriye kalan göçmenler ise eyalet sınırları dışında ancak yakın yerleşmelerden Diyarbakır'a göç etmişlerdir. Bu durum Osmanlı - Safevi mücadelesinin adı geçen bölgede yaptığı tahribatın bir yansıması olarak reayanın kendini daha güvende hissettiği ve ekonomik faaliyetlerini daha rahat yapabileceği Diyarbakır gibi korunaklı şehirlere göç etmesinden kaynaklanmıştır. Diyarbakır eyaleti dışında kalan Muş'un dahi mücadele sahası etkisi altında olduğu ve eyalet dışından gelen göçmenlerin önemli bir oranını da Muşlu göçmenlerin oluşturduğu dikkate alındığında Diyarbakır şehir merkezine yapılan göçlerin hemen hemen büyük bir ekseriyetinin Osmanlı - Safevi mücadelesinin hem sosyal hem de ekonomik bir sonucu olduğu söylenebilir (Demir, 2009: 22).

Diyarbakır'da toplam göçmen sayıları göz ardı edildiğinde, şehrin yıllık nüfus artış hızı % 10,59 olmaktadır. Gayrimüslim göçmenler olmasaydı Diyarbakır şehrinde gayrimüslim nüfusun yıllık nüfus artış hızı % 10,65, Müslüman göçmenler olmasaydı Müslüman nüfusun yıllık nüfus artış hızı ise % 10,50 olacaktı. Bu rakamlar, Anadolu için önerilen yıllık % 10-15 nüfus artışı ile örtüşmektedir. Dolayısıyla XVI. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehri için aşırı bir nüfus artışından ziyade göçlerden kaynaklanan bir nüfus yığılmasından bahsetmek daha doğru olacaktır (Demir, 2009: 22-23).

Diyarbakır şehrinde nüfus hareketlerine tesir eden başka önemli bir faktör de bölgede veya şehirde görülen asayişsizliktir. Aşiretler arasındaki otlak mücadeleleri hiç eksik olmadığı gibi çevredeki köylerin ekinlerinin talan edilmesine ve soygun olaylarına da rastlanılmıştır. Bu durumda devlet tarafından bazı tedbirler alınmış, belirli bir nüfus sürgün edilerek cezalandırılmıştır. Bu gibi hadiselerle ilgili bilgilere, XVI. yüzyılda tutulan Şer'iyye Sicilleri'nden ulaşılmaktadır. Ancak Osmanlı hâkimiyetinden önceki tarihlere ait kayıtlara ulaşılamamaktadır. Şehirde 1802 ve 1819 yıllarında dönemin il yöneticilerine karşı yapılan bazı asayişsizlik olayları görülmüştür (Yılmazçelik, 1995: 111). Kır alanlarında meydana gelen karışıklıklar şehir nüfusunu doğrudan etkilemiştir.

Cumhuriyet Döneminde Göç Hareketleri: Cumhuriyetin ilk yıllarında Diyarbakır, iç ve dış iskân faaliyetlerinin uygulanması nedeniyle çeşitli göçler almıştır. Yakın çevrede istilacılar, yakıp yıkanlar, çingeneler ve göçebe aşiretler iç iskân dahilinde yerleşik hayata geçirilmeye çalışılmıştır. 31 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılan 885 Sayılı İskân Kanunu'na göre "*dâhil-i memleketteki seyyar aşiretlerle alelumum göçebelerin ve sıhhi esbab dolayısıyla nakli icab eden veya ormanlar dâhilinde vasıta-i maişetten mahrum bulunan köylerin münasip, müsait merkezler etrafında teksifi (yoğunlaşması)*" kararlaştırılmıştır. Bu dönemde iç iskân kapsamında çok sayıda göçebe aşiret yerleşik hayata geçirilmeye çalışılmışsa da çeşitli nedenlerle bu tam olarak amaca ulaşamamıştır.

Cumhuriyet döneminde Diyarbakır şehri, dış iskân kapsamında dışarıya giden ve dışardan gelen nüfus hareketlerine maruz kalmıştır. 1920'li yıllarda sınırlı sayıda gerçekleşen dış iskân çalışmaları, 1930 ve 1940'lı yıllarda en yüksek noktasına ulaşmıştır. Bu kapsamda ilk olarak 1923-1924 yıllarında Yunanistan'la yapılan nüfus mübadelesi kapsamında Diyarbakırlı Rumlar Yunanistan'a göç etmiştir. İlk önce anlaşma kapsamında

3 haneden 8 mübadil Diyarbakır'a yerleştirilmiştir. Daha sonra 1924 yılında 127, 1925 yılında 75, 1926 yılında 16, 1927 yılında 80 ve 1928 yılında 186 olmak üzere toplam 484 göçmen ve mübadil iskân edilmiştir. Yine mübadele kapsamında 1927 yılında 75 Kıpti muhacir ile 30 Yugoslav mülteci şehre ve yakın çevresine yerleştirilmişlerdir (Çağlayan, 2014a: 123-126).

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında meydana gelen bir diğer nüfus hareketi de zorunlu iskân ve sürgün olaylarıdır. Özellikle 1925 Şeyh Sait ve 1930 Ağrı Ayaklanmaları ile 1937 Dersim Olayları'ndan sonra yörede çok sayıda aşiret reisi, ağa, şeyh ve nüfuzlu kişinin yanında yöre halkından da önemli bir nüfus batı vilayetlerine zorunlu göçe tabi tutulmuştur. O dönem *Vilayat-ı Şarkiyeye* denilen doğu vilayetlerinden yaklaşık 25.000 kişi zorunlu göç veya sürgüne tabi tutulmuştur.

Diyarbakır şehrinin önde gelen ailelerinden Cemilpaşazadeler, Yasinzadeler (Ekinciler), Azizogulları, Öngören ve Budak aileleri ile birlikte bir kısım yöre halkı Adana, Antalya, Aydın, Bursa, Burdur, Çorum, Denizli, Edirne, Konya, Kütahya, Kastamonu, Kırklareli, Mersin, Ordu, Samsun, Tekirdağ ve İzmir illerine sürgün edilmiştir. Bu sürgünler bazen kitlesel, zaman zaman da Bakanlar Kurulu kararıyla kişi bazında uygulanmıştır. Bu uygulamalardan o dönem yaklaşık 3.000 civarında gayrimüslim nüfus da etkilenmiş ve batı illerine gönderilmiştir. 1928-1937 yılları arasında toplam 1.121 kişi Diyarbakır'dan çeşitli illere gönderilmiştir. 1947 yılında çıkarılan afa birlikte büyük çoğunluğu Diyarbakır'a geri dönen bu nüfusun bir kısmı Suriye ve Irak gibi Ortadoğu ülkelerine giderken bir kısmı da Avrupa ülkelerine göç etmiştir (Çağlayan, 2014a: 152-165).

1930-1936 yıllarında gerçekleşen Balkan göçleri sayesinde Diyarbakır önemli bir göçmen ve iskân merkezi haline gelmiştir. Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya ve kısmen de Kafkasya menşeli bu göçmenlerin 1903 nüfusu 461 hane olarak Diyarbakır Merkez İlçesine bağlı sekiz köye (Abbas, Karabaş, Kabi-Bağıvar, Köprübaşı, Tavuklu, Matrani-Kuşlukbağı, Şemami-Yenievler, Yeniköy), 1926 kişisi 535 hane olarak Bismil ilçe merkeziyle ona bağlı altı köye (Ambar, Çöltepe, Göksu, Mollafeyat, Salat, Ulam), 612 kişisi 159 hane olarak Çınar ilçe merkeziyle buna bağlı Beşpınar Köyüne ve 259 hanesi de Ergani ilçe merkeziyle buna bağlı Harbetu-Yeşilköy'e yerleştirildi. Bu

köylerden Köprübaşı, Karabaş, Yeniköy, Çöltepe, Yukarı Salat ve Beşpınar yeniden inşa edilmiş yerleşme merkezleridir. Diğer köylerde ise göçmen konutları inşa edilerek kendilerine tahsis edilmiştir (Sözer, 1969: 65). Bugün Yeniköy Bağlar ilçesinin ve Bağıvar ise Sur ilçesinin birer mahallesi durumundadır. Özellikle Yeniköy şehir yapılaşması içinde kalmıştır.

1932 yılında muhacirler için Diyarbakır merkezde 21 ev satın alınmış, bugün Dicle Üniversitesi'nin yerleşik olduğu Harabe Kıtırbıl köyünde de 23 ev inşa edilmiştir. Ayrıca Kıtırbıl köyünde 476 dönüm arazi istimlak edilmiş ve 46 haneden oluşan 166 nüfuslu Romanya muhacirlerine verilmiştir. 1933 yılında Romanya'dan 86, Bulgaristan'dan 24, Yugoslavya'dan 84, Halep'ten 7 ve Revan'dan 9 göçmen olmak üzere toplam 58 hanede 210 göçmen Diyarbakır iline yerleştirilmiştir. 1934 yılında Diyarbakır'a yerleştirilen toplam 288 kişinin 136'sı Kabi (Bağıvar) köyüne, 29' da şehir merkezine yerleştirilmiştir. 1933-1934 yılında Diyarbakır merkeze bağlı Kıtırbıl ve Kabi (Bağıvar) köylerinde Bulgaristan ve Romanya'dan gelen muhacir ve göçmenler için 56 konut inşa edilmiştir. Kıtırbıl köyüne 160, Kabi köyüne 175 göçmen yerleştirilmiştir. Ayrıca araştırma sahasının kuzeydoğu ucunda Silvan Yolu üzerindeki İrincil (Yiğit Çavuş) köyüne 66 İranlı mülteci yerleştirilmiştir.

1937-1938 Dersim Olayları sonrasında da Diyarbakır ve kazalarına göçmenler yerleştirilmiştir. 1937'de 1.157 kişilik 300 hane nüfus Diyarbakır merkez, Bismil, Silvan ve Ergani kazalarına yerleştirilmiştir. 1938 yılında ise inşa edilen toplam 298 konutun 50'si üniversite kampüsü bitişiğindeki Karabaş köyüne, 18'i Kıtırbıl ve Kabi (Bağıvar) köylerine yapılmıştır. 1923-1928 yılları arasında 484, 1928-1938 yılları arasında ise 2.925 göçmen ve mülteci olmak üzere on beş yıllık sürede toplam 3.409 kişilik bir nüfus Diyarbakır'da iskân edilmiştir. 1939 yılında Bulgaristan'dan gelen 283 göçmen Diyarbakır'ın göçmen köylerine yerleştirilirken 1940 yılında Mardin Yolu üzerindeki Karaköprü'de 50 adet göçmen evi inşa edilmiştir (Çağlayan, 2014a: 130-131).

Üzerinde durulması gereken bir diğer husus da Diyarbakır'a yerleşen *göçmen nüfusun* büyük bir bölümünün çeşitli nedenlerle ülkemizin batısında yer alan vilayetlere göç etmesi meselesidir. İklimle uyum sağlayamama ve 1941-42 yıllarında meydana gelen kuraklık yanında sıtma başta olmak üzere salgın hastalıklar göçmen nüfusun buralardan

ayrılmasına neden olmuştur. Tekrar geri dönmeleri için yapılan teşviklere ve yeni gelen göçmen nüfusa rağmen zaman içerisinde göçmen nüfus miktarı oldukça azalmıştır. Özellikle Bursa şehrinde göçmen nüfus yoğunluğu bilinen bir gerçek olduğundan Diyarbakır'da yerleşik göçmen nüfus tanıdıklarının ve akrabalarının yanına taşınmıştır.

1923-1960 yılları arasında yaklaşık 10.000 civarında göçmen nüfusun iskân edildiği Diyarbakır'da, aradan geçen uzun yıllara rağmen 1960 yılına gelindiğinde 7.397 göçmen nüfusun bulunması (Beysanoğlu, 1962: 63), göçmenlerin adı geçen nedenlere bağlı olarak Diyarbakır'da barınamadıklarını göstermektedir. Günümüzde adı geçen yerleşmelerle birlikte Diyarbakır şehrinde yerleşik olan az miktarda göçmen nüfus bulunmaktadır. Özellikle Ergani-Diyarbakır-Bismil demiryolu hattı üzerinde bu tür yerleşmelere rastlanmaktadır.

Diyarbakır'a göç eden ailelerin % 13.7'si 1970 yılından önce gelmiş ancak 1970'li yıllarda göç eden aile oranı % 16.7 olmuştur. 1980 yılında şehrin nüfusu % 38.9 oranında artarken 1985 yılında % 29.8 oranında artarak şehir nüfusu 305.940 kişiye yükselmiştir. 1990'lı yıllara gelindiğinde şehrin "*göç ve sosyal tarihindeki temel kırılma*" yaşanmış ve nüfus artış oranı 1990' da % 24.5, 2000' de % 43.2 olmuş ve şehir nüfusu 545.983 kişiye ulaşmıştır. Diyarbakır, Keser'e göre, belirli bir nüfus kesiminin uzun yıllar yaşadığı bir şehirden ziyade, sürekli bir nüfus akışının ve buna bağlı olarak da insanlar arası değişken ilişkilerin hâkim olduğu bir *terminal şehre* dönüşmüştür (2011: 59-62).

Bağlı ve Binici'nin, Diyarbakır'ın kentleşme sürecine ilişkin çalışmalarında da belirttikleri gibi Diyarbakır'ın nüfus dinamikleri, doğal nüfus hareketlerinden farklı bir eğilim izlemiştir. Kentin ve göçmenlerin bu harekete "hazırlıksız yakalanma" durumu, "tutunamayanların" "kentsel yaşama yönelik tutumları benimseme/benimsememe konusunda" yaşadıkları problemle sonuçlanmıştır. Bu problem de kırdan kente göç edenlerin kente "hoyratça" yerleşmelerine sebep olmuştur (2005: 108-109).

Diyarbakır şehri, kır nüfusu için daima cazip bir yerleşme noktası olmuş ve bir bölge merkezinin özellikleriyle temayüz etmiştir. Bu özelliklerini günümüzde de devam ettirmekte ve kır nüfusunu devamlı olarak kendine çekmektedir (Sözer, 1969: 57).

Diyarbakır şehrine kır kesimden daha çok ekonomik nedenli (gelir yetersizliği, işsizlik) ve toplumsal nedenli (kan davaları, asayişsizlik) iç göç hareketleri yaşanmıştır. 1960'lı yıllar, Diyarbakır'da kırdan şehre göçün yoğun biçimde yaşandığı “*ilk evre*”dir. Bağlar semti bu zaman diliminde kurulmuştur. Arslan (1979: 23)'a göre 1950 yılında çevre iller içerisinde Bingöl dışında tüm iller göç verirken Diyarbakır 10.000'den fazla göç almıştır. 1960 yılında Diyarbakır komşu çevredeki şehirlere göre yine en çok göç alan şehir olmuş, bu dönemde Diyarbakır'dan Siirt'in Batman ilçesine ve Elazığ'a göçler meydana gelmiştir. O dönem Siirt iline bağlı Batman'da petrol rafinerisinin kurulması, Elazığ şehrinde de bakır işletmeleri, şeker ve çimento fabrikalarının kurulması Diyarbakır'ın bu şehirlere göç vermesine neden olmuştur. 1950-1970 yılları arasında Diyarbakır şehrine göç eden nüfusun % 65'i Diyarbakır'ın kır yerleşim birimlerinden, geriye kalanı ise komşu il ve ilçelerden oluşmaktadır.

“*İkinci evre*” ise 1990-2000 yılları arasında çok yoğun olarak gerçekleşen ve daha çok Diyarbakır ili kırsalından şehir merkezine yapılan göçlerdir. Adı geçen dönemde güvenlik ve terör olayları nedeniyle birçok insan Diyarbakır şehir merkezine göç etmiştir. Güvenlik gerekçesiyle boşaltılan köylerin sayısının fazla olması nedeniyle Diyarbakır, şehrin taşıma kapasitesinin çok üzerinde bir göçe maruz kalmıştır. Öyle ki TMMOB'un yaptığı çalışmaya göre şehir nüfusunun % 40'a yakını zorunlu göçle Diyarbakır'a gelip yerleşmiştir (TMMOB, 1998: 21). 1997 yılında Diyarbakır'da boşaltılmış köy sayısı 57 ile toplam köy sayısı içinde % 7 civarında bir rakama ulaşmıştır. Buradaki nüfusun büyük çoğunluğu en yakındaki şehir merkezi olan Diyarbakır'ın Sur ve Bağlar gibi sosyoekonomik yönden güçsüz alanlarına yerleşmek durumunda kalmışlardır (Yüceşahin ve Özgür, 2006: 24).

Güneydoğu Anadolu'daki 9 ili kapsayan göç çalışmasında, 1975 - 2011 yılları arasında gerçekleşen göçlerin yönü üzerinde durulmuştur. Buna göre, bölgeden en fazla göç sırasıyla İstanbul (% 20.08), Ankara (% 5.37), Mersin (% 5.07), Adana (% 4.87), İzmir (4.28), Antalya (% 3.96), Bursa (% 2.04), Konya (% 1.46) ve Kocaeli (% 1.46) illerine yapılmıştır (Günal, 2012: 105). Diyarbakır'dan gerçekleşen göçün yönü de küçük farklılıklarla beraber aynı istikamettedir. Sadece göç edilen ilin Diyarbakır'ın verdiği göçteki payı değişmektedir. Bu dönemde Diyarbakır'ın net göç hızı beşer yıllık dönemlerde farklılık göstermiş ve en yüksek değere 1995-2000 döneminde ‰ -40.04

oranıyla ulaşmıştır. Güvenlik sorunlarının zirve yaptığı zaman diliminde göç hızı da yükselişe geçmiştir. Ancak Diyarbakır ilinde şehirleşme oranının bölge ve ülke ortalamasının altında olması (% 60) da kırdan şehre göçü tetikleyen nedenlerdendir.

GAP Bölgesi, hızlı şehirleşme ile 1980'li yıllardan sonra tanışmıştır. Diğer bölgelerimizden farklı olarak birden fazla faktörün etkilediği bu olay çok yoğun olarak yaşanmıştır. Bu da beraberinde kırların boşalmasını ve şehirler üzerinde aşırı bir nüfus basıncını doğurmuştur (Çağlıyan ve Akdemir, 2003: 300).

Mevcut durumu ortaya koymak amacıyla Diyarbakır'da ikamet edip başka il nüfusuna kayıtlı nüfus miktarları incelenmiştir. Buna göre Diyarbakır'ın Mardin, Şanlıurfa ve Bingöl yoğun olmak üzere Elazığ, Batman ve Siirt gibi illerden göç aldığı görülmektedir. Diğer illerden burada ikamet etmekte olan nüfusun çoğunlukla atama (tayin) ve öğrencilik gibi geçici nedenlere bağlı olduğunu söylemek mümkündür.

Diyarbakır şehrinde (Sur, Bağlar, Yenişehir, Kayapınar semt ilçeleri) 2018 yılında ikamet eden nüfusun geldikleri illere dağılımını gösteren harita (27) ele alındığında, şehrin çevre il ve ilçe yerleşmeleri için halen bir çekim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle son otuz yıl içinde Diyarbakır şehrine daha çok Diyarbakır ilinin kır yerleşmelerinden göç olmakla birlikte komşu il ve ilçelerden de yoğun miktarda göçle gelen nüfus bulunmaktadır. Ulaşım, ticaret ve eğitim başta olmak üzere şehir fonksiyonlarının giderek güçlenmesi, Diyarbakır'ı çevresi için bir çekim alanı haline getirmiş ve sürekli göç alan bir yerleşme durumuna getirmiştir.

Diğer yandan incelenen dönemde şehre taşıma kapasitesinin üzerinde göçün gelmesi, Diyarbakır'dan diğer şehirlere de göç yaşanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Diyarbakır şehri kademeli göçün yaşandığı bir merkez olarak hem göç almakta hem de göç vermektedir. Bu süreç günümüzde devam ederken gelecekte de uzun bir süre daha devam edeceği ön görülmektedir. Böylelikle Diyarbakır şehir nüfusunun oluşmasında göç olayı, belirleyici önemli bir unsur olmaya devam etmektedir. 1965-2000 yılları arasında Diyarbakır'dan toplam 376.306 kişinin il dışına göçle gittiği belirtilmektedir (Yüceşahin ve Özgür, 2006: 27).

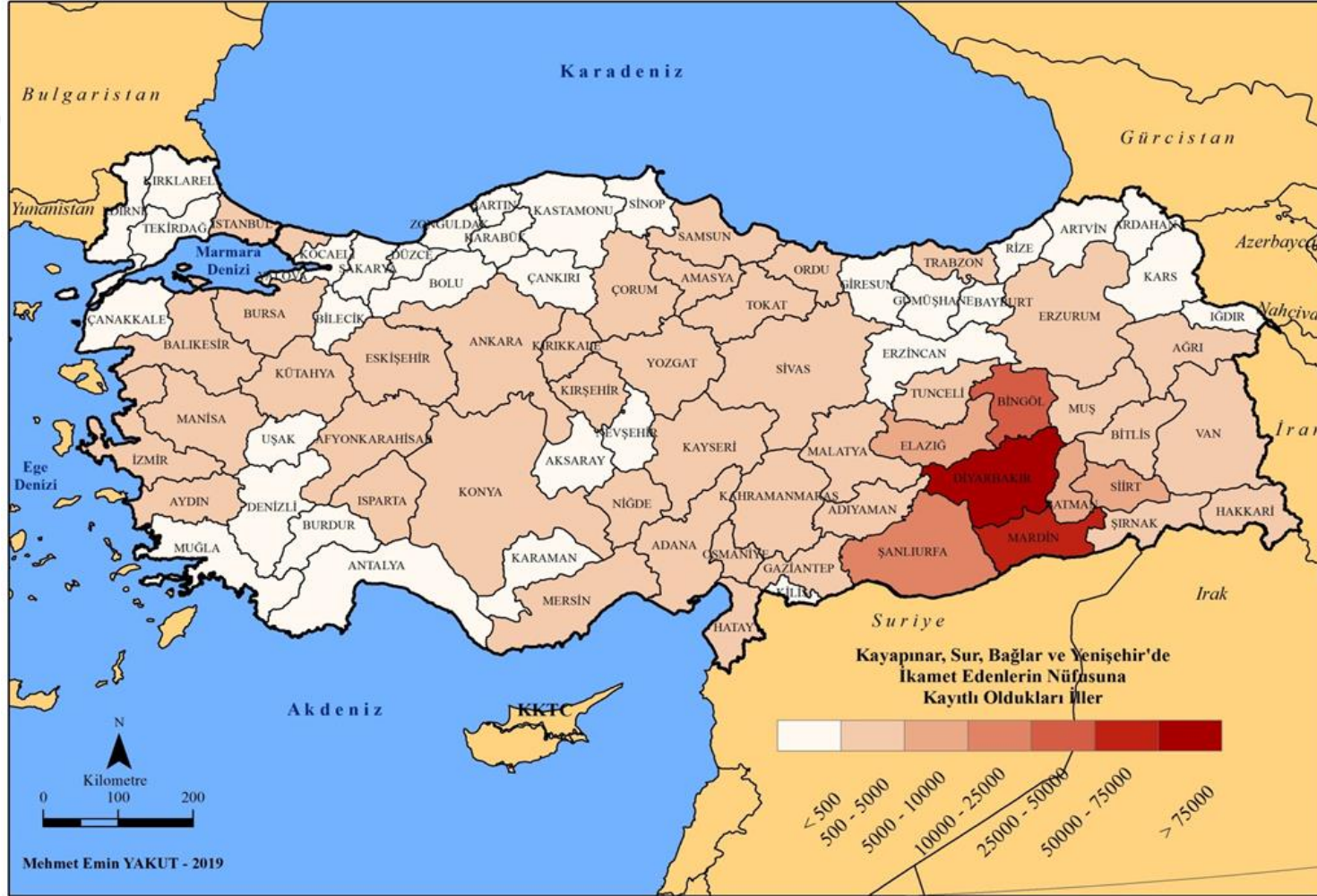
Şiddetle Mücadele Vakfı (HEGEM)'nin yaptığı göç araştırmasına göre, Diyarbakır'a göç edenlerin % 44'ü ilçe merkezlerinden, % 30'u kır alanlarından ve % 18

diğer il merkezlerinden, geri kalan ise diğer illerin kır kesiminden gelmektedir. Aynı zamanda göç nedenlerine bakıldığında, yoksulluk, güvenlik, sağlık ve eğitim imkânları, akrabalarla beraber olma isteği ve aile baskısından kurtulmak şeklinde sıralanmıştır. Araştırmanın yapıldığı kişiler 2000 ve önceki tarihlerde ikamet edenlerden oluşmuştur (HEGEM, 2016: 167).

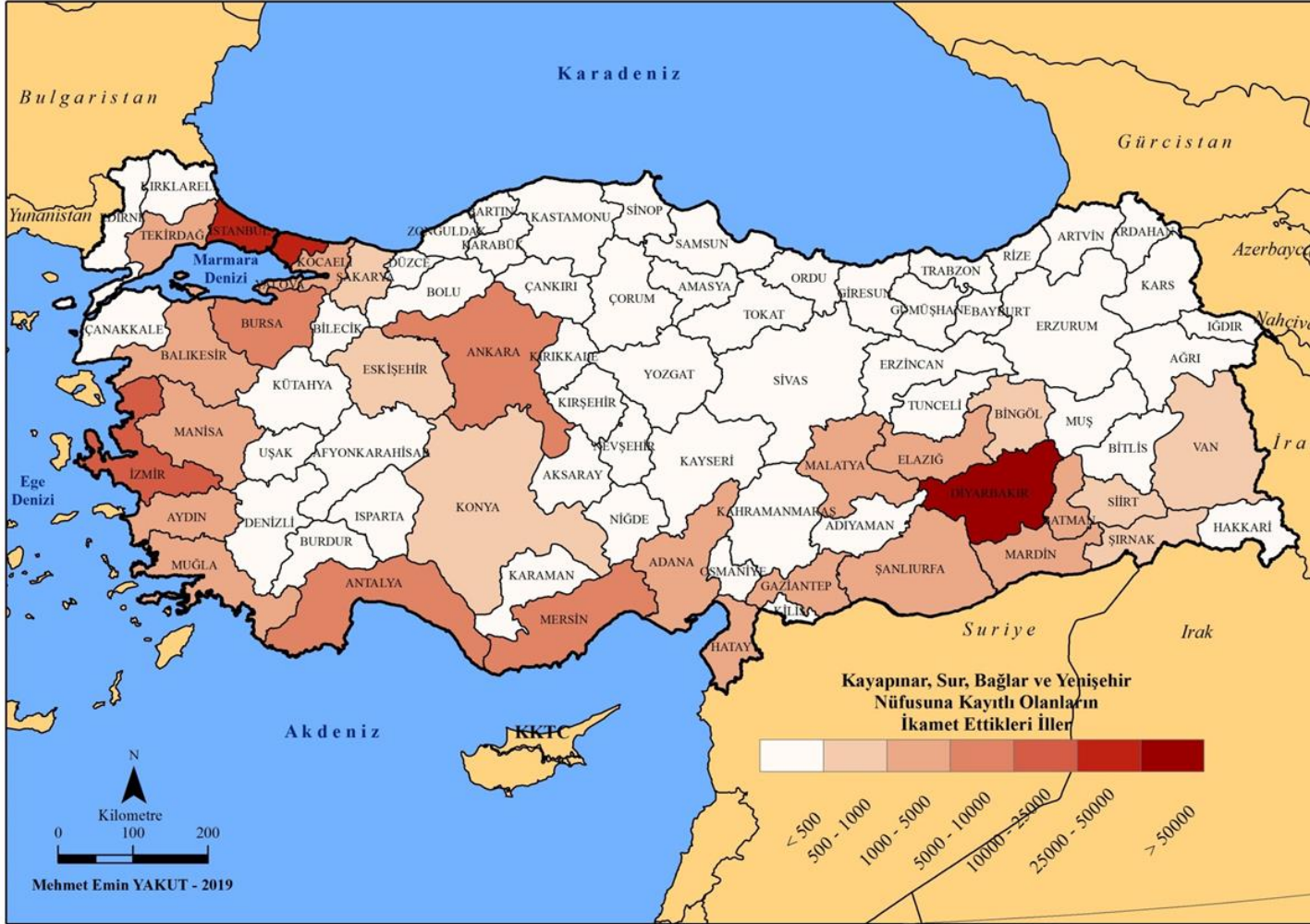
Diyarbakır şehrine (Sur, Bağlar, Yenişehir, Kayapınar semt ilçeleri) kayıtlı nüfusun 2018 yılında ikamet ettiği iller incelendiğinde ise, Diyarbakır'dan sonra en fazla İstanbul (% 8.45), İzmir (% 4.69), Bursa (% 1.86), Ankara (% 1.84), Antalya (% 1.72) ve Mersin (% 1.65) illerinde bir yoğunluk dikkati çekmektedir. Yani Diyarbakır'dan başka ile göç eden insanlar en fazla ülkemizin metropol şehirlerini ve daha çok sahil şeridinde yer alan şehirlerini tercih etmektedir. Harita 28'e bakıldığında, Diyarbakır'dan itibaren Gaziantep üzerinden güney sahil hattını izleyerek İzmir'e ve oradan da Balıkesir ve Bursa üzerinden İstanbul'a kadar olan alan Diyarbakırlıların en fazla göç etmede tercih ettikleri illeri göstermektedir. Anadolu'nun orta kısmında başkent Ankara ile bir miktar Konya ve Eskişehir de Diyarbakır'dan göç almaktadır.

2010 - 2011 yıllarında Diyarbakır'dan en fazla göç sırasıyla İstanbul (% 20.1), Ankara (% 6.7), İzmir (% 6.3), Mersin (% 4.9), Antalya (% 4.2), Adana (% 3.8), Bursa (% 3.5), Konya (% 1.3) ve Kocaeli (% 1.1) olarak gerçekleşmiştir (Günel, 2012: 120). Bu veriler 2018 yılı ile karşılaştırıldığında, Diyarbakır'dan en fazla göç % 17.43 ile İstanbul'a gerçekleşmiştir. İstanbul'u sırasıyla Ankara (% 5.72), Batman (% 5.46), İzmir (% 5.22), Mardin (% 4.92), Şanlıurfa (% 4.23), Mersin (% 3.37), Adana (% 3.25), Antalya (% 3.20), Elazığ (% 3.12) ve Bursa (% 2.32) takip etmiştir. Buna göre Diyarbakır'dan büyükşehirlere doğru gerçekleşen nüfus hareketliliği sürmekle birlikte azalma eğilimine girmiştir. Bunun yerine Diyarbakır'ın komşu illerine gerçekleşen nüfus hareketliliğinde belirgin artışlar olmuştur. Diyarbakır'dan göç etmeyi düşünen nüfusun daha yakındaki şehirleri tercih etmeye başladığı görülmektedir.

Harita 27: Diyarbakır Şehrinde (Sur, Bağlar, Yenişehir, Kayapınar Semt İlçelerinde) İkamet eden Nüfusun Geldikleri İllere Dağılışı (2018).

Harita 28: Diyarbakır Şehri Nüfusuna (Sur, Bağlar, Yenişehir, Kayapınar Semt İlçelerinde) Kayıtlı Olan Nüfusun İkamet Ettiği İllere Dağılışı (2018).

3.3. Nüfusun Yapısı

Herhangi bir yerin nüfus miktarının yanı sıra en az onun kadar nüfus yapısı da önem arz etmektedir. Nüfusun niteliği olarak adlandırılan bu durum nüfusun cinsiyet ve yaş yapısı, bağımlılık oranı, ekonomik ve sosyal yapısı gibi özellikleri kapsamaktadır. Nüfusun yapısal özelliklerinin bilinmesi, ilgili şehrin diğer şehirlerle benzer ve farklı özelliklerinin ortaya konulması, insan kaynağı açısından sahip olduğu potansiyelin değerlendirilmesi bakımından da faydalı olacaktır.

3.3.1. Nüfusun Cinsiyet Yapısı

Tablo 20 ve 21'de Diyarbakır şehir nüfusunun cinsiyete dağılışı verilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında daha fazla olmak kaydıyla 1980 yılına kadar erkek nüfus oranı kadınlardan daha fazla olmuştur. Ancak son yirmi yıl içerisinde kadın ve erkek cinsiyet oranı büyük ölçüde dengelenmiş görülmektedir.

Diyarbakır'da cinsiyet oranı 1927 yılında % 135 iken 2018 yılında % 102 olarak tespit edilmektedir. Her dönem erkek nüfus sayısı kadın nüfus sayısından daha fazla gerçekleşmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında şehir nüfusu daha az olduğu için askeri birliklerdeki erkek nüfus oranı yüksek oranlarda çıkmaktadır. Aradan geçen yaklaşık 90 yılda nüfus 35 kat arttığı için erkek ağırlıklı askeri birliklerdeki nüfusun şehir nüfusu içindeki payı da azalmıştır.

Diyarbakır'daki şehirleşme olgusunun hızlanması, ülkemiz geneline paralel olarak 1950-1960 arası dönemde gerçekleşmeye başlamıştır. İlk başta aile reisinin şehre gelmesiyle başlayan göç, sonraki dönemlerde aile halkının katılımıyla devam etmiştir. Nitekim sonraki dönemlerde erkek nüfus oranı azalma eğilimine girmiştir. 2000-2018 yılları arasındaki dönemde erkek nüfus fazlalığı devam etmekle birlikte kadın nüfusla oranı birbirine oldukça yaklaşmıştır.

Diyarbakır'daki nüfusun cinsiyet yapısının ilçelere dağılımı incelendiğinde, Sur ilçesi dışındaki ilçelerde erkek nüfusu kadın nüfusunda fazla gerçekleşmiştir. Sur ilçesinde ikamet eden toplam 112.306 kişinin 55.871 kişi erkek ve 56.435 kişi kadındır.

Diğer ilçelerde erkek nüfusu kadın nüsundan fazla olmakla birlikte bu fark en fazla Kayapınar ilçesinde gerçekleşmiştir.

Tablo 20: Diyarbakır Şhrinde Nüfusun Cinsiyet Miktarı ve Oranı (1927-2018).

Sayım Yılı	Erkek	Kadın	Toplam	Oranı (%)
1927	17655	13054	30709	135
1935	19563	15311	34874	128
1940	25689	16866	42555	152
1945	23529	17558	41087	134
1950	-	-	45053	-
1955	34609	26615	61224	130
1960	45211	34677	79888	130
1965	57861	44792	102653	129
1970	80799	68767	149566	117
1975	92325	77210	169535	119
1980	123454	112163	235617	110
1985	160710	145230	305940	111
1990	197703	183441	381144	108
2000	277697	268286	545983	104
2007	381697	377765	759462	101
2010	423980	419480	843460	101
2015	509058	499790	1008848	102
2018	540983	528910	1069893	102

Kaynak: TÜİK-ADNKS, 2019.

Tablo 21: Diyarbakır Şhrinde Cinsiyete Göre Nüfusun İlçelere Dağılışı (2018).

İdari Birim	Toplam	Erkek	Kadın
Bağlar	388 387	195 143	193 244
Kayapınar	362 407	185 405	177 002
Sur	112 306	55 871	56 435
Yenişehir	206 793	104 564	102 229
Toplam	1 069 893	540 983	528 910

Kaynak: TÜİK-ADNKS, 2019.

Kayapınar ilçesinde 185.405 erkek nüfusa karşılık 177.002 kadın nüfusu tespit edilmiştir. Bu fark daha sonra sırasıyla Yenişehir ve Bağlar ilçelerinde gerçekleşmiştir. Buradan sosyoekonomik yönden gelişen ilçelerde erkek nüfusun fazlalığı dikkat

çekmektedir. Bu sıralama Diyarbakır'da Kayapınar, Yenişehir, Bağlar ve Sur şeklinde gerçekleşmiştir. Sosyoekonomik bakımdan en alt düzeydeki Sur ilçesinde kadın nüfusu erkek nüfusu geçmiştir. Bu durum erkek nüfusun dışarıya göç etmesiyle ilgili olmalıdır.

3.3.2. Nüfusun Yaş Yapısı

Yeryüzünde herhangi bir yerin nüfusunun yaş gruplarına dağılımını ve zaman içerisindeki gelişimi tespit etmek son derece önemlidir. Zira ülkelerin gelişmişlik düzeyi açısından belirleyici olan en önemli unsurlarından olan nüfusa göre gerekli plan ve yatırımlar yapılmaktadır. Her yaş grubunun ilgi ve ihtiyaçları gerek dar gerekse geniş aralıklı yaş gruplarına göre değiştiğinden ideal bir planlama ve yatırım için nüfusun yaş gruplarına göre dağılımını bilmek gerekmektedir.

0-14 yaş grubunu oluşturan çocuklar için iyi bir eğitim ve sağlıklı beslenme önemli iken iktisaden faal nüfusu meydana getiren 15-64 yaş grubu için yeterli istihdam koşulları gerekmektedir. Yaşlı nüfus olarak adlandırılan 65 yaş ve üstü nüfus için daha çok yeterli sağlık hizmetleri ile sosyal bakım koşulları ön plana çıkmaktadır.

Araştırma sahasında nüfusun yaş gruplarına dağılışı incelendiğinde, en yüksek oranın 0-14 yaş grubunda olduğu görülmektedir. Kaba doğum hızının yüksek ve ülke ortalamasının üzerinde olduğu şehirde bu durumu görmek oldukça doğal karşılanmalıdır. Çünkü nüfus piramidinde genişliğin en fazla olduğu kısım, piramidin en alt kısmı olduğundan doğum oranlarının yüksek olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 22).

1935 ve 2018 yıllarına ait nüfus piramitleri incelendiğinde, gözlemlenen bazı farklılıklara karşın genel olarak benzer özellikler taşıdığı görülmektedir. 1935 yılında 10-14 ve 15-19 yaş gruplarında görülen nüfus azalması 1920 li yıllarda yaşanan İstiklal Savaşı döneminde doğum oranlarının az olmasıyla açıklanabilir. Sonraki yıllarda doğum oranlarında tekrar artışın yaşanması bu durumu açıklamaktadır. Bunun dışında Diyarbakır şehrinin nüfus piramidinin üçgen piramit şeklinde olduğu tespit edilmektedir (Grafik 11 ve 12).

Tablo 22: Nüfusun Yaş Gruplarına Dağılımı (2018).

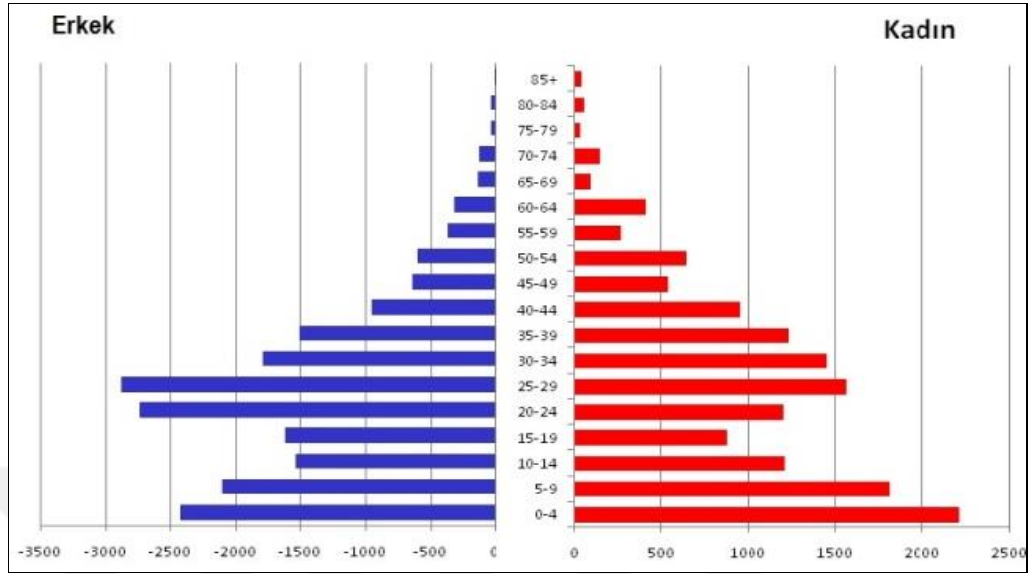
Yaş Grubu	Diyarbakır Nüfusu	Oran (%)	Türkiye Nüfusu	Oran (%)
0-4	129168	12,07	6 484 986	7,90
5-9	115695	10,81	6 358 920	7,75
10-14	105216	9,83	6 340 423	7,73
15-19	101278	9,46	6 424 267	7,83
20-24	96359	9,00	6 547 129	7,98
25-29	100522	9,39	6 276 469	7,65
30-34	89616	8,37	6 333 153	7,72
35-39	82340	7,69	6 576 072	8,01
40-44	63669	5,93	5 846 026	7,12
45-49	51772	4,83	5 310 707	6,47
50-54	39528	3,69	4 701 324	5,73
55-59	30274	2,82	4 172 341	5,08
60-64	21121	1,97	3 445 861	4,20
65-69	16283	1,52	2 612 207	3,18
70-74	11105	1,03	1 856 922	2,26
75-79	7393	0,69	1 262 550	1,53
80-84	4551	0,42	793 736	0,96
85-90	2869	0,26	485 914	0,59
90+	1134	0,10	174 875	0,21

Kaynak: TÜİK, ADNKS, 2019.

2018 yılı nüfus piramidi incelendiğinde de benzer bir durum görülmektedir. Sadece piramidin ortalarından itibaren hafif bir yığılma gözlemlenmektedir. Doğum oranlarında az da olsa azalma görülmekle birlikte ülke ortalamasının üzerinde gerçekleşen doğum oranının şehirleşme olgusuna rağmen günümüzde de devam ettiği görülmektedir. Nitekim araştırma sahasının içerisinde yer aldığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin genel durumu da bu yöndedir.

Diyarbakır şehri, geniş aralıklı yaş gruplarına göre incelendiğinde, nüfusun yaş gruplarına dağılımının fazla değişmediği daha net görülmektedir. 1935 yılında % 33 oranındaki 0-14 yaş grubu çocuk nüfusu, aradan geçen 83 seneye rağmen 2018 yılında da % 33 oranını korumaktadır. Burada tespit edebildiğimiz değişim sadece 15-64 yaş grubundan % 2 oranında bir nüfusun 65 yaş üstü nüfusa dâhil olduğudur. 1935 yılında % 65 olan 15-64 yaş grubu, 2018 yılında % 63 e gerilerken 1935 yılında % 2 olan 65 yaş ve üstü nüfus % 4'e yükselmiştir (Grafik 13). Yani Diyarbakır şehrinin nüfus yapısında az da olsa yaşlı nüfusun artışı görülmektedir.

Grafik 11: Diyarbakır Şehrinin Nüfus Piramidi (1935).

Kaynak: TÜİK, 2019.

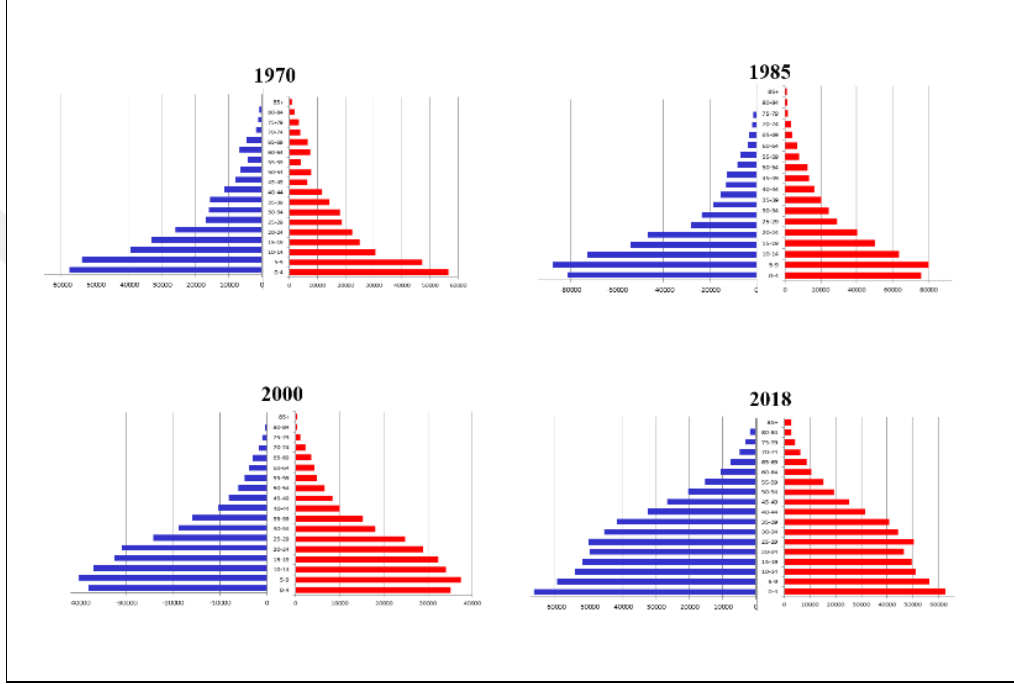
Diyarbakır şehrinin nüfus piramidi gelişmekte olan ülkeleri temsil eden Brezilya nüfus piramidine benzemektedir. Komşu illerde de aynı durum gözlenirken ülkemiz için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Çünkü ülkemiz gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasında geçiş özelliği gösterdiğinden piramidin taban kısmı iyice daralmıştır. Bu yönüyle araştırma sahası ve çevresinin ülkemizin nüfus yapısından farklı özelliklere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Araştırma sahasında bazı dönemler istisna olmakla birlikte erkek nüfus oranının kadınlardan her zaman fazla olması dikkat çekmektedir. Özellikle İstiklal Savaşı sonrası dönem ile İkinci Dünya Savaşı arasında erkek nüfustaki fazlalık daha da belirginleşmektedir. Şehirde eskiden beri 7. Kolordu Komutanlığı başta olmak üzere çeşitli askerî birliklerin olması ve olağanüstü dönemlerde asker sayısının artmasına bağlı olarak erkek nüfusta ciddi bir artış görülmektedir. 2000 yılına kadar azalmakla birlikte erkek nüfustaki belirgin fark devam etmiştir. Bu dönemdeki erkek nüfus fazlalığı, askerî merkez olmanın yanında bölgenin idari merkezi olması sebebiyle dışardan ve çevre yerleşim birimlerinden aldığı göçle açıklanabilmektedir.

1970, 1985, 2000 ve 2018 yıllarına ait şehrin nüfus piramitlerinin taban kısmı günümüze doğru az da olsa daralmıştır. Buna göre 1970 yılında tam üçgen şeklinde olan

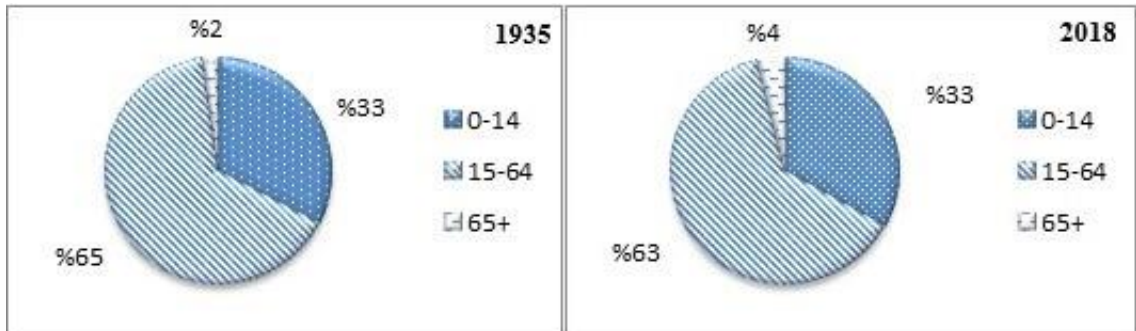
nüfus piramidi 1985 ve 2000 yıllarında 0-4 yaş grubunda bir daralma yaşamıştır. 2018 yılında ise, taban geniş olmakla birlikte piramidin orta ve üst kısımlarının genişlediği görülmektedir. Böylece doğum ve ölüm oranlarında şehirleşmenin etkisiyle az da olsa bir düşüş ayırt edilmektedir (Grafik 12).

Grafik 12: Diyarbakır Şehrinin Nüfus Piramidi (1970-1985-2000-2018).

Kaynak: TÜİK, 2019.

Grafik 13: Diyarbakır Nüfusunun Geniş Aralıklı Yaş Gruplarına Dağılımı (1935-2018).

Kaynak: TÜİK, 2019.

1970 yılında şehrin nüfus piramidi tam üçgen olmakla birlikte Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'na denk gelen yaş gruplarında belirgin bir daralma görülür. Birinci Dünya Savaşı yıllarında erkek nüfusun çok sayıda cephede savaşması, salgın hastalıklar ve kıtlık

nedeniyle nüfus artış miktarı ve oranlarında bir azalma meydana gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında fiili savaş hali olmamakla birlikte yaklaşık 4 yıl seferberlik nedeniyle erkek nüfus askerlik görevini yerine getirmiştir. Yine bu dönemde de kıtlık ve çeşitli hastalıklar nedeniyle nüfus artış oranları olumsuz yönde etkilenmiştir.

1985 yılına gelindiğinde nüfus piramidinin üst kısmında bulunan iki noktadaki daralmalar kaybolmakla birlikte piramidin taban kısmında az da olsa bir daralma gözlenmektedir. Bu dönemde şehirleşme ve ülkede uygulanan kalkınma projelerinin olumlu etkileri sonucu doğum oranlarının azalma eğilimine geçtiği söylenebilir.

2000 yılında ise 1970 ve 1985 yıllarına göre 40 yaş altı nüfusta bir artış ayırt edilmektedir. İlgili dönemde refah seviyesinin eskiye oranla iyileşmesi nedeniyle ölüm oranları azalmış, doğum oranları belli bir düzeyde seyretmiştir. Ancak 1990 yılından sonra kır kesimlerden şehre gelen büyük miktarda nüfusla birlikte 1985 yılında başlayan doğum oranlarının azalması devam etmemiştir. Şehre yeni gelen nüfusun doğum oranları yüksek oranlarda gerçekleşmiştir. 2018 yılında piramidin tümünde genişleme görülmektedir. Bu pramitte özellikle erkek nüfus miktarı kadın nüfus miktarından yüksek görülmektedir. Bu fark 8 bin civarındadır. Bu farkın şehirdeki 7. Kolordu ve 8. Ana Jet Üs Komutanlığı'nda görevli askeri personelden kaynakladığını belirtmek mümkündür.

3.3.3. Nüfusun Bağımlılık Oranı

Geniş aralıklı nüfus verilerinden elde edilen önemli bir veri de bağımlılık oranlarıdır. İnceleme sahasında 0-14 yaş nüfusunun fazlalığı nedeniyle bağımlılık oranı oldukça yüksektir. 1935 yılında % 53 olan toplam bağımlılık oranı 2018 yılında % 62,4 olarak gerçekleşmiştir. 1935 yılında Türkiye ortalamasına yakın bir bağımlılık oranına sahip olan şehir, artış kaydederek ülke ortalamasının çok üstünde bir değere ulaşmıştır. Bu durum şehir nüfusunun artmasına rağmen şehirlileşme olgusunun yeterince gelişmediğini ve kır yaşam tarzının şehir yerleşmesinde devam ettiğini göstermektedir. Özellikle gecekondü yerleşmelerinin yoğun bulunduğu Sur ve Bağlar ilçelerinde bu durum daha fazla görülmektedir (Tablo 23).

Tablo 23: Diyarbakır ve Türkiye Ortanca Yaş ve Bağımlılık Tablosu (2018).

Ortanca Yaş ve Bağımlılık Durumları	Türkiye	Diyarbakır
Ortanca Yaş	32,0	23,2
Yaşlı Bağımlılık Oranı (65+ Yaş)	12,9	7,5
Genç Bağımlılık Oranı (0-14 Yaş)	34,7	54,9
Toplam Yaş Bağımlılık Oranı	47,6	62,4

Kaynak: TÜİK, Diyarbakır Valiliği Karacadağ Kalkınma Ajansı.

3.3.4. Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılışı

Şehir yerleşmesinde farklı ekonomik faaliyetlerin belirginleşmesi ve gelişmesi, şehirleşme süreçleri ve şehrin sosyoekonomik yapısı hakkında önemli veriler ve bilgiler sağlamaktadır. Diyarbakır şehrinin çalışan nüfus yapısını incelemek şüphesiz bu konuda önemli fikirler vermektedir.

Diyarbakır'da 1990 yılında çalışan nüfusun sektörlere dağılımı incelendiğinde, % 67,6 oranıyla sanayi sektöründe çalışanların en fazla paya sahip olduğu dikkati çekmektedir. Daha sonra bunu, % 24,6 oranıyla hizmet sektöründe çalışanlar ve % 7,6 oranıyla da tarım sektöründe çalışanlar takip etmektedir. Bu duruma göre, 1990 yılında Diyarbakır'da sanayi sektörünün şehirde hâkim sektör olduğunu söylemek mümkündür. Sanayi sektöründe % 98,4 oranında erkekler ve % 1,6 oranında kadınlar çalışmaktadır. Hizmet sektöründe % 80,1 oranında erkekler ve % 19,9 oranında da kadınlar istihdam edilmektedir. Hizmet sektöründe kadın oranının sanayi sektörüne göre arttığı dikkati çekmektedir. Tarım sektöründe ise % 78,5 oranında erkekler ve % 21,5 oranında kadınlar çalışmaktadır. Tarım sektöründe kadın çalışan oranının yüksekliği, ülkemizde ve Diyarbakır'da tarım işletmelerinin genellikle aile işletmesi şeklinde yapılanmasından ileri gelmektedir.

Genel olarak çalışan nüfusa baktığımızda erkek çalışan oranının kadın çalışan oranından çok daha fazla olduğunu görmek mümkündür. 1990 yılında çalışan nüfusun % 96'sı erkek iken 2000 yılında çalışan nüfusun % 95,7 si erkek olmuştur. Kadın çalışan nüfus ise sırasıyla % 4 ve % 4,3 olmuştur. 1990 yılında 381144 olan şehir nüfusunun % 12,4'ü çalışırken 2000 yılında bu oran daha da düşerek % 9,7'ye inmiştir. Diyarbakır'da

çalışan nüfusun düşük olmasının başlıca nedeni, şehirde % 70'lere varan bağımlılık oranının yanında çalışan kadın sayısının neredeyse yok denecek kadar az olmasıdır (Tablo 24).

1990-2000 arasına tekabül eden 10 yıllık dönemde şehirleşme sürecine göre çalışan nüfus oranının artması beklenirken Diyarbakır'da ters yönde bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Bu durumun en önemli nedeni ilgili dönemde Diyarbakır ve çevresinde bulunan kır yerleşim birimlerinden Diyarbakır'a doğru yaşanan olağanüstü göç olgusudur. Kır yerleşmelerinden şehir merkezine gelen ve nüfusu neredeyse ikiye katlayan bu nüfus kitlesi, eğitim oranının düşük olması ve şehirde icra edeceği herhangi bir mesleğe sahip olmaması nedeniyle toplam nüfus büyük oranda artarken çalışan nüfus aynı oranda artmamıştır. Buna bir de kırdan göçle gelen nüfustaki bağımlılık oranının daha fazla olması eklenirse ortaya çıkan olumsuz tablo daha iyi anlaşılır.

Tablo 24: Diyarbakır Şehrinde Çalışan Nüfusun Sektörlere Dağılımı (1990-2000).

Yıllar	Cinsiyet	Tarım	%	Sanayi	%	Hizmet	%	Toplam	%
1990	Erkek	2845	6,2	31486	69,3	11081	24,4	45412	96
	Kadın	779	41,6	514	27,4	577	30,8	1870	4
	Toplam	3624	7,6	32000	67,6	11658	24,6	47282	100
2000	Erkek	1969	3,8	35361	69,2	13824	27	51154	95,7
	Kadın	364	16,1	854	37,7	1047	46,2	2265	4,3
	Toplam	2333	4,4	36215	67,8	14871	27,8	53419	100

Kaynak: DİE,1990-2000, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri.

2000 yılında faaliyet koluna göre çalışan nüfus miktarında en yüksek payı % 40,1 oranında tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar alırken ikinci sırada % 16,4 oranıyla hizmet işlerinde çalışanlar, % 15,5 oranında ilmî ve teknik elemanlar, daha sonra ise % 12,1 oranıyla idari personel, % 11,2 oranıyla ticaret ve satış personel gelmektedir (Tablo 25).

Tarım dışı üretim faaliyetlerinde en yüksek payı yapı kalfası, dülgere ve diğer inşaat işlerinde çalışanlar alırken ikinci sırayı ulaştırma makineleri kullanıcıları almaktadır. Görüldüğü üzere % 40'luk oran Diyarbakır'da fabrika sayısının çok

olmasından ileri gelmemektedir. Daha çok bu gruba giren inşaat işleri ile ulaştırma makineleri kullanıcıları (şoför) bu oranda büyük paya sahiptir.

Tablo 25: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Faaliyet Kollarına Dağılımı (2000).

Faaliyet Kolu (Meslekler)	Kişi	%
İlmi ve Teknik Elemanlar	13977	15,5
Müteşebbisler, Direktörler ve Üst Kademe Yöneticiler	1648	1,8
İdari Personel	10950	12,1
Ticaret ve Satış Personeli	10087	11,2
Hizmet İşlerinde Çalışanlar	14871	16,4
Tarım, Orman vb İşlerde Çalışanlar	2333	2,6
Tarım Dışı Üretim Faaliyetinde Çalışanlar	36215	40,1
Bilinmeyen	245	0,3
Toplam	90326	100

Kaynak: DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle bölümü ve çevresinin en büyük yerleşim birimi olan Diyarbakır'da üretim sektörünün fazla olması beklenen bir durumdur. Hizmet sektöründe güvenlik ve koruyucu hizmet personeli, ilmî ve teknik elemanlarda ise öğretmenler ve öğretim görevlileri en yüksek paya sahiptir. O dönemde Olağanüstü Hal Bölgesi'nde yer alan Diyarbakır'da güvenlik görevlilerindeki bu oran, normal karşılanmaktadır.

Diyarbakır şehrinde tarım sektörünün önemi zamanla azalma göstermiştir. Şehirleşme süreciyle birlikte 1990 yılında % 7,6 olan tarım sektörü, 2000 yılına geldiğinde % 4,4'e düşmüştür. Çalışma hayatına yeni başlayan nüfusun tarım dışı sektörlere yönelmesi, bu duruma neden olmaktadır.

1990 ve 2000 yılı verilerine göre Diyarbakır'da sanayi sektöründe çalışan nüfus oranının (% 67) yüksek olduğu dikkati çekmektedir (Tablo 24). Bu yüksek oran içinde inşaat ve madencilik sektörlerinin varlığı, şehir nüfusunun ilgili dönemde günümüze göre daha az olması gibi nedenlerle bu oranın yüksek çıktığı tahmin edilmektedir. Keza 2000 yılında 545.000 civarındaki şehir nüfusu içinde 90.000 kişi çalışıyor görüldüğünden dolayı da kayıtdışı istihdam ve işsizlik yüksek boyutlarda gerçekleşmiştir (Meşeli, 2005: 609). Ancak şehirde yapılan saha çalışmalara göre günümüzde bunun oranı daha düşük

değerdedir. Çünkü Diyarbakır şehrinin bir sanayi şehrinde ziyade bir ticaret-hizmet şehrinin özelliklerini taşıdığı gözlenmektedir.

2018 yılı itibariyle Diyarbakır ilinde çalışan nüfusun yaklaşık % 60'ı hizmet sektöründe, % 25'i sanayi sektöründe ve % 15'i tarım sektöründe çalışmaktadır. Diyarbakır şehrinde ise, çalışan nüfusun % 80'i hizmet sektöründe, % 17'si sanayi sektöründe ve % 3'ü ise tarım sektöründe çalışmaktadır. Aradan geçen yaklaşık 20 yıllık sürede Diyarbakır nüfusunun birkaç kat artması, 1980 yılı öncesinde faaliyette olan kamuya ait sanayi tesislerinin bir kısmının özelleştirilmesi ve daha sonra kapanması, şehirde hizmet sektörünün gelişmesi ve meslek çeşitliliğinin artması değerlendirildiğinde, Diyarbakır şehrinde sanayi sektöründe düşüş yaşanırken, hizmet sektöründe önemli artışlar görülmüştür. Çalışma sahasında Hevsel Bahçeleri, Bağıvar (Dicle) ve Çarıklı (Karpuzlu) mahallelerinin şehirle mekân olarak bütünleşmesi, tarımda çalışan nüfus sayısını da artırmıştır.

Önümüzdeki yıllarda Diyarbakır'da ticaret faaliyetlerinin artmasına ve ülke çapında dağıtım ve ticaret yapan firmaların bölge bayilik ve temsilciliklerinin Diyarbakır'da açılmasına bağlı olarak hizmet sektörünün faal nüfus içerisindeki toplam payının daha fazla olacağı düşünülmektedir. Diyarbakır, Dicle bölümü ve yakın çevresi için idarî bir merkez olduğundan idareci ve üst kademe yönetici ile ticaretle uğraşan nüfusta artış olacağı ön görülmektedir. Keza Diyarbakır'da Büyük Organize Sanayi Bölgeleri'nin kurulması ve sanayi tesislerinin sayısının artmasıyla birlikte bu alanda da hissedilen önemli boşluğu kısmen doldurulacağı beklenmektedir.

3.3.5. Nüfusun Eğitim Durumu

Toplumun niteliğini belirleyen önemli unsurlardan biri de hiç şüphesiz eğitimidir. Bu bağlamda okuma yazma oranı ile eğitim düzeyine göre nüfusun dağılımı incelendiğinde, bu konuda genel bir fikir vermektedir. Diyarbakır şehrinde bu oran, il genelinden yüksek ancak ülke düzeyinin altında bulunmaktadır.

1927'de genel okuryazarlık oranının erkeklerde % 5,86, kadınlarda ise % 1,03 seviyesinde; Türkiye ortalamasında ise erkeklerde % 13, kadınlarda % 4 seviyesinde olduğu görülmektedir. Diyarbakır ilinin okuryazarlık oranı sonuçları, Güneydoğu

Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde kız çocuklarının yaygın eğitim sürecine katılamadıkları gerçeğini yansıtmaktadır. Kadınların okuryazarlık oranlarının kız çocuklarının eğitime katılımına bağlı olarak şehir merkezinde artış gösterdiği gözlemlenmektedir (Demirtaş, 2008: 65-66).

Diyarbakır'da okur-yazarlık oranının düşük olmasının sebepleri İsmet İnönü tarafından hazırlanan 1935 tarihli Şark Raporu'nda değerlendirilmiştir. Bu rapora göre; bölgede Türkçe kullanımının azlığı, vilayet bütçesinin sınırlı olması ve mali disiplinden taviz verilmemesinden dolayı okullaşma seviyesi ve öğretmen istihdamındaki yetersizlik öne çıkan nedenler olarak sıralanmıştır. Diyarbakır ve diğer Güneydoğu vilayetlerinde okullaşma sorununun aşılması için 1928'den itibaren İl Özel İdaresi'nden Maarif tahsisatının artırılması konusu gündeme gelmiştir. Maarife yapılan tahsisat, Dünya Ekonomik Buhranı döneminde bile devam etmiştir (Demirtaş, 2008: 65-69).

Tablo 26 incelendiğinde, Diyarbakır şehrindeki okuryazarlık oranı, 1935 yılında artış göstererek erkeklerde % 27,6 seviyesine, kadınlarda % 11,2 seviyesine gelmiştir. 1945 yılında ise bu oran erkeklerde % 77,56, kadınlarda ise % 45 seviyelerine ulaşmıştır. Bu sonuçlarda görüldüğü gibi kısa zaman içerisinde okuryazar oranında önemli miktarlarda artış gözlemlenmiştir. Bu oranın yükselmesinde hazırlanan raporların ve yapılan yazışmaların etkisi olmuştur.

Tablo 26: Diyarbakır Şehir Nüfusunun Okuma Yazma Bilme Durumu (1927-2018).

Diyarbakır Şehri	Okuma Yazma Bilen			Okuma Yazma Bilmeyen		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
1927*	4046	936	4982	45758	46463	92221
1935	6456	1660	8116	13308	13152	26460
1945	10866	9441	20307	3169	11522	14691
1990	136761	81891	218652	26132	69075	95207
2000	207104	147222	354326	24460	78535	102995
2017	440000	394836	834836	8109	48585	56694

*Diyarbakır Merkez İlçesi (Köyler Dâhil)

Kaynak: İstatistik Umum (Genel) Müdürlüğü ve TÜİK.

Bu kapsamda vilayette çeşitli okullar açılmaya başlanmış, Türk Ocakları, Halkevleri, Millet Mektepleri, Akşam Mektepleri ve Köy Okuma Odaları gibi yaygın eğitim kurumları açılmıştır. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen Diyarbakır'ın okuryazarlık durumu diğer şehirlere göre daha gerilerde kalmıştır. Aradan geçen uzun zamana rağmen aynı durum bugün için de geçerli olmaktadır. Gerek okuryazarlık oranı gerekse okullaşma oranları bakımından Diyarbakır şehri, sosyo-ekonomik nedenlerden dolayı alt sıralarda yer almaktadır.

Şehirde okuryazarlık oranı 1990 yılında % 69,7 iken 2000 yılında % 77,5'e ve 2017 yılında ise % 93,7'ye yükselmiştir (Tablo 27, 28, 29). İl genelinde ise 1990 yılında % 56,2 olan okuryazarlık oranı, 2000 yılında % 69,5 olarak tespit edilmiştir. Aynı dönemde Türkiye'de okuryazarlık oranı 1990 yılında % 80,4 iken 2000 yılında % 87,4 olmuştur. Burada dikkati çeken önemli bir husus da okuryazarlık oranının cinsiyete göre dağılışıdır. Yani kadınlarda oldukça düşük olmasıdır. Nitekim 1990 yılında okuma yazma bilmeyen nüfusun % 72,6'sı, 2000 yılında % 76,2'si ve 2017 yılında ise % 85,7'sini kadınlar oluşturmuştur. Bu verilere göre, şehirde genel okuryazarlık oranında yükselme yaşanırken, cinsiyet bağlamında erkek okuryazarlık oranının daha hızlı arttığı, buna karşılık kadın okuryazarlık oranının ise daha düşük artış gösterdiği sonucuna varılmaktadır. Eğitim kademelerinin tümünde erkek nüfusun kadın nüfusu neredeyse ikiye katladığı görülmektedir (Tablo 27 ve Grafik 14).

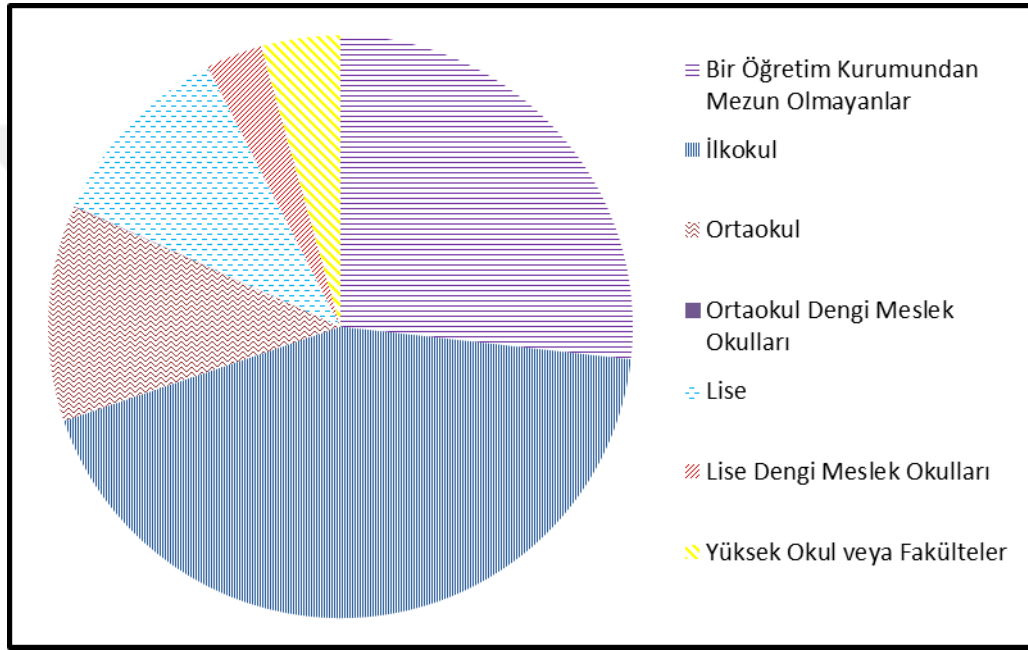
Tablo 27: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Okur-Yazarlık Durumu, Bitirilen Son Öğretim Kurumu ve Cinsiyete Dağılımı (1990).

Eğitim Durumu	Toplam	%	Erkek	%	Kadın	%
Okuma Yazma Bilmeyenler	95210	30,3	26133	27,4	69077	72,6
Okuma Yazma Bilenler	218652	69,7	136761	62,5	81891	37,5
Okul Bitirenler Toplamı	160100	51,0	104950	65,6	55150	34,4
Bir Öğretim Kurumundan Mezun Olmayanlar	58552	18,7	31811	54,3	26741	45,7
İlkokul	93967	29,9	58873	62,7	35094	37,3
Ortaokul	26182	8,3	18366	70,1	7816	29,9
Ortaokul Dengi Meslek Okulları	80	0,0	49	61,3	31	38,8
Lise	23383	7,5	15875	67,9	7508	32,1
Lise Dengi Meslek Okulları	6846	2,2	4661	68,1	2185	31,9
Yüksek Okul veya Fakülteler	9594	3,1	7090	73,9	2504	26,1
6 ve Daha Yukarıdaki Toplam Nüfus	313862		162894		150968	

Kaynak: DİE.

Diyarbakır'da nüfusun eğitim durumunda dikkati çeken önemli bir ayrıntı da okuryazar olup herhangi bir eğitim kurumundan mezun olmayan nüfusun fazlalığıdır. Bunun oranı, 1990 yılında % 18,7 iken 2000 yılında % 29,4'e çıkmış ve 2017 yılında da % 18,5'e inmiştir. 1990'dan 2000 yılına ve hatta 2017'ye gelindiğinde eğitim düzeyinde olumlu gelişmenin sınırlı olmasında özellikle kırdan şehre yoğun göçlerin rolü vardır.

Grafik 14: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Okur-Yazarlık durumu, Bitirilen Son Öğretim Kurumu ve Cinsiyete Dağılımı (1990).

Şehirleşme sürecinin doğal seyrinde yaşanan bu durum, gerçekten Diyarbakır şehrinin 1990'lı yıllar boyunca kır kesimden eğitim düzeyi oldukça düşük çok yoğun göç almasıyla ilgilidir. Bu dönemde şehir nüfusu neredeyse ikiye katlanmıştır. Dolayısıyla şehrin bu nüfusu tolere etmesi uzun süre almıştır. Nitekim 2000 yılından sonra normal seyrine dönen şehirleşme süreci nedeniyle 2017 yılına gelindiğinde bu oran 18,5'e gerilemiştir. Muhtemelen bundan sonra da gerilemeye devam edecektir.

Diğer yandan okuryazarlık oranının cinsiyete göre farklılaşma durumu, 2000 yılı genel nüfus sayımı sonuçlarına göre de şu şekilde gerçekleşmiştir: Diyarbakır şehrinde toplamda % 77,5 olan okuma yazma oranı, erkeklerde % 89,4 iken kadınlarda % 65,2'dir. Bu durumda kadınlarda eğitime fazla önem verilmemekle birlikte erkeklerin okul dışında, örneğin askerlik dönemi gibi farklı okuma yazma imkânlarından faydalanmaları, erkek

okuryazarlık oranının kadınlardan daha yüksek çıkmasının nedenleri arasında yer almaktadır (Tablo 28 ve Grafik 15).

Tablo 28: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Okur-Yazarlık Durumu, Bitirilen Son Öğretim Kurumu ve Cinsiyete Dağılımı (2000).

Eğitim Durumu	Toplam	%	Erkek	%	Kadın	%
Okuma Yazma Bilmeyenler	103039	22,5	24466	10,6	78573	34,8
Okuma Yazma Bilenler	354327	77,5	207104	89,4	147222	65,2
Okul Bitirenler Toplamı	219866	48,1	137944	59,6	81921	36,3
Bir Öğretim Kurumundan Mezun Olmayanlar	134461	29,4	69160	29,9	65301	28,9
İlkokul	99459	21,7	56317	24,3	43142	19,1
İlköğretim	12769	2,8	7658	3,3	5111	2,3
Ortaokul	26633	5,8	18946	8,2	7687	3,4
Ortaokul Dengi Meslek Okulları	699	0,2	535	0,2	164	0,1
Lise	49721	10,9	33214	14,3	16507	7,3
Lise Dengi Meslek Okulları	10157	2,2	7170	3,1	2987	1,3
Yüksek Okul veya Fakülteler	20427	4,5	14104	6,1	6323	2,8
6 ve Daha Yukarıdaki Toplam Nüfus	457365		231570		225795	

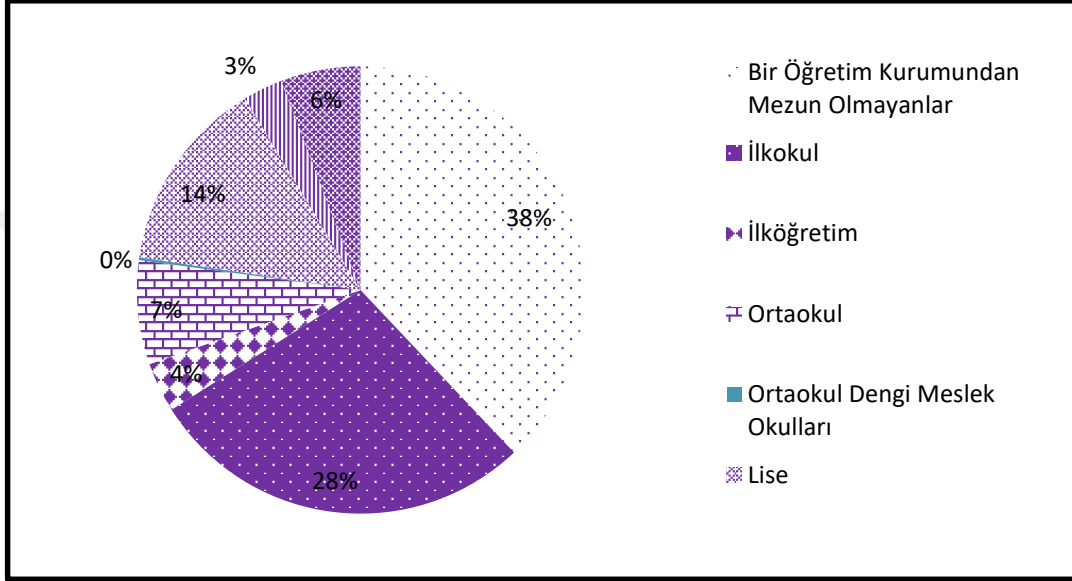
Kaynak: DİE.

Eğitim düzeyini sadece okuryazarlık oranlarına göre değerlendirmek yeterli olmadığından bu konuda bitirilen eğitim kademesi daha belirleyici olmaktadır. 2017 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçlarına göre Diyarbakır şehrinde 6 yaşından büyük toplam 894774 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun eğitim kademelerine dağılımında en yüksek oran % 23,7 ile ilkokul mezunları olurken ikinci sırada % 18,5 ile okuma yazma bilen ancak herhangi bir okul bitirmeyen grup gelmektedir. Üçüncü sırada ise % 15,4 ile lise ve dengi meslek okulu, % 13,0 ile ilköğretim mezunları yer almaktadır. Yükseköğretim mezunları % 11,2 oranına sahip olan Diyarbakır şehrinde % 1,0 ve % 0,2 oranlarıyla yüksek lisans ve doktora mezunlarını dâhil ettiğimizde yükseköğrenim mezunları % 12,4 oranına yükselmektedir (Tablo 29 ve Grafik 16).

Eğitim kademelerinde bitirilen okul düzeyinde 1990-2000 yılları arasında gerileme görülmeyle birlikte 2000 yılından günümüze doğru olumlu bir gidişat göze çarpmaktadır. Bu durumun önümüzdeki yıllarda daha da iyiye gideceği öngörülmektedir.

Eğitimin kır kesim de dâhil olarak her alana yayılmasının yanı sıra zorunlu eğitimin 12 yıla çıkarılmasıyla nüfusun eğitim seviyesi artmaktadır.

Grafik 15: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Okur-Yazarlık Durumu, Bitirilen Son Öğretim Kurumu ve Cinsiyete Dağılımı (2000).

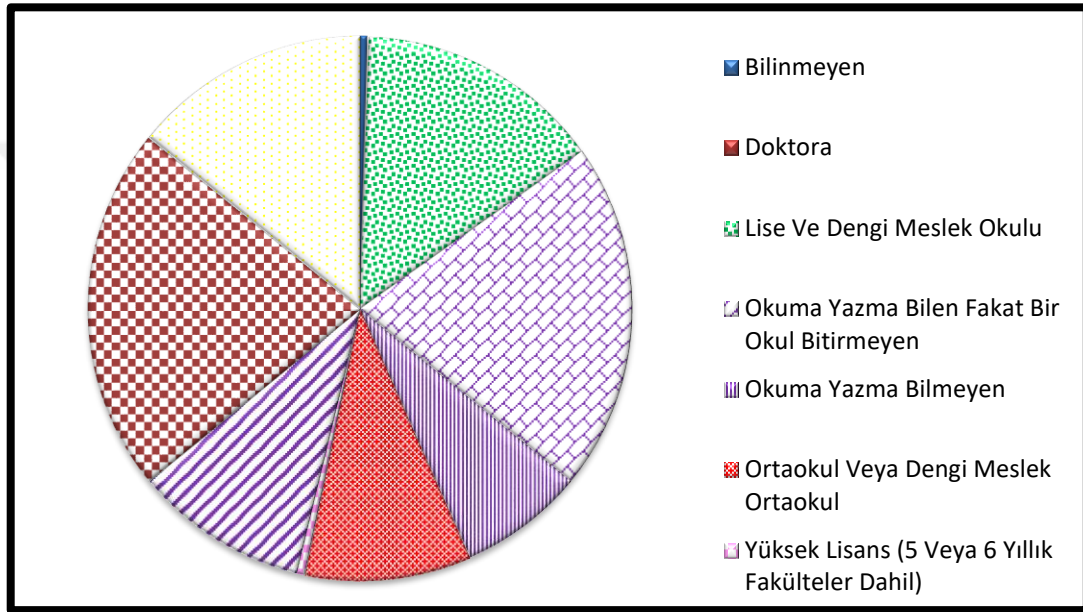
Tablo 29: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Okuryazarlık Durumu, Bitirilen Son Öğretim Kurumu ve Cinsiyete Dağılımı (2017).

Eğitim Durumu	Toplam	%	Erkek	%	Kadın	%
Bilinmeyen	3244	0,4	1443	44,5	1801	55,5
Doktora	1660	0,2	1216	73,2	444	26,8
Lise Ve Dengi Meslek Okulu	138345	15,4	81253	58,7	57092	41,3
Okuma Yazma Bilen Fakat Bir Okul Bitirmeyen	165706	18,5	65919	39,8	99787	60,2
Okuma Yazma Bilmeyen	56694	6,3	8109	14,3	48585	85,7
Ortaokul Veya Dengi Meslek Ortaokul	91660	10,3	52991	57,8	38669	42,2
Yüksek Lisans (5 veya 6 Yıllık Fakülteler Dâhil)	8554	1,0	5725	66,9	2829	33,1
Yüksekokul Veya Fakülte	100449	11,2	57426	57,1	43023	42,9
İlkokul	212623	23,7	104193	49,0	108430	51,0
İlköğretim	115839	13,0	71277	61,5	44562	38,5
Toplam	894774	100	449552	50,2	445222	49,8

Kaynak: TÜİK, 2018.

Eğitim durumunun semt ve mahallelere dağılımlarına bakıldığında, sosyo-ekonomik gelişmişliğe paralel olarak dağılımların ortaya çıktığı görülmektedir. Şehrin özellikle 2000 yılından sonra gelişen Yenişehir ve Kayapınar merkez ilçelerinde eğitim düzeyi genellikle yüksek, Sur ve Bağlar ilçesinin büyük bir kesiminde ise eğitim düzeyi düşük olarak karşımıza çıkmaktadır.

Grafik 16: Diyarbakır Şehrinde Nüfusun Okuryazarlık Durumu, Bitirilen Son Öğretim Kurumu ve Cinsiyete Dağılımı (2017).

Şehirde gelir durumunun dağılımlarını genellikle eğitim durumunun dağılımlarını da etkilemektedir. Nitekim eğitilmiş ve yüksek gelirli nüfus özellikle Kayapınar ilçesinin Diclekent ve Bağlar ilçesinin Bağcılar semtlerini mesken olarak seçmektedir. Tarihi Suriçi, Benusen, Şehitlik, Bağlar, Seyrantepe, Huzurevleri gibi semt ve mahallelerini sosyoekonomik olarak zayıf ve bağımlılık oranı yüksek aileler tercih etmektedir. Bu sahalarda adeta Diyarbakır şehrinin gecekondu bölgeleri olarak kabul edilebilir.

3.3.6. Hanehalkı Büyüklüğü

Nüfus yapısıyla ilgili önemli bir gösterge de hanehalkı büyüklüğüdür. Şehirde günümüze doğru ortalama hanehalkı büyüklüğünde düşüş gözlemlenirken birlikte bu oran her zaman Türkiye ortalamasının üzerinde bulunmuştur. Şehirde 1990 yılında 6,4 olan ortalama hanehalkı büyüklüğü 2000 yılında 5,8'e ve 2017 yılında ise 4,85'e gerilemiştir

(Tablo 30). Aynı dönemde il genelinde sırasıyla 7,1 ve 6,6 değerinde hanehalkı büyüklüğü tespit edilmiştir. Şehirleşme olgusuna bağlı olarak çocuk sayısının kısmen de olsa azalma göstermesi şehir merkezindeki hane büyüklüğünün il genelinden daha düşük olmasına neden olmuştur. 2017 yılında Türkiye ortalama hanehalkı büyüklüğü 3,4 olarak ölçülmüştür. Bu veri 2012 yılında 3,7 düzeyindeydi.

Ortalama hanehalkı büyüklüğünün Diyarbakır şehri merkez ilçelerine dağılımı incelendiğinde, en yüksek oranın Sur ilçesinde, ikinci sırada Bağlar ilçesinin, son sırada ise Yenişehir ilçesinin bulunduğu görülmektedir.

Tablo 30: Diyarbakır Şehrinde Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü (2017).

Yerleşim Birimi	Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü
Bağlar	4,89
Kayapınar	4,77
Sur	5,21
Yenişehir	4,54
Diyarbakır BB	4,85

Kaynak: TÜİK, 2018.

Sur ve Bağlar ilçelerinde ortalama hanehalkı büyüklüğünün daha fazla olması, kır kesimden şehre göç eden nüfusun buraları tercih etmesinin yanında geleneksel aile yapısının devam etmesiyle açıklanabilir. Yenişehir ve Kayapınar ilçelerinde ise nispeten şehirli, eğitimli ve ekonomik açıdan yüksek gelire sahip nüfusun toplanmasından dolayı hanehalkı büyüklüğü bu ilçelerde daha düşük olmaktadır. Başka bir ifadeyle çekirdek aile tipi daha çok Kayapınar ve Yenişehir ilçelerimizde görülmektedir.

Şiddetle Mücadele Vakfı tarafından 2016 yılında yapılan *Göç Araştırması Raporu*'na göre, Diyarbakır'da yaşayan hanelerin % 31,1'i en az iki çocuk sahibi iken % 33,2'si üç-dört çocuk, % 35,8'i beş ve daha fazla çocuk sahibi olmuştur. Buna göre, Diyarbakır'da doğurganlık ve hane başına düşen çocuk sayısının Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Aynı araştırmaya göre, ailelerin % 86,2'si tek başına yaşarken % 13,8'inde birden çok aile birlikte yaşamaktadır. Bu durum sağlık, barınma, sosyal ve ekonomik birçok sorunu da beraberinde getirmektedir.

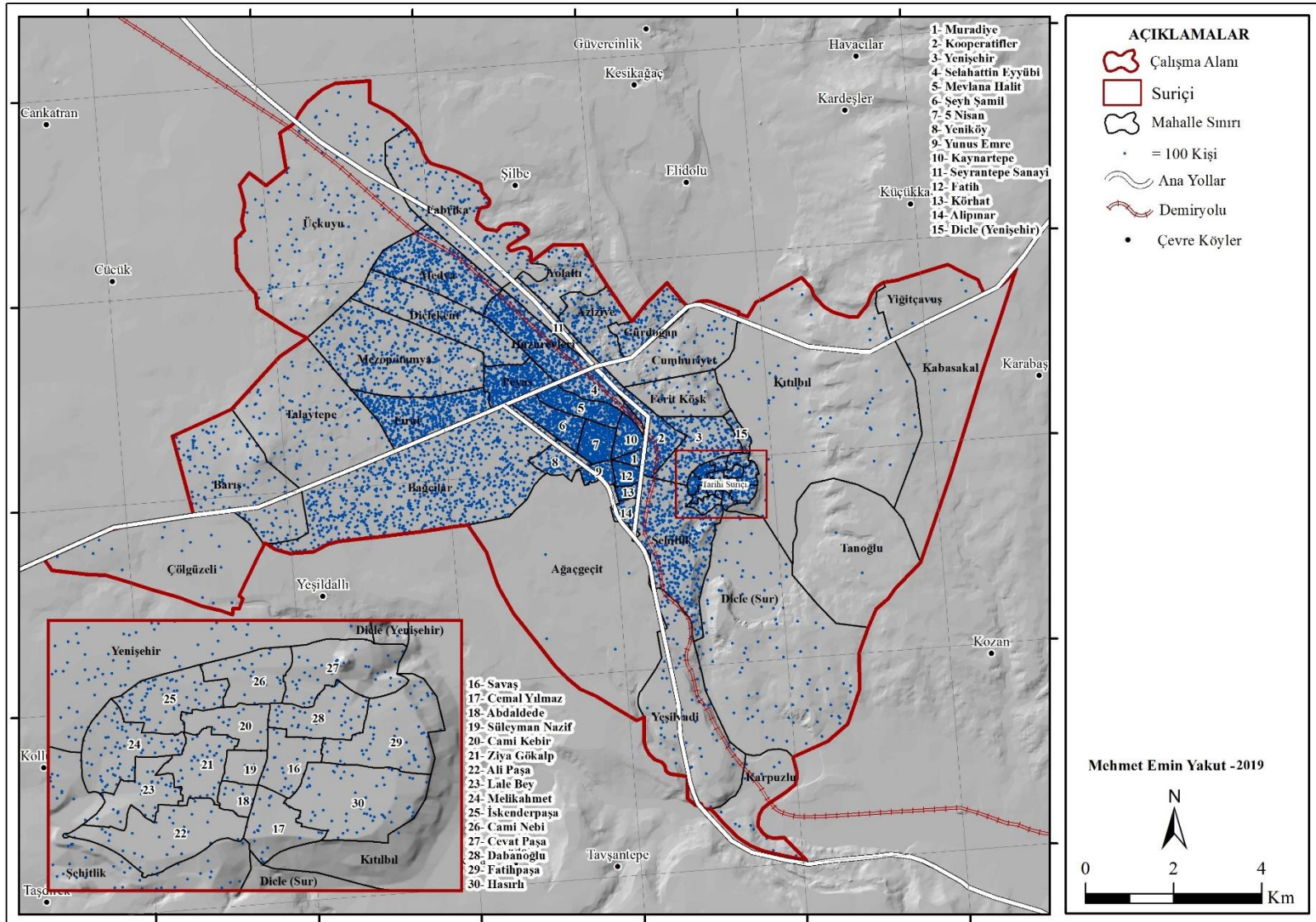
3.4. Nüfusun Mahallelere Dağılışı ve Yoğunluğu

Büyük nüfus kitlelerini içinde barındıran şehir yerleşmelerinde genellikle çeşitli nedenlerden dolayı nüfus homojen olarak dağılmamaktadır. Diyarbakır şehrinde de durum bundan farklı değildir. 2018 yılı ADNKS verilerine göre, şehrin 56 mahallesinde toplam 950.434 kişi mevcuttur. Bazı mahallelerde 1000 kişinin altında nüfus yaşarken (Tanoğlu Mah. 234 kişi), bazı mahallelerde ise 100.000'in üzerinde nüfus yaşamaktadır (Bağcılar Mah. 115.227 kişi). Dolayısıyla mahalleler arasında nüfus miktarı bakımından büyük farklar söz konusudur.

Nüfusun şehir içi dağılışının daha iyi anlaşılabilmesi için mahallelerin nüfus dilimlerine göre sınıflandırılması yapıldığında, 1000 kişiden az nüfusun yaşadığı toplam 6 mahallenin mevcut olduğu, bu mahallelerde toplam 3176 kişinin yaşadığı ve şehir nüfusun % 0,4'lük kısmını oluşturduğu görülmektedir. Bu mahallelerin 5 tanesi Sur ilçesinde bulunmakla birlikte 1 tanesi daha çok havaalanı yerleşkesini içinde barındıran Ağaçeçit Mahallesi'dir (Bağlar). Tarihi Suriçi'nde mahalle alanları küçük ve bina kat sayıları düşük olduğundan az sayıda nüfus yaşamaktadır. Tanoğlu ve Kabasakal Mahalleleri ise Dicle Üniversitesi yerleşkesinin dış kenar alanı üzerinde kurulmalarından dolayı buralarda yerleşik nüfus miktarı az olmaktadır. Ayrıca buralarda eski köy yerleşimleri de bulunmaktadır.

Şehirde 1001-5000 arasında nüfusa sahip toplam 16 mahalle mevcuttur ve bu mahallelerde toplam 42,294 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun şehir nüfusundaki oranı % 4,5 olarak ayırt edilmektedir. Bu grupta yer alan mahalleler daha çok Sur ve Yenişehir ilçelerinde toplanmıştır. Yenişehir ilçesine bağlı olan mahallelerin de daha çok Seyrantepe diye adlandırılan Şanlıurfa- Elazığ karayolları kesişim noktası etrafında kümelenildiği görülmektedir. Burada en az nüfus Camikebir Mahallesi iken en fazla nüfus Sur ilçesinin Fatihpaşa Mahallesi olarak tespit edilmiştir. 16 mahallenin 11'i Sur ilçesinde yer almaktadır. Bağlar ilçesindeki mahallelerin nüfus yoğunluğu, genellikle dikkati çeken bir husustur. Burada birçok mahallede yan yana ve sıkışık vaziyette inşa edilen 8-10 katlı binaların bulunması bu yoğunluğun şehrin diğer bölgelerine göre daha fazla olmasına neden olmuştur (Harita 29 ve Tablo 31).

Harita 29: Diyarbakır'da Nüfusun Mahallelere Dağılışı (2018).

Şehirde 5001-10.000 arasında nüfusa sahip 10 mahalle bulunmakta ve toplam 68,105 kişi yaşamaktadır. Toplam şehirselle nüfusun % 7,1'i bu mahallelerde olup, bu grupta yer alan mahallelerin 6 tanesi Sur ilçesinde yer alırken 2'ser tanesi Bağlar ve Yenişehir ilçelerinde yer almaktadır. Bu mahallelerin Seyrantepe semtinden başlayarak Suriçi içinden Mardin yoluna ulaşan bir şerit üzerinde yer aldıkları görülmektedir.

Şehirde 10.001-20.000 nüfusa sahip toplam 9 mahalle mevcut olup bu mahallerde 137,164 kişi yaşamını sürdürmektedir. Burada yaşanan nüfus % 14,4 oranına tekabül etmektedir. Bu grupta, Yenişehir ve Bağlar ilçesine bağlı mahalleler çoğunlukta bulunmaktadır. Yine yüksek nüfuslu Kayapınar ilçesinden de bazı mahalleler vardır. Nitekim Kayapınar ilçesine bağlı Barış ve Talaytepe, bu nüfus aralığına sahip mahallelerdir. Bu grupta Yenişehir'e bağlı olan mahalleler, Seyrantepe semtinden Elazığ Yolu istikametinde Üçkuyular Toplu Konut Bölgesi'ne ulaşmaktadır. Bağlar'a bağlı mahalleler ise Mardin Yolu üzerinde bulunan Karacadağ Caddesi üzerinde ve 8. Ana Jet Üs Komutanlığı girişi karşısında ve yakın çevresinde yer almaktadır.

Şehirde 20.001-40.000 arasında nüfusa sahip toplam 6 mahalle mevcuttur. Bu mahallelerde toplam 166,030 kişi yaşamaktadır. Bu miktar oran olarak % 17,4'e karşılık gelmektedir (Tablo 31). Yenişehir 3, Bağlar 2 ve Kayapınar ilçelerinden 1 mahalle bu grupta yer almaktadır. Yüksek nüfuslu bu mahalle diliminde Sur ilçesinden ise hiçbir mahalle yoktur. Bu grupta en az nüfus Yenişehir ilçesinde Fabrika Mahallesi'nde (20,356) iken en yüksek nüfus Bağlar ilçesinde bulunan Şeyh Şamil Mahallesi'ndedir (38,149). Şehrin bu kesimi, sur dışında ilk kooperatif yapılaşmasının başladığı Yenişehir semtinden itibaren kuzeybatı yönüne doğru uzanmakta, Bağlar çok katlı sık yapılaşma alanından geçerek şehrin yeni gelişim sahasının son bulunduğu noktaya kadar devam etmektedir.

Şehirde 40.000'den fazla nüfusa sahip toplam 9 mahalle vardır. Buralarda toplam 533,665 kişi ikamet etmektedir. Başka bir deyişle toplam şehir nüfusunun yarıdan fazlası (% 56,2) bu mahallelerde yaşamaktadır. 9 mahallenin 3 tanesi Bağlar ilçesinde (5 Nisan, Bağcılar, Mevlana Halit), 5 tanesi Kayapınar ilçesinde (Fırat, Huzurevleri, Medya, Mezopotamya ve Peyas) ve 1 tanesi de Yenişehir ilçesinde (Şehitlik) yer almaktadır. Dikkati çektiği üzere bu mahallelerin 8 tanesi şehir nüfusunda en büyük paya sahip olan

Bağlar ve Kayapınar ilçelerinde bulunmaktadır. 5 Nisan Mahallesi'nden (Bağlar) şehrin genel yayılış yönüne uygun bir şekilde kuzeybatıya doğru iki yana açılarak ulaşılan bölge, şehirde yüksek ve yoğun nüfuslu bölgeyi oluşturmaktadır. Bu mahalleler hane halkı büyüklüğünün yüksek, aynı zamanda çok katlı yapılaşmanın yoğun olduğu alanlara denk gelmektedir.

Tablo 31: Diyarbakır Şehrinde Mahallelerin Nüfus Dilimlerine Bölünüşü (2018).

Nüfus Dilimi	Mahalle Sayısı	Toplam Nüfus	Şehir Nüfusundaki Payı (%)
0-1000	6	3176	0,4
1001-5000	16	42294	4,5
5001-10000	10	68105	7,1
10001-20000	9	137164	14,4
20001-40000	6	166030	17,4
40000den Fazla	9	533665	56,2
Toplam	56	950434	100

Kaynak: TÜİK, 2019.

Bağlar ilçesine bağlı Bağcılar Mahallesi 115,227'yi aşan nüfusuyla Türkiye'nin en büyük/ en kalabalık mahallesi unvanını taşımaktadır. İkinci sırada İstanbul'da Küçükçekmece ilçesinin Atakent Mahallesi 95.636 kişi ve üçüncü sırada Beylikdüzü ilçesinin Adnan Kahveci Mahallesi 92.651 kişi kayıtlı nüfusa sahiptir.

Şehirde nüfusun dağılışı konusunda önemli bir husus da 2015-2016 yıllarında Suriçi'nde meydana gelen terör olaylarıdır. Çalışma sahasında 2015 yılının ikinci yarısı ile 2016 yılının ilk yarısında Suriçi'de yer alan altı mahallede yaşanan olağanüstü şartlar nedeniyle nüfus miktarında önemli değişimler meydana gelmiştir. Suriçi'de yer alan altı mahallenin toplam nüfus miktarı 2012 yılında 27.761 kişi iken, 2016 yılında 22.383 kişi, 2017 yılında 21.321 ve 2018 yılında ise 19.924 kişi olarak tespit edilmiştir (Tablo 32). 2018 yılı nüfus miktarı, 2012 yılına göre % 28,2 ve 2016 yılına göre de % 10,9 oranında azalmış görünmektedir. Ancak mahallelerdeki bina ve konut yıkımının daha yüksek oranlarda olması, nüfusta azalmanın gerçekte çok daha fazla olması gerektiğini ortaya koyar niteliktedir.

TÜİK kayıtlarından sağlanan nüfus miktarı, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi üzerinden tespit edildiği için, ikamet kayıtlarının yeni yerleşilen mahallelere henüz taşınmadığı anlaşılır. Nitekim çalışma sahasında halkla yapılan görüşmelerden, yeni konutların tamamlanmasını bekleyen kişilerin kira yardımıyla faydalanmaya devam etmek amacıyla ikamet kayıtlarını taşımadıkları öğrenilmiştir. O halde çalışmada Suriçi Kentsel Yenileme Projesi ile hendek olaylarının hemen öncesi ve sonrasını kapsayan verilerin yakın bir zamanda değişebileceğini söylemek mümkündür.

İncelenen mahalleler içinde Hasırlı ve Fatihpaşa en fazla nüfusa sahip mahallelerdir. Gerek alan olarak gerekse nüfus miktarı bakımından altı mahallenin yaklaşık yarısına karşılık gelen bu iki mahalledeki nüfus, hendek olaylarının en şiddetli yaşandığı mahalleler olmasından dolayı tamamen taşınmıştır. Diğer mahallelerdeki nüfus hareketliliği adı geçen iki mahalleye oranla biraz daha az miktardadır. Cevatpaşa'nın bir kısmı sokağa çıkma yasağı kapsamında olmadığı için diğer 5 mahalleye göre en az etkilenen mahalle durumundadır.

Tablo 32: Suriçi'nde Altı Mahallenin Nüfus Miktarı ve Değişimi.

Mahalle Adı / Yıl	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Cemal Yılmaz	2.580	2.476	2.393	2.104	2.081	1.976	1.822
Cevat Paşa	3.740	3.418	3.350	3.256	3.297	3.070	2.754
Dabanoğlu	4.361	3.968	3.964	3.705	3.908	3.735	3.452
Fatih Paşa	6.557	6.135	5.989	5.153	5.096	4.829	4.590
Hasırlı	7.361	6.879	6.712	5.696	5.599	5.416	5.128
Savaş	3.162	2.934	2.776	2.409	2.402	2.295	2.178
Toplam	27.761	25.810	25.184	22.323	22.383	21.321	19.924

Kaynak: TÜİK, 2019.

Suriçi'nin güneybatı kesiminde yer alan ve kentsel dönüşüm çalışmalarının ilk başladığı Alipaşa ve Lalebey mahallelerinin 2012 yılı toplam nüfus miktarı 7.949 kişi olarak tespit edilirken, 2018 yılı toplam nüfusu 3.831 kişi olmuştur. Buna göre altı yıllık süre içerisinde iki mahallenin nüfus miktarı % 51,8 oranında azalmıştır (Tablo 33). Aynı dönemde Suriçi'nde toplam nüfus 2012 yılında 61.115 kişi olarak tespit edilirken, 2018 yılında bu nüfus miktarı 42.157'e gerilemiştir. Dolayısıyla Suriçi'nde toplam nüfus % 31,0 oranında azalmıştır. Proje bittiğinde, mevcut konut miktarının yaklaşık 1/3'ü

oranında konut inşa edilmesi öngörüldüğü (1500 adet) dikkate alındığında, toplam nüfus miktarının proje öncesine göre çok daha az olacağı tahmin edilmektedir.

Tablo 33: Suriçi'deki Alipaşa ve Lalebey Mahallelerinin Nüfus Miktarı ve Değişimi.

Mahalle Adı/ Yıl	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Alipaşa	4.184	3.567	3.285	2.985	2.963	2.324	1.711
Lalebey	3.765	3.425	3.300	3.000	2.853	2.493	2.120
Toplam	7.949	6.992	6.585	5.985	5.816	4.817	3.831

Kaynak: TÜİK, 2019.

Nüfus Yoğunluğu: Diyarbakır şehrinde nüfusun dağılımının yanı sıra bir diğer önemli konu da nüfus yoğunluğudur. Nüfus yoğunluğu birim alana düşen insan sayısı olarak tanımlanmaktadır. Aritmetik, fizyolojik ve tarımsal nüfus yoğunlukları olmak üzere üç tip nüfus yoğunluğu hesaplanmaktadır. Ancak günümüzde farklı dinamiklere sahip şehir yerleşmeleri için şehirsal nüfus yoğunluğu kavramı kullanılmaktadır. Şehirler, dar bir alanda yüksek nüfus kitlesi barındırdığından buralarda nüfus yoğunluğu oldukça yüksek değerlerde çıkmaktadır.

Şehir yerleşmelerinde, arazi kullanımı, binaların kat sayısı ve mahallelerin alan büyüklüğü nüfus yoğunluklarını belirleyen ana faktörler olarak sıralanmaktadır. Bunun dışında mahallelerin konumu, şehirsal fonksiyonların dağılımı, mahallelerin şehrin tarihi gelişim dönemleri içindeki yeri, ulaşım ve aile büyüklükleri de şehirde nüfus yoğunluğunu belirleyen faktörler olarak değerlendirilir (Yılmaz Çıldam, 2016: 124).

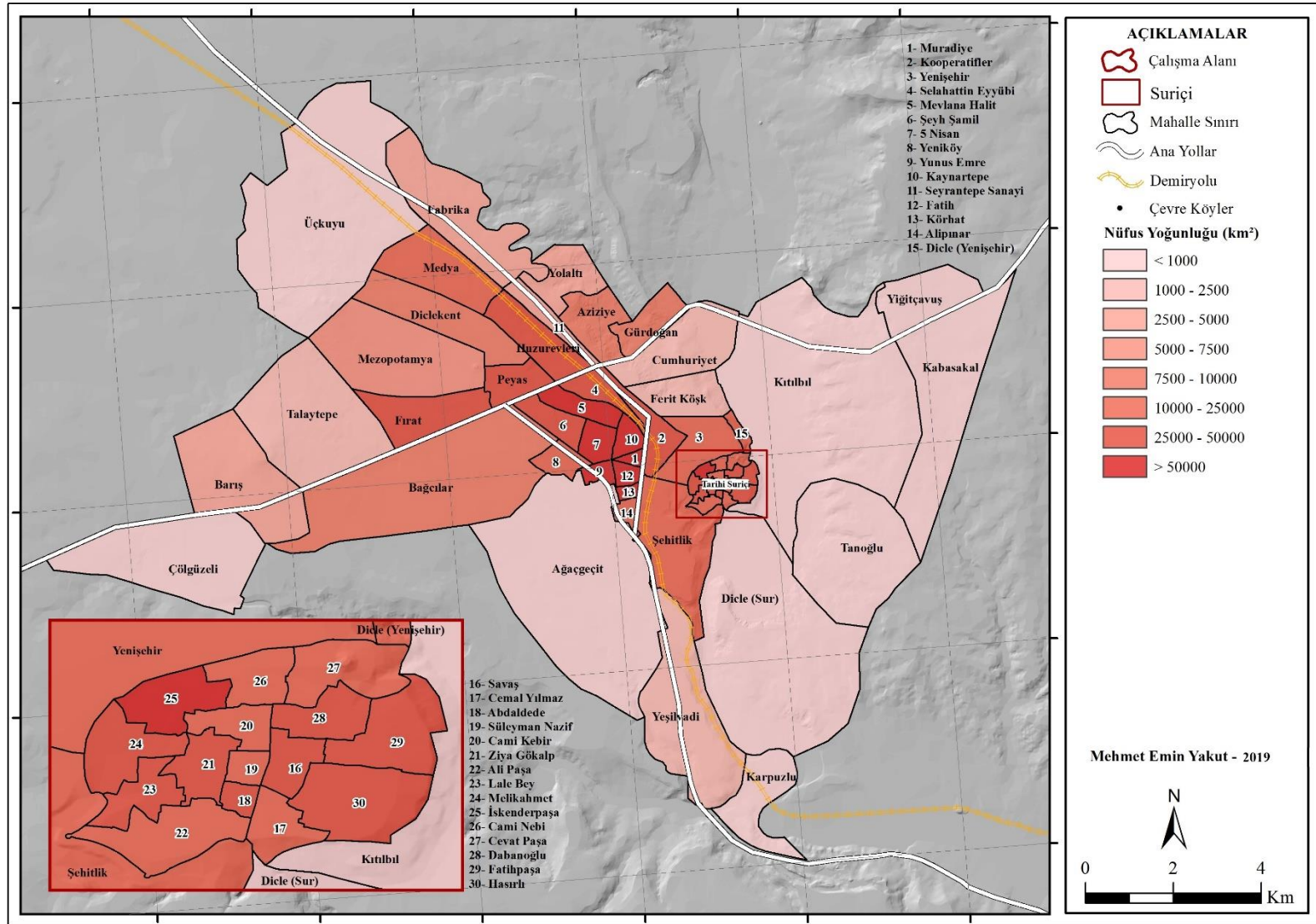
Çalışma sahasında aritmetik nüfus yoğunluğu ortalama 5.858 / km² olarak tespit edilmiştir (Tablo 34). Şehrin yıllar içinde yatay genişlemesi karşısında daha büyük boyutlarda göçe maruz kalması şehirde nüfus yoğunluğunun giderek artmasına yol açmıştır. Bu yoğunluk şehrin mekânsal kullanımının farklılaşması nedeniyle farklılıklar arz etmektedir. Şehrin en yoğun nüfuslu bölgesini; çalışma sahasının neredeyse tam ortasına denk düşen Bağlar ilçesine bağlı Muradiye, Mevlana Halit, 5 Nisan, Yunus Emre, Kaynartepe, Fatih ve Körhat mahalleleri ile bunlara komşu diğer mahalleler oluşturmaktadır. Son yıllarda inşaat faaliyetlerinin yoğunlaştığı Kayapınar ilçesine bağlı başta Peyas, Diclekent, Huzurevleri, Medya, Mezopotamya ve Fırat mahallelerinde de fazla nüfus yoğunluğu göze çarpmaktadır (Tablo 34, Harita 30).

Tablo 34: Diyarbakır Şehrinde Nüfus Yoğunluğunun Mahallelere Dağılışı (2018).

İlçe Adı	Mahalle Adı	Nüfus	Yoğunluk	Alan (Km ²)
Bağlar	5 Nisan	51514	79601,69	0,647147
Bağlar	Ağaçgeçit	415	28,97	14,322863
Bağlar	Alıpınar	4328	12915,23	0,335108
Bağlar	Bağcılar	115227	10577,15	10,893948
Bağlar	Fatih	17357	58070,75	0,298894
Bağlar	Kaynaratepe	24253	49703,15	0,487957
Bağlar	Körhat	11444	71768,11	0,159458
Bağlar	Mevlana Halit	44843	51539,59	0,870069
Bağlar	Muradiye	8104	48425,45	0,16735
Bağlar	Selahattin Eyyubi	19147	24319,48	0,787311
Bağlar	Şeyh Samil	38149	41848,71	0,911593
Bağlar	Yeniköy	8294	12440,62	0,666687
Bağlar	Yunus Emre	15142	46373,03	0,326526
Kayapınar	Barış	15739	2972,44	5,294971
Kayapınar	Çölgüzeli	1926	289,44	6,654139
Kayapınar	Diclekent	30873	9992,71	3,08955
Kayapınar	Fırat	77868	33398,45	2,331485
Kayapınar	Huzurevleri	54485	28092,40	1,939492
Kayapınar	Medya	50013	17749,38	2,817732
Kayapınar	Mezopotamya	44000	7644,48	5,755781
Kayapınar	Peyas	48665	42962,99	1,132719
Kayapınar	Talaytepe	18821	2707,45	6,951554
Sur	Abdaldede	781	28836,21	0,027084
Sur	Ali Paşa	1711	9559,83	0,178978
Sur	Cami Kebir	1004	14080,75	0,071303
Sur	Cami Nebi	1970	20588,38	0,095685
Sur	Cemal Yılmaz	1822	21439,07	0,084985
Sur	Cevat Paşa	2754	17572,62	0,156721
Sur	Dabanoğlu	3452	35255,42	0,097914
Sur	Dicle	9128	635,78	14,356982
Sur	Fatihpaşa	4590	25551,10	0,17964
Sur	Hasırlı	5128	23568,01	0,217583
Sur	İskenderpaşa	5769	47617,08	0,121154
Sur	Kabasakal	738	105,80	6,975394
Sur	Karpuzlu	1432	606,24	2,362076
Sur	Kıtlıbl	6199	353,86	17,518059
Sur	Lalebey	2120	23985,69	0,088386
Sur	Melikahmet	5592	43029,61	0,129957
Sur	Savaş	2178	30460,26	0,071503
Sur	Süleyman Nazif	421	12801,80	0,032886
Sur	Tanoğlu	234	33,89	6,90395
Sur	Yeşilvadi	6350	1049,40	6,05103
Sur	Yiğitçavuş	587	250,06	2,347407
Sur	Ziya Gökalp	2865	33074,73	0,086622
Yenişehir	Aziziye	14950	881,65	1,696616
Yenişehir	Cumhuriyet	5628	1784,18	3,15438
Yenişehir	Dicle	2937	12996,61	0,225982
Yenişehir	Fabrika	20356	4233,63	4,808166
Yenişehir	Ferit Köşk	3103	1806,16	1,718001
Yenişehir	Gürdoğan	10350	7937,21	1,303984
Yenişehir	Kooperatifler	31161	25798,00	1,207884
Yenişehir	Seyrantepe Sanayi	4102	4815,21	0,851883
Yenişehir	Şehitlik	47050	11671,87	4,031057
Yenişehir	Üçkuyu	14214	956,80	14,855733
Yenişehir	Yenişehir	21238	12320,70	1,723765
Yenişehir	Yolaltı	7913	4738,57	1,66991
Toplam		950434	5858,01	162,244994

Kaynak: Diyarbakır BB ve TÜİK, 2018.

Harita 30: Diyarbakır'da Nüfus Yoğunluğunun Mahallelere Dağılışı (2018).

Araştırma sahasında mahalle bazında aritmetik nüfus yoğunluğu hesaplanarak tespit edilmiştir. Nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu mahalleler Bağlar ilçesi 5 Nisan (79.601), Körhat (71.768), Fatih (58.070), Kaynartepe (49.703), Mevlana Halit (51.539), Muradiye (48.425), Yunus Emre (46.373) ile Sur ilçesi İskenderpaşa (47.6179), Melikahmet (43.029) ve Dabanoğlu (35.255) olarak dikkat çekmektedir. Nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu mahalleler ise Bağlar ilçesine bağlı Ağaçgeçit (28), Sur ilçesine bağlı Tanoğlu (33), Kabasakal (105), Yiğitçavuş, Kıtılabil (353) ve Karpuzlu (606), Kayapınar ilçesine bağlı Çölgüzeli (289) ve Yenişehir ilçesine bağlı Aziziye ile Üçkuyu (956) mahalleleridir.

Nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu mahallelerin yüzölçümlerinin genellikle küçük olduğu ve aynı zamanda Sur ve Bağlar ilçelerinin eski mahalleleri olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle Bağlar ilçesine bağlı mahallelerde 8-10 katlı binaların dar cadde ve sokaklar etrafında sıkışık bir şekilde dizilmesi, aynı zamanda hane büyüklüklerinin yüksek olması nüfus yoğunluğunu artıran faktörlerdir. Çalışma sahasında merkezden çevreye doğru nüfus yoğunluğu değerleri düşme eğilimine girmektedir.

Nüfus yoğunluğunun düşük olduğu mahalleler incelendiğinde, bu mahallelerin tamamının çalışma sahasının kenarında ve şehrin dış mevkilerinde yer aldığı ayırt edilmektedir. Ağaçgeçit Mahallesi'nin havalimanı sahası içerisinde kalması, Tanoğlu, Kıtılabil ve Kabasakal mahallerinin Dicle Üniversitesi yerleşke sahasında bulunması buraların eski köy yerleşmesi olmasından dolayı nüfus yoğunluğu düşük değerlerde kalmaktadır. Yiğitçavuş ve Karpuzlu mahalleleri de şehrin ana gelişim aksı üzerinde olmamaları nedeniyle şehir merkeziyle bütünleşememişlerdir. Üçkuyu, Aziziye ve Çölgüzeli mahalleleri Şanlıurfa ve Elazığ Yolu üzerinde yer almaktadırlar. Son yıllarda toplu konut inşaatlarının yoğun olarak yapıldığı bu mahallelerin yüzölçümleri büyük olduğundan nüfus yoğunlukları yüksek çıkmamaktadır. Ancak önümüzdeki dönemde şehrin ana gelişim aksı üzerinde yer alan ve çok katlı toplu konut yapılaşma sahası olan özellikle Üçkuyu ve Çölgüzeli mahallerinde nüfus yoğunluğunun artacağını öngörmek mümkündür.

Şehir içerisindeki nüfus yoğunluk alanları zaman içinde değişimlere uğramaktadır. Özellikle son yıllarda şehrin yatay gelişim sahasının genişlemesi ile

birlikte Sur, Bağlar ve Yenişehir ilçelerine bağlı alanlardan Kayapınar ilçesine bağlı alanlara nüfus kayması yaşanmaktadır. Yeni yerleşim sahalarında kurulan mahallerin yüzölçümleri ilk önce büyük değerlere sahip iken nüfusun artması ile birlikte mahalle bölünmekte ve daha küçük alanlara sahip olmaktadır. Kayapınar ilçesindeki Peyas Mahallesi için süreç bu şekilde gelişmiştir. Daha sonra Peyas Mahallesi bölünerek Medya, Mezopotamya, Diclekent ve Fırat gibi mahalleler kurulmuştur.

Nüfus yoğunluğu, dolaşıma bağlı olarak gün içinde de değişime uğramaktadır. MİS (Merkezi İş Sahası) alanlarının şehir öteklerinde yer alması, hastane, okul, alışveriş merkezleri ve sanayi sahalarının belli yerlerde toplanması, ikamet edilen yer ile çalışılan yerin aynı olmaması gibi nedenler gün içerisinde yoğunluk değerlerinin farklılaşmasına neden olmaktadır. Suriçi, Yenişehir, Ofis, Bağlar ve Seyrantepe gün içerisinde nüfus yoğunluğunun gece nüfus yoğunluğuna göre artış gösterdiği semtlerdir. Şehrin dış çeperlerindeki semtlerde ise gündüz nüfus yoğunluğu gece yoğunluğuna göre daha düşük gerçekleşmektedir.

3.5. Diyarbakır Şehrinin Nüfus Projeksiyonu

Doğum, ölüm ve göç hareketlerinin gelecek dönemlere ilişkin eğilimleriyle ilgili belli önermelere dayanarak nüfusun gelişimi hakkında tahminlerin yapılması olarak tanımlanan nüfus projeksiyonları, ülkeler için önemli demografik göstergeler durumundadır (Sertkaya Doğan, 2018: 36).

Geleceğe yönelik nüfus tahminlerinin doğru şekilde yapılması, ülke, bölge ve şehir planlaması açısından hayati öneme sahip bir konudur. Özellikle şehirlerimizde karşılaşılan sorunların temelinde, nüfus tahminlerinin doğru şekilde yapılamamasından kaynaklı planlama sorunları yer almaktadır. Diyarbakır da bu problemin sıkıntısını uzun yıllardır çeken şehirlerden biridir. Sağlıksız şehirleşme sonucu birçok sorunla boğuşmak zorunda kalmıştır. Bu bağlamda Diyarbakır şehri için doğru nüfus tahmini ve sağlıklı planlama oldukça önemli konuların başında gelmektedir.

Diyarbakır şehrinin altyapı planlaması için hazırlanan 1/25.000 ölçekli nazım imar planına göre, şehrin nüfusunun 2025 yılında 1.629.426 kişi olacağı tahmin

edilmektedir (Tablo 35, Grafik 17). Nüfus artış oranları dikkate alındığında, şehrin yaklaşık 1 milyon civarında olan nüfusunun bu rakama ulaşabileceği ve yapılacak tüm planlamaların 2025 yılına kadar yaklaşık 1,6 milyon nüfusa göre yapılması gerektiği düşünülmektedir.

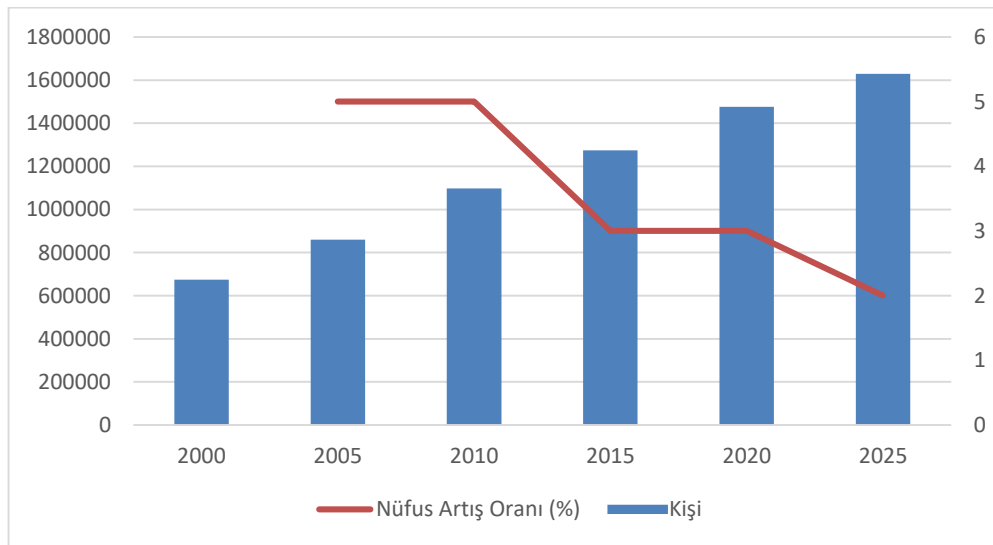
Tablo 35: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Nüfus Projeksiyonu.

Yıllar	Şehir Nüfusu	Yıllık Artış Oranı (%)
2000	673.920	-
2005	859.377	5
2010	1.096.739	5
2015	1.274.460	3
2020	1.475.426	3
2025	1.629.426	2

Kaynak: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi.

Diyarbakır şehri için geleceğe yönelik yapılan nüfus tahminlerine göre, nüfus artışının devam edeceği, nüfus artış hızının ise yavaşlayacağı öngörülmektedir. Buna göre *polinom yöntemi* en uygun yöntem olarak görülmüştür. 2006 yılında onaylanan ve 2025 yılına kadar yapılmış planlamalara göre, şehir nüfusunun 2025 yılında 1.510.000 kişi olacağı tahmin edilmektedir (Tablo 36, Grafik 18).

Grafik 17: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin Nüfus Projeksiyonu.

Kaynak: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi.

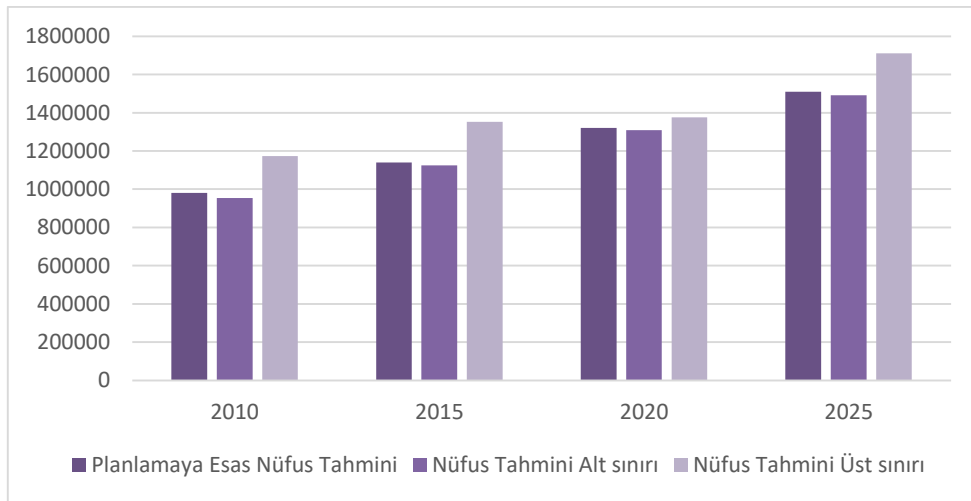
Tablo 36: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin Nüfus Tahmini Projeksiyonu.

Yıllar	Planlamaya Esas Nüfus Tahmini	Nüfus Tahmini Alt Sınırı	Nüfus Tahmini Üst Sınırı
2010	980.000	953.475	1.173.018
2015	1.140.000	1.124.984	1.352.807
2020	1.320.000	1.308.727	1.155.637
2025	1.510.000	1.492.175	1.710.620

Kaynak: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi

Yukarıda bahsedilen hesaplamalara göre, şehir nüfusunun 2025 yılına kadar alt sınırdaki 1.492.175 kişi ile üst sınırdaki 1.710.620 kişiye ulaşacağı öngörülmektedir. Bir başka ifadeyle bugün 1 milyon civarında olan şehir nüfusunun 500 bin ile 700 bin civarında artış göstermesi beklenmektedir. Bunun gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini elbette zaman gösterecektir. Bununla birlikte şehrin nüfus gelişim seyrinde artış durumunun devam edeceği tahmin edilmektedir. Şehirde yoğun sanayi faaliyetlerinin bulunmamasına rağmen hizmet ve ticaret sektörlerinin yoğun olması, şehrin bölgesel idari merkez olmasının yanında yüksek doğurganlık olgusu, bu görüşe katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla önümüzdeki 10 yıl içerisinde Diyarbakır şehir nüfusunun yaklaşık 1.5 milyon ile 2 milyon arasında olacağını tahminen söylemek mümkündür.

Grafik 18: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin Nüfus Tahmini Projeksiyonu.

Kaynak: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi.

Aksu ve Değerliyurt, Diyarbakır için model yerleşim alanlarının planlanması amacıyla yaptıkları çalışmada Diyarbakır şehri için en uygun yöntemin *Azalan hızlı artış yöntemi* olduğunu düşünerek Diyarbakır için 2030 yılına ait bir nüfus projeksiyonu hazırlamışlardır. Buna göre 1990 yılında 600.640 olan Diyarbakır şehir nüfusu 2000 yılında 817.692, 2010 yılında ise 1.090.172 kişi olarak tespit edilmiştir. Uygulanan yöntemle göre, 2030 yılında Diyarbakır şehir nüfusunun 1.841.648 kişi olacağı tahmin edilmiştir (2014: 194). Dolayısıyla Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin planlamaya esas olarak yaptığı hesaplamalara yakın bir değer çıkmaktadır. Yani önümüzdeki 10 yıl içerisinde Diyarbakır şehir nüfusu 2 milyonun altında ancak 1 milyon 500 binin üzerinde bir nüfusa sahip olacağı beklenmektedir.

TÜİK adına yapılan bir çalışmada, 2009 yılı için daha önce yapılan tahminin 2009 yılı ADNKS tarafından açıklanan nüfus miktarından daha düşük olduğu açıklanmıştır. Aynı şekilde 2010 yılında hazırlanan bu projeksiyonda Diyarbakır'ın 2014 yılı nüfus projeksiyonu maksimum 876.508 olarak hesaplanmıştır (Yavuz, 2010: 17). Ancak Diyarbakır'ın 2014 yılında ADNKS tarafından açıklanan nüfusu 987.992 olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla Diyarbakır'ın geleceğe yönelik nüfus artış tahminlerinin beklenenin üzerinde gerçekleşme olasılığı da yüksek görülmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DIYARBAKIR ŞEHRİNİN FONKSİYONEL ÖZELLİKLERİ VE ŞEHİR İÇİ ARAZİ KULLANILIŞI

4.1. ŞEHİR FONKSİYONLARI

Şehirler büyüdükçe insanın sosyal ve ekonomik hayatı için gerekli ihtiyaçları çeşitlenir. Şehir hayatının giderek karmaşıklaşmaya başlamasıyla belirli ihtiyaç alanlarının bir arada toplanması ihtiyacı kendini göstermektedir. Böylece belirli ekonomik ve sosyal faaliyetler şehir arazisinde bölünmüş halde yer almaya başlar. Belirli bir yoğunluğa sahip olan bu faaliyetler, yakın ve uzak çevresini de etkilemekte ve burada bir çekim merkezi oluşmasına neden olmaktadır. Bir şehir yerleşmesinin ortaya çıkışını, gelişimini ve büyümesini mümkün kılan faaliyetler olarak tanımlanan bu olguya beşeri coğrafyada *fonksiyon* denilmektedir (Aliağaoğlu ve Uğur, 2010: 131). Sözcük olarak “iş, işlev” anlamında kullanılmakta olan bu kavram Karaboran tarafından “*zaman içinde akıp giden faaliyet veya yapılan iş, dar anlamıyla bireysel hareketlerin birbirine karşılıklı bağlılığı*” olarak ifade edilmektedir (1989: 87).

Keleş, şehir fonksiyonlarına iki anlam yüklemektedir. Biri, insanların bir şehirden karşılamasını bekledikleri barınma, tecim, yönetim, dinlenme ve eğlenme, ulaşım vb. iş görü ve öteki etkinliklerden her biri, diğeri ise ancak şehirlerde bulunabilen, kır yerleşmelerinde sağlanma olanağı bulunmayan iş görülerdir (1998: 82). Şehirler tarım, sanayi, ticaret, askerî, idari, liman, maden gibi hâkim ekonomik faaliyet kollarına göre de çeşitli sınıflamalara tabi tutulmuşlardır. Ancak şehirler büyüdükçe çok fonksiyonlu bir yapıya sahip olduğundan dolayı günümüzde nüfusu bir milyonu aşan Diyarbakır şehrinde de birden fazla fonksiyonun gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür.

Diyarbakır şehrinde fonksiyon özellikleri tespit edilirken aktif çalışan nüfusun farklı ekonomik faaliyetlere dağılımı, en önemli kıstas olarak ele alınmıştır. Şehirleşmeye bağlı olarak büyüyen yerleşmelerde faaliyetlerin çeşitlendiği daha önce ifade edilmişti.

Bu da beraberinde farklı şehir fonksiyonlarının meydana gelmesine neden olmuştur. Diyarbakır şehrinde her ne kadar fonksiyonlar uyumlu olarak gelişmeye de zamanla artan ihtiyaçlar şehirde hizmet ağırlıklı fonksiyonların gelişmesini sağlamıştır.

Bu bölümde Diyarbakır şehrinin fonksiyon özellikleri ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Şehrin fonksiyon özelliklerinin gelişimi ve fonksiyonel sınıflandırmadaki yeri başta istatistiki veriler yardımıyla olmak üzere nispeten ayrıntılı incelenmiş, daha sonra fonksiyon alanları ve şehir içerisindeki dağılımı ana hatlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

4.1.1. Yönetim Fonksiyonu

Diyarbakır şehri ve yakın çevresi yapılan arkeolojik kazı çalışmaları ve eldeki yazılı belgelere göre, dünyanın en eski yerleşme alanlarından biri olarak kabul edilmektedir. Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin Dicle Nehri havzasında kurulması, verimli topraklara ve su kaynaklarına sahip olması, şehrin daha sonraki dönemlerde önemli bir ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. En az 5000 yıllık bir geçmişe sahip olan Diyarbakır şehri, kurulduğu dönemden bugüne kadar stratejik bir konumda yer aldığından tarım, ticaret ve askerî fonksiyonların yanında aynı zamanda bir idari merkez olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Bir şehir idari fonksiyona sahip olduğunda burada birtakım yeni kurumlar kurulduğu için şehrin nüfusu ve çekim gücü de artmaya başlamaktadır. Bu bağlamda Diyarbakır'da da hükümet konağı, adliye, askeri kurumlar gibi çeşitli idari birimler kurulmuş ve buralarda çok sayıda nüfus istihdam edilmiştir.

Diyarbakır tarih boyunca birçok devletin egemenliğinde kalmış ve her gelen devlet kendi yönetim sistemine uygun şekilde şehre idari bir statü vermiştir. Ancak şehrin idari bakımdan en çok önem kazandığı dönem, İnaloğulları ve Akkoyunlulara başkentlik yaptığı dönemdir. Keza Osmanlı Devleti döneminde eyalet ve vilayet merkezi olarak görev almış ve Cumhuriyet Dönemi'nde ise il merkezi olarak günümüze kadar gelmiştir.

İnaloğulları (1097-1142) ve Akkoyunlulara (1401-1507) idari olarak yaklaşık yüzyıl başkentlik yapan Diyarbakır şehrinde yönetimle ilgili çeşitli birimler ve özellikle sultanların ikametgâhı olarak kullanılan saraylar mevcuttur. Bununla birlikte diğer

yönetim birimleri de burada mevcut olup şehrin fonksiyonel özelliklerini önemli ölçüde güçlendirmiştir.

Diyarbakır şehrinin gelişimine bakıldığında, idari bakımdan en uzun dönem eyalet ve vilayet merkezi olduğu dönemdir. Roma ve Bizans dönemlerinde eyalet merkezi olan Amid (Diyarbakır), İslam devletleri döneminde de valiler tarafından idare edilen bir yönetim merkezi özelliğini taşıyordu. Amid, Roma ve Bizans döneminde Mezopotamya eyaleti, İslam döneminde ise El-Cezire eyaletinin üç bölgesinden birini teşkil eden Diyar-ı Bekr'in merkezi olmuştur (Çevik, 2002: 73). Osmanlı döneminde devletin önemli eyaletleri - vilayetleri arasında bulunan Diyarbakır, Cumhuriyet döneminde de vilayet - il merkezi idari fonksiyonunu sürdürmektedir.

Bıyıklı Mehmet Paşa'nın 4 Kasım 1515 yılında Diyarbakır'a beylerbeyi tayin edilmesiyle eyalet teşkilatı kurulmuş ve bugün Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli illeri olan Siirt, Mardin, Şanlıurfa ile Ergani ve Hasankeyf gibi şehirler de kısa zaman içerisinde Osmanlı hâkimiyeti altına girerek Diyarbakır eyaletine bağlanmışlardır. Bu tarihten sonra Diyarbakır şehri, tarihî olarak sahip olduğu askerî, siyasi ve kültürel fonksiyonlarını da geliştirerek devam ettirmiştir.

Osmanlı'nın ilk dönemlerinde şehir oldukça geniş sayılabilecek bir eyalete yönetim hizmeti vermekte idi. Kuzeyde Erzurum'dan güneyde Musul'a, doğuda Urmiye Gölü'nden batıda Malatya'ya kadar olan alan Diyarbakır'a bağlanmış durumdaydı. Kabaca bugünkü Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin önemli bir kısmını kapsamaktaydı. Ancak ilerleyen dönemlerde yeni eyaletlerin kurulmasıyla birlikte eyalet sınırlarının değiştiği ve daha küçük bir alanın yönetildiği bir merkeze dönüştüğü görülmektedir (Göyünç, 1969: 25-30).

Tablo 37'deki XVI. ve XVII. yüzyıllara ait Diyarbakır eyaletinin idari taksimatı incelenirse, ilk dönemlerde Safevi Devleti'nin de etkisiyle bütün Doğu Anadolu'nun Diyarbakır eyaleti içinde teşkilatlandırıldığı dikkati çekmektedir. Nitekim 1520'de eyalet 37 idari ünitelerden meydana gelmekteydi. Daha sonraki dönemlerde Erzurum, Van ve Rakka eyaletinin teşkil edilmesiyle Diyarbakır eyaletine bağlı olan sancaklardan bir kısmı bu eyaletlere bağlanmıştır (Yılmazçelik, 1995: 127).

Tablo 37: XVI. ve XVII. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinin İdari Taksimatı.

	1515	1520	1568-74	1609	1653
1	Amid	Kemah	Amid	Amid	Amid
2	Kemah	Harput	Ruha		
3	Harput	Kara Hamid	Harput	Harput	Harput
4	Ruha	Ruha	Ergani	Ergani	Ergani
5	Arabgir	Arabgir	Kabur	Habur	
6	Ergani	Ergani	Deyr-i Rahba		
7	İspir	İspir	Siverek	Siverek	Siverek
8	Bayburd	Kığı	Atak	Atak (Y)	Atak
9	Kığı	Bayburd Kürdan	Cemaat-i Nusaybin	Nusaybin	Nusaybin
10	Çemişgezek	Çemişgezek	Tercil	Tercil (Y)	Tercil
11	Hizo	Hazo	Çermik	Çermik (Y)	Çermik
12	Atak	Atak	Rakka	Kıh (H)	
13	Süleymaniye	Palu	Sincar	Sincar	Sincar
14	Palu	Süleymaniye	Hısn-ı keyf	Hısn-ı keyfa	Hısn-ı keyfa
15	Berriyecik	Berriyecik	Eğil	Eğil (H)	Çapakçur
16	Eğil	Eğil	Çapakçur	Çapakçur (Y)	Pertek
17	Çermik	Çermik	Eski Musul	Pertek (Y)	Çemişgezek
18	Hısn-ı keyfa	Hısn-ı Keyf	Cammase	Çemişgezek	Siird
19	Çapakçur	Cere	Siird	Siird	Mazgirt
20	Cere	Çapakçur	Kabile-i Beni Rabia	Mazgirt	Akçakale
21	Fusul	Fusul	Ağcakale	Akçakale	Mihrani
22	Bidlis	Hilvan	Mihrani	Mihrani (Y)	Kulb
23	Sason	Bidlis	Kulb	Kulb (Y)	Pesban Yurban
24	Cezire	Sason	Cemaat-i Pezyan ve Zilan	Cezire (H)	Meyyafarikin
25	Hizan	Cezire	Gence	Meyyafarikin	Hancuk
26	Siverek	Hizan	Görgil	Hazo	Sağman
27	Berdinç	Siverek	Hayzo	Palu (H)	
28	Haytan	Berdinç	Hancuk	Sağman (Y)	
29	Zeriki	Haytan			
30	Musul	Zeriki			
31	Çüngüş	Musul			
32	Posadi	Çüngüş			
33	Hacuk	Pasadi			
34	Sincar	Hacuk			
35	Aşiret ve Ulus	Sincar			
36	Genç	Genç			
37		Aşiret ve Ulus			

(Y): Yurtluk ve Ocaklık (H): Hükümet

Kaynak: Yılmazçelik, 1995:123-124.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır eyaletinin sınırları, kuzeyde Erzurum, Erzincan ve Bayburt'u, güneyde bugünkü Irak'ın Süleymaniye ile Suriye'nin Rakka vilayetlerini içine alacak şekilde oluşturulmuştu. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni vilayetlerin kurulmasıyla bugünkü Diyarbakır, Elâzığ, Şanlıurfa, Mardin, Batman,

Bingöl, Tunceli ve Siirt illeri ile bugünkü Irak'ın Sincar ilçesini kapsayan bir yönetim alanına sahipti.

Osmanlı idari taksimatı içerisinde Diyarbakır vilayetine bağlı sancak (liva) sayısının fazlalığı dikkat çekmektedir. XVI. ve XVII. yüzyılda görülen bu durum, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren azalmaya başlamıştır. Diyarbakır vilayetinde sancak sayısının fazla olmasının asıl sebebi sancaklardan bir kısmının farklı statüye sahip birimler olmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti fethedilen bölgelerin coğrafi, ekonomik, etnik yapı vb. gibi özelliklerine göre bazı idari ve hukuk kurallarında farklı uygulamalara gidebilmektedir. Buna göre, bazı sancaklar *yurtluk* ve *ocaklık* olarak belirlenirken bazı sancaklar ise *hükûmet* olarak belirlenmiştir (Tablo 37).

Yurtluk ve ocaklık sancaklar fetih sırasında hizmet veya itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş ve sancak beyliğinin belli bir sülalenin mülkiyetinde olduğu sancaklardır. Sancakbeyi herhangi bir ihanet veya itaatsizlik dışında ölünceye kadar beylik yapmaktadır. Bu sancaklarda tahrir yapılmakta, tımar ve zeamet de bulunmaktadır. Diyarbakır eyaleti içerisinde bu tür sancaklara Sağman, Kulb, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik ve Meyyafarikin (Silvan) örnek olarak verilebilir. Hükûmet sancaklarda sahiplerine fetih sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı mülkiyet üzere tasarruf etmeleri için tevcih edilmişlerdir.

Yurtluk ve ocaklığın diğer sancaklardan tek farkı, Hükûmet sancaklarda tahrir yapmamaktadır. Bu yüzden tımar ve zeamet yoktur. Sefere çağrıldığında kendisine bağlı aşiret kuvvetlerini alarak beylerbeyinin sancağı altına girerek hizmet etmektedir (Yılmazçelik, 1995: 127).

Diyarbakır eyaletinde XVIII. yüzyıl boyunca idari yapıda değişiklikler olduğu görülür. Telbisme, Çıkska, Salat, Barazi gibi sancaklar eklenirken Harput, Çarsancak, Beşiri gibi sancaklar da ayrılmışlardır. Bu dönemde dikkat çekici bir diğer idari birim, göçebe Karakeçili kazasının varlığıdır. Yerleşik olmamalarına karşılık mali zaruretlerden dolayı (Yılmazçelik, 1995: 129) obaları bir idari sınır altında toplamak ve tespit etmek amacıyla kurulmuştur (Tablo 38).

Tablo 38: XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinin İdari Taksimatı.

	1733	1739	1747	1785	1795
1	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)
2	Çarsancak	Siverek	Hani (Y)	Siverek	Siverek
3	Harput	Mardin	Çapakçur	Çermik	Meyyafarikin (H)
4	Palu (H)	Çermik	Berriyecik (Birecik)	Meyyafarikin (H)	Beşiri
5	Ergani	Hıskeyf	Savur (H)	Hasankeyf	Tercil (H)
6	Çüngüş	Tercil (H)	Kulb	Beşiri	Mihrani
7	Çermik	Mihrani	Mihrani	Tercil (H)	Atak (Y)
8	Siverek	Hani (Y)	Siird	Behramki	Savur (H)
9	Telbisme	Atak (Y)	Çermik	Hani (Y)	Eğil
10	Savur (H)	Savur (H)	Siverek	Çıska	Bakos Boşat
11	Beşiri	Siird	Ergani	Telbisme	Karakeçülü
12	Salat	Çıska	Maden	Mardin	Çapakçur
13	Birazi	Salat	Çüngüş	Salat	Hani (Y)
14	Atak (Y)	Birazi	Atak (Y)	Birazi	Çıska
15	Tercil (H)	Telbisme	Hıskeyf	Birecik	Telbisme
16	Meyyafarikin (H)	Meyyafarikin (H)	Musul-u Atik ve Cedit	Kulb	Mardin
17	Bakos Boşat	Eğil (H)	Sincar	Atak (Y)	Birazi
18	Mihrani	Çapakçur	Meyyafarikin (H)	Siird	Salat
19	Çıska	Bakos Boşat	Tercil (H)	Bakos Boşat	
20		Kazay-ı Karakeçülü	Çıska	Savur (H)	
21			Salat	Eğil (H)	
22			Telbisme	Karakeçülü	
23			Mardin	Çapakçur	
24			Eğil (H)	Mihrani	
25			Bakos	Musul-u Atik ve Cedit	
26			Birazi	Çemişgezek	
27			Kazay-ı Karakeçülü	Sağman	
28				Derik	
29				Ergani	
30				Çüngüş	

(Y): Yurtluk ve Ocaklık (H): Hükümet

Kaynak: Yılmazçelik, 1995: 128-130.

XIX. yüzyıldaki idari taksimat incelendiğinde, XVIII. yüzyıldan kalan idari yapılanmanın büyük ölçüde devam ettiği söylenebilir. Yalnız XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren başlayan ve bu dönemde de devam eden uygulamaya göre, bazı kazalar *maden-i hümayun kazaları* adı altında Diyarbakır eyaletine bağlı durumdaydı. Bu kazalar mali açıdan Maden-i Hümayun eyaletine bağlı olmakla birlikte idari bakımdan Diyarbakır eyaletine bağlı olmaya devam etmişlerdir.

Tablo 39 ve 40 incelendiğinde yüzyılın sonlarına doğru eyalet sınırları bugünkü Diyarbakır, Bingöl, Mardin, Batman ve Siirt illerine kadar uzanmaktaydı. Maden-i Hümayun kazaları ise bugünkü Şanlıurfa, Adıyaman, Malatya, Elazığ, Tunceli ve Erzincan il sınırlarını kapsamaktaydı. Yani günümüzde Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nün önemli bir kısmı Diyarbakır'a bağlı durumdaydı. 1845 yılında Harput eyaletinin kurulmasıyla Maden-i Hümayun kazaları buraya bağlanmıştır (Arslan, 2019: 132).

Tablo 39: XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinin İdari Taksimatı.

	1823		1823		1839	1839	
	Diyarbakır Eyaleti		Diyarbakır Eyaleti		Merkez Sancağı	Merkez Sancağı	
1	Amid(Paşa Sancağı)	16	Telbisme	1	Amid	12	Eğil
2	Mardin	17	Çıska	2	Şarki ve Garbi Amid Nahiye	13	Hani
3	Salat	18	Harput	3	Bismil	14	Mardin
4	Birazi	19	Eğil	4	Behramki	15	Metinan Nahiyesi
5	Siverek	20	Çüngüş	5	Silvan (Meyyafarikin)	16	Cizre
6	Eğil (H)	21	Ergani	6	Lice	17	Bohtan
7	Hasankeyf	22	Çarsacak	7	Şirvan	18	Çapakçur
8	Beşiri	23	Palu (H)	8	Midyad	19	Garzan
9	Çermik	24	Savur (H)	9	Derik Nahiyesi	20	Beşiri
10	Hani	25	Hazzo (H)	10	Mahal Nahiyesi	21	Terkan
11	Atak (Y)	26	Siird	11	Deşt-i Kur Nahiyesi		
12	Tercil (H)	27	Cizre (H)				
13	Mihrani	28	Kulb				
14	Çapakçur	29	Meyyafarikin				
15	Karakeçülü	30	Bakos Boşat				

(Y): Yurtluk ve Ocaklık H: (Hükümet)

Kaynak: Yılmazçelik, 1995: 134-135.

Tablo 40: XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletine Bağlı Maden-i Hümayun Kazaları.

1838 – 1845 Dönemi Diyarbakır Eyaleti Maden-i Hümayun Kazaları			
1	Harput	14	Akçahan
2	Palu	15	Maden-i Ergani
3	Kuruçay	16	Siverek
4	Ayvaldere	17	Gerger
5	Malatya	18	Hısn-ı Mansur
6	Çermik	19	Maden-i Keban
7	Ebutahir	20	Gürcanis
8	Maden	21	Hekimhanı
9	Samsat	22	Çarsancak
10	Çemişgezek	23	Behisni
11	Kemah	24	Çüngüş
12	Ergani	25	Arabgir
13	Eğın	26	Şiro

Kaynak: Arslan, 2019: 132.

Tanzimat Fermanı (1839)'nın ilanından sonra ülkenin idari teşkilatlanmasında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Yeni düzenlemeye göre, ülke eyalet, sancak, kaza ve köylere taksim edilmiştir. Ancak bu yeni düzenlemeyle yurtluk ve ocaklıklar feshedilmişlerdir. Dolayısıyla arazi beyleri yüzyıllardır sahip oldukları mülkleri ve yetkileri devretmek istememişlerdir. Sorunun büyümesiyle sert önlemler alınmış ve ayaklanma askeri tedbirlerle sona erdirilmiştir.

1847 yılında Diyarbakır eyaletinin idari taksimatında önemli bir değişiklik daha yapılmıştır. Buna göre, Diyarbakır eyaleti Van, Muş, Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarını kapsayan Kürdistan eyaleti kurulmuştur. Amid yani Diyarbakır, bu eyaletin merkezi olmuştur. Bu uygulama, 1868 yılında yapılan yeni düzenlemeyle son bulmuştur (Arslan, 2019: 134). Yapılan yeni uygulamaya göre, Diyarbakır eyaletine bağlanan kaza ve nahiyeler Tablo 41'de gösterilmiştir. Harita 31'de bu dönemdeki idari yapılanma görülmektedir.

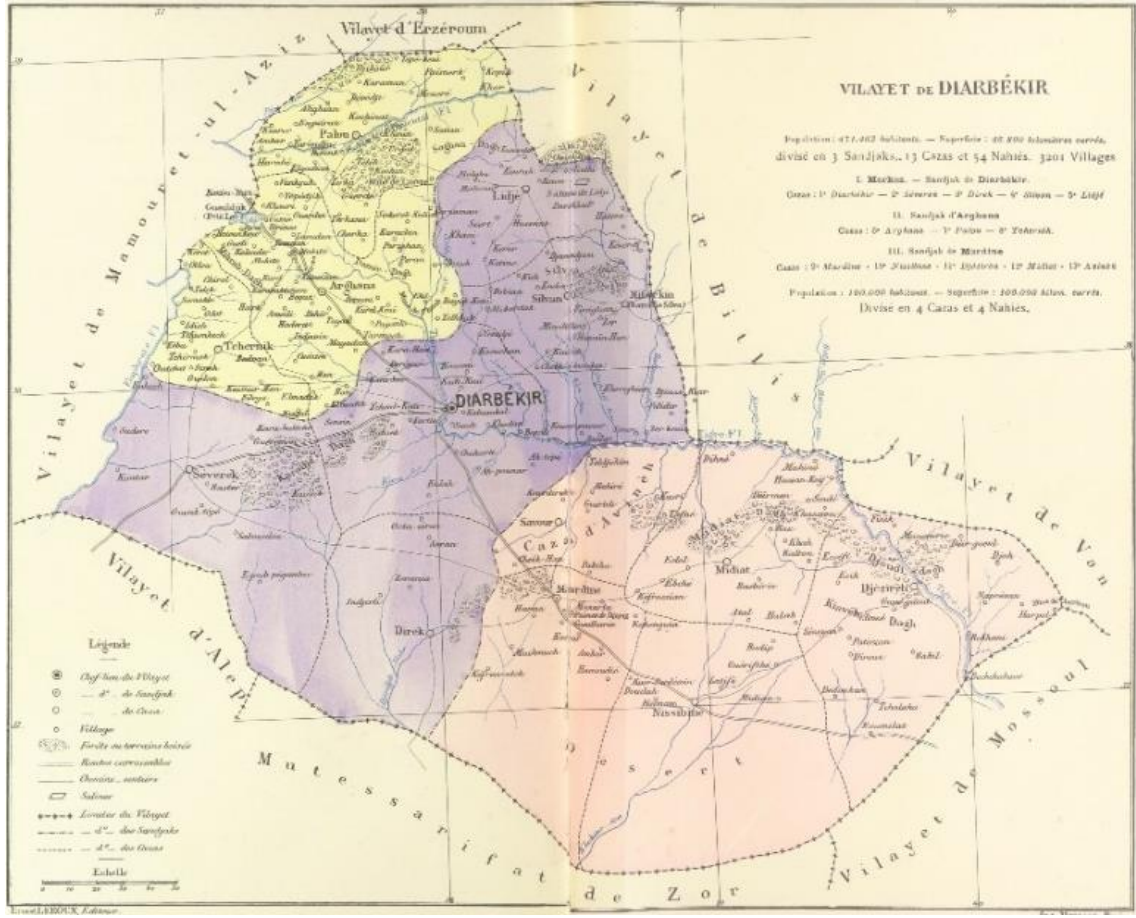
Tablo 41: 1848 Yılında Diyarbakır Eyaletine Bağlı Kazalar ve Nahiyeler.

	Kaza Adı		Kaza Adı		Kaza Adı		Kaza Adı
1	Amid	10	Angever Kazası	25	Zıknı Kazası		Biradni Nahiyesi
	Kiki Nahiyesi	11	Pahkih Kazası	26	Midyad Kazası		Sırama Nahiyesi
2	Hırte Kazası	12	Siirt Kazası		Dürmekan Nahiyesi	27	Şirvan Kazası
3	Badıkan Kazası	13	Havedan Kazası		Mezmiraç Nahiyesi		Mezheb Nahiyesi
4	Hacer Kazası	14	Kulb Kazası		Armahı Nahiyesi		Gevher Nahiyesi
5	Lice Kazası	15	Deşt-i Kur Kazası		Basıklı Nahiyesi		Garb Nahiyesi
	Tavuslu Ulya Nahiyesi	16	Silvan Kazası		Zar Nahiyesi		Reşan Nahiyesi
	Tavuslu Süfla Nahiyesi	17	Mihrani Kazası		Çıbar Nahiyesi		Viyana Nahiyesi
6	Çapakçur Kazası	18	Hazro Kazası		Hasankığı Nahiyesi		Bahari Nahiyesi
7	Genç Kazası	19	Resulayn Kazası		Hasavas Nahiyesi		Berdasi Nahiyesi
8	Garzan Kazası		Yunru Nahiyesi		Gürcü Sini Nahiyesi		Ahkis Nahiyesi
	Sarıcı Nahiyesi		Tasiban Nahiyesi		Mahalmi Nahiyesi		Girnik Nahiyesi
	Simani ve Muş Nahiyesi	20	Derik Kazası		Çilik Nahiyesi		İrvan Nahiyesi
	Sason Nahiyesi	21	Hani Kazası		Alıkar Nahiyesi		Esbarat Nahiyesi
	Gever Nahiyesi		Metinan Nahiyesi		Çizini Nahiyesi	28	Reşkunan Aşireti
	Birtelmis Nahiyesi		Mahal Nahiyesi		Bahuri Nahiyesi	29	Karakeçülü Aşireti
	Bilki Nahiyesi	22	Savur Kazası		Kelikhan Nahiyesi		
	Hato Kasabası	23	Türkan Kazası		Arnavus Nahiyesi		
9	Ömeranlu Aşireti	24	Beşiri Kazası		Salih Nahiyesi		

Kaynak: Yılmazçelik, 1995: 139.

Tanzimat sonrasında Diyarbakır eyaletinin idari teşkilatlanması tablo 42’te görüldüğü gibi zaman içinde değişikliklere uğramıştır. 1848 yılında Muş, Van ve Mardin sancakları eyalet sınırları içinde kalmıştır. 1850 yılında eyalet sınırları daha da genişleyerek Dersim ve Hakkâri sancakları da dâhil edilmiştir. Sonraki dönemlerde eyalet sınırları tekrar küçülmüş ve en son 1867 yılında Mardin ve Siirt sancaklarını içine alacak şekilde teşkilatlandırılmıştır. 1867 yılından Diyarbakır vilayeti kurulmuştur. Bugünkü Diyarbakır, Mardin illerinin tamamı ile Şanlıurfa’nın Siverek ilçesi ile Batman’ın Gercüş ve Hasankeyf ilçeleri Cumhuriyetin ilanına kadar idari yönden Diyarbakır vilayetine bağlı kalmışlardır.

Harita 31: XIX. Yüzyılın Sonunda Diyarbakir Vilayetinin Sınırları.

Kaynak: Cuinet, 1892: 406.

Tablo 42: XIX. Yüzyılda Diyarbakir Eyaletine Bağlı Sancaklar.

1847-48	1848-49	1849-50	1851	1852	1854	1856-1867
Diyarbakir	Diyarbakir	Diyarbakir	Diyarbakir	Diyarbakir	Diyarbakir	Diyarbakir
	Muş	Muş	Muş	Muş	Muş	Mardin
	Van	Van	Dersim	Dersim	Dersim	Siird
	Mardin	Mardin		Siird	Siird	
		Dersim			Zaho	
		Hakkâri				

Kaynak: Arslan, 2019: 136.

Cumhuriyetten önceki son dönemde Osmanlı Coğrafyasını gezen Fransız Vital Cuinet, Diyarbakır'ın idari taksimatı hakkında da bilgilere yer vermiştir. Buna göre Diyarbakır Merkez, Ergani ve Mardin olmak üzere üç sancaktan oluşmaktadır. Merkez

sancağı Siverek, Derik, Lice ve Silvan kazalarından, Ergani sancağı Palu ve Çermik kazalarından, Mardin sancağı da Avine (Sürgücü), Cezire (Cizre), Midyat ve Nisibin (Nusaybin) kazalarından oluşmaktaydı (Cuinet, 1892: 405-406).

Cumhuriyet Dönemi: Diyarbakır şehri, Cumhuriyet'in ilanından sonra oluşturulan yeni idari sistem içerisinde yerini almıştır. 1924 Anayasası'na göre sancaklar kaldırılmış ve idari yapı il (vilayet), ilçe (kaza), nahiye ve köy olarak teşkil edilmiştir. Osmanlı döneminde vilayet olan idari merkezler Türkiye Cumhuriyeti döneminde il olarak kalmaya devam etmiştir. Sancakların bir kısmı il olurken bir kısmı da ilçe durumuna getirilmiştir. Diyarbakır vilayetine bağlı Mardin sancağı il yapılmış, Maden sancağı ise ilçe olarak Elaziz (Elazığ)'a bağlanmıştır. 1920-1925 yılları arasında Diyarbakır vilayetinde, Diyarbakır, Beşiri, Dirk (Derik), Lice ve Silvan olmak üzere 5 kaza bulunmaktadır. 1926 yılında Dirk (Derik) kazası Mardin vilayetine, Beşiri kazası da Siirt vilayetine bağlamıştır. Bu arada Ergani, Osmaniye, Kulb ve Çermik adlı üç kaza kurulmuştur. Bu dönemde Diyarbakır il idaresi Merkez, Ergani, Çermik, Kulp, Lice ve Silvan olmak üzere toplam 6 ilçeden oluşmuştur.

4 Ocak 1936 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan 3197 sayılı kanunla Bismil ve Eğil bucakları ilçe yapılmıştır. Bir müddet sonra Eğil ilçe teşkilatı Dicle (Piran) bucağına taşınmış ve buraya Eğil ismi verilmiştir. Bu karışık durum 1951 yılına kadar devam etmiştir. 18 Aralık 1951 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan 5851 sayılı kanunla Diyarbakır iline bağlı Eğil ilçesinin adı Dicle ve bu ilçeye bağlı Dicle bucağının da adı Eğil olarak değiştirilmek suretiyle karışık durum düzeltilmiştir. 1987 yılında Eğil ilçe haline getirilerek ilçe sayısı 13'e çıkarılmıştır (2000'e Beş Kala Diyarbakır, 1995: 12).

1937 yılında Çınar, 1953 yılında Çüngüş, 1954 yılında Hazro, 1957 yılında Hani ve son olarak 1990 yılında Kocaköy (Karaz) ilçe yapılmıştır. Bu şekilde Merkez ilçeye birlikte toplam 14 ilçe meydana gelmiştir. Diyarbakır Belediyesi, 504 Sayılı Kanun Hükmü'nde Kararname ile 28.12.1993 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanarak Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi statüsüne dönüştürülmüştür.

Bağlar, Sur ve Yenişehir belediyeleri ilk kademe belediyeleri olarak Diyarbakır şehrini oluştururken 2004 yılında Kayapınar Belediyesi dördüncü ilk kademe belediyesi

olarak Diyarbakır şehrinin idari yapısına katılmıştır. 1994-2004 arası 26 bin ha olan yüzölçümü, 2004 yılında yürürlüğe giren 5216 Sayılı Yasa ile Kayapınar'ın eklenmesi ile daha da genişlemiştir. 06.03.2008 Tarih ve 5747 Sayılı Kanun ile Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi ilk kademe belediyesi unvanını taşıyan Bağlar, Kayapınar, Sur ve Yenişehir'in ilçe yapılmasıyla birlikte ilçe sayısı 17'ye çıkarılmıştır. 12.11.2012 Tarihli 6360 Sayılı Kanun ile hizmet alanı il mülki sınırları yapılmıştır (Tablo 43).

Ülkemizde idari, sosyal, ekonomik ve güvenlik gibi gerekçelerle birden fazla ili kapsayan bazı idari yapılanmalara zaman zaman rastlanmaktadır. Osmanlı döneminde 1913 yılında çıkartılan İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu ile 1921 ve 1924 Anayasaları, tarafından birden fazla ilin sosyal ekonomik özellikleri göz önüne alınarak birçok yerde *Genel Müfettişlik* bölgeleri kurulmasını öngörüyordu. Diyarbakır şehri tarihi süreçte olduğu gibi bu zamanlarda da bölgenin idari merkez yapılmıştır. Bu yapılanmaların birincisi *1. Umumi Müfettişlik Teşkilatı*'nın kurulması olmuştur.

Tablo 43: Diyarbakır İlinde İlçelerin Kuruluş Tarihi.

	Kaza Sayısı ve İsimleri	Katılan	Açıklama
1920 1925	Diyarbakır, Dirik, Silvan, Beşiri, Lice		
1926 1934	Diyarbakır, Dirik, Silvan, Beşiri, Lice, Osmaniye (Ergani), Kulb, Çermik	Erganiosmaniye, Kulb, Çermik	Dirik (Derik) Mardin'e, Beşiri Siirt'e Bağlandı.
1935 1936	Diyarbakır, Silvan, Lice, Erganiosmaniye, Kulb, Çermik, Bismil, Eğil	Bismil, Eğil	Diyarbakır Kaymakamlığı Kuruldu.
1937 1950	Diyarbakır, Silvan, Lice, Ergani, Kulb, Çermik, Bismil, Eğil, Çınar	Çınar	Diyarbakır ismi Diyarbakır, Erganiosmaniye ismi Ergani oldu.
1951 1952	Diyarbakır, Silvan, Lice, Ergani, Kulb, Çermik, Bismil, Çınar, Dicle	Dicle	Eğil nahiye oldu.
1953	Diyarbakır, Silvan, Lice, Ergani, Kulb, Çermik, Bismil, Çınar, Dicle, Çüngüş	Çüngüş	
1954 1956	Diyarbakır, Silvan, Lice, Ergani, Kulb, Çermik, Bismil, Çınar, Dicle, Çüngüş, Hazro	Hazro	1955 Lice kaza merkezi değişti.
1957 1986	Diyarbakır, Silvan, Lice, Ergani, Kulb, Çermik, Bismil, Çınar, Dicle, Çüngüş, Hazro, Hani	Hani	
1987 1989	Diyarbakır, Silvan, Lice, Ergani, Kulb, Çermik, Bismil, Çınar, Dicle, Çüngüş, Hazro, Hani, Eğil	Eğil	
1990 2007	Diyarbakır, Silvan, Lice, Ergani, Kulb, Çermik, Bismil, Çınar, Dicle, Çüngüş, Hazro, Hani, Eğil, Kocaköy	Kocaköy	
2008 2013	Diyarbakır, Silvan, Lice, Ergani, Kulb, Çermik, Bismil, Çınar, Dicle, Çüngüş, Hazro, Hani, Eğil, Kocaköy, Bağlar, Kayapınar, Sur, Yenişehir	Bağlar, Kayapınar, Sur, Yenişehir	

Kaynak: Şaşmaz, 2014: 282.

1927 yılında hükümet idari mekanizmasının tam bir randımanla çalışmasını sağlamak düşüncesiyle illeri doğal, sosyo-ekonomik vb. gerekçelerle gruplara ayırmayı düşündü. Bu nedenle *25 Haziran 1927 Tarih ve 1164 Numaralı Umumi Müfettişlik Teşkili*'ne dair kanunu çıkardı. Bu kanunla çeşitli illeri ilgilendiren ve bu illerin müşterek çalışmalarıyla giderilmesi mümkün ihtiyaçlar hususunda o iller üzerinde kanun ve yönetmeliklerde yazılı yetkileri haiz olmak üzere genel müfettişliklerin teşkili için hükûmete yetki veriliyordu. Buna dayanılarak merkezi Diyarbakır olmak üzere Birinci Genel Müfettişlik 01 Ocak 1928 tarihinde Diyarbakır'da faaliyete başladı. Sonradan yurdun diğer bölgelerinde 3 genel müfettişlik daha kuruldu. Birinci Genel Müfettişlik sahası Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siirt, Muş, Bitlis, Van ve Hakkâri illerini kapsıyordu.

Birinci Genel Müfettişlik Teşkilatı'nın kurulduğu 1 Ocak 1928 yılından kaldırıldığı 7 Ocak 1948 yılına kadar 20 yılda Diyarbakır'da 4 genel müfettiş görev yapmıştır. Bunlar sırasıyla Dr. İbrahim Öngören (1928-1933), Hilmi Ergeneli (1933-1935), Abidin Özmen (1935-1943) ve Avni Doğan (1943-1948)'dir (2000'e Beş Kala Diyarbakır, 1995: 12).

TBMM'nin 20.05.1987 Tarih ve 40 Sayılı Kararı ile Diyarbakır şehrinde olağanüstü hal ilan edilirken Elazığ, Bingöl, Tunceli ve Van illerinde devam eden olağanüstü halin 4 ay daha uzatılması TBMM'nin 41 Sayılı Kararı ile onaylanmıştır. Bu tarihte bölgenin huzur ve güvenini sağlamak ve sıkıyönetim sonrası normal düzene geçişi temin etmek amacıyla Anayasa'nın 121. ve 2935 Sayılı Olağanüstü Hal Kanunu'nun 3. maddesinin öngördüğü hususlarda görev yapmak üzere 285 Sayılı *Olağanüstü Hal Bölge Valiliği*'nin ihdası hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Olağanüstü Hal Bölge Valiliği kurularak sorumluluk alanında yürütülecek terörle mücadele çalışmalarında ve iç güvenlik harekâtında sorumlu kılınmıştır.

Kanun Hükmünde Kararname ile Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Siirt, Tunceli ve Van illeri Bölge Valiliği kapsamına alınmış, bilahare Başbakanlık onayı ile Adıyaman, Bitlis ve Muş illeri mücavir iller olarak tespit edilmiştir. Batman ve Şırnak'ın il yapılmaları ile sorumluluk alanındaki il sayısı 13'e yükselmiştir.

Olağanüstü Hal Bölge Valiliği görevinde sırasıyla Hayri Kozakçıoğlu (1987-1991), M.Necati Çetinkaya (1991-1992), Ünal Erkan (1992-1995), Necati Bilican (1996-1997), Aydın Arslan (1997-1999) ve Gökhan Aydın (1999-2003) görev yapmışlardır (Bacanlı, 2012: 166).

Büyükşehir Belediyesi'nin sınırları içinde bulunan şehir yerleşmeleri, Çınar (31 km) hariç, genellikle Diyarbakır şehrine uzak konumdadır. Özellikle Kulp (126 km) ve Çüngüş (115 km) en uzak ilçe merkezi yerleşmeler olarak görülür. Nüfus açısından en büyük yerleşim birimleri 58 km uzaklıktaki Ergani (130.105), 59 km uzaklıktaki Bismil (117.674) ve 81 km uzaklıktaki Silvan (86.672)'dir (Tablo 44 ve Harita 32). Bu yerleşmelerde idari ve ekonomik fonksiyonlar diğer ilçe merkezi yerleşmelere göre daha fazla gelişmiştir. Diyarbakır şehrinde bulunan ve dağlık araziye sahip ilçe merkezi yerleşmelerin hizmetlerden yararlanmaları zor olmakla birlikte mevcut yönetim sistemi, ilgili yerleşmelere hizmetin gitmesini nispeten kolaylaştırmaktadır.

Tablo 44: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'ne Bağlı İlçe Belediyeleri (2018).

İlçe Belediyesi	Mahalle Sayısı	Nüfusu	Diyarbakır'a Uzaklık (Km)
Bağlar	48	388387	0
Bismil	122	117674	59
Çermik	81	50812	90
Çınar	100	74207	31
Çüngüş	40	11927	115
Dicle	48	38220	90
Eğil	30	23369	50
Ergani	102	130105	58
Hani	26	33100	89
Hazro	31	16935	72
Kayapınar	34	362407	0
Kocaköy	22	16679	62
Kulp	58	36640	126
Lice	70	26163	87
Silvan	93	86672	81
Sur	100	112306	0
Yenişehir	42	206793	0

Kaynak: Tük ve Kgm.

Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin sınırları içinde bulunan şehir yerleşmeleri, Çınar ve Kocaköy dışında Osmanlı zamanından beri sancak veya kaza (ilçe) merkezi durumunda olan yerleşmelerdir. Başta Diyarbakır şehri olmak üzere belirli bir nüfusa sahip bu yerleşmelerde idari birimler ve belediye teşkilatları da bulunmaktadır. Osmanlı'da ilk belediye teşkilatları *Şehremaneti* adıyla 1853 yılında Kırım Savaşı sonrasında kurulmuştur. Diyarbakır Şehremaneti de 1865 yılında kurulmuş ve uzunca bir süre beldeler bu şehremanetleri marifetiyle idare edilmiştir.

1883 tarihli Diyarbakır Salnamesi'nde Diyarbakır şehremini yani belediye başkanı Fethi Efendi ve yardımcısı da Ermeni Osib Efendi idi. Aynı dönemde Karabet ve Mıgırđıç Efendiler belediye meclis azası, Dr. Bedros Efendi de belediye başhekimidir. Şehirde Müslim ve gayrimüslim kişiler belediye yönetiminde birlikte görev almışlardır (Palalı, 1999: 204).

Ankara Hükümetince 1922 yılında çıkarılan *278 Sayılı Devairi Belediye Rüesa'sının Sureti İntihabına Dair Kanun* ile Diyarbakır dâhil diğer tüm yerleşim birimlerindeki belediye teşkilatları yeniden yapılandırılmıştır. Türkiye'de ilk Büyükşehir Belediyeleri İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere 1984 yılında kurulmuştur. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin kuruluşu ise 1993 yılında gerçekleşmiştir.

Büyük nüfuslu idari fonksiyona sahip olan yerleşmeler, aynı zamanda çok sayıda mahalle/ köy yerleşmesine de sahip bulunmaktadır. Bismil 104, Ergani ve Çınar 76, Silvan 74 ve Çermik 71 mahalle / köy yerleşmesine sahiptir. Kocaköy ise 13 mahalle/ köy yerleşmesi ile en az bağlısı bulunan idari ünedir. 2014 yılından sonra ildeki köy yerleşmelerinin tamamı büyükşehir belediyeler kanunu gereğince mahalle statüsüne geçmiştir.

Diyarbakır şehrinde bugün itibariyle 56 mahalle mevcuttur. Bu mahallelerden 13'ü Bağlar, 9'u Kayapınar, 22'si Sur ve 12'si ise Yenişehir ilçesinde bulunmaktadır. Türkiye idari taksimatında en alt birimi oluşturan mahalleler, muhtarlar tarafından yönetilmekle birlikte pek çok yetki ve sorumluluk belediye başkanı ve kaymakamlarla paylaşılmaktadır. Bazı mahalleler tarihi gelişim, alan, nüfus, konut ve fonksiyon özellikleri itibariyle belirgin farklılıklar arz etmektedir.

Harita 32: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'ne Bağlı İlçe Belediyelerinin Dağılışı.

Ülkemizdeki bakanlıkların Diyarbakır'daki taşra teşkilat birimlerinin genellikle şehrin çeşitli semtlerinde dağınık bir şekilde konumlanmış oldukları görülmektedir. Bununla birlikte bazı birimlerin Yenişehir ilçesinde daha fazla yoğunlaştığı ayırt edilmektedir. Diğer merkez ilçelerde ise idari birimlerin farklı fonksiyon alanlarıyla birlikte yer yer içice yapılandığı da dikkati çekmektedir.

Sur ilçesinde Dicle Üniversitesi Rektörlüğü ve PTT Başmüdürlük binası, Yenişehir ilçesinin Ofis Senti'nde, Ekinciler Caddesi'nde Valilik, Karayolları Bölge Müdürlüğü, TÜİK Bölge Müdürlüğü, Defterdarlık, Elazığ Caddesi civarında Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 7. Kolordu Komutanlığı, Sağlık Müdürlüğü ve hastaneler, DSİ Bölge Müdürlüğü, Bağlar ilçesinde ise DDY Gar Müdürlüğü, İl Emniyet Müdürlüğü, Havalimanı Müdürlüğü yer almaktadır (Foto 34). Şanlıurfa yolu üzerinde ise DEDAŞ Bölge Müdürlüğü, DİŞTİ (Diyarbakır Şehirlerarası Terminal İşletmesi), PTT Ana Dağıtım Merkezi ve Emniyet lojmanları gibi çok sayıda kurum ve kuruluşa ait binalar mevcuttur.

Şehirde Valilik çevresi ve Ofis semti yönetim ve ticaret merkezi olarak görülmektedir. Bununla birlikte resmi kurumların şehrin farklı yerlerine dağılması sonucu, yönetim fonksiyonu da birçok semte dağılmış durumdadır.

Foto 34: Dağkapı Meydanı civarında Elazığ Yolu üzerindeki Büyükşehir Belediye Binası.

Diyarbakır şehrinde idari alanda hizmet veren kamu kurumları önemli sayıda istihdam sağlamaktadır. Tablo 45'teki verilere göre, il düzeyinde 55, bölge düzeyinde 25 ve belediye düzeyinde 5 olmak üzere çalışma alanında hizmet veren toplam kamu kurumlarının sayısı 85'e ulaşmaktadır. Şehirde idari fonksiyonda çalışan nüfus sayısı 20 bin civarındadır. Özellikle İl Emniyet Müdürlüğü ve Askeri kurumlar önemli miktarda personeli bünyelerinde barındırmaktadır.

Tablo 45: Diyarbakır Şehrinde İdari Fonksiyonda Çalışan Kişi Sayısı (2018).

İdari Kurumlar	Kurum Sayısı	Çalışan Sayısı	
		Sürekli	Geçici
İl Düzeyinde İdari Kurum	55	12.658	122
Bölge Düzeyinde İdari Kurum	25	3.409	44
Belediyeler	5	2.064	254
Toplam	85	18.131	420

Kaynak: Diyarbakır Valiliği İl Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü.

Şehirde merkezi yönetime bağlı idari birimlerin yanı sıra yerel yönetimler ve bu bağlamda özellikle belediyeler önemli istihdam sağlayan kamu kurumlarıdır. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bağlar, Kayapınar, Yenişehir ve Sur belediyelerinde bağlı kuruluş ve hizmet alımıyla birlikte toplam 5 bin civarında personel istihdam edilmektedir.

İdari birimlerde istihdam edilen nüfus sayısı iş gücüne katılan toplam nüfusun yaklaşık % 3'üne karşılık gelmektedir.

4.1.2. Sağlık Fonksiyonu

Şehir yerleşmelerini kır yerleşmelerinden ayıran bir diğer önemli fonksiyon sağlık hizmetleridir. Şehirler, sağlık kuruluşları ile hekimlerin toplanmasından dolayı yakın ve uzak çevreleri için birer sağlık merkezi konumuna gelmektedir. Birinci, ikinci ve üçüncü derece sağlık kuruluşları, yerleşmelerin nüfus büyüklüğüne göre yer almaktadır. *Birinci derece sağlık kuruluşları* sağlık ocağı, aile sağlığı merkezi ve verem savaş dispanserlerini, *ikinci derece sağlık kuruluşları* yataklı tedavi kurumlarını kapsarken *üçüncü derece sağlık kuruluşları* ise üniversite hastaneleri ile eğitim-araştırma hastanelerini kapsamaktadır.

Şehir ortamında toplumun ruhsal ve bedensel açıdan uygun bir yaşantı sürdürebilmesi, öncelikle çeşitli sağlık kurumlarının varlığına, bunların nüfusla orantılı bir kapasitede ve modern medikal ihtiyaçlara göre donatılmış olmasına bağlıdır (Doğanay, 1983: 177). Hatta bazı hastaneler uluslararası boyutlarda sağlık hizmetleri vermekte ve şehirde sağlık turizminin gelişmesi de söz konusu olmaktadır.

Diyarbakır'da hizmete açılan ilk modern hastane, 1884 yılında dönemin Diyarbakır valisi Sırrı Paşa tarafından yaptırılan 25 yataklı *Gureba Hastanesi*'dir. Bugün *Hastaneler bölgesi* olarak bilinen Dağkapı Meydanı'nın doğu yakasında yaptırılan hastane, Diyarbakır'da sur dışına inşa edilen ilk yapılardan biri olarak da tarihe geçmiştir. Hastane Cumhuriyet döneminde de hizmete devam etmiştir. Bundan başka sadece askerlere hizmet veren Diyarbakır (Asker) Hastanesi ile çevredeki salgın hastalıklarla mücadele eden Karantina Müdürlüğü de önemli sağlık kuruluşları arasında yer almaktadır (Konyar, 1936b: 169-170).

Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılında şehir ve çevre yerleşmelere sağlık hizmeti veren kuruluş olarak sadece Gureba Hastanesi bulunmaktaydı. Hastane o zamanlar, bölgede bulunan ender sağlık kuruluşlarından biri durumundaydı. 1924 yılında Sıhhat ve İçtimai Yardım Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) tarafından bazı eklemeler

yapılarak onarılmış ve *Numune Hastanesi* olarak hizmet vermeye başlamıştır. 1936 yılında yanan hastane binasının yerine 1938 yılında yeni hastane inşa edilmiş ve 1939 yılında hizmet vermeye başlamıştır (Tablo 46).

Diyarbakır Numune Hastanesi'nin 1928-1938 yılları arasında geçen 10 yılda yaptığı faaliyetler incelendiğinde, hastanenin ayakta ve yatakta olmak üzere iki şekilde hizmet verdiği görülmektedir. Hastaneye müracaat eden hastalar ilk üç yıl sadece yatakta tedavi edilmiştir. Tedavi edilen hasta sayısı yıllık 1.000 kişi civarında olmuştur. 1931 yılından itibaren ayakta tedavi hizmetleri başlamış ve bu yıl 4.980 kişi ayakta tedavi edilmiştir. Sonraki yıllarda ayakta tedavi edilen hasta sayısı sürekli artmış, 1933 yılında 10 bini aşmış ve 1938 yılında 11.028 kişiye ulaşmıştır. Yatakta tedavi edilen hasta sayısı ise 1928 yılında 1.071 kişiyle başlamış, 1931'de 2 bin kişiyi, 1934'te 3 bin kişiyi, 1935'te 4 bin kişiyi aşarak 4.208 kişiye ulaşmıştır. 1937 yılında tedavi edilen toplam hasta sayısı 20.462 kişi olmuştur. Bu rakam o dönem Diyarbakır şehri için yüksek bir değerdir. Ancak bir sonraki sene (1938) hasta sayısı tekrar on bine yaklaşarak 12.239 kişiye gerilemiştir.

Tablo 46: Diyarbakır Numune Hastanesi'nin 1928-1938 Yılları Arasındaki Faaliyetleri.

Yıl	Ayakta Tedavi (Kişi)	Yatan Hasta (Kişi)	Toplam
1928	-	1071	1071
1929	-	1041	1041
1930	-	1055	1055
1931	4980	2204	7184
1932	8085	2650	10735
1933	10719	2772	13491
1934	10567	3076	13653
1935	10996	4208	15204
1936	10915	2875	13790
1937	19318	1154	20462
1938	11028	1211	12239

Kaynak: Çağlayan, 2013: 356.

Cumhuriyet döneminde Diyarbakır şehrinde farklı amaçlarda değerlendirilmek üzere çeşitli sağlık kuruluşları tesis edilmiştir. 1927 yılında Kuduz Hastanesi (Darül Kelp), Zührevi Hastalıklar Dispanseri'ne dönüştürülmüştür. 1935 yılında Diyarbakır Belediyesi tarafından Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi kurulmuştur. 1936 yılında

Sıtma Mücadele Birimi, 1937 yılında da 10 yataklı Trahom (Göz) Hastanesi kurulmuştur. Zira o yıllarda Diyarbakır'da sıtma başta olmak üzere trahom, tifo, şark çıbanı, çiçek, difteri gibi salgın hastalıklar yaygın olarak görülmekteydi. Bunun dışında 1946 yılında Şifa Yurdu adında 10 yataklı bir özel hastane de açılmıştır ancak 1947 yılında kapatılmıştır (Çağlayan, 2013: 357-359).

Foto 35: Asker Hastanesi'nden farklı görünüm (Dalkılıç ve Halifeoğlu, 2011: 80).

Günümüzde Diyarbakır şehrinde, tüm derece ve türdeki sağlık kuruluşları bulunmaktadır. Birinci derece sağlık kuruluşları olan sağlık ocakları, şehrin genelinde semtlere göre dağılım göstermektedir. İkinci derece sağlık kuruluşları ise şehirde hastaneler bölgesi olarak bilinen Dağkapı ve Fiskaya semtinde bulunmaktadır. Selahaddin Eyyubi Devlet Hastanesi, Çocuk Hastalıkları Hastanesi, Asker Hastanesi (Foto 35) ve özel hastaneler şehrin bu kesiminde toplanmıştır. Şanlıurfa Yolu'nda Kadın ve Doğum Hastalıkları, Bağlar, Kayapınar ve Yenişehir ilçelerine dağılmış çok sayıda özel hastaneler (Memorial Diyarbakır Hastanesi, Özel Bağlar Hastanesi, Özel Genesis Hastanesi, Özel Sultan Hastanesi, Diyarlife Hastanesi) de mevcuttur.

Üçüncü derece sağlık kuruluşu olarak başta Kıtılbıl Mahallesi'nde bulunan Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi ve buna bağlı hastaneler gelmektedir. Tıp Fakültesine bağlı Çocuk Hastanesi, Kalp Hastanesi ve Onkoloji Hastanesi hizmet vermektedir. Şehirde bulunan bir diğer üçüncü derece sağlık kuruluşu Gazi Yaşargil Eğitim ve Araştırma Hastanesi (Foto 36)'dir. Bu hastane şehrin kuzeyinde Elazığ Yolu'nun batısında Üçkuyu Mahallesi'nde ve şehrin dış çeperinde yer almaktadır. Bugün inşası devam eden Diyarbakır Kayapınar Şehir Hastanesi hizmete açıldığında, şehrin sağlık fonksiyonu bakımından çok daha güçlü bir duruma geleceğini söylemek mümkündür.

Sağlık hizmeti açısından merkezi bir özelliğe sahip Diyarbakır şehri, yukarıda belirtilen sağlık kuruluşları sayesinde bölgesel hizmet vermektedir. Diyarbakır'ın sağlık hizmeti başta komşu il ve ilçelere, genellikle de kuzey, güney ve doğusunda bulunan illere yönelik gerçekleştirilmektedir. Şehirde sağlık hizmetleri daha çok kamu ağırlıklı verilmekle birlikte çok sayıda özel sağlık kuruluşu da bu hizmete katkı sağlamaktadır.

Foto 36: Diyarbakır Gazi Yaşargil Eğitim ve Araştırma Hastanesi.

Diyarbakır, mevcut hastane ve yatak sayısı itibariyle Türkiye ortalamasına yaklaşmış bir şehir durumundadır. Nitekim Sağlık Bakanlığı'nın 2017 yılı Sağlık İstatistikleri Yıllığı'nda yer verildiği üzere Türkiye'de 10.000 kişiye düşen yatak sayısı 27,9 iken bu değer Diyarbakır'da 26,3 olmuştur (Tablo 47). Öte yandan komşu şehirlerle karşılaştırıldığında Diyarbakır'ın sağlık imkânları açısından genellikle daha iyi koşullara sahip olduğunu söylemek mümkündür. Aynı yılda 10.000 hastaya Batman'da 22,5, Bingöl'de 25,6, Elazığ'da 47,3, Mardin'de 17,9, Şanlıurfa'da 20,0 ve Siirt'te 25,8 yatak düşmektedir. Diyarbakır, Elazığ dışında kalan diğer şehirlere göre daha çok yatak kapasitesine sahiptir. Elazığ'daki yatak kapasitesinin yüksekliği oldukça dikkat çekicidir. Mardin ise bu bakımdan daha yetersiz bir kapasite arz etmektedir.

Şehirde sağlık fonksiyonunun nispeten güçlü olduğu söylenebilir. Yakın ve uzak şehirlerden çok sayıda hasta tedavi olmak üzere Diyarbakır'a gelmektedir. Harita 33'te 2018 yılında Diyarbakır'a tedavi olmak üzere gelen hastaların illere dağılışı verilmiştir.

Buna göre hastaların % 77'si Diyarbakır ve ilçelerinden gelirken % 6'sı Mardin'den, % 5'i Şanlıurfa'dan, % 3'er Batman ve Şırnak'tan gelmiştir. Daha sonra İstanbul, Bingöl, Siirt ve Bitlis'ten hastalar Dicle Üniversitesi Hastanesi'nde tedavi olmuştur. Buna göre Diyarbakır'da sağlık fonksiyonunun etki sahası yaklaşık 300 km çaplı bir alana yayılmaktadır.

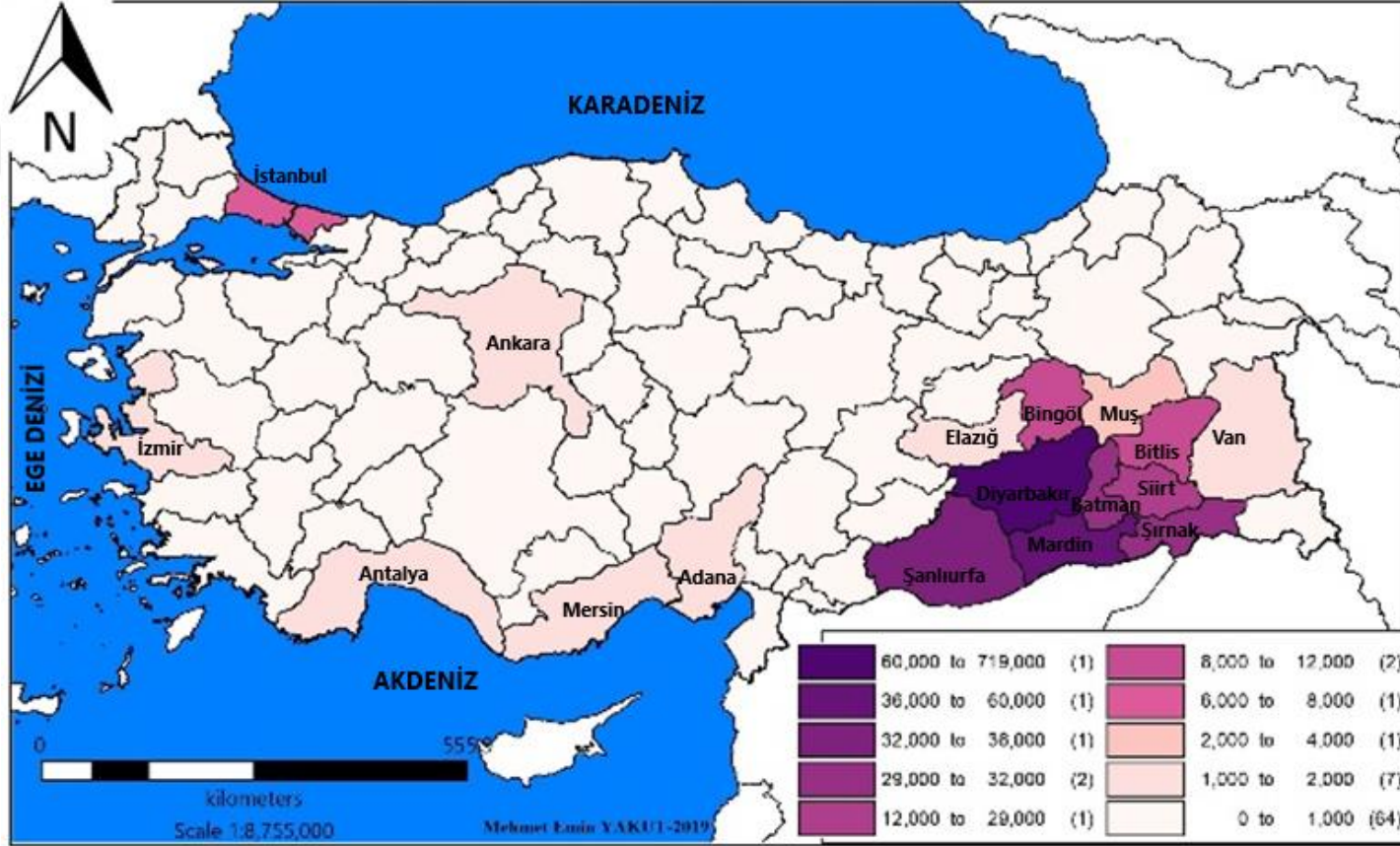
Tablo 47: Diyarbakır'da Hastane, Yatak ve Nüfus Başına Düşen Yatak Sayısı.

Sektör	Kamu		Özel		Toplam 10.000 Kişiye Düşen Yatak Sayısı
	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	
2011	14	3396	8	595	28,4
2012	15	3765	9	733	27,2
2013	16	3934	8	765	25,9
2014	17	3895	7	607	26,5
2015	17	3874	7	634	27,3
2016	17	3878	5	594	26,7
2017	19	3878	6	596	26,3

Kaynak: Sağlık Bakanlığı, 2018.

Diyarbakır'da 2017 yılında uzman hekim 1221, pratisyen hekim 923, diş hekimi 330, sağlık memuru 2668, hemşire 3622 ve ebe 985 olmak üzere toplam 9749 sağlık personeli hizmet vermektedir (Tablo 48). Diyarbakır'da görev yapan sağlık personeli sayısında, 2011-2017 arasında 2016 yılı dışında sürekli bir artışın olduğu ayırt edilmektedir. Nüfusu hızla artış gösteren şehirlerden biri olan Diyarbakır'da sağlık personeli ihtiyacının sürekli artması, beklenen bir durum olmalıdır.

Harita 33: Dicle Üniversitesi Hastanelerinde Muayene Olan Hastaların Geldikleri İllere Dağılımı (2018).

Kaynak: Dicle Üniversitesi İstatistik Birimi, 2019.

2016 yılında sağlık personelinde meydana gelen azalmanın genellikle Suriçi’nde Hasırlı, Fatih Paşa, Dabanoğlu ve Savaş mahallelerinde 2015 Kasım ayında başlayan ve 2016 Mayıs ayına kadar devam eden çatışma ortamının verdiği güvenlik endişesiyle şehir dışına yapılan tayinlerle ilgilidir. Yine 2016 yılında kamudan çeşitli nedenlerle uzaklaştırılan personel sayısı da bir diğer neden olarak belirtilebilir. 2017 yılında hem hastane sayısında hem de Diyarbakır’da görev yapan sağlık personeli sayısında tekrar bir artış görülmüştür.

Tablo 48: Diyarbakır'da Sağlık Personeli Sayısının Yıllara ve Alanlara Dağılımı.

Yıl	Uzman Hekim	Pratisyen Hekim	Diş Hekimi	Sağlık Memuru	Hemşire	Ebe
2011	1147	754	207	1819	2702	939
2012	1224	761	238	2054	3131	850
2013	1295	764	242	2641	3202	893
2014	1317	811	265	2784	3260	863
2015	1322	844	244	2500	3347	860
2016	1193	808	307	2636	3201	819
2017	1221	923	330	2668	3622	985

Kaynak: Sağlık Bakanlığı, 2018.

Şehirde büyük sağlık kuruluşlarının yanı sıra ihtiyaca göre mahallelere dağılmış halde 34 sağlık ocağı (aile sağlığı merkezi) ile 243 adet eczane yer almaktadır. Eczaneler başta sağlık tesisleri etrafında ve ana ulaşım arterleri olmak üzere dağınık halde konumlanmışlardır. Ayrıca şehirde çok sayıda tıbbi labrotuvar ile tıbbi malzeme satan işyerleri de mevcuttur.

4.1.3. Kültürel Fonksiyonlar

Şehirleşmeyi ve şehirlileşmeyi etkileyen fonksiyonlardan biri de zaman içinde o şehrin gelişen kültür hayatıdır. Öte yandan şehirleşmenin de kültür hayatını geliştirdiği söylenebilir. Her iki halde de kültür hayatı değişen bir fonksiyon olarak düşünülebilir. Kültür fonksiyonu, bağımsız bir faktör olarak değerlendirileceği gibi şehirde başka fonksiyonların gelişmesi sonucunda onlara bağlı olarak da gelişebilen bir faktör olarak görülebilir. Ulaşım ve ticaret fonksiyonlarının sağladığı maddi refah ve haberleşmenin,

idari merkezlik fonksiyonunun sağladığı şahsi yükselme ve korunma imkânlarının, eğitim kurumları ve kültür hayatındaki gelişmeleri sağlaması gibi.

Tarihî bir görüşle konunun ele alınması, kültür hayatının bazen bağımsız fonksiyon bazen de bağlı fonksiyon olarak şehirleşmeye etkide bulunduğu hatta bir zaman şehirleşmeye fazla etkili olmadığı, bir zamandan sonra şehirleşmeyi hızlandırdığı dolayısıyla geniş bir çevreyi etkisi altına aldığı görülür (Arslan, 1979: 62). Bundan dolayı kurulduğu günden bugüne kadar idari, ticari ve ulaşım fonksiyonlarını kendisinde toplamış ve günümüzde başka fonksiyonlara da sahip olan Diyarbakır'da şehirleşme ile kültür bağlantısının oldukça güçlü bir şekilde kurulduğu ayırt edilir. Gerçekten şehrin nüfus ve yerleşme bakımından büyümesiyle birlikte fonksiyonların çeşitlendiği, geliştiği dikkati çekmektedir. Bu bağlamda şehirde kültürel fonksiyonlar da oldukça önemli bir yere sahip durumdadır.

Günümüzde Diyarbakır şehrinde kültürel fonksiyonlar kapsamında çok sayıda kurum ve kuruluş faaliyet göstermekte ve çeşitli etkinlikler düzenlemektedir. Burada kültürel fonksiyonlar, eğitim ve öğretim kurumları, kütüphaneler, basın, yayın ve medya, sinema ve tiyatro ile dini faaliyetler alt başlıklarına ayrılarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri: Tanzimat'tan (1839) sonra batılılaşma hareketlerinin bir sonucu olarak yeni programlarla eğitim faaliyeti yapması amaçlanan okullar açılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet'ten önce *ilkokul düzeyinde* eğitim veren altı kurum mevcuttur. Bunlar, *Hadım-ı Terakki Mektebi İptidaisi, Şule-i Terakki Mektebi İptidaisi, Fevz-i Terakki Mektebi İptidaisi, Burhan-ı Terakki Mektebi İptidaisi, Numune-i Terakki Mektebi İptidaisi ve Enas (Kızlar) Mektebi İptidaisi* okullarıdır.

Osmanlı döneminde Diyarbakır'da açılan ilk *ortaöğretim* kurumu Vali Hasan Paşa zamanında 1889 yılında temeli atılılarak 1892 yılında eğitim ve öğretime başlayan *İdadi Mektebi*'dir. Eski binası bugün Süleyman Nazif Ortaokulu olarak hizmet veren okul, günümüzde Ziya Gökalp Anadolu Lisesi adıyla hizmet vermektedir.

1869 yılında Diyarbakır Valisi olarak görev yapan Kurt İsmail Paşa, şehir surlarının dışında inşa ettirdiği hastane, kışla ve hükümet konağının yanında bir de *ıslahhane* yaptırmıştır. Yaklaşık 700 öğrencisi bulunan bu ıslahhanede üç yıllık ilkokul

öğreniminden sonra dökümcülük, boyacılık, marangozluk gibi sanatlar da öğretilmiştir. Bu ıslahane daha sonra geliştirilerek *Diyarbakır Sanayi Mektebi*'ni oluşturmuştur. Sultan II. Abdülhamit'in doğum yıl dönümünde açıldığından dolayı da okul *Hamidiye Sanat Mektebi* adını almıştır.

Diyarbakır'da 1894'te *İdad-i Mülkiye, Rüştüye-i Askeriyye, İnas Rüştüyesi* gibi ortaöğretim kurumlarının yanında bir de *Darü-l Muallimin-i Subyan* (Erkek İlköğretmen Okulu) bulunuyordu. Yalnız bu son adı geçen okul, 1918 yılında kapanmış, 1930 yılında *Darü-l Muallimat* (Kız İlköğretmen Okulu); 4 Aralık 1949 yılında da Erkek Öğretmen Okulu olarak tekrar açılmıştır (2000'e Beş Kala Diyarbakır, 1995: 182).

1901 yılındaki kayıtlara göre, şehirde Müslümanlara ait 11 medrese, 1 askerî rüştiye, 1 mülkî rüştiye, 1 inas rüştiyesi, 1 darü'l-muallimin, 5 mekteb-i ibtidai, 10 mekteb-i sıbyan varken gayrimüslimlere ait 9 Hıristiyan mektebi, 2 Ecnebi ve 1 Yahudi mektebi mevcuttur (Göyünç, 1999: 470). Bu dönemde eğitim sisteminde mekteplerin yanında medreselerin de oldukça önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet'in ilanını takiben tüm ülkede eğitim ve öğretimde yeni bir yapılanmaya gidilmiş, Diyarbakır'da da ilk ve orta dereceli okullar açılmıştır. Bu dönemde ilk olarak 1925 yılında Gazi ve İsmet Paşa İlkokulları, 1926 yılında Cumhuriyet ve Ziya Gökalp İlkokulları, 1934 yılında ise Süleyman Nazif İlkokulu açılmıştır. 1939 yılında da İnönü İlkokulu eğitime başlamıştır (Foto 37). Aynı dönemde 1928 yılında Erkek Sanat Enstitüsü ile 1932 yılında Ziya Gökalp Lisesi şehirde hizmete açılan ilk ortaöğretim kurumlarını oluşturur.

Şehirde 1967 yılı itibarıyla **ilkokul düzeyinde** öğretim veren kurum sayısı önemli bir artışla 15'e ulaşmıştır. Nitekim Tablo 49'da bu yılda eğitim ve öğretim hizmeti veren ilkokullar yer almaktadır. Okullar hizmete açıldığı tarih bakımından değerlendirildiğinde 1920'li yıllarda 4 ilkokul (Gazi, İsmet Paşa, Cumhuriyet, Ziya Gökalp), 1930'lu yıllarda 2 ilkokul (Süleyman Nazif, İnönü), 1940'lı yıllarda 1 ilkokul (Yeni) ve 1950'li yıllarda 2 ilkokul (Alipaşa, Mehmetçik) hizmete açılmıştır. 1940'lı yıllarda yavaşlayan okul yapımı 1960'lı yıllarda 6 ilkokulun (Ş.Namık Tümer, Alpaslan, Devrim, Fatih, Namık Kemal, Şair Tarancı) hizmete açılmasıyla devam etmiştir. Cumhuriyetin ilanından hemen sonra

eğitim-öğretim alanında faaliyet göstermek üzere okullar açılmış, 1930 ve 1940'lı yıllarda bir yavaşlama görölmektedir. Ancak 1960 yılından sonra ilkokulların faaliyete girmesi Diyarbakır'da hızlı bir ivme kazanmıştır.

Foto 37: Şehrin ilk açılan okullarından İnönü Ortaokulu (Yenişehir).

Eğitimde 1967 yılı itibariyle öğretmen ve öğrenci sayıları incelendiğinde, 15 ilkokulda toplam 283 öğretmen görev yapmaktadır. Bu durumda her ilkokula ortalama 18 öğretmen düşmektedir. Öğretmen başına yaklaşık 39 öğrenci düşmekte dolayısıyla sınıfların kalabalık olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu okullarda 4.299'u kız ve 6.709'u erkek olmak toplam 11.008 öğrenci öğrenim görmektedir. Okullaşma oranlarında kız öğrencilerin daha az oluşu dikkat çekmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaygın olan kız çocuklarının okutulmaması olgusu Diyarbakır'da da göze çarpmaktadır. Ancak günümüzde zorunlu eğitimin 12 yıla çıkarılmasıyla birlikte kız ve erkek çocuklarda okullaşma oranlarında bir denge sağlanmıştır.

Diyarbakır şehrinde *ortaöğretim düzeyinde* eğitim ve öğretim veren okul sayısı 1967 yılı itibariyle 15'i bulmuştur. Tablo 50 incelediğinde, lise düzeyinde farklı türde 12 ve ortaokul düzeyinde 3 okulun olduğu görülür. Fakat lise düzeyindeki okullar; kız enstitüsü, kız sanat okulu, ticaret lisesi, imam hatip okulu, öğretmen okulu ve tekniker okulu gibi farklı türlerden oluşmaktadır. Okulların açılış tarihi incelendiğinde ise, en fazla okulun açıldığı dönemin 1950 - 1960 yılları arası olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde 6

okul açılmışken, 1940-1950 döneminde 3, 1960 sonrasında da yine 3 okulun açıldığı görülmektedir.

Tablo 49: Diyarbakır'da 1967'de Mevcut İlkokullar İle Öğrenci ve Öğretmen Sayıları.

Sıra No	Okulu Adı	Hizmete Açıldığı Tarih	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Durumu		
				Kız	Erkek	Toplam
1	Ali Paşa İlkokulu	1952	19	152	425	577
2	Alpaslan İlkokulu	1964	17	118	502	720
3	Cumhuriyet İlkokulu	1926	26	506	487	993
4	Devrim İlkokulu	1964	19	253	553	806
5	Fatih İlkokulu	1966	28	387	573	960
6	Gazi İlkokulu	1925	19	201	235	436
7	İnönü İlkokulu	1939	15	196	259	455
8	İsmet Paşa İlkokulu	1925	22	304	540	844
9	Mehmetçik İlkokulu	1957	28	671	630	1301
10	Namık Kemal İlkokulu	1966	16	277	464	741
11	Süleyman Nazif İlkokulu	1934	26	355	799	1154
12	Şair Tarancı İlkokulu	1967	5	35	100	135
13	Şehit Namık Tümer İlkokulu	1960	11	145	185	330
14	Yeni İlkokulu	1945	11	216	389	605
15	Ziya Gökalp İlkokulu	1926	22	483	568	1051
	Toplam		283	4299	6709	11008

Kaynak: Diyarbakır İl Millî Eğitim Müdürlüğü, 2017.

Bu yılda lisede 245 ve ortaokulda 54 olmak üzere toplam 299 öğretmen 15 okulda görev yapmaktadır. Öğrenci sayısı itibariyle de liselerde 5982 ve ortaokullarda 2349 olmak üzere toplam 8331 öğrenci öğrenim görmektedir. Erkek öğrenci sayısındaki fazlalık yine bu tabloda da göze çarpmaktadır. Toplam öğrencilerin % 78'ini erkekler oluştururken kız öğrenci oranı % 22 olarak tespit edilmiştir.

İncelenen dönemde en çok öğrencisi bulunan okul *Ziya Gökalp Lisesi*'dir. Bu okula toplam 2133 öğrenci devam etmektedir. Başka bir ifadeyle şehirdeki üç lise öğrencisinden biri bu okula gitmektedir. Diyarbakır şehrinin ilk lisesi ünvanına da sahip olan Ziya Gökalp Lisesi, gerek öğretmen gerekse öğrenci bakımından en fazla sayıya sahip bir okuldur. Okulda toplam 45 öğretmen ile 1660'ı erkek ve 473'ü kız olmak üzere toplam 2133 öğrenci bulunmaktadır. Kız öğrencilerin okullaşma düzeyindeki düşüş

burada daha belirgin durumdadır. Nitekim öğrenim gören öğrencilerin ancak % 22'si kız öğrencilerden oluşmaktadır. Günümüzde Yenişehir ilçesi Lise Caddesi'nde Ziya Gökalp Anadolu Lisesi adıyla eğitim hayatına devam eden okulda, 30 derslik, toplam 65 öğretmen ve 1018 öğrenci mevcuttur (Foto 38).

Tablo 50: Diyarbakır'da 1967'de Mevcut Olan Ortaöğretim Kurumları ile Öğrenci ve Öğretmen Sayıları.

Okulu Adı	Açılış Tarih	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Durumu		
			Kız	Erkek	Toplam
Ziya Gökalp Lisesi	1932	45	473	1660	2133
Diyarbakır Koleji	1956	24	62	236	298
Diyarbakır Kız Enstitüsü	1944	27	336	-	336
Akşam Kız Sanat Okulu	1936	-	275	-	275
Erkek İlköğretmen Okulu	1949	29	124	467	591
Ticaret Lisesi	1963	20	19	155	174
Akşam Ticaret Lisesi	1959	1	6	138	144
Erkek Sanat Enstitüsü	1928	24	-	433	433
Akşam Tekniker Okulu	1958	13	-	113	113
İmam-Hatip Okulu	1954	18	-	472	472
Sağırlar Okulu	1956	12	20	138	158
Dicle Öğretmen Okulu	1944	32	-	855	855
Ali Emiri Ortaokulu	1958	33	306	809	1115
Bağlar Ortaokulu	1966	12	105	439	544
Diyarbakır Ortaokulu	1967	9	111	579	690
Toplam		299	1.837	6.494	8.331

Kaynak: Diyarbakır İl Yıllığı, 1967: 250.

Şehirde *günümüzde eğitim fonksiyonu* çok daha önem kazanmış ve büyük boyutlara ulaşmıştır. Nitekim İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nün 2018 yılı verilerine göre, Diyarbakır şehrinde toplam 303 okulda 3373 derslik bulunmakta ve 7880 öğretmen görev yapmaktadır. Bu dersliklerin 1320'si Bağlar, 1059'u Kayapınar, 220'si Sur ve 774 adedi ise Yenişehir ilçesinde yer almaktadır (Tablo 51). Aynı yıl itibarıyla şehirde 23 anaokulu, 76 ilkokul, 91 ortaokul, 65 lise ve 48 adet özel eğitim kurumu faaliyet göstermektedir (Tablo 52). Şehirdeki 303 okulun ilçelere dağılışında Kayapınar (95), Bağlar (87), Yenişehir (86) ve Sur (35) şeklinde bir sıralanma oluşmaktadır. Özellikle Sur ilçesinde

okulların az oluşunda tarihi yapılaşma ile yeterli genişlikte arsaların bulunmaması önemli rol oynamıştır.

Foto 38: Diyarbakır'ın ilk genel lisesi Ziya Gökalp Anadolu Lisesi.

Son yıllarda eğitime açılan okul sayısında önemli artışlar görülmesine rağmen Diyarbakır'da nüfusun hızlı artması ve eğitimin tüm kademelerde zorunlu olması gibi nedenlerden dolayı okullar yetersiz kalmaktadır. Genellikle ikili öğretim yapılan okullarda sınıf mevcutları 40'ın üzerindedir. Şehirde sınıflar yetersiz olduğu gibi okul alanları da çoğunlukla yeterli genişlikte değildir.

Tablo 51: Diyarbakır Şehrinde Okul, Öğretmen ve Derslik Sayıları (2018).

İlçeler	Bağlar		Kayapınar		Sur		Yenişehir	
	Öğretmen	Derslik	Öğretmen	Derslik	Öğretmen	Derslik	Öğretmen	Derslik
Anaokulu	80	40	78	30	21	10	54	15
İlkokul	1127	485	124	236	26	14	136	93
Ortaokul	1289	365	882	248	276	107	813	187
Lise	896	430	938	545	160	89	980	479
Toplam	3392	1320	2022	1059	483	220	1983	774

Kaynak: Diyarbakır İl Millî Eğitim Müdürlüğü, 2018.

Okulların genellikle dar parsellerde ve cadde üzerinde yer alması, okul bahçelerine ek bina veya atölye binalarının inşa edilmesi okul bahçelerini daha da fazla

daraltmaktadır. Diyarbakır'da bu sorunun çözülmesi için çok sayıda derslik inşaatına ihtiyaç duyulmaktadır. Eğitimin ikili öğretimden kurtarılması ve mekân olarak daha uygun eğitim ortamlarının elde edilmesiyle eğitim kalitesinin artması beklenmektedir. Son 10 yıllık dönemde derslik sayısında önemli artışlar meydana geldiğinden bu sorunlar kısmen çözüme kavuşturulmuştur. Milli Eğitim Bakanlığı verilerine göre, 2006-2007 eğitim öğretim yılında ilköğretim ve ortaöğretim kademelerinde derslik başına 50 öğrenci düşerken, 2017-2018 yılı sonunda ilkokul ve ortaokullarda 30 ve liselerde ise 25'e gerilemiştir.

Tablo 52: Diyarbakır'da Okulların İlçe ve Eğitim Kademelerine Dağılışı (2018).

İlçe/ Kademe	Anaokulu	İlkokul	Ortaokul	Lise	Özel Eğitim	Toplam
Bağlar	6	22	30	16	13	87
Kayapınar	8	22	24	21	20	95
Sur	3	10	12	7	3	35
Yenişehir	6	22	25	21	12	86
Toplam	23	76	91	65	48	303

Kaynak: Diyarbakır İl Milli Eğitim Müdürlüğü, 2018.

Bugün bir milyonu aşan nüfusuyla Diyarbakır şehrinde her türde ve kademedede çok sayıda eğitim kurumları faaliyet göstermektedir. Milli Eğitim Bakanlığına bağlı anaokulu, ilkokul, ortaokul ve liselerde toplam 7.880 öğretmen görev yapmaktadır. Memur ve hizmetli sayısı da dâhil edildiğinde bu sayı 15 bini geçmektedir. Buna ilaveten yaklaşık 5 bin personel, özel öğretim kurumlarında ve farklı kurslarda (lise ve üniversiteye hazırlık kursu, yabancıdil kursu, sürücü kursu, halk eğitim kursu, meslek edindirme kursu vd.) çalışmaktadır. Dolayısıyla kamu ve özel eğitim kurumları ve kurslarla birlikte yükseköğretim dışında eğitim fonksiyonunda en az 20 bin kişinin istihdam edildiğini söylemek mümkündür. Ayrıca eğitim fonksiyonunun istihdama dolaylı katkıları (öğrenci servisi, kırtasiye, okul kantinleri vb.) da oldukça önemli bir ekonomik etkinlik oluşturmaktadır.

Dicle Üniversitesi: Diyarbakır'da Cumhuriyet öncesi dönemde yükseköğrenim medrese adlı okullarda verilirdi. Nitekim şehirde 1901 yılında 11 medrese vardı. Medreselerde talebe-i uluma (ilim talebesine), sarf, mantık, kelam, edeb, bedii, beyan,

hendese (mühendislik) gibi ilimler öğretilirdi. Cumhuriyet döneminde yükseköğretim kurumları *Üniversite Reformu (1933)* ile birlikte yeniden yapılandırılmıştır. Gerçekten toplumsal değişim ve kalkınmaya nicelik ve nitelik bakımından en önemli katkıyı sağlayan kurumların başında üniversiteler gelir. Üniversitelerin nitelikli insan gücü yetiştirme, teknolojiyi geliştirme, lider yetiştirme, girişimci sınıfı geliştirme, tasarruf eğilimini etkileme, fırsat eşitliği yaratma, gelir dağılımını etkileme ve millî birliği sağlama gibi devlet ve toplum hayatı üzerinde olumlu etkileri vardır (Akengin ve Kaykı, 2013: 503).

Diyarbakır şehrinde yükseköğretim kurumları Dicle Üniversitesi bünyesinde faaliyet göstermektedir. Dicle Üniversitesi'nin çekirdeğini 1966 yılında Ankara Üniversitesi bünyesinde faaliyete başlayan ve 1968 yılında Diyarbakır'a taşınan Diyarbakır Tıp Fakültesi oluşturmuştur. 1974 yılında Fen Bilimleri Fakültesi'nin açılmasıyla Diyarbakır Üniversitesi kurulmuş, Diş Hekimliği Fakültesi ve Şanlıurfa Ziraat Fakültesi ile birlikte fakülte sayısı artınca adı 1982 yılında Dicle Üniversitesi olarak değiştirilmiştir (<http://www.dicle.edu.tr/tarihçe>).

Bugün adını taşıdığı nehrin doğu yakasında, bir plato sathı üzerinde yaklaşık 27.000 dönüm arazi üzerinde yer alan Dicle Üniversitesi; 14 fakülte, 4 yüksekokul, 1 konservatuvar, 27 uygulama ve araştırma merkezi, 12 meslek yüksekokulu ve 4 enstitü ile yaklaşık 30.000'i aşan öğrencisiyle başta Diyarbakır ve çevre iller olmak üzere ülkemiz gençlerine eğitim hizmeti vermektedir (Foto 39). Üniversitenin tüm birimleri zamanla kampüse taşınarak toplu hale getirilmiştir. Yalnız üniversite oldukça geniş bir kampüs alanına sahip olduğu için fakülteler birbirinde uzak mesafelerde yer almaktadır.

Dicle Üniversitesi'nin Ergani (365), Silvan (310), Çermik (307), Bismil (185) ve Çüngüş (33) ilçe merkezlerinde bulunan çeşitli birimlerinde de toplam 1200 öğrenci öğrenim görmektedir.

Dicle Üniversitesi'nde 2017-2018 akademik yılına ait verilere göre; 222 profesör, 182 doçent, 345 yardımcı doçent, 168 öğretim görevlisi, 736 araştırma görevlisi, 80 okutman ve 31 uzman olmak üzere toplam 1764 akademik personel görev yapmaktadır. Üniversite bünyesinde toplam 2087 idari personel istihdam edilmektedir. Bunların 1.432'si sağlık hizmetlerine, geri kalan kısmı ise rektörlük bünyesinde çeşitli

fakülte ve yüksekokullara dağılmıştır. İdari personel öğrenci kayıtları ile akademik personel ve mali işlemleri yerine getirmektedir. Ayrıca başta tıp fakültesi olmak üzere üniversiteye bağlı 5 hastanede görevli personel de halka sağlık hizmeti sunmaktadır.

Foto 39: Dicle Üniversitesi yerleşkesinin uydudan ve genel görünümü.

Dicle Üniversitesi'nde 2017-2018 akademik yılında toplam kayıtlı öğrenci sayısı 32,290'a ulaşmıştır (Tablo 53). Bu öğrencilerin 7,969'u önlisans, 20,305'i lisans, 3,330'u yüksek lisans ve 686'ısı da doktora programlarında öğrenim görmektedir. Dicle Üniversitesi öğrenci mevcudu itibariyle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Gaziantep'ten sonra 2. sırada gelmektedir.

Tablo 53: Dicle Üniversitesi'nde Öğrencilerin Program Düzeyine Dağılışı (2018).

Önlisans			Lisans			Yüksek Lisans			Doktora			Genel Toplam		
E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T	E	K	T
4909	3060	7969	11096	9209	20305	2415	915	3330	513	173	686	18933	13357	32290

Kaynak: Dicle Üniversitesi Bilgi İşlem ve İstatistik Şubesi, 2018.

Dicle Üniversitesi başta Diyarbakır şehri olmak üzere yakın ve uzak çevrede bulunan illerden öğrenci almaktadır. ÖSYM'nin 2018 yılı üniversite yerleştirme sonuçlarına göre, Dicle Üniversitesi'ne yerleşen öğrencilerin % 71,09'unun Diyarbakır ilinden olduğu, Batman, Mardin, Şanlıurfa, Van, Siirt, Şırnak ve Muş gibi yakın illerden de önemli sayıda öğrencinin yerleştirildiği görülmektedir. Bunların dışında İstanbul, Mersin, Ankara ve İzmir gibi ülkemizin büyük illerinden gelen öğrenciler de Dicle Üniversitesi'ni tercih etmektedir. Nitekim İstanbul, Dicle Üniversitesi'ne en fazla öğrenci gönderen dördüncü il iken Mersin sekizinci sırada yer almaktadır. Ankara ve İzmir de ilk

on beş il arasına girmektedir (Tablo 54 ve Harita 34). 2019 yılında da Dicle Üniversitesi'ne yerleştirilen öğrencilerin geldikleri illerin sıralaması ve oranı 2018 yılı ile hemen aynı değerlerdedir. Bu bakımdan öğrencilerin tercihlerinde önemli bir değişiklik söz konusu olmamıştır.

Tablo 54: Dicle Üniversitesi'ne 2018'de Kayıtlanan Öğrencilerin İlk 10 İle Dağılışı.

İl	Diyarbakır	Batman	Mardin	İstanbul	Şanlıurfa	Van	Siirt	Mersin	Şırnak	Muş	Toplam
Sayı	3229	162	149	117	97	78	48	45	43	41	4009
%	71,09	3,56	3,28	2,57	2,13	1,71	1,05	0,99	0,94	0,90	88,22

Kaynak: Dicle Üniversitesi, 2018.

Dicle Üniversitesi'nde kayıtlı yabancı uyruklu öğrenci sayısı da 2019 yılı itibarıyla 269 kişidir. Bu öğrencilerin 148'i Suriye'den, 37'si Irak'tan, 16'sı Azerbaycan'dan, 13'ü Almanya'dan ve 11'i ise İran'dan gelmişlerdir. Geriye kalan öğrenciler de Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Orta Asya'daki çeşitli ülkelere gelmişlerdir. Oran bakımından değerlendirildiğinde, yabancı uyruklu öğrencilerin % 55'i Suriye, % 14'ü Irak, % 6'sı Azerbaycan, % 5'i Almanya ve % 4'ü ise İran uyruğunu taşımaktadır. Özellikle Suriyeli ve Iraklı öğrenciler, ülkelerinde siyasi karışıklığın yaşanması ve coğrafi yakınlığın etkisiyle Diyarbakır'ı tercih etmişlerdir. Almanya burada istisna bir durum teşkil etmiştir. Burada çok sayıda vatandaşımızın ikamet etmesi bunda etkili olmalıdır.

Dicle Üniversitesi'nin topluma verdiği hizmetlerin başında tıp ve diş hekimliği fakültelerinin halka sunmuş olduğu sağlık hizmeti gelmektedir. Diyarbakır ve yakın çevresinde yaklaşık 3 milyon nüfusa hitap eden bu sağlık kuruluşları, hastaların uzak şehirlere gitmesine ihtiyaç duymadan sağlık hizmeti almalarını sağlamaktadır. Ziraat ve veterinerlik fakülteleri ise çiftçi ve hayvan yetiştiricilerine yönelik çeşitli konularda eğitim ve danışmanlık hizmetleri vermekte, merkezî laboratuvarında her türlü analiz işlemlerini gerçekleştirmektedir.

Harita 34: Dicle Üniversitesinde Okuyan Öğrencilerin Geldikleri İllere Dağılışı (2018).

Kaynak: Dicle Üniversitesi İstatistik Birimi, 2019.

Girişimcilik merkezi tarafından halka açık yabancı dil ve bilgisayar kurslarının verilmesi, mühendislik - mimarlık fakültesi tarafından mermencilik başta olmak üzere danışmanlık ile yapı güvenliği ve depreme dayanıklılık analizlerinin yapılması Dicle Üniversitesi'nin topluma sunduğu hizmetlerin başka bir kısmını oluşturmaktadır.

Devlet konservatuvarı ve çeşitli öğrenci kulüpleri tarafından yapılan/ düzenlenen tiyatro, konser, konferans, panel, söyleşi, gösteri ve spor müsabakaları sosyal, kültürel ve sportif faaliyetler de önem arz etmektedir. Bunlardan Diyarbakır'da yaşayan nüfus da faydalanabilmektedir.

Başta Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmak üzere ülkemizin nitelikli insan gücü ihtiyacının karşılanmasına katkı sağlayan Dicle Üniversitesi, Diyarbakır şehri için aynı zamanda bir istihdam kaynağıdır. Üniversitede 1647 akademik ve 2087 idari personele ilaveten müşavir firmalar, yurtlar, servisler, kantinler, kafeteryalar ve lokantalarda çalışan personelle birlikte yaklaşık 6000 kişi istihdam edilmektedir. Bu değer, Diyarbakır'da 300 civarındaki sanayi tesisinin sağladığı toplam istihdamın yaklaşık yarısına karşılık gelmektedir. Dolayısıyla Dicle Üniversitesi şehrin sosyal, ekonomik, kültürel, ticari ve entelektüel hayatına büyük katkılar sağlamaktadır.

Başta konut olmak üzere öğrenci nüfusun çeşitli ihtiyaçları göz önünde alındığında, şehir fonksiyonlarının canlanmasına büyük katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür. Özellikle öğrenci nüfusu, bir şehrin yaşam tarzının aktif ve pasif bir şekilde değişimini sağlayan önemli bir faktördür. Bu nüfus, bir şehirde pasif olarak bulunan AVM, tiyatro, sinema ve eğlence mekânlarına giderek, aktif olarak da çeşitli öğrenci kulüplerinin gerçekleştirdiği sergi, konser, gösteri ve sportif müsabakalarda bulunarak bu etkiyi gerçekleştirmektedir.

Dicle Üniversitesi'nin şehrin yerleşimine de bazı etkileri söz konusudur. Gerçi üniversitenin bulunduğu birçok şehirden farklı olarak şehrin gelişme yönü üniversitenin bulunduğu yönün tersine doğru gelişmekle birlikte yakın zamana kadar üniversiteye gidiş güzergâhı olarak kullanılan Silvan Yolu üzerinde lüks konut alanları oluşturulmuştur. Bunun dışında aynı güzergâh üzerinde polis okulu gibi çeşitli resmî kurumlar da yer almaktadır. Ancak şehir ve üniversite arasında Dicle Vadisi gibi doğal bir engelin

bulunması, şehrin sur dışına çıktığı yıllardan itibaren kuzeybatı yönünde ilerlemesi, şehrin gelişiminin farklı yönlerde olmasını sağlamıştır.

Üniversitenin nehrin doğu yakasında kurulması, şehiriçi ulaşım güzergâhlarının bu yöne kısmen kaymasına neden olmuştur. Gerek belediye otobüsü gerek minibüs seferleri bu yönde önemli trafik ve nüfus hareketliliğinin kaynağıdır. Şehir içi ulaşım hatlarının önemli bir kısmı üniversite bağlantılı olarak gerçekleşmektedir.

Kütüphaneler: Kütüphane geçmişinin eski dönemlere kadar tarihlendiği şehirde, özellikle Osmanlı döneminde medreselerin ve belli başlı camilerin bünyesinde kütüphaneler kurulmuştur. Fakat bilinen kütüphanelerin Diyarbakır ölçeğindeki bir şehre nispetle az olduğu ve diğerlerinin kayıtlara geçmediği kabul edilir. Günümüze bilgisi ulaşan başlıca örnekler; Dilaver Paşa Dar'ül Kurrası, Köprülüzade Abdullah Paşa Kurrası, Mürteza Paşa Muallimhanesi, Hacı Ömer Efendi Kütüphanesi ile Abdurrahman Paşa Kütüphanesi'dir. Bunlardan ikisi Ulu Cami bünyesinde yer almakta ve Abdurrahman Paşa Kütüphanesi adıyla zamanımıza gelmektedir (Yılmazçelik, 1995: 78-79). Bunların dışında Mekteb-i İdadi (lise mektebi) ve Rağibiye Medresesi'nde (1834) de birer kütüphane bulunduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Diyarbakır şehirinde bugün 2 büyük kütüphane mevcuttur. Bunlar Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi ile Dicle Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'dir. Şehirde bulunan Ahmet Arif Edebiyat Müze Kütüphanesi, Esmâ Ocak Çocuk Kütüphanesi ve Suriçi Halk Kütüphanesi İl Halk Kütüphanesi'ne bağlı şubeler olarak hizmet vermektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı diğer 16 kütüphane ise ilçelerde yer almaktadır. TÜİK verilerine göre il genelinde 17 kütüphane kayıtlı olmasına rağmen yetkililerden alınan bilgilere göre bunlardan yalnızca 8 tanesi açık durumdadır.

Öte yandan kütüphane sayısının azlığına karşın Diyarbakır halkının kitaplardan yararlanma oranının Türkiye ortalamasının üzerinde olduğu söylenebilir. Türkiye'de toplam nüfusun yaklaşık % 30'u kütüphanelerden faydalanırken Diyarbakır'da bu oran % 50 civarındadır (Tablo 55). Keza 2017 yılında kütüphaneye kayıtlı üye sayısı bakımından Diyarbakır 92.349 kişi ile Türkiye'de birinci sırada yer almaktadır. İkinci sırada ise İzmir gelmektedir.

TÜİK verilerine göre 2017 yılında Diyarbakır ilindeki 17 kütüphanede bulunan kitap sayısı toplam 184.273 ve yararlanma sayısı da 832.040'e ulaşmıştır. Oysa bu değer 2012 yılında 154.302 kitap ve yararlanma sayısı da 412.884 kadardı. Dolayısıyla 2012-2017 arası dönemde hem kitap sayısında ve hem yararlanma sayısında ciddi bir artış söz konusu olmuştur. Adı geçen dönemde Diyarbakır'da okullaşma oranlarında ciddi artışlar gözlenmiştir. Zira zorunlu eğitim 12 yıla çıkarılmıştır. O döneme kadar ortaöğretimde okullaşma oranları % 40'lar civarındaydı. Bugün bu rakam % 90'ın üzerine çıkmıştır (Milli Eğitim İstatistikleri, 2018-2019).

Tablo 55: Diyarbakır ve Türkiye'de Kütüphane, Kitap ve Yararlanma Sayıları.

	Yıllar	Kütüphane Sayısı	Kitap Sayısı	Yararlanma Sayısı
Türkiye	2012	1.112	15.785.280	19.545.940
	2013	1.118	16.099.993	20.232.069
	2014	1.121	17.111.825	20.787.765
	2015	1.130	18.097.101	23.529.016
	2016	1.137	18.828.188	23.266.599
	2017	1.146	19.993.613	25.091.232
Diyarbakır İli	2012	17	154.302	412.884
	2013	17	146.179	601.935
	2014	17	163.804	746.608
	2015	17	166.999	634.595
	2016	17	176.727	698.174
	2017	17	184.273	832.040

Kaynak: TÜİK, 2018.

Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, 1919 yılında El-Cezire Cephesi Komutanı Cevat Paşa tarafından Millî Kütüphane adıyla kurulmuştur. 1938 yılında Halkevi Kütüphanesi ile birleştirilip Halkevi Kütüphanesi'ne dönüştürülmüştür. 1954 yılında Ulu Cami bünyesine alınan kütüphane 1978 yılında bugünkü binasına taşınmıştır. Yaklaşık 60 bin kitap bulunan ve 19 personelin görev yaptığı Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, Yenişehir ilçesinde Ofis semtinde Kurt İsmail Paşa 3. Sokak'ta yer alan 3 katlı müstakil binasında hizmet vermektedir (Foto 40).

Ahmet Arif Edebiyat Müze Kütüphanesi, İl Halk Kütüphanesi bünyesinde 2011 yılında tarihî Diyarbakır Konağı'nın düzenlenmesiyle Ulu Cami yakınında Tarancı Sokak'ta hizmete girmiştir. Kütüphanede Şair Ahmet Arif'in (1927 - 1991) kişisel eşyaları yanında el yazısıyla yazdığı şiirleri, yakın çevrede yetişmiş şairlerin eserleri ve çevre şehirlerle ilgili eserler de yer almaktadır.

Esmâ Ocak Çocuk Kütüphanesi ise İnaloğu Caddesi üzerinde bulunan Cahit Sıtkı Tarancı Kültür Merkezi içerisinde 6-14 yaş grubundaki çocuklara hizmet veren bir kütüphanedir. Diyarbakırlı yazar Aydın Esmâ Ocak'ın (1928 - 2011) adını yaşatmak üzere kurulmuştur. Kütüphane; okuma salonu, süreli yayınlar, teknoloji salonu ve bürodan oluşmaktadır.

Foto 40: Şehrin Ofis semtinde yer alan Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi.

Ayrıca şehirde *Suriçi Halk Kütüphanesi*, Camii Kebir Mahallesi'nde Gazi Caddesi üzerinde hizmet vermektedir. Şehrin yakın çevresinde bulunan 18 mahalledeki öğrenci okurlarına hizmet veren bir de *Gezici Kütüphane* (11.912 adet kitap) vardır.

Dicle Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nin temelini 1970 yılında açılan Tıp Fakültesi Kütüphanesi oluşturmuştur. 1974 yılında rektörlük kütüphanesinin açılmasıyla kütüphane sayısı ikiye çıkmıştır. Fakat bunlar 1982 yılında birleştirilmiştir. 1984 yılından itibaren Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı bünyesinde devam eden

üniversite kütüphanesi, 2012 yılında kampüs yerleşkesinde yeni binasına taşınarak 5000 m² karelik bağımsız alanda 3 kat ve 369 kişilik okuyucu kapasitesine sahip Merkez Kütüphane olarak hizmet vermeye başlamıştır. Kütüphane içerisinde Diyarbakır ile ilgili eserlerin yer aldığı "*Diyarbakır Kitaplığı*" bölümü yer almaktadır. Kütüphane ek binası ise 2 katlı, 700 m² alan ve 2 okuma salonuyla haftanın yedi günü saat 08: 00-22: 00 arasında hizmet vermektedir. Toplam 46 personelin görev yaptığı kütüphanede 2018 yılı itibariyle otomasyon sisteminde bulunan koleksiyon sayısı 296.759 adede yükselmiştir. Aynı yıl kütüphaneye gelen okuyucu sayısı 452.716, ek okuma salonu okuyucu sayısı da 141.327 kişi olarak kaydedilmiştir.

Diyarbakır'da hizmet veren bir diğer kütüphane de Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na bağlı olarak Ulu Cami avlusunda bulunan Mesudiye Medresesi binasında hizmet veren *Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi*'dir. Tarihi 13. yüzyıla kadar giden ve Anadolu'nun ilk üniversitelerinden biri olan Mesudiye Medresesi binası, 2013 yılında kurum tarafından kiralanarak hizmete girmiştir. Buradaki el yazması çok sayıda eser araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır.

Basın, Yayın ve Medya: Kültür hayatının önemli bir parçası olan basın ve yayın geçmişi de Diyarbakır şehrinde çok eskilere dayanır. Osmanlı döneminde XIX. yüzyıl ortalarından itibaren çıkarılan çeşitli gazeteler ve dergiler bunların başında gelmektedir. Diyarbakır'da yayınlanan ilk gazete 3 Ağustos 1869 yılında Vilayet Resmi Gazetesi olan *Diyarbakır* (Vakayinâme-i Resmî-i Vilâyet)'dir (Foto 41). 1931 yılına kadar resmî yayınına devam eden gazete, yöredeki olayların incelenmesi ve Ziya Gökalp'in ilk yazılarını barındırması açısından önemlidir.

Sait Paşa'nın 1872 senesinde mir-i mirânlık rütbesiyle Mamüretülaziz (Elazığ) mutasarrıflığına atanması üzerine gazetenin yazı işleri müdürlüğüne Ziya Gökalp'in babası Mehmet Tevfik Efendi getirilmiştir. Mehmet Tevfik Efendi, gazete idaresini 1884 yılına kadar devam ettirmiş ve bundan sonra idare Talat Efendi isimli bir şahsa geçmiştir. Talat Efendi'den sonra matbaa müdürlüğüne ve gazete başyazarlığına Süleyman Nazif Bey getirilmiştir. Süleyman Nazif Bey iki yıl kadar gazeteyi idare etmiştir (Beysanoğlu, 1970: 6-7).

Foto 41: Diyarbakir Gazetesi'nin Osmanlıca Basımı.

Diyarbakir Gazetesi, Diyarbakir vilayetinin resmî gazetesi olduğundan daha çok resmî duyuru ve ilanların, çeşitli kanun ve nizamnamelerin yer aldığı bir gazetedir. Bununla birlikte gazetede vatandaşların aydınlatılması ve kültür düzeylerinin artırılmasına yönelik şehirdeki eğitim ve öğretim durumu, okuma yazma oranının artırılması, rüştiye mekteplerinin açılışı, mezuniyet törenleri, ıslah evlerinin durumu, mesleki eğitim ve gayrimüslim okulları hakkında önemli bilgilerin yanında dinî, siyasi, sosyal, edebî içerikli yazılar ve şiirler de önemli yer tutmuştur. Gazetenin 1286-1288 (1870-1872) senelerine ait nüshalarında yer alan şiirler arasında, gazetenin yayın hayatına başlaması münasebetiyle Diyarbakirli aydınların yazmış oldukları ve tarih düşürdükleri beyitler ilk sırada yer almaktadır (Ekmekçi, 2009: 9).

Diyarbakir Gazetesi'nin 21. sayısından itibaren Ermeni vatandaşlara hitap etmesi için Ermeni harfleri ile yazılmış iki sayfalık bir ek çıkarılmışsa da daha sonra bundan vazgeçilmiştir. Mardin ve Siirt'te Arapça konuşan halk için Arapça bir nüshanın hazırlanmasına lüzum görüldüğü için gazeteyi üç lisanda çıkarmaktansa ayrı ayrı

lisanlarda üç gazetenin çıkarılmasının daha uygun olacağı kararlaştırılmıştır (Ekmekçi, 2009: 7).

Resmî vilayet gazetesi olarak 1931 yılına kadar yayınlanmış olan Diyarbakir Gazetesi'nin önce sahibi ve 1937 yılında da ismi (Diyarbakır) değişmiştir. 2 Eylül 1963 tarihli sayısı ile da kapanmıştır. Yaklaşık yüzyıl (94 yıl) yayın hayatına devam eden gazete, 1937 yılına kadar *Diyarbakir* adını muhafaza etmiş ve kendisini önceki gazetenin devamı saymıştır (Tütengil, 1966: 10).

Amid-i Sevda, Diyarbakır'da 20 Şubat 1909 tarihinde çıkmaya başlayan ilk özel gazetedir. Diyarbakır basın ve yayın tarihi hakkında bilgi veren kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Eski harfli süreli yayımlar kataloğunda gazetenin sadece 6 sayı çıktığı belirtilmektedir. Her on beş günde neşr olunan ilmi, fenni, içtimai ve edebî bir gazetedir. Ali Emirî Efendi tarafından çıkartılan gazete, ağırlıklı olarak tarih ve edebiyat içeriklidir.

Diyarbakır tarihi hakkında makaleler kaleme alan Ali Emirî, gençlere öğüt mahiyetinde yazılar yazmıştır. Gazete; genel anlamda gazete anlayışından hem şekil hem de içerik bakımından farklılık göstermekte, daha çok ilmî içerikli mecmuaları andırmaktadır. Yayın hayatının kısa sürmesine rağmen Diyarbakır'da özel gazete faaliyetlerine önemli katkılarda bulunmuştur.

Peyman (Yemin) Gazetesi, 28 Haziran 1909 yılında hikmet-i şarkiye ile marifet-i garbiyenin telif ve tevhidinden tevellüt edecek millî ve samimi bir medeniyet-i âliye-i Osmaniye elde etmek amacıyla Ziya Gökalp'in tahrik, teşvik ve destekleriyle çıkarılmıştır. Ziya Gökalp'in bu gazetede değişik imzalarla 5 şiiri ve 19 makalesi yayımlanmıştır. Peyman, yalnız 47 sayı yayımlanmıştır (Beysanoğlu, 1970: 13).

Dicle Gazetesi 1913 yılında yayın hayatına başlamıştır. Bu gazetede yine Ziya Gökalp, Ali Canip Yöntem, Ömer Seyfettin ve Süleyman Nazif yazılar yazmışlardır (Foto 42).

Şark Postası, 7 Ağustos 1952 tarihinde yayım hayatına başlamış bir gazetedir. Sahibi Ahmet Ketencigil, yazı işleri müdürü ise Diyarbakır tarihi ve kültürü hakkında

uzun yıllar araştırmalar yapan şevket Beysanoğlu'dur. Gazetede *Gaye* başlıklı yazıda özetle gazetenin amacı şöyle ifade edilmektedir: *şark, vatanımızın çeşitli sebeplerle yıllarca ihmal edilmiş bir bölgedir. şark, yurdun en az gezilen, en az tanınan bir parçasıdır. şark dertlidir. şark, bakıma, kalkınmaya muhtaç bir durumdadır. Dertler teşrih edilirken insaf, deva gösterilirken açık kalplilik, çare aranırken müsavat ve adalet düştürümüz olacaktır. Doğruya doğru, eğrinin doğru yola yönelmesine çalışmak şiarımız olacaktır. Demokrasinin fikirler tartışması üzerine dayandığına inanıyoruz. Bu sebeple memleket yararına olan bütün yazılara gazetemizin sayfaları açıktır. Bu azim ve imanla matbuât âlemine katılırken okuyucularımızdan istediğimiz sadece samimi ve sıcak alakadır.*

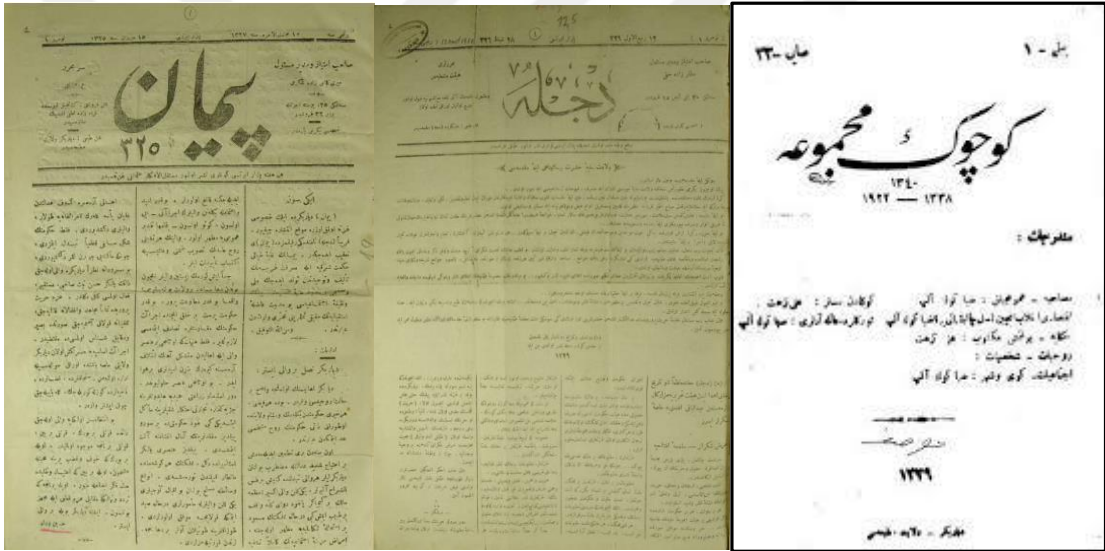

Foto 42: Diyarbakır'da yayınlanan Peyman, Dicle ve Küçük Mecmua (soldan sağa).

şark Postası'nın başyazılarını şevket Beysanoğlu ve bir yıl sonra Fikret Karakoyunlu yazmıştır. şevket Beysanoğlu'dan sonra yazı işleri müdürlüğüne İsa Bingöl, onu takiben Nejat Cemiloğlu getirilmiştir. Gazete 1954 yılı sonlarında yayım hayatına bir süre ara vermiş, sonra *Yeni şark Postası* adı altında, sahip ve yazar kadrosu farklı bir şekilde yeniden çıkmaya başlamıştır (Beysanoğlu, 1970: 22, 36).

Kelek, haftalık yayımlanan mizahi bir gazetedir. Yazı işleri müdürü ve sahibi Sezai Yılmaz'dır. Diyarbakır'da yayımlanan ilk mizah gazetesi olup ancak dört sayı çıkarılabildi. Diyarbakır'daki basın faaliyetleri, matbaaların yaygınlaşmasıyla daha disiplinli olmuş ve süreklilik kazanmıştır.

Sözü edilen gazetelerin dışında; *Yeni Yurt* (11 Kasım 1953), *Şarkspor* (Diyarbakır'da yayımlanan ilk spor gazetesi, 1954), *Demokrat Şark* (29 Ocak 1954), *Gökalp* (16 Ağustos 1954), *Demokrat Kale* (16 Aralık 1955), *Yeni Şark Postası* (16 Nisan 1957), *Gayret* (27 Mart 1957), *Ziya Gökalp* (Kasım 1957), *Yeni Şark Postası* (1962), *Mücadele*, *Müstakil Diyarbakır Sesi* (1 Ocak 1960), *Yeni Diyarbakır Sesi* (1960), *Güneydoğu* (23 Temmuz 1962), *Güven* (1965), *Ufuk* (1967), *Diyarbakır Sesi* (14 Ekim 1968), *Senin Sesin* (16 Mart 1970) ve *Millî Hâkimiyet* (6 Nisan 1970) Diyarbakır'da çıkan diğer gazetelerdir.

Diyarbakır'da gayrimüslim toplulukların çıkardığı yayın organları da vardı. Ermenice çıkan gazete ve dergilerin yanında 1910 yılında Süryanice *Keykep Medinho* (Şark Yıldızı) ve 1913 yılında *Şifuro* (Borazan) adlı dergiler yayım hayatına başlamıştır. Dergi, edebî, ihbarî ve ayini olarak on beş günde bir defa yayımlanmıştır. Sorumlu müdür ve başyazarı Naum Faik'tir. Kaç sayı çıktığı bilinmemektedir. Süryani harfleri ile yayımlanan dergide Türkçe, Süryanice, Arapça bir arada yer almaktadır (Beysanoğlu, 1970: 36-38).

Küçük Mecmua, Diyarbakır'da yayımlanan en önemli yayın organlarından biridir ve Ziya Gökalp tarafından 18 Haziran 1922 tarihinde çıkarılmaya başlanmıştır. Bu dergi, İstanbul ve Ankara gibi şehirlerde de ilgi görmüştür (Foto 47). Derginin imtiyaz sahibi ve müdürü Ziya Gökalp'tir. 33 sayı çıkarılan derginin son sayısı 18 Mart 1923 tarihlidir. Diyarbakır'da yayımlanmış olan dergilerin en önemlisidir. Ayrıca Türkiye basın tarihinde de önemli bir yere sahiptir (Tütengil, 1966: 22).

Küçük Mecmua yayımlandığı sürece İstanbul basınında hakkında bir hayli yazı yazılmış, Ziya Gökalp'in bu dergide çıkan çeşitli yazıları ve şiirleri muhtelif gazete ve dergilerce iktibas edilmiştir. Falih Rıfkı Atay, 19 Ağustos 1922 tarihli Akşam Gazetesi'nde bu dergi için şöyle der: *Ziya Gökalp'in Diyarbakır'da çıkardığı Küçük Mecmua, matbaacılığın en zor şartları içinde çıkıyor. Hurufatı bozuk, baskısı fena, kâğıdı adidir; fakat Ziya Gökalp'in ruhundaki mukaddes ateş bu mecmua yoluyla bize kadar geliyor, ruhlarımızı heyecanlandırıyor. Diyebiliriz ki, Ziya Gökalp bizi, bu mecmuayla Diyarbakır'dan idare ediyor* (Beysanoğlu, 1970: 40).

Yeni Hilâl Mecmuası, Cumhuriyet'in ilanından sonra Diyarbakır'da yayımlanan ilk mecmua olması sebebiyle önemli bir yere sahiptir. Bundan önce 1922–1923 yıllarında Ziya Gökalp'in çıkarmış olduğu Küçük Mecmua, Türk milliyetçiliğinin esaslarını tesis etmiş ve bu mecmuada yayımlanan yazılar yurt genelinde büyük etkiler bırakmıştır. Yeni Hilâl de bu çizgide çıkmış ve gençliğin edebî, ilmî, felsefî alanındaki ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır.

Yeni Hilâl Mecmuası, tarih, edebiyat, kültür, hukuk, sağlık, sosyal hayat ve eğitimle ilgili yazılar içermektedir. Diyarbakır tarihinin Cumhuriyet sonrası kesitinde çıkan bu mecmua, imkânların yetersizliğine rağmen periyodik olarak yayıma devam etmiş ve bu süreçte gençliği bilinçlendirmede önemli bir rol oynamıştır (Aşan, 2008: 2).

Karacadağ Dergisi, 20 Şubat 1938 - Haziran 1950 arasında Diyarbakır Halkevi tarafından ayda bir çıkartılmıştır. Dergi toplam 138 sayıdır. Dergide, Diyarbakır üzerinde yapılmış tetkiklere (tarih, folklor, edebiyat, coğrafya, iktisat) geniş yer verilmiştir. Bölgede yayımlanmış dergilerin en uzun ömürlüsüdür. Gökalp'in Küçük Mecmua'da yayımlanan makale ve manzumelerinden bazıları bu dergide yer almaktadır.

Kara Amid (1 Eylül 1956), Diyarbakır Tanıtma Derneği'nin yılda üç defa çıkardığı bir kültür dergisidir. Derginin sahibi Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği, sorumlu müdür ise Av. Şevket Beysanoğlu'dur. Derginin ilk sayısı, Ziya Gökalp Müzesi'nin açılışı nedeniyle *Ziya Gökalp* özel sayısı olarak hazırlanmıştır. Derneğin sonradan adını Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği olarak değiştirmesi üzerine 5. sayısından itibaren sahibi Diyarbakır Tanıtma ve Turizm Derneği ve adına Şevket Beysanoğlu olmuştur. Tespit edilebilen derginin son sayısı ise Haziran 1975'te yayımlanan 9. sayıdır (Tütengil, 1970: 26-40).

1950 yılından günümüze kadar yaşanan süreçte, Diyarbakır'da çeşitli adlarda çok sayıda yerel gazete ve dergi yayım yapmıştır. Günümüzde Diyarbakır'da yayım yapan 3'ü bölgesel olmak üzere 9 yerel gazete, 6 internet gazetesi, 6 dergi, 6 yerel radyo ve 4 de yerel televizyon kanalı bulunmaktadır. Dolayısıyla şehirde basın, yayım ve medya kültür fonksiyonuna önemli katkılar sağlamaktadır.

Diyarbakır şehrinin güçlü kültür hayatının doğal bir sonucu olarak çok sayıda bilim ve kültür adamı yetişmiştir. Nitekim XII.-XIII. yüzyıllarda Arap dilecisi Ebülkasım, Seyfettin Amidi, İbn Nübta, XVI.-XVII. yüzyıllarda Seyyit Nuh, Halili, İbrahim Gülşeni, Kadı Hüseyin, doktor Mehmet Rıza, matematikçi İsmail, Küçük Ahmedzade Ebubekir, XIX.-XX. yüzyıllarda Ziya Gökalp, Süleyman Nazif, Sait Paşa, Faik Ali, Sırrı Hanım, Ali Emiri, Cahit Sıtkı Tarancı ve Munis Faik Ozansoy Diyarbakır'ın yetiştirdiği önemli değerler arasında yer almaktadır (Arslan, 1979: 75).

Sinema ve Tiyatro: Diyarbakır şehrinde sinemaların açılışı Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar gitmektedir. Dağkapı Meydanı'nda Halk Evi binasında bir kışlık sinema (1938), bunun hemen yanında da bir açık hava/ yazlık sineması (1938) vardı. Halkevindeki sinema bir ara kapatıldı ve daha sonra aynı binada Yenişehir Sineması faaliyete başladı. Elazığ Caddesi'nin batı tarafında 1956 yılında inşa edilen ve şehrin şimdiye kadar en meşhur sineması olan Dilan Sineması ise halen varlığını devam ettirmektedir. Daha önce halkevindeki sinemayı da işleten Nejat Dilan binayı İtalya'dan Ermeni mimar Harutyun Sarafyan'a inşa ettirdi. Mimarisi İtalyan opera binaları gibi tasarlanıp üç kat olarak inşa edilirdi. Bunlar Dağkapı civarında şehir halkına kültür hizmeti veren önemli birer merkez durumundaydı (Foto 43). Tözün, Diyarbakır şehir halkının yaklaşık dörtte birinin akşam saat 18: 00-19: 00'dan sonra Dağkapı semtinde toplandığını ve gecenin geç saatlerine kadar buradaki park, gazino ve sinemalarda vakit geçirdiğini ifade etmektedir (1944: 495).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kültürel merkezi olan Diyarbakır'da bugün 6 **tiyatro salonu** mevcuttur. Bu salonlarda 2017 yılı itibariyle toplam 221 oyun gösterime girmiştir. Aynı yıl 84,320 seyirci bu oyunları izlemiştir. 2008-2017 yılları arasında kapsayan veriler incelendiğinde ise, gösteri ve seyirci sayısında yıllara göre önemli dalgalanmaların olduğu ayırt edilmektedir (Tablo 56). Bu dalgalanmalarda oyun türü, sinema ve televizyon gibi birçok faktörün rol oynadığını söylemek mümkündür.

Diyarbakır'daki tiyatro salonları Yenişehir ilçesinde yer almaktadır. Bu salonlar, İnaloğlu Caddesi'nde bulunan Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı Devlet Tiyatrosu Orhan Asena Sahnesi ile İstasyon Caddesi'nde bulunan Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Kongre Merkezi'nde toplanmaktadır (Harita 35). Dolayısıyla şehrin

ilk planlı yapılaşma ve resmî kurum binalarının yoğun alanı olan Yenişehir semtinde tiyatro faaliyetlerinin de yoğunlaşması şüphesiz rastlantı değildir.

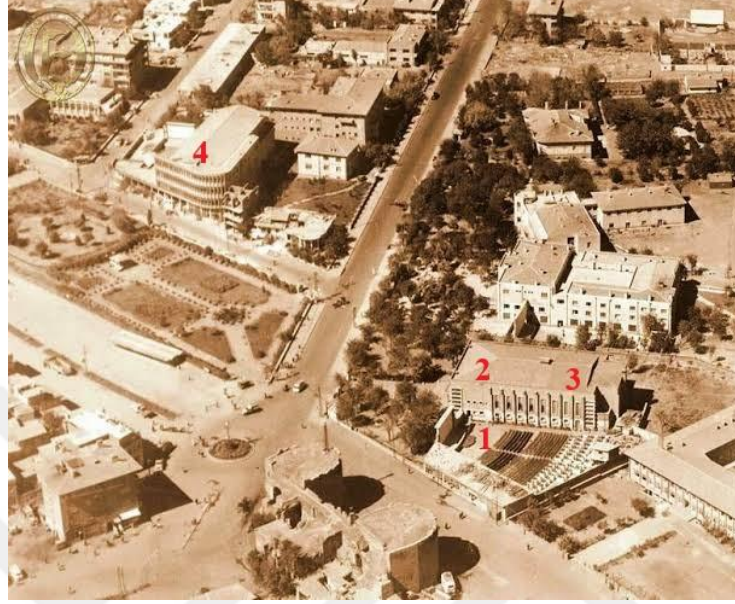

Foto 43: Dağkapı Meydanı'nın etrafında yer alan sinemalar (1950'li yıllar, O.E. Çetin Arşivi). **Açıklama:** 1. Halk Evi Yazlık Sineması, 2. Halk Evi kışlık Sineması, 3. Yenişehir Sineması, 4. Dilan Sineması.

Tablo 56: Diyarbakır Şehrinde Tiyatro Salonu, Gösteri ve Seyirci Sayıları (2008-2017).

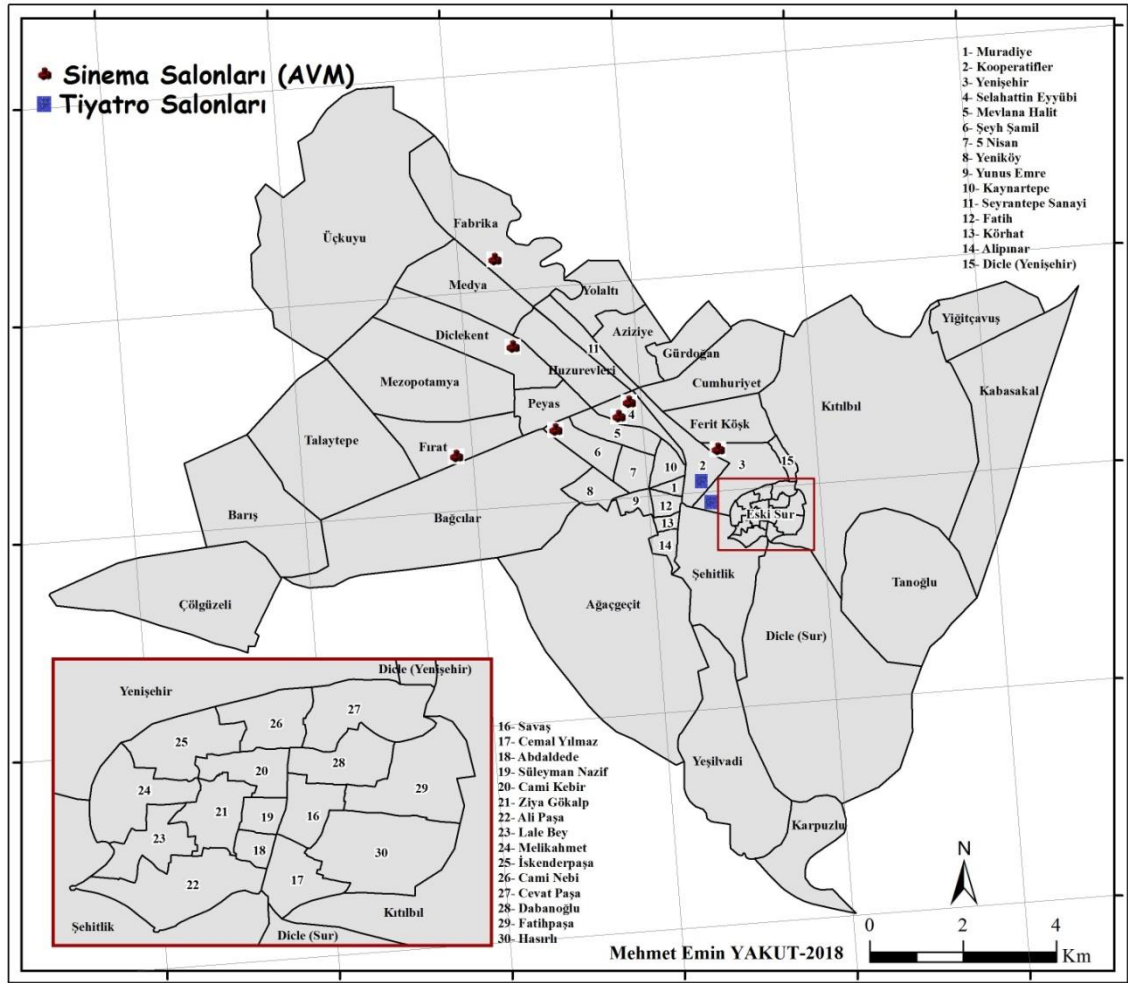
Yıl	Tiyatro Salonu Sayısı	Gösteri Sayısı	Seyirci Sayısı
2008	2	198	45975
2009	2	209	71581
2010	2	239	47554
2011	2	241	52501
2012	4	405	88814
2013	4	496	68197
2014	4	149	40450
2015	3	451	72900
2016	6	157	29963
2017	6	221	84320

Kaynak: TÜİK, 2019.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kültür merkezi olan Diyarbakır şehrinde bugün 49 *sinema salonu* mevcuttur. 2012 yılında 27 olan sinema salonu sayısı 2014 yılında

faaliyete giren Ceylan Karavil AVM bünyesinde bulunan 10 adet sinema salonunun açılmasıyla sayı 37'ye çıkmıştır. Yine 2015 yılında Elazığ Yolu üzerinde hizmete giren Diyarbakır Forum AVM ile sinema sayısı daha da artarak 44 olmuştur. Ancak 2016 yılında 2 adet salonun kapanmasıyla salon sayısı 42'ye gerilemiştir. Bu sayı 2017 yılında tekrar artmış ve 49 sayısına ulaşmıştır (Tablo 57).

Harita 35: Diyarbakır Şehrinde Tiyatro ve Sinema Salonlarının Dağılışı (2018).

Diyarbakır'daki sinema salonları Yenişehir, Bağlar ve Kayapınar ilçelerinin farklı noktalarına dağılmış olan AVM binalarında bulunmaktadır. Şehrin ilk alışveriş merkezi olan Galeria Alışveriş Merkezi, Yenişehir ilçesi Elazığ Caddesi'nde Dağkapı Meydanı'na yakın bir konumda yer almaktadır. Geleneksel çarşı merkezine çok yakın konumda olan binada 5 salon bulunmakla birlikte gittikçe önemini kaybetmektedir.

Alışveriş merkezlerinin yayılma alanı geleneksel Diyarbakır şehir merkezinden kuzeybatı yönünde Sur-Yenişehir-Bağlar-Kayapınar istikametinde olmaktadır.

Bu durum, Harita 35'te farklı yıllarda açılan alışveriş merkezlerinin konumlarına bakıldığında, açık bir biçimde görülmektedir. 2002 yılında Bağlar ilçesi Şanlıurfa Yolu ile Emek Caddesi'nin kesiştiği noktada Mega Center ve 2007 yılında Turgut Özal Bulvarı'nda Ncity açılmıştır. 2010 yılında Kayapınar ilçesinin ilk alışveriş merkezi olan City Park Diclekent Bulvarı'nda, 2011 yılında yine Bağlar ilçesi ile Kayapınar ilçesini birbirinden ayıran Şanlıurfa Yolu üzerinde Seyrantepe Köprülü Kavşağı'na yakın bir mevkide Ninova Park açılmıştır. Keza 2014 yılında Kayapınar ilçesinde tekrar Şanlıurfa Yolu üzerinde yolun batı kesiminde Ceylan Karavil Park ve son olarak 2015 yılında Elazığ Yolu'nun Yenişehir ilçesi ile Kayapınar ilçelerini birbirinden ayıran kesiminde de Diyarbakır Forum Alışveriş Merkezi açılmıştır. Adı geçen alışveriş merkezlerinde sayıları 5-10 arasında değişen sinema salonları bulunmakta ve Diyarbakır halkına hizmet vermektedir.

Şehirde faaliyet gösteren 49 sinemada 6377 koltuk mevcuttur. Bu sinemalarda 2017 yılında toplam 779 film gösterimi yapılmış ve 744.251 seyirci tarafından izlenmiştir (Tablo 57). 2015 yılına göre gösteri (952) ve seyirci sayısı (962.208), azalmakla birlikte, şehir nüfusuyla mukayese edildiğinde yine de yüksek bir değeri oluşturduğu dikkati çekmektedir. Bu veriler, Diyarbakır şehirde canlı bir kültür hayatının olduğunu açık bir şekilde yansıtmaktadır.

Tablo 57: Diyarbakır Şehrinde Sinema Salonu, Gösteri ve Seyirci Sayıları (2012-2017).

Yıl	Sinema Salonu Sayısı	Koltuk Sayısı	Gösteri Sayısı	Seyirci Sayısı
2012	27	2541	673	419200
2013	27	2538	721	548880
2014	37	4634	821	596385
2015	44	5921	952	962208
2016	42	5724	908	960335
2017	49	6377	779	744251

Kaynak: TÜİK, 2019.

Müzeler: Müzelere turizm fonksiyonunda değinildiğinden burada müzelerin kültürel yönleri üzerinde durulacaktır. Binlerce yıllık bir geçmişe ve sayısız medeniyete ev sahipliği yapmış Diyarbakır ve yakın çevresinde yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen çeşitli arkeolojik eserler, Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Diyarbakır'ı ziyaret eden misafirlerin ilk uğrağı yer, İçkale ve içerisindeki birimlerdir. Bu yerleşke içerisinde yer alan Diyarbakır Müzesi, şehrin kültürel geçmişi ve zenginliğine dair önemli bilgiler vermektedir.

Şehrin yetiştirdiğı ünlü şair ve düşünörlere ait konakların birer edebiyat ve kültür müzesi şeklinde sergilenmesiyle buraları ziyaret eden misafirler, Diyarbakır şehrinin düşünce hayatının ne kadar güçlü olduğunu görme fırsatı yakalamaktadır. Ziya Gökalp, Cahit Sıtkı Tarancı, Ahmet Arif ve Esmâ Ocak evleri bu fonksiyonu yerine getiren başlıca örneklerdir.

Yukarıda adı geçen müzeleri ziyaret eden ziyaretçi sayısı her geçen yıl artmakla birlikte İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ile Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı'na büyük görevler düşmektedir. Başta tanıtım olmak üzere, çevre hizmetleri ve ulaşım konularında iyileştirmeler yapılmalıdır.

Dinî Fonksiyonlar: Kültür hayatının gelişmesi ve yaygınlaşmasında dinî kurumlar önemli bir işlev görmüştür. Diyarbakır şehri, İslam öncesi dönemde Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olmuştur. Şehrin kültür hayatına ait ilk bilgilere, Roma ve Bizans devrine ait kayıtlardan ulaşılmaktadır. Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı ilk yüzyıldan itibaren Diyarbakır, bu dinin etki alanına girmiştir. İnşa edilen kilise ve manastırlar, dinî eğitim kurumu olmanın yanında kültür kurumu fonksiyonuna da sahip olmuştur.

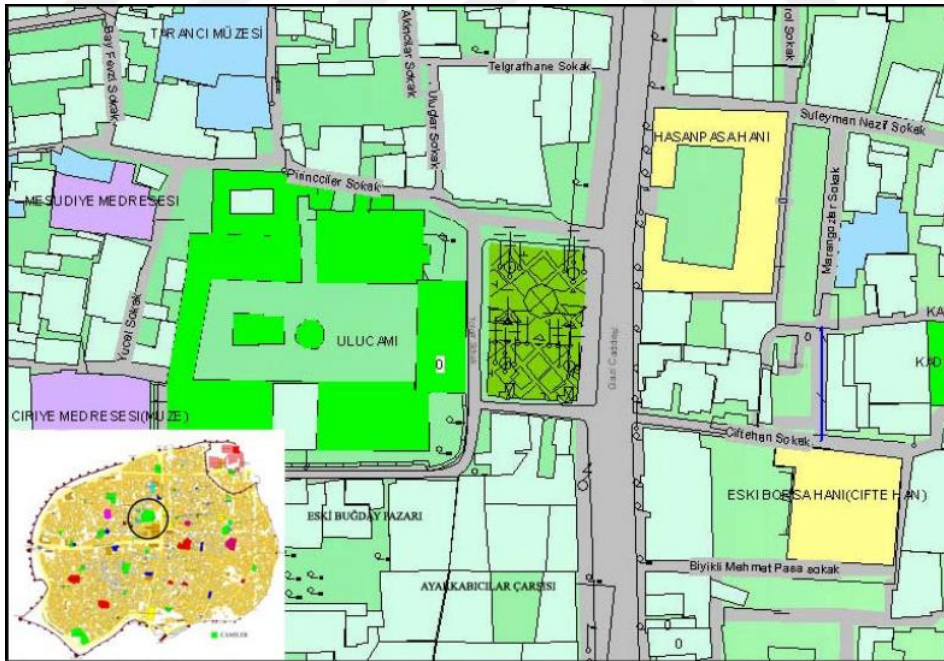
Diyarbakır'da çoğı Süryanilere ait çok sayıda kilise ve manastır vardı. Nitekim şehirde 4 manastır ve 12 kilise bulunduğu kayıtlara geçmiştir. Mar Toma (bugünkü Ulu Cami), Mar Kozma ve Meryem Ana gibi kiliselerin aynı zamanda kitaplıkları ve ruhban okulları mevcuttu (Dolapönü, 1960: 147).

Bugün Diyarbakır'ın en önemli tarihî eserlerinden olan Ulu Cami'nin yanında Müslümanların şehri fethetmesiyle birlikte iki medrese inşa edilmiş ve bunlar yakın

zamana kadar işlevini sürdürmüştür. Diyarbakır ve çevresindeki manastırlarda, Roma ve Bizans döneminde saygı duyulan, din ve tarih konularında eserler veren rahip, tarihçi ve diplomatlar yetişmiş ve bunlar imparatorluk merkezine götürülmüşlerdir. Diyarbakır ve Urfa dolaylarında geçen yaklaşık yüz yıllık olayların tarihini yazan Vekayiname sahibi Mar Yeşua bunlardan biridir (Arslan, 1979: 63).

MS 639 yılında Diyarbakır'da Müslümanların hâkimiyeti başlamaktadır. Bu dönemde de genellikle dinî kurumlar ile eğitim kurumlarının iç içe olduğu görülür. Eğitim kurumlarının başında ise *medreseler* gelmektedir. Medreseler genellikle diğer yapılarla (aşevi, sağlık tesisi) birlikte külliye tarzında camilere bitişik olarak inşa edilmiş ve bu şekilde eğitim vermişlerdir. Özellikle Mesudiye ve Zinciriye gibi medreseler, Diyarbakır'ın bilinen en eski eğitim kurumlarıdır (Şekil 6). Diyarbakır'da medrese sayısı çok daha fazla olup bunların bir kısmı şahıslar tarafından vakıf olarak cami ile birlikte inşa edilmiştir.

Şekil 6: Diyarbakır Ulu Camii Çevresinde Yer Alan Medreseler ve Tarihi Yapılar.

Kaynak: Çıdam, 2007: 115.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Diyarbakır'da bulunan cami, medrese ve tekkelerden şöyle bahsetmiştir (Sitâyiş-i dârü't-tedrîs-i âlimân /Âlimlerin Eğitim Alanlarını Övme bölümü): "*Cümle (---) aded medrese-i dâ[rü]'l-ulûmdur. Evvelâ bâlâda*

tahrîr olunan camilerin her birinde birer ve ikişer medrese-i dârü't-tahsîl-i ulûmları vardır. Amma cümleden **Cami'-i Kebîr'de medrese-i Mercâniyye(Mesudiye):** Beyne'l-ulemâ payesi vardır. Müderrisi andan mevleviyyele kadem basar. Müderrisi ve talebeleri vardır. Evkafi kavî olmağile hücrelerinin vazife-i mufayyenleri ve lahmiyye ve şem'iyeleri da'imdir" (Evliya Çelebi, 1314: 34-35).

Medreseler kısmının devamında diğer medreselerden de şöyle bahsetmiştir: "**Cami'-i Kebir'de şafii mihrabı haricinde Şafii Medresesi:** Bu dahi mamur ve abaddandır. **İparye Medresesi:** Meşhur medresedir ki, bunda ilm-i beyan görülür. Onun için talebeleri yakın zamanda herşeyi ayan beyan eder. Sahib-i sadr olur. **Mardin Kapısı'nda Hüsrev Paşa Medresesi:** Bu dar-ı ulumda da ilm-i kelim kıraat olunur. Onun için tilmizleri fesahat ve belagat üzere mütekellimdir. **Sarolizade Medresesi:** Bunda ilm-i fıkıh tilavet olduğundan halifeleri gayet fakihler. **Medrese-i Şeyh Rumi:** Ulu astanedir. Bunun mürid mezitleri ilm-i tasavvuf ve tevhid ile meşguldürler. **Medrese-i Tefsir:** Bunda ilm-i tefsirden tefsir-i Ceriri, Taberi, ibn-i Mes'ud, Ebu'lleys, Bağavi, Kadı, Deylemi, Feyzullah Hindi ve Ebu'ssuud görülüp müfessir ve müdakkik ulema ve fazala musannifini vardır. Meşhur medreseleri bunlardır" (Evliya Çelebi, 1314: 35). Görüldüğü üzere Diyarbakır'ın her bir medresesinde farklı bir ilimde uzmanlaşmanın olduğu dikkati çekmektedir.

Kültür hayatının başka bir kurumu olan **tekke ve zaviyeler**, diğer şehirlerde olduğu gibi Diyarbakır'da da bulunmaktaydı. Ancak bunlardan sadece iki tanesi ayakta kalabilmiş, diğerleri yıkılmıştır. Ayakta kalanlar, Memeddin Mahallesi'ndeki Örfizade Tekkesi ile Urfakapı civarında Sarı Saltuk Türbesi'nin yer aldığı Gülşeni Tekkesi'dir (Sözen, 1971: 155). XIX. yüzyıl kayıtlarında beş tekkenin; **İmam-ı Murat Ali Zaviyesi, Hacı Halil Zaviyesi, Mahmut Beğ Zaviyesi, İbrahim Beğ Tekkesi ve Hasan Padişah nam-ı diğer Balıklı Zaviyesi'nin** adı geçmektedir. Ancak bunlardan ikisinin yeri tespit edilmiştir; İbrahim Beğ Tekkesi ile Hasan Padişah nam-ı diğer Balıklı Zaviyesi'dir.

4.1.4. Sanayi Fonksiyonu

Bu bölümde ülkemizin önemli büyükşehirlerinden olan Diyarbakır'da sanayi fonksiyonu nispeten detaylı bir şekilde incelenmeye çalışılacaktır. Diyarbakır'da sanayi

için gerekli hammadde, işgücü, sermaye, enerji, ulaşım ve diğer altyapı imkânlarının bulunmasına rağmen ülkemizin sanayileşmiş şehirlerine göre geç sayılabilecek tarihte; özellikle 1980'lerden sonra sanayi faaliyetlerinde bir artış gözlenmektedir. Diyarbakır'da sanayi fonksiyonu diğer başlıklarda olduğu gibi Cumhuriyet öncesi ve sonrası dönem olmak üzere iki bölümde farklı yönleriyle ele alınmıştır.

Diyarbakır'da Cumhuriyet Öncesi Dönemde Sanayileşme: Cumhuriyet öncesi sanayileşmede modern anlamda bir gelişme olmamıştır. Ancak atölye tipi ve özellikle el sanatlarının yaygın olduğu, şehirle yakın çevrenin ihtiyacını karşılamamanın yanı sıra il dışı hatta ülke dışı satımın da yapılabildiği görülür. Nitekim başta tarım ve hayvancılık ürünleri değerlendirilmekte, bazı ürünler işlenip mamul maddeye dönüştürülmektedir. Maden (Elazığ)'de çıkarılan bakır cevheri sayesinde de maden eritme ve işleme konusunda önemli gelişmeler yaşanmıştır (Güney, 1997: 11).

Cumhuriyet öncesi dönemde Diyarbakır şehrinde görülen sanayi faaliyetlerine ilişkin ilk veriler, Osmanlı dönemi kayıtlarında yer almaktadır. XVI. yüzyılın başında Osmanlı hâkimiyetine giren Diyarbakır şehrindeki sanayi faaliyetlerine, yine bu dönemde tutulan tahrir defterlerinden ulaşılabilmektedir. Tablo 58'de 1518, 1540 ve 1564 Tarihli Tahrir Defterlerine göre sanayi faaliyetleri içerisinde boyacılığın ilk sırada yer aldığı ayırt edilir. Pamuk yetiştiriciliğinin oldukça eski olduğu Diyarbakır'da, kumaş ve iplik boyamanın, dolayısıyla dokumacılık faaliyetinin yoğun yapıldığını söylemek mümkündür. Özellikle kırmızı kök boya ile boyanmış Diyarbakır ipliğinin ünü Avrupa'ya kadar ulaşmıştır. Evliya Çelebi, Diyarbakır'a yaptığı seyahatte bu konuya şöyle bir vurgu yapmıştır: “*Diyarbakır'da işlenen kılıç, gaddare, gülü, balta, teber, hançer, mızrak-ı yalmanı, ok peykani meşhur afakdır. Demircileri, halaçları, tokmakçıları, ve hususiyle kazancıları, kuyumcuları zanaatlarında ve kalemkarları nakş işinde bimisaldirler.*” demektedir (1314: 39). Ayrıca kumaşın yanında ipekli, pamuklu ve yünlü kumaşlar; halı, kilim ve keçe gibi dokuma ürünleri de üretilmektedir.

Farklı tarihlerde Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahlar, şehirdeki refah ve zenginliklerden bahsederken buradaki üretim faaliyetlerine de değinmişlerdir. Bunun temel kaynağı olarak verimli topraklarda yapılan tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile değerli madenlere sahip olmasını da göstermektedirler. 1608-1619 yılları arasında

Diyarbakır'ı ziyaret eden Polonyalı Simeon, şehirdeki kuyumculuk ve demircilik faaliyetlerini övmüştür. Şehirde Memlükler devrinden beri darphanenin bulunması ve Osmanlı döneminde de faaliyetine devam etmesi hem Ergani yöresindeki altın ve gümüş madenlerinin bulunduğunu göstermekte hem de şehrin taşıdığı önemi vurgulamaktadır.

1630 yılında şehri ziyaret eden J.P. Tavernier ise, dokumacılık konusuna dikkat çekmiştir. Şehrin kuzey tarafında Dicle'nin bir parçasının kesildiğini ve suyun bir kanal vasıtasıyla şehre geldiğini söyleyip Diyarbakır'da yapılan bütün kırmızı marokenlerin bu suyla yıkandığını ifade etmiştir. Bu suyun marokenleri güzelleştirdiğini ve kalite bakımından bütün şarkın kumaşlarından daha iyi olduğunu ifade edip şehrin çeyreğinin geçimini bu sektörden sağladığını belirterek dokumacılığın Diyarbakır şehri ekonomisindeki yerini vurgulamıştır. Pamuk üretimi, ipek böcekçiliği ve koyun yetiştiriciliği gibi dokumacılığın temelini oluşturan ekonomik faaliyetler, dokumacılığın Diyarbakır'da 20. yüzyıl başlarına kadar önemini korumasını sağlamıştır. Alaca, kuthi, kırmızı bez, telli seveyi, astar, tülbent ve basma (Güney, 1997: 13) belli başlı ihraç ürünleri arasında yer almaktadır.

Tablo 58: 1518, 1540 ve 1564 Tarihli Tahrir Defterlerine Göre Diyarbakır Şehrinde Başlıca Sanayi Kuruluşları ve Yıllık Vergi Miktarları (Akçe).

Sanayi Kuruluşunun Adı	1518	1540	1564
Boyahane	150.000	142.000	213.617
Darphane	90.000	650.000	68.333
Şemhane	-	25.000	30.000
Kirişhane	15.000	2.500	13.396
Macunhane	15.000	8.000	4.666
Tabakhane	100.000*	8.000	8.000
Başhane	15.000	8.000	4.666
Bozahane	5.000	5.000	3.666
Asiyab	-	-	2.510
Toplam ve Artış Oranı	390.000	848.500+ %217,5	353.684- %41,6

Kaynak: Acun, 2001:217.

* Bu miktara dükkân kiralari dâhildir.

Dokumacılıktan sonra şehirde dericilik ve kuyumculuk da önemli gelir getiren üretim faaliyetleri arasında bulunmaktadır. 1518 tarihli tahrir defterine göre 100.000 akçe ile dabakhane (dericilik), 90.000 akçe ile darphane gelirleri ön sıralarda yer almaktadır. Ayrıca darphanenin varlığı da kayda değer niteliktedir.

1827 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden *Buckingham*, şehirde beş yüzü pamuk basabilen 1500 kadar dokuma tezgâhından, 300 tane deri imalatçısından, 100 tane nalbant ve 150 tane süslü pipo ve kehribar ağızlıklar yapan tüccarlardan bahsetmektedir (Buckingham, 1827: 215). 1873-1876 yılında Diyarbakır'da 14 han, 1868 dükkân, 124 ambar, 25 fırın, 23 kahve, 13 hamam, 27 dink, 32 tabakhane, 6 iplikhane, 7 boyahane ve 8 çömlekhane mevcuttur (Diyarbakır İl Yıllığı, 1967: 19).

İpek böcekçiliği dokumacılığının en önemli merkezlerinden birisi Diyarbakır'dır. Hatta bu konuda XIX. yüzyılın sonlarına kadar Bursa'yla yarışmıştır. Bu döneme kadar uzak bölgelere mal ihraç eden bir şehir durumundaki Diyarbakır, 20. yüzyıldan itibaren üretimde küçülerek yakın çevreye hitap etmeye başlamıştır.

Diyarbakır dokuma imalatının başarısında, üretim maliyetlerini düşürücü tedbirlerin olumlu karşılık bulması da belirleyici olmuştur. Bu tedbirler; ithal İngiliz ipliği ve çivitle boyama tekniklerinin gerçekleştirilmesi, kırsal kesimin üretim sürecine katılması ve 1830'dan itibaren ithal ipek yerine ipek böcekçiliğinin başlatılarak yerel girdi yapılmasıdır.

İpekçiliğin faaliyete geçmesiyle 1860'lara gelindiğinde senelik ipek üretimi 15 tona kadar çıkmıştır. Bu dönemde dokumacılık 19 iş kolunda faaliyet gösteren 678 atölyede gerçekleştirilmektedir. Atölyelerdeki dokuma tezgâhlarının sayısı ise İngiliz kaynaklarına göre 2920 kadardır. Küresel bir krizin yaşandığı 1873-96 yılları arasında fiyatların genel seviyesinin düştüğü bir ortamda Diyarbakırlı dokumacılar, 1830'lardan itibaren maliyetleri düşürme yönündeki tedbirlerinin karşılığını almaya başlamışlardır. İthalattaki tıkanmalar üzerine yerel pamuk ipliğinin de kullanıldığı bu dönemde üretimin ağırlık merkezini pamuklu dokumalar almıştır. Diyarbakır'da dokumacılık, 1914'e kadar olan süreçte sürekli bir büyüme eğilimi göstermiş, dokumacılık sektörü Sanayi Devrimi

koşullarından sonraki süreçte bile köklü üretim kültüründen dolayı esneklik göstererek varlığını devam ettirebilmiştir.

XX. yüzyıl başlarına kadar önemini koruyan bir diğer doğal kaynak Ergani bakır cevheridir. Buradan çıkarılan bakır cevheri, Tokat'ta işlendikten sonra Samsun ve İskenderun limanları vasıtasıyla dış piyasaya satılmıştır. Ancak bu dönemde dünya bakır piyasalarındaki istikrarsızlık fiyatları düşürmüştür. Ayrıca limanlara giden yolların bozuk olması ve maden eritmek için ağaçların kullanılması orman varlığını tüketme noktasına getirdiğinden cevher üretimi olumsuz yönde etkilenmiştir (Güney, 1997: 16).

19. yüzyıl sonlarında Diyarbakır'daki başlıca sanayi üretim dalları tekstil, bakırcılık, demircilik ve kuyumculuk gibi madeni eşya imalatıdır. Genellikle ipekli ve pamuklu dokumalar, kırmızı iplik, manusa, işlenmiş ve boyanmış deri ayakkabı, ayakkabı köselesi, fes, saten, pamuklu ve yün çorap, lüle, bakır, işlenmiş demir, tunç ve gümüş üretilmekte fakat sanayi üretimi yüksek motor gücüne dayalı fabrikalarda gerçekleşmemektedir. Diyarbakır önemli bir Osmanlı tekstil üretim merkezi olmasına rağmen üretim ev ve imalathanelerde bulunan tezgâhlarda yapılmaktadır. Üretimde henüz makine kullanımı söz konusu değildir. Sanayileşme alanında, temel ihtiyaç maddelerini üreten yüksek motor gücüne sahip fabrikaların kuruluşu, Cumhuriyet'in ilk yıllarına dayanmaktadır (Özer, 2013b: 367).

1890 yılında Diyarbakır merkez sancağında çetari (ipekli dokuma), manusa (pamuklu kumaş), çeşitli pamuklu ürünler, ipek, çarşaf, kırmızı iplik, at kılı ipleri, manda derisi, bakır, tunç, demir, gümüş, tarım aletleri, beyaz tel, demir tel, bittim sabunu, keçe, boyalı deriler, maroken (ayakkabı derisi), tabanlık deri, tavşan derisi, ayakkabı, katır sandığı, koşum, aba şallar, keçe bardak, mendil, beyaz ve kırmızı tuval, marangoz ürünleri ve saten üretilmektedir (Cuinet, 1892: 439).

Diyarbakır'da Cumhuriyet Döneminde Sayılaşma: 1923 yılına gelindiğinde, Diyarbakır'da sanayi tesisi denilebilecek modern işletmelerin varlığından söz etmek mümkün değildir. Tahıl öğüten değirmenler, deri işleme atölyeleri, metal ev eşyası yapan küçük işletmeler Osmanlı döneminin Cumhuriyet'e aktardığı başlıca kuruluşlardır (Tablo 59).

Tablo 59: Diyarbakır İlinde Sanayi Gruplarında İşletme ve Çalışan Sayıları (1927).

Sanayi Grubu	Tarıma Dayalı Sanayi		Dokuma Sanayi		Sair Bitkisel Madde ve Ağaç Mamulleri Sanayi		İnşaat sektörü		Maden, Maden İşletmesi Sanayii ile Makine İmalatı	
	İşletme Sayısı	Çalışan Sayısı	İşletme Sayısı	Çalışan Sayısı	İşletme Sayısı	Çalışan Sayısı	İşletme Sayısı	Çalışan Sayısı	İşletme Sayısı	Çalışan Sayısı
İdari Ünite										
Merkez	283	1019	144	751	47	131	13	122	113	332
Çermik	15	62	51	195	1	3	8	445	2	11
Silvan	13	27	2	8	-	-	1	3	-	-
Ergani	15	18	2	3	-	-	-	-	6	8
Kulp	7	14	-	-	1	1	-	-	6	10
Lice	15	19	-	-	1	1	-	-	6	15
Toplam	348	1159	199	957	50	136	22	570	133	376
Türkiye T.	28439	110480	9353	48025	7896	24264	2877	12345	14752	33866

Kaynak: İstatistik Umum Müdürlüğü 1927 Sanayi Tahriri Verileri (Öğüt ve Çadrcı, 2013: 161-162).

1927 yılı ülkemizde ve Diyarbakır'da sanayinin gelişmesi açısından önemli bir yıl olmuştur. Zira bu yıl çıkarılan *Teşviki Sanayi Kanunu* ile birlikte fabrika kurmaya yönelik teşvik ve desteklemeler yapılmıştır. 1929 yılında Diyarbakır Belediyesi'nin kurduğu elektrik santrali suyla çalıştığından işletme masrafı az olmuş, fabrika kurma, küçük sanayi tesislerinin makineleşmesi ve şehrin aydınlatılması hususunda ciddi işlevler görmüştür (Cumhuriyet'in 15. Yılında Diyarbakır: 78). Modern makine ve sistemlerle donatılmış buz fabrikaları, soma ve rakı fabrikası, tuğla ve kiremit fabrikası ile un ve çeltik fabrikaları Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan belli başlı sanayi tesisleri olmuştur. Bunların dışında Tahir Direkçi ve Hüseyin Uluğ adlı kişilere ait ipek dokuma tezgâhları ile birlikte ülkemizin önemli bir ipek böcekçiliği merkezlerinden sayılan Diyarbakır'da İpek böcekçiliği istasyonu açılmış ve bu alanda hem üretim yapılmış hem de kalifiye eleman yetiştirilmiştir (Tablo 60).

1927 yılında çıkarılan *Teşviki Sanayi Kanunu*'na Diyarbakır'dan başvuru yaparak istifade eden toplam işletme sayısı 1932 yılında 50, 1933 yılında 44, 1934 ve 1935 yıllarında 6 adettir. Diyarbakır'dan başvuru yapan işletmelerin çoğunluğunu zirai işletmeler oluşturmaktadır.

Tablo 60: Diyarbakır Şhrinde Sanayi Tesisleri (1938).

Sahibi	Cinsi	Neyle Çalıştığı	Beygir Gücü	Üretim
Diyarbakır Belediyesi	Büyük Elektrik Santrali	Suyla	1200	Her An 1080 Kilowatt
İnhisarlar İdaresi	Soma ve Rakı Fabrikası	-	34	Yılda 72000 kg Soma ve 150000 Kg Rakı
Diyarbakır Bankası T.A.Ş.	Buz Fabrikası	-	-	Günde 4 ton
Tahir Çelebi ve Arkadaşları	Buz Fabrikası	-	-	Günde 3 ton
-	Tuğla ve Kiremit Fabrikası	Dizel Motor	40	Günde 10.000 Adet
Pirinççioğulları	Un Fabrikası	Gazojen Motor	55	Günde 10 ton
-	Un ve Çeltik Fabrikası	Gazojen Motor	75	Günde 8 ton

Kaynak: Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, 1938: 78-82.

Bu sanayi kuruluşlarında istihdam edilen kişi sayısı 4.334'tür. Teşviki Sanayi Kanunu'ndan Diyarbakır'dan istifade eden işletme sayısı Türkiye genelinde istifade eden işletmelerin 1932 yılında % 2.38'ine, 1933 yılında % 3,16'sına, 1934 ve 1935 yıllarında ise çok düşük oranlara denk gelmektedir. Bu oranlar, 1933 yılında büyüklük sırasıyla İstanbul'da % 33,61, İzmir'de % 12,4, Bursa'da % 8,3 ve Balıkesir'de % 6.51'dir. Kanundan faydalanan şirket sayısı bakımından Diyarbakır 1933 yılında bu illerden sonra 5. sırada yer almaktadır. Bu verilere göre, Diyarbakır 1932 ve 1933 yıllarında Teşviki Sanayi Kanunu'ndan istifade eden başlıca iller arasındadır. Bu nedenle yerel sanayinin geliştirilmesi yönünde hedeflenen sanayileşme politikalarının Diyarbakır ve çevresinde uygulama alanı bulduğu söylenebilir.

Diyarbakır *Tekel Fabrikası*'nın kuruluşu, sanayileşme çabaları içinde en önemli yatırımlardan biri olmuştur. İcra Vekilleri Heyeti'nin 15.10.1930 tarihli kararname ile Diyarbakır'da 150 bin liralık bir soma ve rakı fabrikasının kurulmasına karar verilmiştir. (Özer, 2013b: 370). Fabrika 34 beygir kuvvetinde hareket gücüne sahip olup 1930'lu yıllarda ortalama olarak 72.000 kg soma ve 15.000 kg rakı imal etmektedir (Tablo 60). Tekel İçki Fabrikası, kurulduğu günden yakın zamana kadar şehrin istihdam artışına katkıda bulunmuştur.

Dönemin en önemli sanayi yatırımlarından bir diğeri *tuğla ve kiremit* fabrikasıdır. Devlet politikalarının bir sonucu olarak artan imar faaliyetleri inşaat

malzemelerine olan ihtiyacı artırmıştır. İnşaat sektöründe temel malzemelerden biri olarak kullanılan ve Marsilya adıyla anılan tuğla ve kiremitler ilk önceleri Avrupa'dan daha sonraları ise Eskişehir ve Kütahya'dan gelmekteydi. Bu fabrikanın kuruluşu inşaat sektöründe temel bir ihtiyacın karşılanmasına yol açtı. Böylelikle hem ithalattan dolayı ülke dışına para çıkışı engellenmiş oldu hem de malın daha ucuz bir bedelle temin edilmesi sağlandı. Fabrika 40 beygirlik dizel motoruyla günde 10.000 adet tuğla ve kiremit üretebilecek güçteydi. 1933 yılına gelindiğinde tuğla ve kiremit fabrikası sayısı 2'ye çıkarılmış, toplam işçi istihdamı 67 olmuştu. O dönemin önemli bir ihtiyacı olan buz, iki fabrika tarafından karşılanmaktaydı. Buz fabrikalarından biri özel sektöre diğeri ise Diyarbakır Bankası TAŞ'a aitti. Özel sektördeki buz fabrikası, Tahir Çelebi ve arkadaşlarına ait olup günlük üç ton imalat yapmaktaydı (Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, 1938: 79-81).

Un fabrikaları bu dönemde kurulan diğer önemli sanayi üretim tesisleriydi. Un fabrikaları en son sistem ve modern makinelerle kurulmuştu. İki un fabrikasından 1933 yılında kurulan yeni un ve çeltik fabrikası 75 beygir kuvvetinde ve günde sekiz ton un, 1930 yılında kurulan fabrika ise 55 beygir gücünde ve günde on ton un üretmekteydi. Bu iki un fabrikası da Teşviki Sanayi Kanunu'ndan faydalanılarak kurulmuş ve 1933 yılı itibarıyla toplam 51 kişi istihdam etmiştir. Un fabrikalarının kurulması, yerel ekonomi üzerinde çok etkili olmuştur. Üretilen un, Irak hududundaki civar illere kadar sevk edilmiştir. Cumhuriyet'ten evvel Romanya'dan getirilip kilosu 30 kuruşa satılan un, piyasadan kilosu 8- 9 kuruşa tedarik edilmeye başlanmıştır.

Şehirde 1933 yılında devlet desteğiyle özel sektör tarafından kurulmuş, modern 2 adet *ipekli mensucat sanayi* müessesesi mevcuttu. Hüseyin Uluğ ve Tahir Direkçi'ye ait bu müesseselerde üretim dokuma tezgâhlarında gerçekleştirilirdi. Dolayısıyla pamuklu, yünlü ve ipek dokumacılığı Cumhuriyet döneminde de önemini korumuştur. İpekçiliğin geliştirilmesi için ipek böcekçiliği desteklenmiş ve bu hususta bir ipek böcekçilik istasyonu kurulmuştur (Özer, 2013b: 369-371).

Aynı dönemde Diyarbakır'da elektrik kullanımıyla küçük de olsa bazı işletmelerin çalışmaya başladığı görülür. Buzhane bu konuda ilk tesis olma özelliğine sahiptir. 1934 yılında Gümrük ve İnhisarlar İdaresi'ne ait *Rakı Fabrikası*, yörenin

üzümlerini değerlendirmeyi amaçlamıştır. 1935 yılında demiryolunun Diyarbakır'a ulaşmasıyla Türkiye'nin diğer şehirleriyle bağlantısı sağlanmış, hammadde getirilmesi ve işlenen maddelerin trenle başka yerlere aktarılması kolaylaşmıştır.

Sümerbank Yün Yıkama ve Şayak Fabrikası 1952 yılında, *Sümerbank Pamuklu Dokuma Fabrikası* ise 1975 yılında üretime geçmiştir. 1970'li yıllarda hayvancılığı geliştirmek için *Türkiye Yem Fabrikası* (1976), hayvan ürünlerini değerlendirmek için de *Türkiye SEK Fabrikası* (1976) ile *EBK Et Kombinasi* (1974) çalışmaya başlamıştır. 1980'li yıllarda Çimento ve Temsa (Türkiye Elektromekanik Sanayi), Buhar ve Su Türbini, Jeneratör ve Motor, Tekel İçki ve Sigara fabrikaları ile sanayi gelişmesini sürdürmüştür. Ancak göç vermesine rağmen aşırı nüfuslanan Diyarbakır şehri, sanayileşmede istenen düzeye erişemedi ve Gaziantep'le karşılaştırıldığı zaman sosyo-ekonomik koşulların etkisiyle geri de kalmıştır (Güney, 1997: 11). Diğer taraftan bu döneme kadar şehirdeki büyük sanayi tesislerinin genellikle kamu yatırımları olması da dikkati çekmektedir. Başka bir deyişle özel sektör yatırımları çok yetersiz kalmıştır.

Şehrin yakınında sanayi faaliyetlerinin bulunduğu bir başka saha da 2008 yılına kadar Sur ilçesine bağlı belde statüsünde olan ve daha sonra Sur ilçesine mahalle olarak bağlanan Bağınar (Dicle)'dır. Bu yerleşim biriminde 1970'li yıllarda sayıları 20'ye ulaşan ancak günümüzde birkaç tanesi faaliyet gösteren *tuğla ve blok üretimi*, farklı bir sanayi türü olarak göze çarpmaktadır. Özellikle yağışların azaldığı ilkbahar-sonbahar arasında sıcak havada kurutma işlemi yapıldığından bu dönemde tuğla üretimi artış sağlamaktadır.

Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odası verilerine göre, 1994 yılında odaya kayıtlı sadece 18 firma mevcuttur. Ağırlıklı olarak pamuk ve tahıl işleme ile toprağa dayalı sanayi alanlarında faaliyet gösteren tesislerde çalışan insan sayısının azlığı Diyarbakır sanayisinin güç durumunu yansıtmaktadır. Aynı şekilde 1990 yılı *Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri* başlığında Diyarbakır'da çalışan nüfusun yalnızca % 12'sinin imalat sanayiinde çalıştığının kaydedilmesi de bu durumu doğrular niteliktedir (DİE, 1990: 110).

Bilindiği üzere ülkemiz yakın döneme kadar dünyanın önemli **ipek üretimi** yapan merkezlerinden biriydi. Gerek Osmanlı salnamelerinden gerekse seyyahların eserlerinden bu durumu anlamaktayız. Ancak 1990 yılından sonra çeşitli nedenlerle ipek üretimi en az seviyelere gerilemiştir. 2000 yılından sonra ise Kozabirlik ve diğer devlet teşvikleri sayesinde Bilecik, Antalya ve Diyarbakır şehirleri başta olmak üzere üretim artışa geçmiş ve 2005 yılında 157 ton yaş koza üretimi gerçekleştirilmiştir. Diyarbakır 1 ilçe (Kulp), 20 köy ve 707 üretici 44,7 ton üretimle birinci sırada yer alırken Bilecik 6 ilçe, 28 köy ve 375 üreticiyle 36,6 ton, Antalya 2 ilçe, 32 köy ve 602 üreticiyle 28,6 ton yaş koza üretimi gerçekleştirmiştir. 2006 yılında üretim bir miktar düşmüşse de diğer yıllarda üretim tekrar artış göstermiştir.

Diyarbakır'da 2006 yılında 36 ton **yaş koza** üretilirken 2010 yılında 4 ilçe, 27 köy ve 754 üreticiyle 43,7 ton üretim sağlanmıştır. Aynı dönemde hem Bilecik hem de Antalya'da üretici sayısındaki azalmaya bağlı olarak üretim de düşmüştür (İmer, 2007: 5). 2016 yılı verilerine göre ise Diyarbakır üretimdeki artışını sürdürerek 45,11 ton üretimle en yakın takipçisi olan Antalya (16,18 ton) iline belirgin bir fark atmıştır. Bu dönemde Diyarbakır, 7 ilçe, 54 köy ve 640 üreticiye sahip durumdadır. Bu ilçeler içerisinde Kulp ilçesi 42 köy, 601 üretici ve 42,79 ton üretimiyle başı çekmekte, Hazro ilçesi 1,49 ton üretimle ilde ikinci sırada yer almaktadır (Barıtçı vd., 2017: 78-79).

Görüldüğü üzere Diyarbakır ili özellikle Kulp ilçesi, yaş koza ham ipek üretiminde tekrar eski günlerine dönerek Türkiye'de ilk sırada yer almaktadır. Gerek yaptığı istihdam gerekse ekonomiye katkısı itibariyle Diyarbakır şehrine de katkısı olmaktadır. Kozabirlik tarafından satın alınan bu ürünlerin bir kısmı işlendikten sonra Diyarbakır'daki çarşı ve pazarlarda da satışa sunulmaktadır. Çeşitli türde üretilen kumaşlardan eşarp, şal, mendil gibi farklı ürünler elde edilmektedir. Diyarbakır aynı zamanda pamuk dokumacılığında da önemli bir yere sahiptir. Pamuktan yapılmış kumaş ve ipliklerin yanında şal, puşi gibi ürünler de elde edilmektedir.

Günümüzde şehirde faaliyette olan iki sanayi bölgesi vardır: Birincisi Elazığ Yolu'nun 24. km'sinde bulunan **Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi** ve İlave Alanı Bölgesi'dir. İkincisi ise Şanlıurfa Yolu üzerinde yer alan **Tarım Dayalı İhtisas Besi-Süt Organize Bölgesi**'dir. Bu alanların dışında tüzel kişiliği kurularak 120 ha alanda **Tekstil**

İhtisas Organize Sanayi Bölgesi'nin Elazığ Yolu'nun Dökmetaş Mahallesi yakınında inşasına 2019 yılında başlanmıştır (Tablo 61, 62).

Tablo 61: Diyarbakır Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı (1980).

Sektörler	İş Yeri Sayısı	1 Kişilik	2-9 Kişilik	10+ kişilik
Gıda, İçki, Tütün Sanayi	202	32	154	16
Dokuma, Giyim, Deri Sanayi	301	108	191	2
Orman Ürün. Mobilya Sanayi	121	42	79	-
Kâğıt Ve Basım Sanayi	13	-	12	1
Kimya Sanayi	27	5	19	3
Taş Ve Toprağa Bağ. Sanayi	12	1	10	1
Metal Eşya-Makine Sanayi	390	115	270	5
Toplam	1066	303	735	28

Kaynak: Güney, 1997; DİE, 2000.

Tablo 62: Diyarbakır'da Faaliyet Gösteren Organize Sanayi Bölgeleri.

Organize Sanayi Bölgesinin Adı	Durumu	Toplam Alanı (ha)	Tahsis Edilen Parsel Sayısı	Firma Sayısı	Doluluk Oranı %
<i>Diyarbakır OSB</i>	Faaliyette	532	236	200	83,6
<i>Diyarbakır OSB İlave Alanı</i>	Faaliyette	188,6	70	56	
<i>Diyarbakır Tarıma Dayalı İhtisas Besi-Süt OSB</i>	Faaliyette	186	83	36	100
<i>Tekstil İhtisas OSB</i>	2019'da temeli atıldı.	129	Parselasyon ve imar çalışmaları devam ediyor.		

Kaynak: Diyarbakır OSB ve Tarıma Dayalı İhtisas OSB, 2017.

Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi'ndeki kesin yer seçimine 1990 yılında başlanmıştır. 1991-1995 yılları arasında arsa kamulaştırma çalışmaları tamamlandıktan sonra 1996 yılında ilk arsa tahsisleri yapılmıştır. Ancak Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi tüzel kişiliğini 2001 yılında kazanmıştır.

Bu sanayi bölgesi 3 etabı aktif olmak üzere toplam 4 etap ve 915,8 ha alana sahiptir. İlave 4. etabın altyapı ve parselasyon çalışmaları devam etmektedir. 200'ü üretim, 33'ü inşaat, 34'ü proje aşamasında ve 10'u kapalı olmak üzere toplam 277 firma faaliyet göstermektedir. Doluluk oranı % 83,6 oranındadır. Bu firmaların % 23,60'ı gıda, % 14,24'ü inşaat malzemeleri üretimi, % 8,61'i mobilya ürünleri, % 8,24'ü mermer

üretimi, % 7,87'si metal, plastik, mobilya ve % 7,11'i tekstil alanında faaliyette bulunmaktadır. Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi bugün itibariyle 7,500 kişiye iş imkânı sağlanmaktadır. Atıksu arıtma tesisi ve 4. etabın devreye girmesiyle bu rakamın 15.000'e ulaşması beklenmektedir (<https://diyarbakirosb.org.tr/hakkimizda>).

Diyarbakır OSB'deki faal işletmelerin 50'sini gıda; 27'sini inşaat malzemeleri üretimi; 22'sini mobilya ürünleri; 19'unu mermer; 16'sını metal ürün işlenmesi ve 13'er tane makine ekipmanları ve tekstil ürünleri; diğerlerini de plastik ve kimyasal ürünler oluşturmaktadır (Foto 44).

Foto 44: Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi'nin kuzey taraftan görünümü.

Görüldüğü gibi Diyarbakır şehirinde gıda sanayisi ilk sırayı almaktadır. Son yıllarda inşaat sektöründeki hızlı gelişmeler bu sektörün ikinci sıraya yükselmesine neden olmuştur. Lice sınırları içerisinde mermer ocaklarının, yakın çevrede toprak ham maddesinin ve yörede petrol yataklarının bulunması nedeniyle taş ve toprak sanayisi ile kimya ve plastik sanayisi ikinci sırada gelmektedir (Tablo 63, 64 ve Grafik 19).

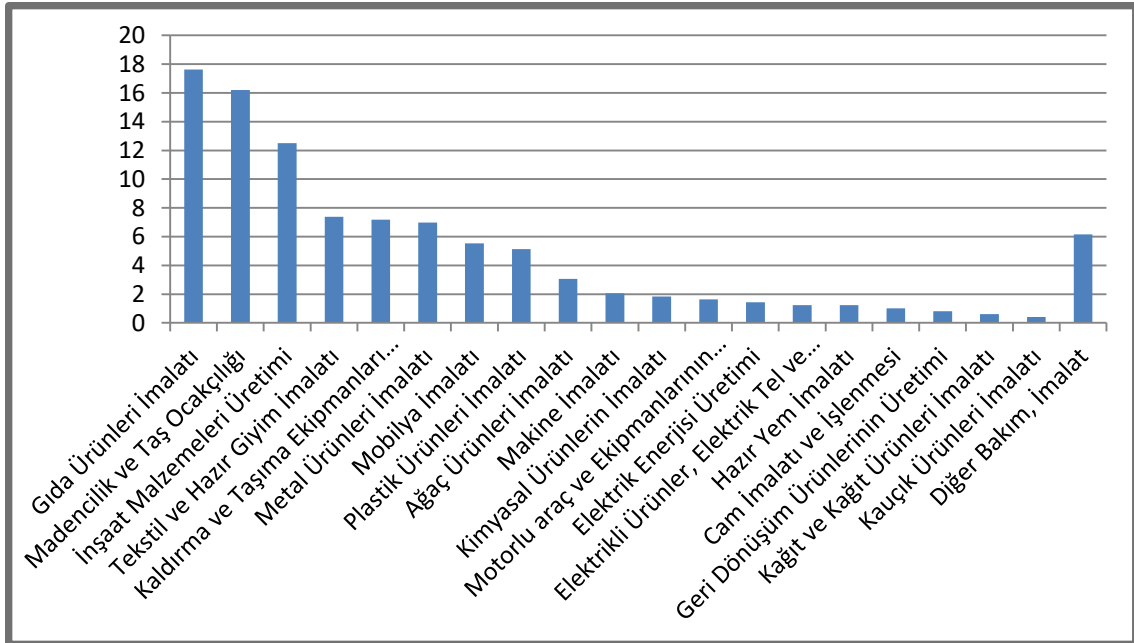
Diyarbakır OSB'nde hem işletme sayısı hem de işletme türünde artışlar meydana gelmektedir. Son yıllarda çevre şehirlerde olduğu gibi Diyarbakır'da da tekstil işletmelerinin sayısı hızla artmaktadır. Hammaddeye yakınlık, özellikle işgücünün ucuz olması, firmaların Diyarbakır'da işletme açmasını cazip hale getirmektedir.

Tablo 63: Diyarbakır OSB'de İşletmelerin Durumu ve Faaliyet Alanları.

Başlıca Sektörler	İşletme Sayıları			Toplam İşletme İçindeki Oranı
	Faaliyette	İnşaat Aşamasında	Proje Aşamasında	
Gıda Ürünleri Üretimi	50	5	8	23,60
İnşaat Malzemeleri Üretimi	27	5	6	14,24
Ahşap Ürünleri ve Mobilya Üretimi	22	1	-	8,61
Mermer İşlenmesi ve Üretimi	19	2	1	8,24
Metal Ürünlerin İşlenmesi ve Üretimi	16	4	1	7,87
Makine ve Makine Ekipmanlarının İmalatı	13	-	4	6,37
Tekstil ve Hazır Giyim Üretimi	13	1	5	7,11
Kimyasal Ürünlerin Üretimi	11	1	3	5,61
Plastik Ürünlerin Üretimi	8	7	-	5,61
Sertifikalı Tohum ve Yem Üretimi	7	1	1	3,38
Kağıt Ürünleri Üretimi	4	-	-	1,50
Geri Dönüşüm Ürünleri	1	-	1	0,75
Otomotiv Yedek Parça Üretimi	1	-	1	0,75
Elektrikli Tehizat Üretimi	3	3	-	2,25
Diğer	5	3	3	4,11
Toplam	200	33	34	100

Kaynak: Diyarbakır OSB Müdürlüğü, 2018.

Grafik 19: Diyarbakır Şehrinde Sanayi İşletmelerinin Sektörlere Dağılımı (%).

Kaynak: DTSO 2018.

İstanbul gibi büyük şehirlerde yetişmiş nitelikli işçiler memleketlerinde çalışma fırsatı oluştuğunda tersine göç yapmaktadırlar. Önümüzdeki dönemde bugün altyapısı ve arsa tahsisi işlemleri devam eden Tekstil OSB faaliyete geçtiğinde tekstil firması sayısının daha da artması beklenmektedir. Böylelikle Tekstil OSB'nin faaliyete girmesiyle birlikte sanayi sektörünün Diyarbakır'ın ekonomik pastası içindeki payının önemli oranda artacağı tahmin edilmektedir. Tekstile benzer şekilde yakın dönemde yörede çıkarılan petrol ve türevi maddelerden plastik ve kimyasal ürün üretiminin yapıldığı sanayi kollarının artması da beklenmektedir.

Tablo 64: Diyarbakır Şehrinde Sanayi İşletmelerinin Sektörlere Dağılımı.

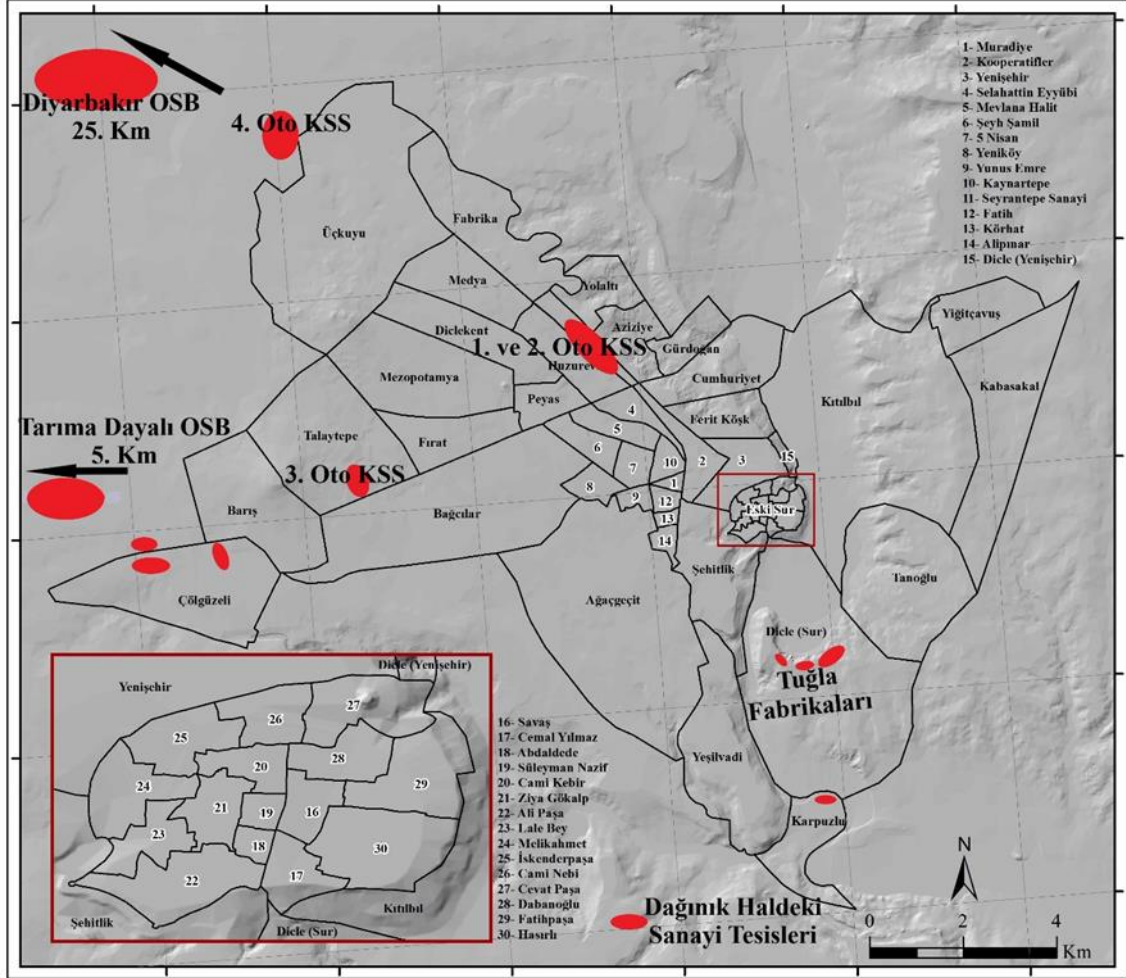
Faaliyet Alanı	İşletme Sayısı	%
Gıda Ürünleri İmalatı	86	17,62
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	79	16,19
İnşaat Malzemeleri Üretimi	61	12,50
Tekstil ve Hazır Giyim İmalatı	36	7,38
Kaldırma ve Taşıma Ekipmanları İmalatı	35	7,17
Metal Ürünleri İmalatı	34	6,97
Mobilya İmalatı	27	5,53
Plastik Ürünleri İmalatı	25	5,12
Ağaç Ürünleri İmalatı	15	3,07
Makine İmalatı	10	2,05
Kimyasal Ürünlerin İmalatı	9	1,84
Motorlu araç ve Ekipmanlarının İmalatı	8	1,64
Elektrik Enerjisi Üretimi	7	1,43
Elektrikli Ürünler, Tel ve Kablolarının Üretimi	6	1,23
Hazır Yem İmalatı	6	1,23
Cam İmalatı ve İşlenmesi	5	1,02
Geri Dönüşüm Ürünlerinin Üretimi	4	0,82
Kağıt ve Kağıt Ürünleri İmalatı	3	0,61
Kauçuk Ürünleri İmalatı	2	0,41
Diğer Bakım, İmalat	30	6,15
Toplam	488	100,0

Kaynak: Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, 2018.

Gıda sanayisi Diyarbakır şehrinde oldukça önemli olup sanayi dalları arasında ilk sırada yer almaktadır. Madencilik ve taş ocakçılığı 79 işletme ve % 16,19 oranla ikinci sırada gelmektedir. Ancak inşaat işleri bir sıra gerileyerek üçüncü ve ağaç işleri dokuzuncu sıralara yerleşmişlerdir. Tablo 64'te mobilya ve ağaç işleri ayrı satırlarda

gösterildiğinden daha aşağı sıralarda görülmektedir. Ancak tablo 63'le karşılaştırma yapmak için birlikte değerlendirmeye alınmışlardır. Yukarıda sayılan sektörlerin hemen ardından birbirine yakın oranlarda tekstil, taşıma ekipmanları imalatı ve metal ürünler imalatı ön plana çıkan sektörlerdir.

Harita 36: Diyarbakır'da Bulunan Sanayi Tesisleri ve Bölgelerinin Konumları.

Diyarbakır'da şehrin farklı yerlerinde faaliyet gösteren 2 organize sanayi bölgesi, 4 *küçük sanayi sitesi* ve meslek sanayi siteleri bünyesinde çok sayıda ve farklı alanlarda işletmeler faaliyet göstermektedir. Bu küçük sanayi sitelerinin üçü Oto Sanayi, biri de Marangozlar Sanayi Sitesi'dir. Birinci ve ikinci Oto Sanayi ile Marangozlar Sanayi siteleri bitişik olarak Kayapınar ilçesi Seyrantepe Sanayi Mahallesi'nde yer almaktadır. 3. Oto Sanayi Sitesi (Foto 45) ise Kayapınar ilçesi Şanlıurfa Yolu'nda DİŞTİ (Diyarbakır Şehirler Arası Terminal İşletmesi) bitişindedir

(Harita 36). Bu sanayi sitelerinde yaklaşık 1300 işyeri vardır ve 6500 civarında istihdam sağlanmaktadır (Tablo 65).

Tablo 65: Diyarbakır Şehrinde Bulunan Küçük Sanayi Siteleri.

KSS Adı	Tesis Yılı	Alanı (ha)	İşyeri Sayısı	Doluluk Oranı %	Yaklaşık İstihdam
<i>Diyarbakır Merkez KSS</i>	1980	40	394	100	2.000
<i>Diyarbakır 2. Oto Tamircileri KSS</i>	1992	10	298	100	2.000
<i>Marangozlar KSS</i>	1993	3	99	100	300
<i>Diyarbakır 3. Oto Tamircileri KSS</i>	2009	24,6	520	100	2.000
<i>Diyarbakır 4. Oto Tamircileri KSS</i>	2019	50	514	İnşa halinde	

Kaynak: Diyarbakır Bilim, Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü, 2017.

Şehirde 4. Oto Sanayi Sitesi çalışmaları ise devam etmekte; Şanlıurfa-Elazığ Çevre Yolu'nun Elazığ Yolu'na bağlantı yaptığı kavşağın kuzeyinde 620 adet tip-1 ve 190 adet tip-2 olmak üzere toplam 810 işyeri yapılmaktadır. Yeni inşa edilen sanayi sitelerinde idare binası, bankalar, PTT, restoran, sosyal tesisler, sağlık ocağı, eczane, cami, eğitim merkezi, konferans salonu vb. yer almaktadır.

Foto 45: Şanlıurfa Yolu'nda DİŞTİ (Otogar) bitişiğindeki 3. Oto Sanayi Sitesi'nden bir görünüm.

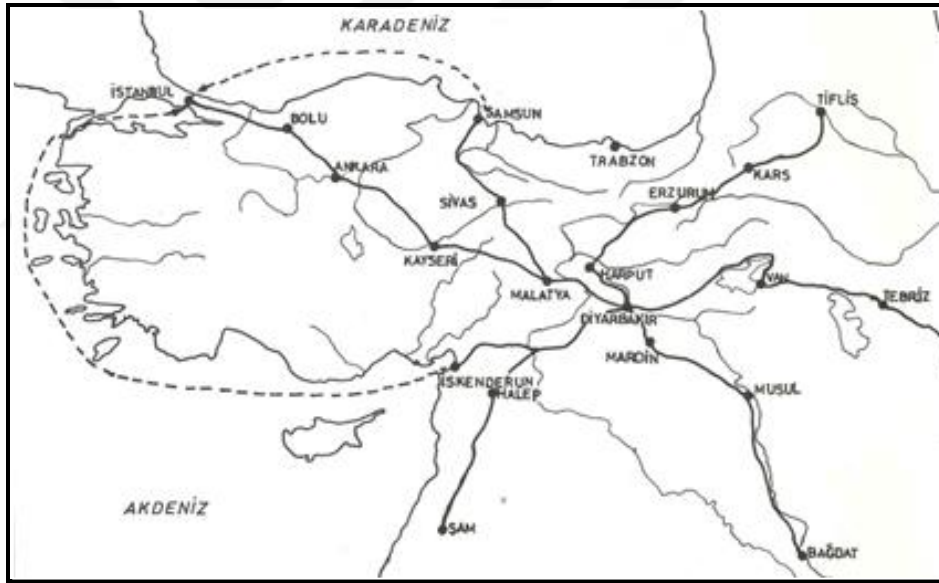
4.1.5. Ticaret Fonksiyonu

Ana yollar üzerinde bulunan Diyarbakır şehri, bir ticaret merkezi olma özelliğini ilk çağlarda kazanmış, Roma dönemine kadarki sürede ticaret yollarını denetleme, gümrük kapısı, bir uç savunma üssü, hububat stoklama ve dağıtma merkezi, kervanlar

için barınak ve diğer ticaret işlevlerini üstlenmiştir. Bu işlevlerden ekonomik olanları şehrin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bunun yanı sıra askerî üs işlevi zaman zaman şehrin tahrip edilmesine, artan ihtiyaçlar İçkale alanının genişletilmesine ve surların sık sık onarımına neden olmuştur.

Diyarbakır şehrinin tarihî gelişimi içinde özellikle ticari hayatında hanların önemli yeri vardır. Hanları ve kervansarayları önemli kılan, Yukarı Mezopotamya'dan Anadolu'ya geçiş yolu üzerinde bulunan Diyarbakır'ın her devirde sanayi ve ticareti, sanat ve kültürü, sosyal yaşamı ile bölgenin hatta Ortadoğu'nun gelişmiş şehirlerinden biri olmasıdır. Aynı şekilde Diyarbakır'ın Osmanlı döneminde de gelişmiş bir ticareti vardı (Kaçmaz, 2015: 148).

Harita 37: Diyarbakır Şehrinden Geçen Tarihi Kervan Yolları.

Kaynak: Yılmazçelik, 1995: Ek: I/A.

Diyarbakır şehri kabaca doğu-batı ve kuzey-güney uzanan ticaret yolları üzerinde yer aldığı için kervanla yapılan ticaret faaliyetlerinin yoğun yaşandığı merkezlerden biri olmuştur (Harita 37). Gerek transit ticaret gerekse bölgesel ve yakın çevre ile yapılan ticari faaliyetler şehrin ekonomisine olumlu olarak yansıdığı tahrir defterlerinden anlaşılmaktadır. Diyarbakır Irak ve Anadolu şehirlerinin bazı ihtiyaçlarını gidermiştir. Örneğin ihtiyaç durumunda buğday ve et gibi gıda malzemeleri buradan karşılanmıştır. Yakın çevresinin uygun olması nedeniyle tarım ve hayvancılık faaliyetleri

ile atölye tipi imalatın olduğu şehirde Diyarbakır'dan başlayıp Hasankeyf ve Musul üzerinden Bağdat'a kadar Dicle Nehri üzerinde *Kelek* denilen bir çeşit sal vasıtasıyla da ticari faaliyetler yapılmıştır.

Diyarbakır şehri esasen iki önemli ticari yolun kavşak yerinde bulunmaktadır. Biri Halep ve Batı dünyasını Van ve Bitlis üzerinden İran'a bağlarken diğeri de Musul, Mardin ve Diyarbakır'ı kuzey bölgelerine bağlar (Tuncer, 1999b: 151). Tarihî İpek Yolu üzerinde yer alan Diyarbakır, yeni ticaret yollarının keşfedildiği dönemlere kadar bu özelliğini korumayı başarmıştır. Anadolu kervan yollarının faal olduğu Selçuklular devrinde, Diyarbakır ve yakın çevresindeki han ve kervansaraylar oldukça canlı durumdaydı. Gerek Diyarbakır'da üretilen gerekse kervanlarla getirilen ticari mallar sayesinde iktisadi hayat oldukça canlıydı.

Osmanlı Döneminde Ticaret: Diyarbakır'da yapılan ticari faaliyetler Osmanlı döneminde gelişerek devam etmiştir. Hatta şehirdeki ekonomik hayatın temelini ticaret olduğunu söylemek de mümkündür. Nitekim Tablo 66'da görüldüğü üzere 1564 yılına ait Tahrir Defteri'ne göre, şehrin ekonomik gelirleri içerisinde ticaret % 90 oranında yüksek bir paya sahiptir. Tarım ve hayvancılık (% 5.4) ile sanayi (% 4.7) fonksiyonu ise oldukça düşük oranlarda olduğu dikkati çekmektedir. Dolayısıyla bu değerler şehrin XVI. yüzyıl ortalarında önemli bir ticari merkezi olduğunu yansıtmaktadır.

Tablo 66: Diyarbakır'da 1564 Yılında Ticaret, Sanayi, Tarım ve Hayvancılıktan Elde Edilen Gelirler ve Oranları.

Ekonomik Faaliyet	Elde Edilen Gelir (Akçe)	Oranı (%)
Ticaret	6.700.932	90
Tarım ve Hayvancılık	384.013	5.3
Sanayi	354.184	4.7
Toplam	7.439.129	100

Kaynak: Acun, 2001: 203.

Öte taraftan 1564 yılında elde edilen ticaret ve vergi gelirlerinin sektör içinde dağılışı da ayrı bir önem arz etmektedir. Tablo 67'de verildiği üzere özellikle sabun ve hınnanın (kına) Ergani ve Siverek ile birlikte önemli bir vergi geliri (5.610.660 akçe)

sağladığı ayırt edilmektedir. Bunu mahsulat (400.000 akçe) ve kapan/ pazardan (316.666 akçe) alınan vergiler takip etmektedir. Alınan vergiler arasında şehrin dört girişinde bulunan kapı vergileri, buğday ve mamulleri, deri ürünleri, sebze hali, tekstil ve panayır vergisi bulunmaktaydı. Bir önceki döneme göre vergi çeşitlerinin ve miktarının artması şehirdeki ticari hayatın gelişme seyri hakkında fikir vermektedir.

Tablo 67: Diyarbakır Şehrinde 1564 Yılında Ticari Faaliyetlerden Alınan Vergiler.

Alınan Vergi Türü	Akçe
Mahsul-i gümrük ve mizan-ı harir ma bac-ı Ergani ve Siverek ma tamgay-ı sabun ve hınna	5.610.660
Mahsul-i mukata-i keyyaliye	400.000
Mahsul-i mukata-i kapan-ı arasa	316.666
Bac-ı Ebvab-ı Erbia	100.104
Tamgay-ı esb ve usera	87.036
Mahsul-i İhtisab	66.666
Tamgay-ı siyah/Tamgay-ı Kayseriyye	55.013
Bac-ı bazar-ı rişte ve penbe	27.770
Tamgay-ı harir-i elvan ma tamgay-ı gön, sahtiyan ve meşin	27.017
İcare-i Dekakin-i Tabakhane	8.000
Mahsul-ı mukataa-ı ubur-ı kelek	2.000
Tamgay-ı Hamr	-
Resm-i kabzane an karbanan	-
Toplam Miktarı	6.700.932

Kaynak: Acun, 2001: 211.

Uluslararası transit ticaretin yanı sıra Diyarbakır şehrinde bölgeler arası ve bölge dâhilinde yapılan ticaret önemli yer tutmaktadır. Bu konuda öncelikle Diyarbakır surlarında yer alan dört kapıdan geçerek şehre satılmaya gelen mallardan alınan kapı vergisinden bahsetmek gerekmektedir. Bac-ı Ebvab-ı Erbia adıyla zikredilen bu vergi 100.104 akçeyi bulmaktadır. Acun'un verdiği bilgiye göre, resm-i ebvab-i erbaa adıyla anılan vergi zahire, koyun, sığır, peynir, sır, akmise, kavun, karpuz, salatalık, ot, odun, kürüm (bağ kütüğü), kami meyve ve yünden alınmaktaydı. Adı geçen mallar, genellikle Diyarbakır halkı haricinde kişiler tarafından şehre getirildiğinde vergiye tabiydi. Örneğin, Kiği, Aluci ve Reşi aşiretleri ve Diyarbakır reayası haricindekiler koyun, peynir ve zahire getirdiğinde belirli oranlarda vergi alınıyordu. Yine, şehir halkından kendi ihtiyaçları için

bağlarından getirdikleri meyvelerden vergi alınmıyor fakat pazara satmak için getirdiklerinden almıyordu (2001: 207-209).

Aynı tabloda bac-ı ubur-ı kelek adında bir çeşit vergi alındığı (2.000 akçe) da görülmektedir. Bu dönemde özellikle Dicle Nehri'nde **Kelek** adı verilen sallarla yolcu ve yük taşımacılığı yapılmaktaydı (Foto 46). Adı geçen akarsu yoluyla ticari ürünler Musul ve Bağdat'a kadar ulaştırılmaktaydı. Demek ki vergi alınacak düzeyde akarsu taşımacılığında bir yoğunluk da mevcuttu.

Foto 46: Osmanlı döneminde Dicle Nehri'nde kelek taşımacılığı (Anonim).

Evliya Çelebi (1611-1685), şehirde ticaret mekânları olan Hasanpaşa Hanı ile Deliller Hanı'ndan bahsettikten sonra şehrin çarşı ve pazarlarından da söz etmiştir. Büyük seyyah, attarlar pazarı, kuyumcular çarşısı, demirciler, çilingirler, kaffaflar, palancılar ve dokumacılar pazarı gibi çarşı ve pazarlarda altmışaltı çeşit dükkânın olduğunu anlatmıştır. Özellikle sipahlar pazarından ve içerisindeki dokumacılara değindikten sonra şehrin kıymetli mal, eşya ve mücevheratının bu pazarda bulunduğunu ifade etmiştir (1314: 38).

Diyarbakır için önemli bir gelir kaynağını oluşturan ticaret, bu dönemde şehirde 1 bedesten, 2 kervansaray, 4 han, 24 çarşı ve pazarda yapıldı. Bu sayılar, kaynaklardan tespit edilebilenlerdi ve muhtemelen bunlardan fazlası mevcuttu. Diyarbakır Ovası'ndan yapılan tarım üretiminin en önemli ve en büyük müşterisi konumundaki devletin hububat

alımları, özellikle 18. yüzyılda İran'la savaşlarda güneydeki Bağdat, doğudaki Tebriz ve diğer kalelerde bulunan askerlere lojistik destek için yapılmaktaydı. Nakil sürecinde ise güneye yapılan sevkiyatın yolu, Diyarbakır'dan Bağdat'a uzanan nehir yoluydu ve nakliyat Kelek denilen basit sal tarzı ulaşım araçları ile gerçekleştirilirdi.

Hububat ürünleri, askerî amaçla kullanımının yanında, şehirde bulunan çok sayıda değirmen için de bir hammadde ve şehrin besin kaynağı olduğu görülür. Tekstil ürünleri, özellikle zikredilmesi gereken ürünlerdendi. Tarımsal üretim kalemlerinden biri olan pamuk ekimi ve ipek böcekçiliği de yine tekstil sektörünün can damarıydı. Dokuma ve giyim sektörü, şehrli ve köylülerin giyim ihtiyacını karşılamaktaydı. Bunun önemli oranda hammaddesi ise yündü. Yünün giysiye dönüştürülmesinden başka ayakkabı ve diğer deri malzemeler için de deri ihtiyacını hayvancılık sektörü temin etmekteydi.

Şehirde ticaretin önemli bir kısmının kaynağı küçükbaş hayvancılıktı. Özellikle keçi ve koyun üreten göçebe ve yerleşik köylüler sof üretimi için ciddi bir kaynaktı. Şehir esnaflarından canbazlar hayvanları satar, sellahlar hayvanların derisini yüzer, kasap, kebaççı ve aşçılar etlerini alır, tabbağlar hayvan derilerini işler, sarrac deriden ayakkabı için kalıp çıkarır, haffaf ayakkabıları satar, sabuncu ve mumcu yağlarını kullanır, mutyab, mezmancı, keçeci, çulvacı yünlerini ve kıllarını işler, dikici ve terzi ise yün kumaşı giysiye çevirirdi. Bu sürecin sonunda esnaf ürünlerini halka arz ederdi. Ayrıca kelekçiler, tulumları için keçi derisine ihtiyaç duyuyordu. Bu sayılan esnafın üretimde devamlılığı artırması ve artan değer üretmesi hayvancılığın devamına bağlıydı.

Şehirde madenlerden gelen demir, bakır, kurşun, kömür ve ormanlardan gelen odun gibi ham maddeyi kullanan sanayi kolları ve bunların ticareti önemliydi. Tereke Defteri'nden öğrenildiğine göre, 1741 yılında şehirdeki esnafın % 65'i Müslümanlardan ve % 35'i ise Gayrimüslimlerden oluşmakta idi (Gümüş, 2014: 439). Dolayısıyla şehrin ticaretinde Müslümanların önemli bir ağırlığının olduğu da anlaşılmaktadır.

Diyarbakır'ın bölgesel ticaretinde buğday ve arpa önemli yer tutmaktaydı. Karasal iklime sahip Diyarbakır'da en fazla üretilen ürünlerin başında tahıllar gelmekte idi. Diyarbakır ve kazalarından 1740 yılında Bağdat'a 38995 keyle buğday ve 59800 keyle

arpa gönderilmiştir (Gümüş, 2014: 293). Keza XVII. yüzyılda Diyarbakır'dan Halep'e büyük miktarda hayvan ihracatı da söz konusu olmuştur.

Şehirde ipek endüstrisi ve ticareti de oldukça gelişmiştir. Diyarbakır şehri ipek ve pamuk üretimi açısından önemini XIX. yüzyılda da korumuştur. Nitekim 1815 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden J.S. Buckingham, “...kasabanın imalatçılarının başlıca hammaddesi ipek ve pamuktur. Şehirde olan esnaflar şal, el beceri aletleri, her renkten pipo, altın ve gümüş tabakalar yaparlar. 1500 tezgâh şal üretimi, 500 tezgâh pamuk basıcısı, 300 deri imalatçısı, 100 demirci ve 50 ağızlık (pipo) yapımıcısı vardır...” şeklinde bilgiler vermektedir. Bu bilgiler XIX. yüzyılda da pamuk ve deri üretiminin Diyarbakır'ın iktisadi hayatında büyük bir yere sahip olduğunu göstermektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı için bilgi veren diğer kaynaklar da, Diyarbakır'ın başlıca ihraç ürünleri olarak hububat ve hayvancılığa dayalı ürünlerden başka pamuk, mazu ve dokumacılığa dayalı ürünleri kaydetmektedir (Buckingham, 1827: 215).

XIX. yüzyılda Diyarbakır şehrindeki başlıca ticari mekânlar arasında bedesten, hanlar, çarşı ve pazar yerleri sayılabilir. Bugüne ulaşmayan ancak Evliya Çelebi'nin anlatımlarında yer alan Bedesten'in Ulu Camii yakınında bulunduğu tahmin edilmektedir. Evliya Çelebi, Bedesten'i Sipahi Pazarı'nda tarif ederken, tarihî bir vakfiyede bu pazarın Ulu Camii yakınında olduğu yazılmaktadır.

Bu yüzyılda başta Hasan Paşa Hanı olmak üzere Deliller Hanı, İbrahim Paşa Hanı, Tütün Hanı, Çifte Han, Rüstem Paşa Hanı, Melek Ahmed Paşa Hanı, Kayseriyye Hanı, İpekoğlu Hanı ve Han-ı Cedit Diyarbakır'da bulunan belli başlı hanlar olarak kaydedilmektedir. Çarşı ve pazarlar olarak da Hasan Paşa Çarşısı, Sipahi Pazarı, Sinek Pazarı, Kürkçüler Çarşısı, Semerciler Çarşısı, Palancılar Çarşısı, Yoğurt Pazarı, Melek Ahmed Çarşısı, Yeni Çarşı, Uzun Çarşı, Kılınççılar Çarşısı, Meyveciler ve Yahudiler Çarşısı, İplik Çarşısı, Kitapçılar Çarşısı, Haşimzade Çarşısı ve Meydan Çarşısı belirtilmektedir (Yılmazçelik, 1995: 89-98).

Tevzii Defteri'ndeki kayıtlara göre, Diyarbakır'da 46 meslek türünün adı geçmektedir (Tablo 68). Keza Şer'iyye Sicilleri'nde de bazı meslek türlerinin adına rastlamak mümkündür. Tarihî kayıtlarda esnaf sayısı ile ilgili bilgiler mevcut değilken,

1792-1802, 1817 ve 1823 yıllarına ait tevzii defterlerinden esnaf gruplarının iktisadi güçleriyle ilgili bazı bilgiler elde edilmektedir (Yılmazçelik, 1995: 310). Buna göre Bakkal, Cüllah, Bezzaz, Hallaç, Haffaf, Debbâğ, Habbaz ve Boyacı esnafının iktisadi yönden en güçlü sınıflar olduğu söylenebilir. Dolayısıyla dokumacılık ve dericilikle ilgili meslek gruplarının gerek sayıca gerek iktisaden şehir ekonomisine öncülük ettiği görülmektedir.

Tablo 68: Tevzii Defteri'ne Göre XIX. Yüzyılda Diyarbakır'daki Esnaf Grupları.

1- Attaran (Attar)	13- Cullahan (Külahçı)	25- Kasaban (Kasap)	37- Nalçacıyan (Ay. Tmr)
2- Alafan (Yemci)	14- Debbâğan (Derici)	26- Kuyumciyan (Kuyumcu)	38- Palancıyan (Yularcı)
3- Aşçıyan (Aşçı)	15- Dellalan (Çağrııcı)	27- Kılıççıyan (Kılıççı)	39- Palascıyan (Çulcu)
4- Bakkalan (Bakkal)	16- Eskiciyan (Eskici)	28- Kürekçıyan (Kürekçi)	40- Penbeciyan (Pamukç)
5- Bezzazan (Bezci)	17- Esbcıyan (Atçı)	29- Kavukçıyan (Kavukçu)	41- Sabuncıyan (Sabuncu)
6- Boyacıyan (Boyacı)	18- Gazzazan (İpekçi)	30- Kahveciyan (Kahveci)	42- Sarracan (Saraç)
7- Berberan (Berber)	19- Hallacan (Yün Tarakçı)	31- Keçeciyan (Keçeci)	43- Sarukçıyan (Sarıkçı)
8- Basmacıyan (Basmacı)	20- Habbazan (Ekmekçi)	32- Muhtaban (Kıl Dokuyucu)	44- Terziyan (Terzi)
9- Bardakçıyan (Bardakçı)	21- Helvacıyan (Helvacı)	33- Mermerciyan (Mermerci)	45- Temirciyan (Demirci)
10- Börekçıyan (Börekçi)	22- Haffafan (Ayakkabıcı)	34- Mumciyan (Mumcu)	46- Tütüncıyan (Tütüncü)
11- Cennanan (Bahçıvan)	23- Hınayan (Kınacı)	35- Nalbandan (Nalbant)	
12- Çilingiran (Anahtarı)	24- Kazgancıyan (Kazancı)	36- Neccaran (Marangoz)	

Kaynak: Yılmazçelik, 1995: 308.

Herhangi bir yerleşim birimindeki ticari fonksiyonun kapsamını yansıtan önemli verilerden biri de orada bulunan meslek gruplarının çeşitliliğidir. Tablo 68'e göre, şehirde XIX. yüzyılda 46 çeşit meslek bulunmaktadır. Günümüzde Diyarbakır'da 42 meslek odasının varlığı, bu bakımdan farklı bir anlam taşımaktadır. XIX. yüzyılda şehirdeki mesleklerin daha çok tarım ve hayvancılık ürünlerine bağlı mesleklerden oluştuğu, diğerlerinin ise şehir ahalesinin günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik meslekler oldukları dikkati çekmektedir. Meslek adının sonundaki -an eki Farsça kökenli olup -lar yani çoğul eki anlamındadır. Dellalan (Çağrııcılar) mesleği dikkate değer bir meslektir. Zira Diyarbakır'da Mardinkapı civarında Deliller Hanı vardır. O dönemlerde hac ibadeti için insanlar Deliller Hanı'nda toplanırlarken orada toplanmayı sağlamak ve yol göstermek için dellallar bulunduğundan bu şekilde adlandırılmışlardır.

Diyarbakır'da ticaret erbabını bir çatı altında toplayan *Diyarbakır Ticaret Meclisi* 1883 yılında kurulmuştur. Bu meclisin ilk yönetim kurulu; Hacı Mehmet Efendi başkanlığında Mehmet Efendi, Hacı Hasan Ağa, Kirekos Efendi, Osib Efendi, Hacı Ahmed Efendi, Tomas Efendi, İstapan Efendi ve Karapet Efendi'den oluşuyordu. Ticaret meclisinin çoğunluğunun gayrimüslimlerden meydana gelmesi, başta Ermeni nüfusu olmak üzere azınlıkların ticaret alanında etkin olduklarını ortaya koymaktadır. Diyarbakır Ticaret Meclisi 1907 yılında *Diyarbakır Ticaret Odası* adını almıştır. Odanın ilk başkanı Muharremzade Bekir Bey, ilk genel kâtibi ise Mehmet Ziya Bey (Ziya Gökalp)'dir (<http://www.dtso.org.tr/kurumsal-bilgiler/tarihce>).

Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, günümüzde 1870 yılında Kurt İsmail Paşa tarafından yaptırılan tarihî binada hizmet vermektedir. Fiskaya semtinde bulunan tarihi bina, kimsesiz çocuklar için ıslahhane adıyla sanat okulu olarak yaptırılmış ve daha sonra sanayi mektebine dönüştürülmüştür. Bina daha sonraları öğretmen okulu, tıp fakültesi, Süleyman Nazif Ortaokulu, Hasan Paşa İlköğretim Okulu ve Milli Eğitim Müdürlüğü olarak da kullanılmış ve 2008 yılında Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası'na devredilmiştir (Foto 47).

Foto 47: Fiskaya'da Bulunan Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası'nın Tarihi Binası.

1890 yılında Diyarbakır'a uğrayan *Lamec Saad*, Dicle Nehri kıyısı boyunca uzanan bahçelerden söz eder. Buralarda yetiştirilen ürünlerin çeşitliliğine değindikten

sonra şehrin ticari yönüyle Halep şehriyle oldukça bağlı olduğunu belirtir. Diyarbakır'ın dışardan pamuk, basma, bakır, gazyağı, çivit boyası, kahve, manda derisi, şeker, tarçın, kibrit, demir, kâğıt, fes, boya malzemeleri, baskılı mendil, saat, mücevher, halı, kilim ve tombak ihtiyacının bulunduğunu, bu ürünlerin de daha çok İngiltere'den karşılandığını kaydeder. Bu arada Diyarbakır'dan dışarıya koyun, keçi, bakır, ipek, yün, pirinç, kereste, yağ, ipekböceği, keçi derisi ve ham ipek satıldığını ifade eder (1913: 261-262).

Vital Cuinet'e göre, Diyarbakır Vilayeti'nde 1890 yılında 72.560 lira yurtdışı ihracat, 99.600 lira yurtiçi ihracat (ülkedeki diğer vilayetler) olmak üzere toplam 172.160 lira ihracat gerçekleşirken, 112.820 lira yurtdışı ithalat, 25.700 lira yurtiçi ithalat olmak üzere toplam 138.520 lira ithalat gerçekleşmiştir. Diyarbakır Vilayeti'nde toplamda 310.680 lira ticari hacim gerçekleşmiştir. Buna göre yurt dışına keçe, tiftik, yaş mazı, yün, keçi derisi, koyun derisi, kürk, balmumu, sakız ve koza ihraç ederken, yurtiçine ipek ve pamuk kumaşlar, keçi, deve, ham bakır, tereyağı, at, pirinç, susam, şurup, pamuk, deri, bal, şarap, yağ, kereste, katır, keçi derisi, badem ve ipekböceği tohumu ihraç edilmiştir. Aynı dönemde yurtdışından pamuk ipliği, uzun bez, çivit, kahve, yünlü elbiseler, şeker, benzin, manda derisi, yaprak bakır, kalay, fular, fes, kokulu boya, bakır, demir çubuklar, kâğıt ve takı ithal edilirken, yurtiçinden Halep sabunu, tuz, pamuklu manusa, buğday, boncuk ve çeşitli ürünler ithal etmiştir. Aynı yılda (1890) Diyarbakır merkez sancağından toplam 6.123.046 lira vergi toplanmıştır. Bu gelirler en fazla 1.844.835 lira ile tahıl, 1.093.171 lira ile hayvan ve 1.070.782 lira ile temettü vergilerinden elde edilmiştir (1892: 441-445).

Cumhuriyet Döneminde Ticaret: Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte iktisadi hayatın millileştirilmesi çalışmaları başlamıştır. Öncelikle ticaret sicili kurulmuş olup ticaret odası önemli gelir elde etmiş, tüccara hizmet etmiş ve ekonominin daha fazla gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu dönemde kabul edilen Ticaret Kanunu ile iktisadi hayat canlanmış ve yeni kurulan şirketlerle daha da gelişme göstermiştir. 1935 yılında demiryolunun Diyarbakır'a ulaşmasıyla birlikte ticari hayat daha da kolaylaşmıştır. Demiryolu sayesinde Mersin ve İskenderun limanlarıyla bağlantı sağlanmış, ürünlerin satışı ile yeni pazarlara ulaşabilme imkânları açılmıştır. Özellikle hububat ihracatında meydana gelen artış bu nedenlere bağlanabilir.

1927 yılında yapılan sanayi işletmeleri sayımında ticari işletmeler de bu başlık altında değerlendirilmiştir. Esasen sanayi başlığında sıralanan işletmelerinin çoğunluğu birer ticari müessesedirler. Diyarbakır'da dokuma, tarım ve madencilik alanlarındaki işletme sayısı dikkat çekmektedir. Vilayetle ilgili bilgiler şehir merkezi hakkında da bize fikir verdiğinden bu veriler kıymetli görülmektedir. 1927 işyeri sayımına göre Diyarbakır'da sanayi bitkileri ile ilgili 2, tarım ve hayvancılık ürünleri ile ilgili 348, dokuma ile ilgili 199, ahşap sanayi ile ilgili 50, maden işletmesi ile ilgili 133 ve kâğıt ile ilgili 22 işletme mevcuttur (Özlü ve Tiryaki, 2019: 470).

Diyarbakır'dan 1934-1937 yılları arasında tarım ve hayvancılık ürünlerinin ihracat değerleri tablo 69'da verilmiştir. Tarım ürünleri içerisinde en fazla ihraç edilen ürün 1.500 tonla buğday olmuştur. Daha sonra sırasıyla arpa, kuru üzüm, nohut, pamuk ve akdarı ihraç edilmiştir. Ancak, 1935, 1936 ve 1937 yıllarında pirinç ve nohut miktarındaki artış dikkat çekmektedir. Kuru üzüm bu ürünlerin gerisinde kalmıştır. Hayvan ürünleri içerisinde 600 tonla sadeyağ, 200 tonla yün ihraç edilmiştir. Aynı dönemde 20 bin çift koyun, 10 bin çift keçi derisi ihraç edilmiştir. Canlı hayvan olarak 25.00 koyun, 15.000 keçi ve 5.000 sığır ihraç edilmiştir.

1927 sanayi sayımında ticari işletmeler de dâhil edilmiştir. Buna göre Diyarbakır'da tarım hayvancılık ağırlıklı işyerleri ilk sırada yer almaktadır. Tarım ve hayvancılıkta 283, dokumada 144, maden ve makine imalatında 113, ağaç mamüllerinde 47, inşaat 13, kimyada 10, kâğıt sanayinde 2 ve bilinmeyen 2 olmak üzere toplam 614 işletme sayılmıştır. 1933 yılında Diyarbakır'da teşvik-i sanayi kanunundan faydalanan 44 işletmenin 25'i tarım, 6'sı kereste, 6'sı karma, 5'i dokuma ve 1'er adet maden ve inşaat alanında faaliyet göstermiştir (Özer, 2012: 147-150).

Cumhuriyetin ilk yıllarında elektrikli santrali, tek el rakı fabrikası, tuğla-kiremit fabrikası ve un fabrikası dışında sanayi tesisi olmadığı bilindiğinden 1927 sanayi sayımındaki işletmelerin büyük çoğunluğunun ticari işletmeler olduğu düşünülmektedir. Aslında o dönemde teşvikten yararlanan işyeri sayısı bakımından Diyarbakır, Türkiye'de beşinci sırada yer almıştır. Aynı zamanda işyeri sayısı bakımından özellikle dokuma ve madencilik alanlarında İstanbul ve Bursa ile birlikte ilk üç sırada yer almaktadır (Özer,

2012: 148). Ancak sonraki yıllardan günümüze doğru Diyarbakır işyeri ve işletme sayısı ile çalıştırılan işçi bakımından daha alt sıralara gerilemiştir.

Tablo 69: Diyarbakır'dan 1934-1937 Yıllarında İhraç Edilen Bazı Maddeler.

Ürün	Ölçü	1934	1935	1936	1937
Buğday	Ton	1500	4000	5000	8000
Arpa	Ton	600	2000	2500	4250
Akdarı	Ton	150	500	550	700
Nohut	Ton	200	600	650	850
Mercimek	Ton	25	75	90	125
Bulgur	Ton	35	100	120	150
Pirinç	Ton	250	600	650	800
Pamuk	Ton	160	150	165	225
İç Badem	Ton	10	12	12	18
Ceviz içi	Ton	6	8	8	9
Kuru üzüm	Ton	400	600	615	650
Mazı	Ton	30	40	40	50
Kitre	Ton	8	10	12	12
Sade Yağ	Ton	600	600	830	975
Yün	Ton	200	240	250	350
Koyun derisi	Çift	20000	25000	30000	35000
Keçi derisi	Çift	10000	15000	20000	25000
Sığır derisi	Ton	40	50	60	75
Bağırsak	Adet	40000	60000	65000	80000
Koyun	Adet	25000	30000	33000	40000
Keçi	Adet	15000	20000	22000	30000
Sığır	Adet	5000	7000	7000	9000

Kaynak: Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, 1938: 83.

Diyarbakır'da 1930'lu yıllardaki işyerleri tarım, dokuma ve madencilik alanlarında yoğunlaşmıştır. 1935 yılında demiryolunun Diyarbakır'a ulaşmasıyla ticari faaliyetler arttığından işyeri sayısında da belirgin artışlar gözlenmiştir. Zira demiryolunun geldiği 1935 yılına kadar Diyarbakır Ticaret Odası'na kayıtlı 432 ticari işletme bulunurken, bu sayı 1938'de 800'e çıkmıştır (Yurt Ansiklopedisi, 1982: 2306).

1970 yılı bina sayım istatistiklerine göre Diyarbakır'da 2.822 bina tamamen, 40 bina da çoğunlukla işyeri olarak tespit edilmiştir. Buna göre Diyarbakır'da 1970 yılında toplam 2.862 işyeri bulunmaktadır (DİE, 1970: 3). Aradan geçen yaklaşık 30 yılda ticari işyeri sayısı 3 kattan fazla artış göstermiştir.

Tözün, demiryolu ulaşımının 1935 yılında Diyarbakır'a gelmesiyle birlikte Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin mamullerinin İstanbul, Ankara, Mersin ve İzmir'e sevkedilmeye başladığını ifade etmiştir. Aynı şekilde diğer şehirlerden de bazı maddeler Diyarbakır'a sevk edilmiştir. Ancak Diyarbakır'da Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkilerinin devam ettiğini ve sönük bir havanın olduğunu kaydetmiştir (1944: 491).

Diyarbakır *Zahire ve Ticaret Borsası* 1930 yılında kurulmuştur. Bu borsa, 1940'lı yıllarda Diyarbakır ve çevre illerden gelen tarım ürünlerinin pazarlandığı bir yer haline gelmiştir. Hasat zamanında 400 tona kadar ürün pazarlanmaktaydı. Aynı şekilde yağ ve un fabrikalarından çıkan ürünler tüm doğu şehirlerine dağılmakta idi. Dicle'nin taşma zamanlarında ilkel balıkçılık yöntemleriyle avlanan balıklar bugün *Balıkçılarbaşı* denilen yerde satışa sunulurdu. Diyarbakır'da küçük el sanatlarının yanında günlük ihtiyacı karşılayacak 35 kadar değirmen ile birkaç tane pirinç dibeği de mevcuttu (Tözün, 1944: 493-494).

Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odası'na 2018 yılında kayıtlı firmaların meslek gruplarına göre dağılımı incelendiğinde, en fazla aktif üyenin 974 ile inşaat, yapı ve projeler olduğu görülmektedir. Daha sonra sırasıyla ulaştırma, lojistik, petrol ve gaz hizmetleri, enerji, altyapı, inşaat, taahhüt, imalat, sağlık, idari ve destek hizmetleri ve bilgi, iletişim, turizm ve otelcilik gelmektedir (Tablo 70). İnşaat, birçok sektör için lokomotif olma özelliğini taşıdığından en fazla istihdam sağlayan sektör olmuştur.

Diyarbakır'ın önemli yol güzergâhlarında bulunması ve Batman gibi petrol rafinerisi bulunan şehre yakın olması burada ulaştırma, lojistik ve petrol hizmetlerinin canlı olmasını sağlamıştır. Resmî ve özel önemli sağlık kurumlarına sahip şehirde sağlık sektöründe çalışan çok sayıda firma mevcuttur. Bölgenin her yönden çekim merkezi durumunda olan Diyarbakır'da konaklama sektöründe çok sayıda firma bulunmaktadır. Suriçi projesinin tamamlanması ve buranın turizm faaliyetlerine açılması aşamalı olarak gerçekleştiğinden bu ihtiyaç giderek artmaktadır. Dolayısıyla turizm alanındaki firma sayısında önemli bir artışın olabileceği tahmin edilmektedir.

Tablo 70: Diyarbakır İlinde Sanayi ve Ticaret Odası'na Kayıtlı Firmaların Meslek Gruplarına Dağılışı (2018).

Meslek Grubu	Toplam Üye Sayısı	Aktif Üye Sayısı
Hayvansal Üretim ve Besicilik	372	205
Tarımsal ürünler ve Ormancılık	660	350
İnşaat, Yapı ve Projeler	1601	974
İnşaat Malzemeleri Satıcıları	857	546
Otomotiv, Motosiklet ve Yedek Parça	404	223
Sağlık, İdari ve Destek Hizmetleri	1227	728
Ulaştırma, Lojistik, Petrol ve Gaz Ürünleri	1303	762
Gıda Maddeleri Satıcıları	736	435
Enerji, Altyapı, İnşaat Taahhüt	1476	758
Bilgi, İletişim ve Turizm Otelcilik	1135	707
Finans, Sigorta, Gayrimenkul ve Kuyumculuk	523	367
Tekstil, Konfeksiyon ve Deri Ürünleri	476	336
Dayanıklı Tüketim Malları ve Mobilya	563	310
Taş, Toprak ve Madene Dayalı İmalat	286	168
Özel Eğitim, Basım ve Kırtasiye	325	187
İmalat	1182	739
Toplam	13126	7795

Kaynak: Diyarbakır TSO, 2018.

Diyarbakır ticaretinde dikkati çeken diğer bir meslek grubu da besicilik ve hayvansal üretimdir. Karacadağ yaylalarında ve çevre köylerde üretilen süt ve süt ürünleri başta peynir çeşitleri olmak üzere Diyarbakır'da Balıkçılarbaşı-Mardinkapı arasında bulunan *Peynirciler Çarşısı*'nda ve şehrin muhtelif kesimlerinde satışa sunulmaktadır (Foto 48). Ancak süt ve süt ürünleri üretimi daha çok geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır. Diyarbakır ve yakın çevresi özellikle peynir çeşitleri bakımından oldukça zengindir. Diyarbakır örgü peynirinin ülke çapında bilinirliği bulunmaktadır. Fabrikasyon yöntemleriyle bu üretimin daha da artacağı, istahdama önemli katkılar sağlayacağı ve ülke çapında pazarlanma potansiyeline sahip olabileceği düşünülmektedir.

Foto 48: Çevrede üretilen süt ürünlerinin pazarlandığı Diyarbakır Peynirciler Çarşısı.

Diyarbakır'da tarihi Ulu Cami ve çevresinde meslek grubunun adıyla anılan çok sayıda çarşılarda geleneksel ticari faaliyetler canlı bir şekilde sürdürülmektedir. *Tuhafiyeciler, sobacılar, marangozlar, kuyumcular* gibi çarşılarla birlikte Diyarbakır'ın kapalı çarşısı olarak bilinen tarihî *Yanık Çarşı*'da yöresel ürünlerin yanı sıra günlük ihtiyaca yönelik çeşitli ürünler de pazarlanmaktadır (Foto 49).

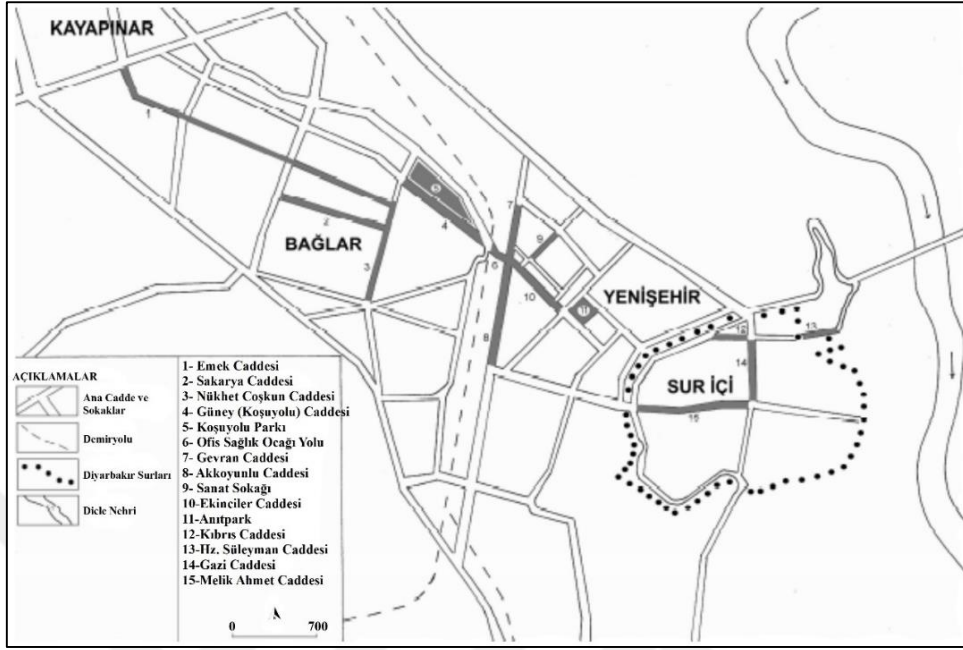
Foto 49: Diyarbakır'da Yanık Çarşı, Kuyumcular Çarşısı ve Sobacılar Çarşısı (soldan sağa) ticari mekânlar olarak önemini sürdürmektedir.

Seyyar satıcılık, şehrin ticari hayatında önemli yer tutan bir başka sektör de kayıt dışı olan yani enformel sektördür. İşsizlik oranının % 30 civarında gerçekleştiği Diyarbakır'da seyyar satıcılık önemli bir geçim kaynağıdır (Kılıç, 2010: 55). Nüfus bölümünde üzerinde durulduğu üzere 1990-2000 yılları arasında maruz kaldığı yoğun göçler şehirde vasıfsız insan sayısının artmasına neden olmuştur. Aileler kalabalık olduğundan ihtiyaçlar artmaktadır. Bu ihtiyaçları karşılamak için yapılması gereken en kısa yol herhangi bir nitelik ve büyük bir sermaye gerektirmeyen işlerde çalışmaktır. Bu nedenle seyyar satıcı ve işporta işlerinde çalışan kişi sayısı artış göstermektedir. Diyarbakır ülkemizde seyyar satıcılık ve işportacılığın en belirgin görüldüğü şehirlerin başında gelmektedir.

Harita 38'de şehir içinde seyyar satıcıların yoğunlaştığı başlıca alanlar gösterilmiştir. Buna göre ticari faaliyetlerin ve nüfus hareketliliğinin fazla olduğu caddelerde seyyar satıcılar yoğunlaşmaktadır. Özellikle Suriçi, Ofis, Koşuyolu ve Bağlar semtlerinde yoğunluk göze çarpmaktadır. Genellikle el arabası, özel yapılmış tekerlekli araç veya bez, karton, muşamba ve branda üzerinde satış yapılmaktadır (Kılıç, 2010: 110). Satılan ürünler çoğunlukla sıradan insanların günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yiyecek-içecek, dayanıklı eşyalar ve seyyar hizmetler olarak sınıflandırılmaktadır.

1990'lı yıllarda şehir nüfusu iki katından fazla artış göstermiştir. Şehre göç eden bu yeni nüfus kitlesi sosyoekonomik açıdan oldukça dezavantajlı olduğundan seyyar satıcılık ve işportacılık işlerine yönelmiştir. Bu dönemde işsiz ve marjinal sektörde çalışan nüfus, şehir nüfusunun % 60'ını bulmuştur (TMMOB, 1998: 57). 2000'li yılların başında Diyarbakır'da 15-20 bin kadar işportacı ve seyyar satıcı olduğu belirtilmektedir (Sever, 2001: 1). Ancak aradan geçen 10 yıllık sürede bu sayının ciddi oranda düştüğü görülmektedir. Nitekim 2010'da yaz ve kış mevsimlerinde farklılık göstermekle birlikte ortalama 600 civarında seyyar satıcı ve işportacı tespit edilmiştir (Kılıç, 2010: 5). Yaptığımız saha gözlemlerine göre bugün Diyarbakır'da 800-1000 civarında seyyar satıcı ve işportacının olduğu tahmin edilmektedir.

Harita 38: Diyarbakır’da Seyyar Satıcıların Yoğunlaştığı Belli Başlı Alanlar.

Kaynak: Kılıç, 2010: 62.

Yoğun göç alan yerleşmelerde zaman içinde marjinal sektörlerde çalışanların sayısında azalmalar meydana gelmektedir. Zamanla şehir hayatına uyum sağlama süreciyle birlikte diğer sektörlerle geçiş görülmektedir. Dolayısıyla Diyarbakır’da da bu sayının azalması doğal karşılanmalıdır. Özellikle bir dönem sur dipleri tamamen seyyar satıcı ve işportacılar tarafından işgal edilmiştir. Ancak 2007 yılında UNESCO kültürel miras çalışmaları kapsamında sur dipleri tamamen temizlenmiştir. Bunun yanında şehirde hizmet sektörünün yaygınlaşması da seyyar satıcı ve işportacı sayısının azalmasında etkili olmuştur.

Seyyar satıcılık ve işportacılık sektöründe çalışan nüfus genellikle az eğitilmiş, çok çocuklu ve herhangi bir alanda uzmanlığı olmayan kişilerden oluşmaktadır. Erkek ağırlıklı olan sektörde % 5 oranında kadın da çalışmaktadır (Kılıç, 2010: 67).

Öte taraftan şehirde kalabalıklaşan nüfusun artan ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik daha büyük ve modern çarşılarla ait örnekler de mevcuttur. Nitekim **Gıda Toptancıları Sitesi** Diyarbakır'da ticaretin faal olduğu mekânlardan biridir. Gıda Toptancıları Sitesi Bağlar ilçesinin Bağcılar Mahallesi'nde yer almaktadır (Foto 50). Toplam 26 bloktan oluşan gıda toptancılar sitesi 2002 yılında kurulmuştur.

Foto 50: Bağcılar (Bağlar) Mahallesi'nde faaliyet gösteren Gıda Toptancıları Sitesi.

Şehrin çeşitli kesimlerine dağılmış bulunan Oto Galeriler Sitesi, Sebze ve Meyve Hali, Canlı Hayvan Borsası, Kuyumcular Çarşısı gibi belirli meslek gruplarının bir arada faaliyet gösterdiği nispeten geniş ve modern mekânlarda ticaret faaliyetleri oldukça hareketli geçmektedir.

Günümüzde sosyal ve kültürel hayatın vazgeçilmez unsurları olan **alışveriş merkezlerinin (AVM)** şehrin yatay yayılma alanlarına paralel bir şekilde dağıldığı ayırt edilmektedir. Özellikle şehrin ana gelişim akslarını oluşturan Şanlıurfa ve Elazığ caddeleri üzerinde yoğunlaşma eğiliminde olduğu görülmektedir. Şanlıurfa Yolu üzerinde 3, Elazığ Caddesi üzerinde 2 alışveriş merkezi (AVM) bulunurken diğer 2 alışveriş merkezinden biri Şanlıurfa Yolu'na yakın konumda, diğerinin ise Elazığ Yolu'na yakın ve ona paralel bir cadde olan Diclekent Bulvarı'nda yer aldığını görülmektedir (Foto 51).

Ticari yoğunluğun şehir içinde dağılışı hakkında bilgi vermesi açısından Diyarbakır'da faaliyet gösteren **zincir marketlerin** sayısı ve şubelerinin dağılışı da incelenmiştir. MİGROS marketler zincirinin Diyarbakır'da toplam 13 mağazası olup bunun 5'i Kayapınar (2 adet M, 2 adet MM, 1 adet 5M), 4'er tanesi de Bağlar (2 adet MM, 2 adet MJET) ve Yenişehir (1 adet M, 1 adet MM, 1 adet MMM, 1 adet MJET) ilçelerinde faaliyet göstermektedir. Carrefour marketler zincirinin 9 mağazasının 5'i Kayapınar, 3'ü Yenişehir ve 1 tanesi de Bağlar ilçesinde yer almaktadır.

Foto 51: Kayapınar Peyas Mahallesi Şanlıurfa Yolu üzerindeki Ceylan-Karavil Alışveriş Merkezi.

Zincir marketlerin şehirdeki dağılışı, Kayapınar, Bağlar, Yenişehir ve Sur ilçesi şeklinde sıralanmaktadır. Kayapınar şehrin ana gelişim aksını oluşturduğundan gittikçe nüfusu artmakta ve yakın gelecekte Bağlar ilçesini geçeceği öngörülmektedir. Bağlar ilçesi şehirde en fazla nüfusa sahip yerleşmedir. Aynı zamanda Bağcılar (115.227) gibi modern mahalleler idari yönden Bağlar'a bağlıdır. Bu nedenle ticari yoğunluğun şehrin bu bölgelerine kaymaktadır. Alışveriş merkezleri de aynı sahalarda yoğunlaşmaktadır. Yenişehir'in gelişmesi nispeten yavaşlamış ve şehrin merkezinde kalmıştır. Sur ise, hem tarihi koruma sahası olması hem de kentsel dönüşüm çalışmalarının sürmesi nedeniyle AVM tarzı ticari faaliyetlerin en az olduğu ilçe olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gerek ülkemizde gerek Diyarbakır'da geniş erişim ağına sahip BİM, A101 ve ŞOK marketlerinin şehir içinde halen 139 şubesi mevcuttur. Bunların dağılımına incelendiğinde, Kayapınar ilçesinde yoğunlaşma oldukları tespit edilmektedir. BİM marketlerin toplam 73 şubesinin 29'u Kayapınar'da, 27'si Bağlar'da, 15'i Yenişehir'de

ve 2'si Sur'da faaliyet göstermektedir. A101 marketlerin toplam 11 şubesinin 5'i Kayapınar'da, 4'ü Bağlar'da ve 2'si Yenişehir'de bulunmaktadır. ŞOK marketlerinin de toplam 55 şubesinin 23'ü Kayapınar'da, 20'si Bağlar'da, 9'u Yenişehir'de ve 3'ü de Sur'da ilçesinde yer almaktadır.

Diyarbakır'da *ticari şirketler* içerisinde limited şirketi 4939 adet ile en yüksek paya sahiptir. Daha sonra 1710 ile gerçek kişi ticaret işletmesi, 840 anonim şirket, 219 kooperatif- kolektif ve 11 diğerleri gelmektedir (Tablo 71). En az bir iki üyesi olması gereken limited şirket sayısındaki fazlalık, dolayısıyla üye sayısına da yansımaktadır. Toplam 8885 kişi bu tür şirketlerde çalışmaktadır. Anonim ve kooperatif türündeki şirket sayısının az olması Diyarbakır'da kollektif çalışma anlayışının az olmasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 71: Diyarbakır İlinde Ticari Şirketlerin Dağılımı (2018).

Şirket Türü	Limited Şirket	Gerçek Kişi	Anonim Şirketi	Kooperatif	Kollektif Şirket	Diğer
İşletme Sayısı	4939	1710	840	219	76	11
Toplam Üye Sayısı	8885	2599	1010	474	141	17

Kaynak: Diyarbakır TSO, 2018.

Dış ticaret verileri de Diyarbakır şehrinin ticaret hacmi hakkında genel bilgiler vermektedir. Bunun için ihracat ve ithalat değerlerine bakmak gerekmektedir. 2018 yılında en fazla ihracat yapılan ürünler arasında madencilik ürünleri % 38,5 ile birinci sırada yer alırken hububat, bakliyat ve yağlı tohum mamulleri % 30 ile ikinci sırada gelmektedir. Yani toplam ihracatın 2/3'ünden daha fazlasını bu ürünler oluşturmaktadır. Diyarbakır'da bakır ve mermer madenlerinin olduğu bilinmektedir. Bu ürünler ham, yarı işlenmiş veya işlenmiş olarak çeşitli ülkelere ihraç edilmektedir. Diyarbakır ekonomisinde önemli bir paya sahip olan tarım sektörü, gıda ve tekstil sanayisi için hammadde ihtiyacını karşılamaktadır.

Diyarbakır ilinden *ihracat yapılan* ülkelerin başında Ortadoğu ülkeleri ile Çin Halk Cumhuriyeti gelmektedir. Irak % 51,42 ile birinci sırada iken Çin Halk Cumhuriyeti % 26,60 ile ikinci sırayı almaktadır. Bununla birlikte Suriye, Bahreyn, Suudi Arabistan ve İran ön sıralarda gelen ülkelerdir (Tablo 72).

Tablo 72: Diyarbakır İlinden En Fazla İhracat Yapılan Ülkeler ve Ürünler (2018).

En Çok İhracat Yapılan Ülkeler	Bin \$	Oran %
Irak	92.544,61	43,86
Çin Halk Cumhuriyeti	52.058,74	24,67
Cezayir	8.203,51	3,88
Gürcistan	5.313,65	2,51
Suudi Arabistan	4.598,28	2,17
Suriye	4.303,05	2,03
Toplam İhracat	210.998,36	100
En Çok İhraç Edilen Ürünler	Bin \$	Oran %
Madencilik Ürünleri	64.940,52	38,50
Hububat, Bakliyat ve Yağlı Tohumlar Mamulleri	50.737,94	30,08
Kimyevi Maddeler ve Mamulleri	11.345,21	6,73
Demir ve Demir Dışı Metaller	10.394,26	6,16
Elektrik, Elektronik ve Hizmet	8.583,74	5,09

Kaynak: TÜİK ve Diyarbakır TSO, 2019.

Başta Irak olmak üzere Ortadoğu ülkelerinin yakın olması ihracatın o bölgelere yapılmasını kolaylaştırmıştır.

Diyarbakır ilinin en fazla *ithal ettiği* ürünler % 83,35 ile imalat ürünleri iken bunu % 16,28 ile tarım ve ormancılık ürünleri (yağlı tohum, hububat, canlı hayvan ve kâğıt) izlemektedir (Tablo 73). Diyarbakır'da imalat sanayisinin fazla gelişmemiş olması, en fazla ithal edilen ürünlerin imalat sanayisine dayanan ürünler (makine, taşıt, kimyasal madde, metal sanayi, radyo-tv, plastik ve kauçuk, mineral ürünler, tıbbi aletler, hurda) olmasına sebep olmuştur. Yağlı tohumlar ağırlıklı olarak yem imalatında ve yağ işletmelerinde kullanılmaktadır.

Tablo 73: Diyarbakır İlinde En Çok İthal Edilen Ürünler (2018).

İthal Edilen Ürünler	Bin \$	Oran %
Tarım ve Ormancılık	9720	16,28
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	181	0,30
İmalat	49766	83,35
Toptan ve Perakende Ticaret	42	0,07
Toplam	59.709	100

Kaynak: TÜİK ve Diyarbakır TSO, 2019.

Diyarbakır ilinin ihracat rakamları, hafif dalgalı bir seyire sahip olup, zaman zaman artmakta ve zaman zaman da düşüğe geçmektedir. Ancak yıllık ihracat rakamı toplamda 300 milyon dolara (\$) ulaşamamıştır. İlin ihracatı Türkiye ihracatında %0,2'nin altında bir orana karşılık gelmektedir (Tablo 74). Bu değerlerin artması için Diyarbakır'da gıda, tekstil, makine, petro-kimya ve madencilik alanları başta olmak üzere sanayileşme hamlesinin hızlandırılması gerekmektedir. Sahip olduğu potansiyelin yanında bu değerlerin oldukça düşük olduğu dikkati çekmektedir. Benzer sosyokültürel ve coğrafi özelliklere sahip Gaziantep, Diyarbakır'dan onlarca kat ticaret hacmine ulaşmıştır. Diyarbakır büyük potansiyele sahip olmasına karşın çeşitli nedenlerle kayda değer bir gelişme gösterememiştir (Deniz, 2019: 15).

Tablo 74: Diyarbakır'ın İhracat Değerlerinin Türkiye İhracatı İçindeki Oranı.

Yılı	Türkiye İhracatı (\$)	Diyarbakır İhracatı (\$)	Oranı (%)
2011	134 906 869	169 672	1,25
2012	152 461 737	198 959	1,30
2013	151 802 637	280 808	1,84
2014	157 610 158	254 119	1,61
2015	143 861 522	193 443	1,34
2016	142 529 583	158 300	1,11
2017	156 992 940	197 796	1,25
2018	167 933 943	210 998	1,25

Kaynak: TÜİK, 2019.

4.1.6. Ulaşım Fonksiyonu

Küreselleşme ve kalkınmanın gerçekleşmesinde en önemli etkenlerden biri, belki de birincisi, ulaşım ve iletişimde meydana gelen teknolojik değişimler ve mekânsal etkilenmeyi arttıran ulaşım ağlarının gelişmesidir. Genel anlamıyla insan ya da eşyanın bir yerden diğer yere hareket etmesini anlatan fakat içinde yaşadığımız küreselleşme çağında artık bilginin, paranın, hizmetlerin de erişimini içine alan ulaşım, yeryüzünde çeşitli yerler, bölgeler arasındaki ilişkilerin oluşmasında, ölçülebilmesinde ve coğrafi görünümün şekillenmesinde önemli rol oynaması nedeniyle coğrafyanın başlıca inceleme konuları arasına girmiştir. Çağdaş coğrafyanın mekân farklılıkları ve benzerliklerini

incelemesi ayrıca yeryüzünde coğrafi görünümünün farklı ve benzer oluşunda rol oynayan faktörler arasında ulaşımın da önemli bir yer tutması konunun coğrafyadaki önemini daha da artırmıştır (Tümertekin ve Özgüç, 2007: 487).

İnsanoğlu geçmişten bugüne kendisini, hayvanlarını ve eşyalarını, bir yerden başka bir yere nakletmiş ve bugün de nakletmeye devam etmektedir. Geçmişte kervan yolları ile gerçekleştirilen bu nakil işi, günümüzde karayolu, demiryolu, denizyolu ve havayolu ile yapılmaktadır. Tekerleğin icadından sonra at, eşek, merkep, öküz ve manda gibi yük ve çekici hayvanlarının çektiği arabalar, ulaşım sektöründe kendini göstermeye başlamıştır. Ancak buharlı makine ve motorun icadı ile ulaşım sektöründe bir devrim olmuş ve ulaşım hızla gelişmiştir (Özey, 2001: 273).

Diyarbakır şehrinin bugüne kadarki gelişiminde doğal çevre özellikleri ve coğrafi konumun yanı sıra ulaşım fonksiyonunun da ciddi etkisi olmuştur. Ticaret fonksiyonu bölümünde değinildiği gibi doğu-batı, kuzey-güney ulaşım ağları üzerinde yer alan Diyarbakır şehri, aynı zamanda bir kavşak görevi üstlenmiştir. Anadolu'dan Bağdat ve Basra'ya, İran, Azerbaycan ve Karadeniz üzerinden Halep ve Mısır'a giden kervan yolları Diyarbakır'dan geçmiştir.

Diyarbakır şehri, aynı zamanda Osmanlı ordusunun doğuya yaptığı sefer yolları üzerinde yer aldığı için bir lojistik üssü görevini de yerine getirmiştir. Bu durum Diyarbakır şehrinin ulaşım fonksiyonunu daha da güçlendirmiştir. Keza İskenderun ve Mersin limanından gelen ve giden mallar Diyarbakır üzerinden taşınmaktadır. Bu konu üzerinde daha önce durulduğu için bu bölümde daha çok günümüzdeki ulaşım durumu incelenmeye çalışılmıştır.

Diyarbakır'da ulaşım fonksiyonunda ulaşım güzergahlarından geçen motorlu araç sayısı, taşınan yolcu sayısı ve yük miktarı, çevre yerleşim birimleriyle ve şehir içi ulaşım durumu incelenmeye çalışılmıştır. Bunun için daha çok *Diyarbakır Şehiriçi Ana Ulaşım Planı* verilerinden yararlanılmıştır. Şehrin ulaşım özellikleri kara, hava ve demiryolu olmak üzere alt başlıklara ayrılarak ele alınmıştır.

4.1.6.1. Karayolu Ulaşımı

Karayolu ulaşımı, şehir içi, il içi ve şehirlerarası ulaşım olmak üzere üç kısma ayrılarak incelenmiştir.

Şehir İçi Ulaşım: Ulaşım faaliyetleri şehir coğrafyası çalışmalarında ayrı bir özelliğe sahiptir. Şehrin yüz ölçümünün üçte biri ile dörtte biri arasındaki miktarının cadde ve sokaklar tarafından kaplanmış olması, her şeyden önce şehirdeki arazi kullanımında bu sektörün rolüne dikkati çeker. Gerçekten şehirdeki fonksiyonlar, çeşitli lokasyonların özelliği ya da şehir dokusu, ulaşım ağının alan farklılığı iyice bilinmeden anlaşılmaz. Yerleşmelerin nüfuslarının çoğalmasıyla kendini belli eden şehirleşme olayı, çeşitli şehrsel sorunlarla beraber trafik sorunları da oluşturmaktadır (Tümertekin ve Özgüç, 2007: 488).

Diyarbakır şehri 1960'lı yıllardan itibaren hızla nüfuslanmış ve buna bağlı olarak şehir Surdışı'ndan itibaren yatay bir gelişme göstermiştir. Şehrin tarihî merkezi durumundaki Suriçi, Gazi Caddesi, Melik Ahmet Caddesi ve iki caddenin kesiştiği Balıkçılarbaşı Mevkii ile şehrin yeni yayılma alanları birbirinden uzaklaşmıştır. Bu durumda semtler arasında ulaşım bağlantısı kurma ihtiyacı kendini hissettirmiştir.

Diyarbakır Belediyesi'ne ait otobüs işletmesinin kuruluşu 1960 yılına kadar uzanmakta iken Diyarbakır'da özel toplu ulaşım ilk olarak 1971 yılında 146 adet minibüs ile başlamıştır. 1972 yılında minibüs sayısı 200'e yükseltilerek 3 ayrı hat oluşturulmuştur. Bu hatlarda 1987 yılında Dağkapı-Bağlar, Dağkapı-Seyrantepe, Balıkçılarbaşı-Bağlar Minibüs Kooperatifleri kurulmuştur. Bu kooperatiflere ek olarak 1989 yılında Şehitlik-Bağlar-Üniversite Minibüs Kooperatifi, ayrıca 1995 yılında ilk Özel Halk Otobüsü Kooperatifi kurulmuştur (Çolak, 2013: 60).

Halen Diyarbakır'da şehir içi ulaşım belediye otobüsleri, özel halk otobüsleri ve minibüsler ile yapılmaktadır. Bunların dışında ara toplu ulaşım olarak nitelendirilen taksi ve servisler tarafından da bu hizmetler desteklenmektedir. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin hizmet alanı il sınırı olup toplu taşıma hizmeti, Büyükşehir Belediyesi Ulaştırma Dairesi Başkanlığı Otobüs İşletme Müdürlüğü tarafından verilmektedir. İşletmede 207 adet belediye otobüsü, Umumi Şoförler ve Otomobilciler Odası

Başkanlığı'nın 4 adet, Şehir İçi Hat Minibüs Kooperatifi'ne bağlı 376 adet minibüs, 2 adet Özel Halk Otobüs Kooperatifi'ne ait 100 adet Özel Halk Otobüsü yer almaktadır. Diyarbakır şehrinde, 463 adet toplu taşıma durağı bulunmakta ve belediye ile özel halk otobüsleri aynı durakları kullanmaktadır. Belediye otobüslerinin depolama alanı Dicle Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nin yanında yer almakla birlikte şehrin muhtelif noktalarında hatlara ait son durak merkezleri de bulunmaktadır.

Diyarbakır şehir içi ulaşım güzergâhlarını belirleyen başlıca konumlar; Dicle Üniversitesi, Dağkapı Meydanı, Balıkçılarbaşı, Gar, Otogar, TOKİ Toplu Konut Bölgeleri (Üçkuyu ve Çölgüzeli), 500 Evler, Araştırma Hastanesi, İlçe Garajı ve Organize Sanayi Bölgesi'dir (Tablo 75). Özellikle şehir içi trafiğin yoğunlaştığı önemli kavşakların başında ise Dağkapı Meydanı gelmektedir (Foto 52). Bu meydan eskiden beri bu özelliğini sürdürmektedir.

Foto 52: 1970'lerde Dağkapı Meydanı ve Belediye İşletmesi'ne ait bir otobüs (www.pinterest.com).

Şehir içi otobüs hatlarındaki araç ve yolcu sayıları incelendiğinde, ulaşım ağının şehrin hangi semtlerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Üniversite bağlantılı hatlar en yoğun araç ve yolcu taşımacılığı yapılan hatlardır. Çalışma sahasında şehir içi ulaşım ağının en yoğun olduğu hat günde 7 araç, 63 sefer ve ortalama 3 binden fazla yolcu taşımacılığı yapılan F2 kodlu Toplu Konut - Üniversite (% 5.8) hattıdır. Daha sonra

günlük ortalama yolcunun % 4.6'sının taşındığı Afet Evleri - Ziraat Fakültesi (A5), Zana Evleri - Üniversite (B6), Üniversite - Araştırma Hastanesi (CE4) ve Havaalanı -Üniversite (Z2) hatlarıdır. Adı geçen hatlar şehrin ve Dicle Vadisi'nin doğu yakasında yer alan üniversite ile şehrin kuzey, kuzeybatı ve batı uçlarında yer alan yerleşim birimleri arasında faaliyet göstermektedir.

Tablo 75: Diyarbakır'da Şehir İçi Otobüs Hatları, Araç ve Yolcu Sayıları (2018).

Sıra No	Hat Kodu	Hat Adı	Süresi Dakika	Araç Sayısı	Günlük Sefer Sayısı	Günlük Yolcu	
						Ortalama	%
1	A5	Afet Evleri-Ziraat Fakültesi	140	7	49	2500	4,6
2	A6	500 Evler-Üniversite	130	2	14	700	1,3
3	A7	500 Evler-Üniversite	140	4	28	1400	2,5
4	AY	Otogar Kavşağı-Üniversite	120	4	28	1400	2,5
5	AZ	Otogar-Üniversite	120	10	70	3500	6,4
6	B3	Üniversite-Talaytepe	120	6	42	2100	3,9
7	B6	Zana Evleri-Üniversite	140	7	49	2500	4,6
8	B8	Stadyum-Üniversite	120	6	42	2000	3,7
9	BT1	Kümeevler-Batı İlçe Garajı	120	2	12	600	1,2
10	BT2	Batı İlçe Garajı-Kümeevler	120	2	12	600	1,2
11	CE1	Balıkçılarbaşı-D Tipi	120	1	6	300	0,5
12	CE2	Araştırma Hastanesi-Üniversite	150	7	35	1750	3,2
13	CE3	Araştırma Hastanesi-Üniversite	140	5	35	1750	3,2
14	CE4	Üniversite-Araştırma Hastanesi	140	7	49	2500	4,6
15	DE3	Balıkçılarbaşı-Araştırma Hastanesi	120	3	24	1200	2,2
16	E1	Araştırma Hastanesi-Otogar	120	6	48	2350	4,3
17	E3	Araştırma Hastanesi-Balıkçılarbaşı	120	4	36	2100	3,5
18	E7	Araştırma Hastanesi- İlçe Otogarı	120	3	24	1200	2,2
19	E8	Araştırma Hastanesi-Üniversite	140	7	49	2500	4,6
20	E9	500 Evler-Araştırma Hastanesi	120	5	40	2000	3,7
21	E10	Üçkuyular TOKİ-Mahabad Bulvarı	80	2	22	1220	2,2
22	F2	Toplu Konut-Üniversite	100	7	63	3150	5,8
23	F6	Balıkçılarbaşı- Toki	120	2	12	600	1,2
24	F7	Toplu Konut-Otogar	100	2	18	900	1,6
25	Z2	Havaalanı-Üniversite	140	7	49	2500	4,6
26	Z3	Havaalanı-Dağkapı	60	4	32	1200	2,4
27	CY	Üniversite-Stadyum	100	2	16	800	1,5
28	Z4	Lunapark-Dağkapı	120	2	16	800	1,5
29	Z5	Ahmet Kaya Cd-Üniversite	120	2	12	600	1,2
30	G1	88 Evler-Üniversite	120	2	16	800	1,5
31	H2	Kümeevleri-Üniversite	120	2	12	600	1,2
32	H5	İlçe Otogarı-Üniversite	80	2	20	1000	1,8
33	P1	Pirinçlik-Dağkapı	120	2	14	700	1,3
34	TE	Araştırma Hastanesi-Dağkapı	100	2	16	800	1,5
35	YS1	Erkek Yurdu-Üniversite	80	3	10	500	0,9
Toplam				141	992	51.120	100

Kaynak: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Ulaştırma Daire Başkanlığı, 2019.

Üniversite bağlantılı ulaşım hatların yoğun olmasının tek nedeni üniversite öğrencilerinin hareketliliği değildir. Burada Dicle Üniversitesi'ne bağlı 4 hastanenin (Tıp Fakültesi, Çocuk Hastanesi, Kalp Hastanesi ve Onkoloji Hastanesi) yer alması nedeniyle gerek şehir içinden gerek yakın çevreden gelen hasta hareketliliği de bunda etkili bir faktördür. En az yolcu ve araç trafiği Balıkcılarbaşı - D Tipi Cezaevi arasında faaliyet gösteren CE1 hattıdır. Burada günlük taşınan toplam yolcunun ancak % 0,4'ü taşınmaktadır.

Tablo 76: Diyarbakır'da Özel Halk Otobüsü Hatlarındaki Araç, Sefer ve Yolcu Sayıları.

Sıra No	Hat Kodu	Güzergâh Adı	Sefer Süresi Dakika	Araç Sayısı	Sefer Sayısı	Günlük Ortalama Yolcu	
						Sayısı	%
1	A1	500 Evler-Üniversite	120	3	29	837	2,23
2	A2	500 Evler-Hastane	100	9	102	3357	8,94
3	A3	500 Evler-Hastane	80	4	46	1,070	2,85
4	B1	Gaziler-Üniversite	120	6	84	2511	6,69
5	B2	Gaziler-Üniversite	80	8	95	3492	9,30
6	B5	Gaziler-Balıkcılarbaşı	80	3	37	1015	2,70
7	C2	Tekel-Hastane	140	6	59	2544	6,77
8	C4	Tekel-Üniversite	120	8	104	4085	10,88
9	C5	Tekel-Hastane	100	8	92	3261	8,68
10	C7	Tekel-Balıkcılar	100	3	32	1032	2,75
11	C8	Tekel-Balıkcılar	70	2	27	612	1,63
12	C12	Tekel-Üniversite	120	2	20	730	1,94
13	D1	Huzurevleri-Üniversite	120	7	80	2224	5,92
14	D2	Tekel-Üniversite	120	2	34	735	1,96
15	D3	Huzurevleri-Balıkcılarbaşı	80	3	34	879	2,34
16	E2	Araşt. Hastanesi-Üniversite	120	7	72	2438	6,49
17	E3	Araşt. Hastanesi-Balıkcılarbaşı	120	3	30	879	2,34
18	E5	Toki-Üniversite	100	3	30	1012	2,69
19	F1	Toki-Hastaneler	100	4	50	1257	3,35
20	F2	Toki-Üniversite	80	4	50	1953	5,20
21	F3	Toki-Balıkcılarbaşı	70	1	13	240	0,64
22	G1	450 Evler-Üniversite	120	2	20	917	2,44
23	H2	Kümeevler-Üniversite	100	2	25	477	1,27
Toplam				100	1.165	37.557	100,00

Kaynak: Diyarbakır BB Ulaştırma Dairesi Başkanlığı Otobüs İşletme Müdürlüğü, 2019.

Büyükşehir Belediyesi'nin ulaşım hizmetlerinin yanı sıra *özel halk otobüsleri* tarafından da şehir içi toplu ulaşım hizmetleri verilmektedir. Şehir içi toplu ulaşımın sağlanmasına destek teşkil eden toplam 23 hatta 100 adet minibüs hizmet vermektedir. Günde toplam binden fazla sefer ile yaklaşık 40.000 civarında yolcu taşınmaktadır. Bu

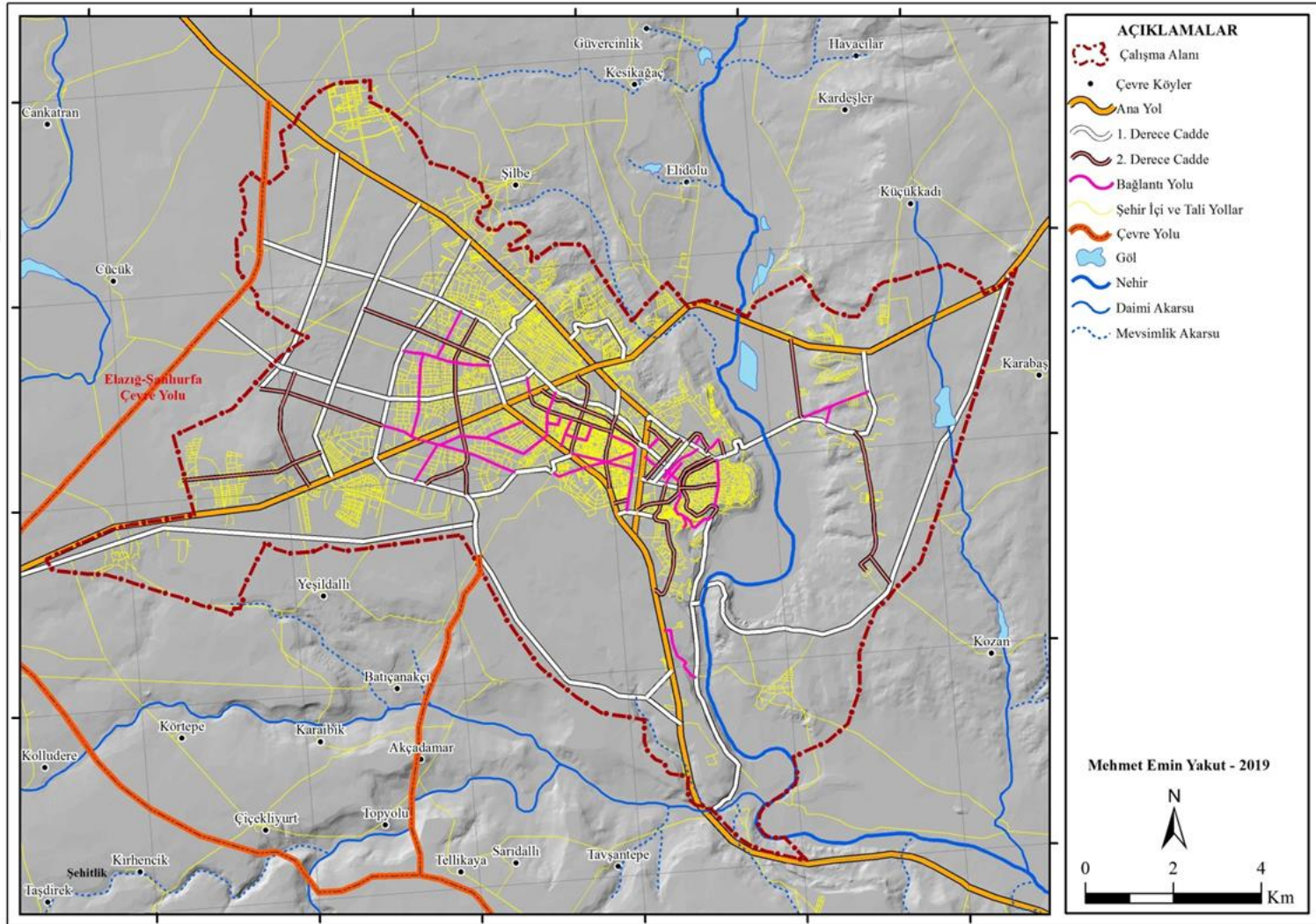
hatlar içerisinde en fazla yolcu kapasitesine sahip hatlar; Tekel - Üniversite ile Gaziler - Üniversite hatları olmuştur.

Diyarbakır'da çok katlı yapılaşmanın yoğun olduğu bu yerlerden Üniversiteye doğru öğrenci, görevli ve yoğun bir hasta trafiği gerçekleşmektedir. Tablo 76'ya göre özel halk otobüsü hatları içerisinde en az paya sahip hat % 0,64 ile TOKİ - Balıkcılarbaşı hattı olmuştur. TOKİ konut alanı şehirden uzak olduğundan ve henüz belirli bir konut yoğunluğuna ulaşmadığından buradaki yolcu hacmi fazla değildir.

Diyarbakır'da şehir içi ulaşımda faaliyet gösteren özel halk otobüsü araç ve yolcu yoğunluğu incelendiğinde, Üniversite ve Dağkapı Hastaneler Bölgesi bağlantılı hatların yoğun olduğu göze çarpmaktadır. Tekel - Üniversite, Tekel - Hastane, Gaziler - Üniversite ve 500 Evler - Hastane hatları günlük taşınan yolcu sayısının % 8'i ile % 10'u arasında yolcu taşıma kapasitesine sahiptir. Özel halk otobüsü hatlarının güzergâhları incelendiğinde, daha çok şehir merkezi yani Dağkapı ve Üniversite kampüsü ile şehrin son yıllarda gelişen ve yoğun nüfusa sahip Tekel, Gaziler, 500 Evler, Araştırma Hastanesi ve TOKİ toplu konutları arasında hizmet verdikleri görülür.

Harita 39'da görüldüğü gibi şehir içinde ulaşım yapılan güzergâhlar kademelere ayrılmıştır. Nitekim kahverengi ile gösterilen yollar; Diyarbakır şehirden geçen ve çevre illerle ulaşım bağlantısını sağlayan batı yönünde Şanlıurfa Yolu, kuzey yönünde Elazığ Yolu, güney yönünde Mardin Yolu ve doğu yönünde Silvan-Bitlis Yolu'dur. Son yıllarda bu ana arterler şehir içerisinde kaldığından ve şehir içi trafiğini olumsuz etkilediğinden alternatif çevre yolları faaliyete geçmiştir. Bu bağlamda Elazığ Yolu'nu Şanlıurfa Yolu'na bağlayan kuzeybatı çevreyolu inşa edilmiştir. Şanlıurfa Yolu'nu Mardin Yolu'na bağlayan güneybatı çevre yolu bitme aşamasına gelmiştir. Mardin Yolu'nu Batman Yolu üzerinden Silvan Yoluna bağlayacak güneydoğu çevre yolu ile Silvan Yolu'nu Elazığ Yolu'na bağlayacak kuzeydoğu çevre yolu proje aşamasındadır. Alternatif çevre yollarının faaliyete geçmesiyle birlikte şehir içi trafik yükünün önemli oranda rahatlayacağı tahmin edilmektedir. Faaliyete geçen bu ulaşım güzergâhları aynı zamanda şehrin yatay gelişme alanlarını ve genel olarak da sınırlarını belirlemektedir.

Harita 39: Diyarbakır'da Şehir İçi Ulaşımda Yolların Kademelenmesi.

Birinci kademedeki yer alan yollar beyaz renkle gösterilmiştir. Bu caddeler; Ovabağ, Karaçalı, Fiskaya, Mehmet Akif Ersoy, Akkoyunlu, Sezai Karakoç, İstasyon, İnaloğlu, Ekinciler, Elazığ, Turgut Özal, Dicle, Fırat, Ahmed Arif, Selahaddin Eyyubi, Mahabad, Zümrüt Kent ile TOKİ 1. ve 2. Caddeleri'dir.

İkinci kademedeki yollar koyu kahverengi renkle gösterilen Dicle Üniversitesi, Hayati Avşar, Turistik, İnönü, Melik Ahmet, Şehitlik, Yaradanakul, Kışla, Rızvan Ağa, Hatboyu, Emek, Nükhet Coşkun, Medine, Aydın Arslan, Kayapınar ve Yenihal 1 caddeleridir. Üçüncü kademedeki ise pembe renkle gösterilen Gazi, Lise, Cemiloğlu, Gürsel, Girne, Fatih, Teymenler, Lezgin Avcı, Lefkoşe, Cengizler, Barış, Karanfil, Yenihal, Yenihal 2, Yenihal 3, Nazım Hikmet, Ayşenur Zarakolu, Musa Anter, Yılmaz Güney ve 208. Caddeler yer almaktadır.

Aynı haritada Diyarbakır'daki ulaşım hatlarının Suriçi'nden itibaren kuzeybatı yönünde geliştiği ayırt edilmektedir. Şehrin güneyinde ve doğusunda topoğrafik engellerden dolayı ulaşım hatları kısıtlı bir gelişme göstermektedir. Dicle Vadisi'nin burada yer alması, vadi yamaçlarının çeşitli derecelerde eğimli olması, yerleşmenin ve ulaşımın gelişmesini engellemektedir. Bu nedenle gelecekte de Diyarbakır ulaşım sisteminin kuzeybatı ana yön olmak üzere kuzeye ve batıya doğru gelişeceği öngörülmektedir.

Son yıllarda hızla gelişme gösteren Diyarbakır'ın yatay gelişme sınırı kuzeybatı (Elazığ-Şanlıurfa) çevre yoluna dayanmıştır. Yakın bir gelecekte bu yolların yerleşme alanları içerisinde kalacağı düşünülmektedir. Bu nedenle ulaşım projelerinin bir an önce sonuçlandırılması ve nüfusun artış hızının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Hızla artan nüfusa bağlı olarak Diyarbakır'da araç sayısı da hızla artmaktadır. Yol genişlikleri ve kavşak sistemleri zaman zaman yetersiz kaldığından uzun vadeli nüfus projeksiyonlarına göre bir planlamanın yapılması yerinde olacaktır.

Büyükşehir Belediyesi Kapsamında Diyarbakır İl İçi Ulaşım: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Otobüs İşletmesi yakın mesafede bulunan kırsal mahallere de toplu ulaşım hizmeti vermektedir. Bu bağlamda Karpuzlu, Karaçalı, Büyükkadı, Simak, Fari, Özekli ve Alatosun gibi yerleşme birimlerine günün belirli saatlerinde otobüs

seferleri yapılmaktadır (Tablo 77). Büyükşehir Belediyesi'nden alınan bilgilere göre diğer kır yerleşim birimlerine de toplu ulaşım hizmetlerinin götürülmesi yönünde çalışmalar devam etmektedir. Bu hatlarda birer araç hizmet vermekte ve günde ortalama 100 ile 400 arasında yolcu taşınmaktadır. Toplam 20 hattın ortalama günlük sefer sayısı 5'tir. Dolayısıyla günlük yaklaşık 5.000 yolcu taşınmaktadır.

Tablo 77: Diyarbakır Şehrinden Yakın Mesafedeki Kır Yerleşmelerine Hizmet Veren Otobüs Hatları, Araç ve Yolcu Sayıları (2018).

Sıra No	Hat Kodu	Hat Adı	Süresi Dakika	Araç Sayısı	Günlük Sefer Sayısı	Günlük Yolcu	
						Ortalama	%
1	K1	Karpuzlu-Üniversite	140	1	6	300	0,5
2	K2	Karabaş-Dağkapı	120	1	3	150	0,3
3	KR1	Büyükkadı-Dağkapı	120	1	7	350	0,6
4	KR2	Sımak-Dağkapı	120	1	3	150	0,3
5	S1	Zozinc-Dağkapı	140	1	6	300	0,5
6	K4	Akhüseyin Mah-Hastane	240	1	3	150	0,3
7	G2	Fari-Dağkapı	120	1	7	350	0,6
8	KR3	Ziyaret Mah-Hastane	240	1	3	150	0,3
9	H3	Dağkapı-Hayvan Pazarı	240	1	4	200	0,4
10	H6	İlçe Otogarı-Yukarı Ortaviran	240	1	3	150	0,3
11	O1	Feritköşk-Osb	140	1	5	250	0,4
12	P3	Gömmetaş-İlçe Garajı	160	1	6	300	0,5
13	F6	Balıkçılarbaşı-Toplu Konut	120	1	7	350	0,6
14	P5	Akdibek Mah-Dağkapı	180	1	4	160	0,3
15	FE1	Toplu Konut-Araştırma H	100	1	9	360	0,6
16	P4	Oğlaklı-İlçe Otogarı	180	1	5	250	0,4
17	P6	Dağkapı-Cumhuriyet Mah	160	1	4	160	0,3
18	P7	Akdibek-Dağkapı	180	1	6	240	0,4
19	H4	Dağkapı-Alabaş	120	1	4	150	0,3
20	BE	Güzelköy-Dağkapı	120	1	3	120	0,2
Toplam				20	98	4.590	100

Kaynak: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Ulaştırma Daire Başkanlığı, 2019.

Büyükşehir Belediyesi, ilçe merkezlerine de toplu ulaşım hizmeti vermeye başlamıştır. İlk zamanlarda bu hizmeti yerine getiren minibüs firmalarıyla bazı sorunlar yaşansa da daha sonra bu sorunlar aşılmıştır. Araştırma sahası dışında kalan 13 ilçe merkezi ile bu ilçelerin belirli nüfusa sahip yerleşim birimlerine tarifeli belediye ulaşım hizmetleri sağlanmaktadır (Tablo 78). Toplam 44 araçla, günde ortalama 147 seferle yaklaşık 6.000 yolcu taşınmaktadır. Ergani, Bismil ve Silvan gibi büyük nüfuslu yerleşim birimlerine daha fazla sefer yapıldığından en fazla yolcu taşımacılığı Diyarbakır ile bu ilçe merkezleri arasında yapılmaktadır. Az nüfuslu ilçe merkezleri ile bunlara bağlı

yerleşmelere daha az sayıda sefer düzenlendiğinden günlük toplam taşınan yolcu sayısı da az olmaktadır.

Yeni uygulamalarla birlikte Diyarbakır ilinin en ücra yerindeki birimlere toplu taşıma hizmeti Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi verilmektedir. Bismil ve Dicle ilçelerinde 5 noktaya, Çermik, Eğil, Ergani ve Hani ilçelerinde 3 noktaya, Silvan ilçesinde 2, diğer ilçelerde ise sadece ilçe merkezlerine toplu taşıma seferleri düzenlenmektedir.

Tablo 78: Diyarbakır Şehri ile İlçe Merkezleri Arasında Hizmet Veren Otobüs Hatları, Araç ve Yolcu Sayıları (2018).

Sıra No	Hat Kodu	Hat Adı	Süresi Dakika	Araç Sayısı	Günlük Sefer Sayısı	Günlük Yolcu	
						Ortalama	%
1	Bismil	Diyarbakır-Bismil	240	3	15	600	1,3
2	Bismil (Salat)	Salat-Bismil	60	1	4	160	0,4
3	Bismil (Tepe)	Tepe-Bismil	120	1	5	200	0,5
4	Bismil (Eliaçık)	Eliaçık-Diyarbakır	120	1	2	80	0,2
5	Bismil (Eski Yol)	Bismil-Diyarbakır	300	1	2	80	0,2
6	Çermik	Diyarbakır-Çermik	360	2	4	120	0,2
7	Çermik-Çüngüş	Çermik-Çüngüş	60	1	1	40	0,1
8	Çermik İlçe Merkezi	Çermik Şehiriçi	60	1	4	160	0,4
9	Çınar	Diyarbakır-Yaprakbaşı	120	2	8	560	1,1
10	Çüngüş	Diyarbakır-Çüngüş	240	1	2	60	0,1
11	Dicle	Diyarbakır-Dicle	360	2	4	120	0,2
12	Dicle (Kaygısız)	Kaygısız-İlçe Otogarı	180	1	3	120	0,3
13	Dicle (Meydan)	Diyarbakır-Meydan	90	1	2	80	0,2
14	Dicle (Sumak)	Diyarbakır-Dicle-Sumak	120	1	2	80	0,2
15	Dicle (Üzümlü)	Diyarbakır-Üzümlü	150	1	2	80	0,2
16	Eğil	Diyarbakır-Eğil	240	2	8	180	0,4
17	Eğil-Gürünlü-Kazanlı-Ziyaret	Eğil-Ziyaret	60	1	2	80	0,2
18	Eğil (Sarıca)	Diyarbakır-Sarıca-Eğil	720	1	3	35	0,2
19	Ergani	Diyarbakır-Ergani	120	4	20	1000	1,5
20	Ergani (Şölen)	Ergani-Şölen	60	1	6	180	0,3
21	Ergani-Salihli Mh	Ergani Hast-Salihli	60	1	6	240	0,6
22	Hani	Diyarbakır-Hani	180	2	4	160	0,4
23	Hani (Gürbüz)	Diyarbakır-Gürbüz	120	1	3	160	0,4
24	Hani (Kuyular)	Kuyular-Diyarbakır	210	1	2	80	0,2
25	Hazro	Diyarbakır-Hazro	150	1	3	120	0,3
26	Kocaköy	Diyarbakır-Kocaköy	120	2	6	180	0,3
27	Kulp	Kulp-Diyarbakır	180	1	2	60	0,1
28	Lice	Diyarbakır-Lice	120	1	3	180	0,3
29	Silvan	Silvan-Diyarbakır	120	4	16	640	1,2
30	Silvan (Malabadi)	Silvan-Malabadi	60	1	3	120	0,3
Toplam				44	147	5.955	100

Kaynak: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Ulaştırma Daire Başkanlığı, 2019.

Diyarbakır’da Şehirlerarası Ulaşım: Diyarbakır şehrinin uzak çevre ile ulaşım bağlantısı dört ana güzergâhtan sağlanmaktadır. Şanlıurfa Yolu, Diyarbakır’ı ülkemizin

üç büyük şehrinin de yer aldığı gelişmiş batı bölgelerine bağlamaktadır. Şanlıurfa ve Gaziantep üzerinden Akdeniz, İç Anadolu ve daha batıda yer alan bölgelere ulaşım sağlanmaktadır. Şehir, Elazığ Yolu üzerinden Doğu Anadolu, İç Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'ne bağlanmaktadır. Elazığ'dan sonra Malatya'ya ulaşan yol ağı, burada üç kola ayrılmaktadır. Birincisi Adıyaman üzerinden Kahramanmaraş ve Akdeniz Bölgesi'ne, ikincisi Kayseri üzerinden Ankara ve İstanbul'a ulaşırken, üçüncüsü ise Sivas üzerinden Orta Karadeniz'de Samsun'a ulaşmaktadır.

Silvan Yolu, Bitlis, Van ve komşu iller ile İran'a ulaşım imkânı sunmaktadır. Mardin Yolu aracılığıyla ise Mardin, Şırnak ve Habur bağlantısı kurulmaktadır. Yine Mardin Yolu 21. km'sinde ayrılan ara bağlantı yolu olarak Bismil-Batman Yolu Siirt ve Mardin'e alternatif ara ulaşım imkânı sunmaktadır. Silvan Yolu 25. km'sinde kuzeye doğru Bingöl Yolu ayrılarak oradan Erzurum ve Karadeniz Bölgesi'ndeki şehirlere ulaşım sağlamaktadır.

Cumhuriyet döneminde tüm ülkede olduğu gibi 1950 ve sonrasındaki yıllarda Diyarbakır şehrini çevre şehirlere bağlayacak daha nitelikli yollar yapılmıştır. 1980 yılından sonra da yol iyileştirme ve genişletme çalışmalarına önem verilmiştir. 2018 yılı sonu itibariyle Karayolları 9. Bölge Müdürlüğü'ne bağlı Diyarbakır ili sınırları içinde 423 km devlet yolu ve 684 km il yolu olmak üzere toplam 1107 km karayolu ulaşım ağı mevcuttur. Otoyolun bulunmadığı Diyarbakır'da 2000'li yılların başında toplam 44 km bölünmüş (duble) yol ağı varken, 2018 yılı sonu itibariyle bu değer 421 km'ye ulaşmıştır. Mevcut karayollarının % 74'ü sathi kaplamalı asfalt ve % 19'u bitümlü sıcak karışım asfaltla kaplıdır. Toplam yol ağının % 7'si ise stabilize durumdadır.

Diyarbakır şehrini çevre şehirlere bağlayan yollar nispeten farklı topografyalar üzerinden geçmektedir. Nitekim Elazığ ve Bingöl karayolları, Güneydoğu Toroslar kesiminde depresyonlar üzerinden geçmekte, inişli-çıkışlı ve kıvrımlı bir yapı arz etmektedir. Şanlıurfa Yolu güzergâhında ise Karacadağ volkanik kalkanı üzerinden geçerken yükselti ve eğim artmaktadır. Mardin Yolu güzergâhında ise Mazıdağı Akreosta Geçidi'nden bağlantı yapılarak Mardin'e ulaşılmaktadır. Bilindiği gibi bu bölge Mardin Eşiği olarak adlandırılan çevresine göre yüksek bir platodur. Silvan ve Batman yolları ise Diyarbakır Havzası'ndan geçtiği için daha düz ve engebesiz bir yapıya sahiptir.

Diyarbakır ile bazı şehirler arasındaki karayolu uzunluğu şöyledir: Diyarbakır-Adana 536 km, Diyarbakır-Adıyaman 207 km, Diyarbakır-Ankara 904 km, Diyarbakır-Gaziantep 329 km, Diyarbakır-İstanbul 1381 km, Diyarbakır-İzmir 1436 km, Diyarbakır-Elazığ 162 km, Diyarbakır-Malatya 263 km, Diyarbakır-Mardin 86 km, Diyarbakır-Mersin 610 km, Diyarbakır-Siirt 216 km, Diyarbakır-Şanlıurfa 184 km, Diyarbakır-Konya 950 km, Diyarbakır-Batman 80 km ve Diyarbakır-Van 380 km'dir.

Bugün Diyarbakır şehrinde şehirlerarası yolcu taşımacılığı yapan 20 otobüs işletmesi vardır. Bunların çoğunluğu Diyarbakır şehrimizden büyük şehirlere yöneliktir ancak yakın ve uzak şehirlere yapılan seferler de mevcuttur. Bu firmaların yanında Siirt ve Batman gibi komşu illere ait otobüs firmaları da Diyarbakır şehrinin ulaşımına katkı sağlamaktadır. En büyük otobüs firmaları; Öz Diyarbakır Seyahat, Star Diyarbakır Seyahat, Yeni Diyarbakır Seyahat, Has Diyarbakır Seyahat, Can Diyarbakır Seyahat, Star Batman Seyahat ve Siirt Petrol Turizm firmalarıdır.

Otobüs firmalarının ana güzergahları dikkate alındığında; Diyarbakır - Adana - Ankara, Diyarbakır - Adana - Konya - İzmir, Diyarbakır - Adana - Mersin, Diyarbakır - Ankara - İstanbul, Diyarbakır - Ankara - Eskişehir - Kütahya - Bursa, Diyarbakır - Konya - Isparta - Aydın, Diyarbakır - Konya - Manavgat - Alanya, Diyarbakır - Bitlis - Van - Doğubeyazıt, Diyarbakır - Elazığ - Bingöl - Erzurum ve Diyarbakır - Mardin - Silopi - Habur - Erbil hattı ayırt edilmektedir.

Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin 2017 yılı faaliyet raporuna göre, şehir otogarına yılda 76.418 otobüs giriş ve çıkış yapmıştır. Bu seferlerde 627.421'i biletli olmak üzere 1.882.263 kişi Diyarbakır'dan yolculuk etmiştir. Bir o kadarının da Diyarbakır'a geldiği düşünüldüğünde, Diyarbakır Şehirlerarası Terminal İşletmesi (DİŞTİ) Otogar'ında yılda 2 milyonun üzerinde yolcu trafiği yaşandığı anlaşılmaktadır. Kayapınar ilçesinde Şanlıurfa Yolu üzerinde, 13.50 m²'si kapalı toplam 42.000 m² alanda 2018 yılında hizmete giren DİŞTİ otogar kompleksi oldukça modern bir donanıma sahip bulunmaktadır (Foto 53). Otogarda 58 yolcu bindirme indirme peronu, 52 bilet satış gişesi, 52 işyeri (kafeterya, lokanta, büfe, berber, bayiler vd), mescit, otopark ve diğer sosyal donatı alanları yer almaktadır.

Otogarın yolcu sayısı bayram ve tatil günleri ile üniversitenin açılış ve kapanış günlerinde artmaktadır. Otogar dışındaki otobüs iniş kalkışları olmadığından otobüsler, yolcuları otogardan alıp otogara bırakmaktadır. Şehre gelen ve giden yolcuların çoğunluğunu mevsimlik işçiler ve öğrencilerin yanında devlet memurları oluşturmaktadır. Şehirde bulunan Dicle Üniversitesi'ne bağlı eğitim birimlerine dışarıdan gelen öğrenci sayısı oldukça fazladır. Yılda ortalama bir öğrenci 3-4 kez şehirden ayrılıp tekrar şehre döndüğü dikkate alınır, sayısal değerin büyüklüğü tahmin edilebilir. Özellikle yakın çevreden gelen öğrencilerin şehre gidiş-geliş sayısı daha sık olmaktadır. Haftalık hatta günlük gidiş-geliş yapan öğrenciler de mevcuttur. Okulun açılış ve kapanış dönemi, mevsimlik işçilerin göç zamanları (inşaat, fındık ve kayısı toplama, tekstil vd) ve asker sevkiyatlarında şehre gidip gelen yolcu sayısındaki artışlar belirginlik kazanır. Türkiye genelinde olduğu gibi, Diyarbakır şehrinde de otobüslerin doluluk oranları Mayıs-Ekim ayları arasında daha yüksektir.

Foto 53: Şanlıurfa Yolu'nun kenarında modern tarzda inşa edilen şehir otogarı (DİŞTİ).

Diyarbakır'ın yakın çevresindeki yerleşim birimleriyle olan ulaşım seferleri Şehitlik semtinde bulunan *Doğu İlçe Otogarı*'ndan ve Şanlıurfa Yolu üzerindeki *Batı İlçe Otogarı* 'ndan sağlanmaktadır (Foto 54). Buradan yapılan seferler daha çok midibüs veya minibüsler aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Diyarbakır bölgesel bir merkez özelliği

taşıdığı için sadece kendi ilçelerinden değil komşu il ve ilçelerden de günlük yolcu almaktadır. Yakın çevre il ve ilçelerden gelen araçlar şehre ulaşımın yapıldığı dört ana güzergahtan gelmektedir. Mardin Yolu’nu, Mardin merkez ve bağlı ilçeler ile Batman ve Siirt şehirlerinden gelen yolcular; Silvan Yolu’nu Bingöl, Genç, Silvan, Hazro, Lice, Kulp ve Kocaköy ilçelerinden gelen yolcular kullanmaktadır. Şanlıurfa Yolu’nu Siverek, Hilvan ve Viranşehir yolcuları kullanmaktadır. Elazığ Yolu’nu ise Elazığ ve Malatya’dan sefer yapan midibüsler ile Ergani, Çermik, Çüngüş, Eğil, Dicle ve Hani ilçeleri kullanmaktadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunan motorlu taşıyıcılar kooperatifleri, S.S.Diyarbakır Motorlu Taşıyıcılar Kooperatifleri Birliği’ne bağlı olarak çalışmaktadır. Bu birliğe bağlı olarak Diyarbakır ilçe otogarında çalışan firmalardan bazıları şunlardır: Diyar-Bat, Bismil Birlik, Çınar, Çermik, Silvan ve Ergani Minibüs Kooperatifi, Öz Dicle, Yeşilli-Ömerli-Midyat Seyahat, Yeşil Derik, Siirt Seyahat, Özlem Diyarbakır, Öz Habur Kızıltepe, Doğu Diyar Birlik, Özlem Hani, Öz Mazıdağı Seyahat, Özlem Kulp, Öz Bingöl, Öz Hani, Öz Hazro, Elazığ Fırat’tır. Diyarbakır şehrine bağlı köylere (kırsal mahallelere) olan ulaşım ise yine şehitlik semtinde bulunan *Köy Garajı*’ndan yapılmaktadır.

Foto 54: Yenişehir Şehitlik semtinde bulunan “Doğu İlçe Otogarı”.

Karayolları şehir içi geçişlerini şehir dışına taşımak amacıyla iki proje hazırlamıştır. Bunlardan birincisi Elazığ Yolu’nu Üçkuyular Mevkii’nden Şanlıurfa Yolu’na ve Gömmetaş Mevkii’ne bağlayan çevre yolu projesi tamamlanmış olup hizmete girmiştir. İkinci proje ise Şanlıurfa Yolu’nu Havar Vadisi’ni takiben Mardin Yolu Üçyol Kavşağı’na bağlayacak projedir. Bu proje de tamamlanmak üzeredir.

Diyarbakır Otogar Müdürlüğü'nden alınan bilgilere göre karayolu ulaşımında toplam 10 binden fazla kişi istahdam edilmektedir. Bu da şüphesiz önemli bir değere karşılık gelmektedir.

4.1.6.2. Demiryolu Ulaşımı

Yapımına 1899 yılında karar verilen ve etapları farklı tarihlerde işletmeye açılan İstanbul-Bağdat demiryolu hattı tamamlandıktan sonra bu hattın Resulayn'dan Diyarbakır'a uzatılmasına karar verilmiştir. Ancak proje başlamasına rağmen savaş koşulları nedeniyle yarım kalmıştır. Şehirde mevcut demiryolu hattı, Haydarpaşa-Kurtalan demiryolu üzerinde yer almakta olup Malatya- Elazığ demiryolu hattından ayrılan bir hatla Diyarbakır'a bağlanmakta ve oradan da Batman üzerinden Siirt ilinin Kurtalan ilçesinde son bulmaktadır. Diyarbakır şehrine demiryolu hattı 1935 yılında ulaşmış ve gar binası hizmet vermeye başlamıştır (Foto 55).

Foto 55: Diyarbakır Tren Garı'nın 1937 yılındaki görünüşü (wowturkey.com).

Demiryolu projesi burada kalmamış, hattın Cizre yoluyla Musul'a ve Van Gölü sahillерinden de İran'a uzatılması için 16 Kasım 1937 tarihinde temel atma töreni yapılmıştır. Bu proje Diyarbakır – Irak - İran hattı olarak düşünülmüşse de malesef tamamlanamamıştır (Beysanoğlu, 1999: 73-75). Hat ancak Kurtalan'a kadar uzatılmış ve

orada kalmıştır. Günümüzde demiryolu hattının Siirt şehrine uzatılması çalışmaları devam etmektedir.

Diyarbakır - Bismil demiryolu (47 km) 1940'ta, Bismil - Sinan (28 km) 1942'de, Sinan - Batman (15 km) 1943'te ve Batman - Kurtalan ise 1944 yılında hizmete girmiştir. Diyarbakır'da tren işletmesi 5. Bölge Müdürlüğü'ne bağlı olup il sınırları içerisinde 9 adet tren istasyonu ve 184 km uzunluğunda demiryolu mevcuttur.

Diyarbakır'da demiryolu hattı, şehrin kurulduğu alçak plato alanından ve şehrin hemen güneyinde Dicle Vadisi'nden geçmektedir. Elazığ yönünden Güneydoğu Toroslar dağ sıraları üzerinde bulunan Maden Dağları'nı tüneller aracılığıyla geçtikten sonra kuzey-güney yönünde Ergani ilçesine ulaşır. Bu alan oldukça dağlık ve engebeli bir arazidir. Ergani'den itibaren Diyarbakır'a doğru Gevran Ovası'nın içinden geçerek Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin nispeten düz topraklarına ulaşır. Diyarbakır şehrinden Batman istikametine giden demiryolu hattı batı - doğu yönünde Dicle Vadisi'ni takip ederek Bismil ve Sinan istasyonlarına ulaştıktan il topraklarını terk ederek Batman'a ulaşır ve oradan Kıradağ'ı dolanarak Beşiri - İki Köprü İstasyonu'na ulaşır. Garzan Çayı'ndan sonra Siirt il topraklarına ulaşan demiryolu hattı Kurtalan'da son bulur.

Demiryolu hattı ve istasyon sahası, Diyarbakır şehrinin yatay gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. 1935'lerde şehrin Suriçi'nden Tren Gar'ına doğru bir cadde açılmış (İstasyon Caddesi) ve yerleşme bu cadde çevresinde gelişme göstermiştir. Dolayısıyla tren istasyonu şehrin batı tarafa doğru gelişim sürecini hızlandırmış ve yerleşme formunu şekillendirmiştir. Günümüzde ise şehrin yerleşim sahasından kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda geçen demiryolu hattı, Yenişehir ve Bağlar ilçeleri arasında yaklaşık 1,5 km uzunluğunda ve yer yer 200 m genişliğinde bir istasyon alanını teşkil etmektedir. Mevcut haliyle tren istasyonu ve demiryolu hattı, şehir içinden geçtiği kısımlarda semtleri ayıran bir eşik işlevi kazanmıştır (Foto 56, 57). Nitekim Yenişehir ve Bağlar arasında şehir içi karayolu bağlantısı demiryolu üst ve hemzemin geçitlerinden sağlanmaktadır.

Foto 56: Diyarbakir Tren İstasyonu sahasının havadan görünümü.

Foto 57: Tren İstasyonu, Bağlar ve Yenişehir arasında beşeri bir sınır oluşturmaktadır.

Bugün Haydarpaşa - Kurtalan arasında *Güney Ekspresi* adıyla haftada dört gün Diyarbakır'a sefer yapılmaktadır. Yine Diyarbakır - Ankara arasında da *Mavi Yolcu* adıyla haftada üç gün Diyarbakır'a tren seferi vardır. Malatya – Diyarbakır - Kurtalan yolcu treni ve Batman - Diyarbakır yolcu treni şehre günlük seferler yapmaktadır. TCDD 5. Bölge Müdürlüğü'nün verilerine göre, Diyarbakır'dan taşınan yıllık yolcu sayısı 550.000 ve günlük taşınan yolcu sayısı ise 1.500 civarındadır. Diyarbakır'da özellikle mevsimlik işçi göçü dönemlerinde demiryolu ulaşımı yoğun olarak kullanılmakta ve doluluk oranı % 100'e ulaşmaktadır. Öte yandan Ankara - Sivas yüksek hızlı tren hattının devamı olan

Malatya – Elazığ - Diyarbakır yüksek hızlı tren projesi hayata geçtiğinde demiryolu yolcu sayısının artacağını tahmin etmek güç değildir.

Diyarbakır Tren İstasyonu’ndan taşınan yüklerin türü ve miktarı, özellikle şehrin ticari ve ekonomik ilişkilerini yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır. Yıllara göre Diyarbakır Tren İstasyonu’ndan taşınan yüklerin miktarı değişkenlik göstermekle birlikte son on yıl içerisinde azalma eğilimine girmiştir. Sözelimi, 2009 yılında 288.752, 2010 yılında 312.742, 2011 yılında 369.042, 2012 yılında 266.127, 2013 yılında 341.829, 2014 yılında 213.186, 2015 yılında 238.061, 2016 yılında 162.521 ve 2017 yılında 209.460 ton yük taşınmıştır. Ancak her yıl taşınan yüklerin ağırlıklı kısmı Diyarbakır’a gelmiştir. Diyarbakır’dan giden yük miktarı oldukça az seviyede kalmıştır. Örneğin, 2015 yılında 214.199 ton yük Diyarbakır’a gelirken, sadece 23.862 ton yük Diyarbakır’dan gitmiştir. 2017 yılı verilerine göre ise, 149.024 ton yük gelirken, 60.436 ton yük gitmiştir (TCDD, 2017: 72-73).

Burada taşınan yüklerin cinsi de önemlidir. Genellikle % 38’i araç ve makine, % 17’si cevher ve metal atık, % 21’i katı ve mineral yakıt, % 13’ü inşaat malzemesi, % 5’i kimyasal madde, % 4’ü metalürji, % 2’si de tarımsal ürün ve canlı hayvan yükleri teşkil etmektedir (TCDD, 2017: 28).

4.1.6.3. Hava Ulaşımı

Diyarbakır, Cumhuriyet döneminde havaalanı kurulan ilk yerlerden biridir. 1950 - 1954 yılları arasındaki meclis tutanaklarına göre, mecliste konuşma yapan Cumhurbaşkanı Celal Bayar, İstanbul Yeşilköy (Atatürk) Havaalanı’nın bu yıl açılacağını, Ankara Esenboğa Havaalanı’nın ise yakında biteceğini, Konya, Eskişehir ve Diyarbakır’a yapılacak olan yeni havaalanlarının ihaleye verildiğini söylemiştir. Nitekim 1953 yılında Diyarbakır’a ilk sivil uçak seferi Türk Hava Yolları tarafından yapılmıştır (Doru, 2013: 352).

1952 yılında hizmete giren Diyarbakır Askerî Havaalanı sivil uçuşlara da hizmet veren, 24 saat yurtiçi ve yurtdışı uçuşlara açık olan bölgesel nitelikte bir havaalanıdır. İnşa edildiği zamanda şehrin dışında iken yerleşmenin yatay doğrultuda genişlemesiyle günümüzde şehirle bütünleşmiştir. 2018 yılı itibarıyla Diyarbakır Havaalanı yük

trafiğinin Türkiye'deki payı 15.392 ton olarak % 0,39, yolcu trafiğinin payı 2.069.306 kişi ile % 0,98, uçuş sayısının payı 13.275 ile % 0,85'tir.

Diyarbakır'da hava ulaşımı 8. Ana Jet Üst Komutanlığı'na ait askerî havaalanına ilave edilen sivil tesislerle sağlanmaktadır. Havaalanından karşılıklı olarak Diyarbakır - İstanbul, İstanbul - Diyarbakır, Diyarbakır - Ankara, Ankara - Diyarbakır, Diyarbakır - İzmir, İzmir - Diyarbakır, Diyarbakır - Antalya, Antalya - Diyarbakır, Diyarbakır - Adana ve Adana -Diyarbakır arası uçak seferleri yapılmaktadır. Askerî havaalanına sivil tesisler ilave edilmiş, havaalanının sivil hava ulaşımına açılması amacıyla 2012 yılında ihale edilerek inşasına başlanılan Diyarbakır yeni sivil Apron Terminali 29 Ekim 2015 tarihinde hizmete girmiştir (Foto 58).

Foto 58: 2015 yılında hizmete açılan Diyarbakır Havalimanı Terminal Binası (Bağlar).

Diğer yandan şehrin önemli bir ihtiyacı ise, Diyarbakır ve Batman şehrine hizmet verecek uluslararası bir bölge havalimanının Bismil civarında yapılmasıdır. Bunun yapılması halinde şehir ve bölge genelinde ekonomik ve sosyal gelişmeler daha hızlı kaydedilecektir.

4.1.6.4. İletişim

Diyarbakır şehrindeki basın ve yayın kuruluşları, gittikçe önem kazanan iletişim fonksiyonunu teşkil etmektedir. Bu kuruluşların önemli bir kısmını radyo ve televizyonlar meydana getirmektedir. Şehirde yayın yapan dört adet televizyon kuruluşu vardır. Bunlar, Diyar Tv, Rehber Tv, Uzay Tv ve Özgür Gün Tv'dir. Gün Radyo, Radyo Selam, Nur Fm, Çağrı Fm, Can Radyo ve Doğan21 Diyarbakır'da yayın yapan radyo kuruluşlarıdır. Ayrıca şehirde yayın yapan internet haber kanalları da mevcuttur. Diyarın Sesi, Diyarbakır Haber, Haber Diyarbakır, Amed'in Sesi, İnternet Diyarbakır ve Gazete Diyarbakır belli başlı internet haber siteleri ve gazeteleridir.

Diyarbakır'da gazetelerin tarihi, Osmanlı döneminde 1869 yılında yayına başlayan *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*'ne kadar gitmektedir. Günümüzde Diyarbakır'da günlük ve haftalık yayın yapan çok sayıda gazeteler mevcuttur. Tablo 79'da Diyarbakır'da periyodik yayın yapan başlıca gazeteler listelenmiştir. Yaklaşık 100 kişinin çalıştığı bu gazetelerin başta Diyarbakır şehri olmak üzere genelde il düzeyinde dağıtımını yaklaşık 300 gazete bayisi aracılığıyla yapılmaktadır. Diyarbakır Basın İlan Kurumu'ndan edinilen bilgilere göre 9 adet yerel gazetenin aylık tirajı 4.673 olup yıllık 56.000 civarında gerçekleşmektedir.

Tablo 79: Diyarbakır Şehrinde Periyodik Yayın Yapan Gazeteler.

Sıra No	Sürelili Yayın Adı	Yayın Türü	Yayın Periyodu	Sayfa Sayısı
1	Diyarbakır Olay	Yerel	Günlük	12
2	Diyarbakır Özgür Haber	Yerel	Günlük	16
3	Diyarbakır Söz	Yerel	Günlük	16
4	Diyarbakır Yenigün	Yerel	Günlük	16
5	Güneydoğu Ekspres	Yerel	Günlük	12
6	Güneydoğu Güncel	Yerel	Günlük	12
7	Mücadele	Yerel	Günlük	12
8	Öz Diyarbakır	Yerel	Günlük	16
9	Tigris Haber	Yerel	Günlük	16

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2018.

Şehirde bütün ulusal yayın yapan gazetelerin dağıtımı yapılmaktadır. Çalışma sahasında yayımlanan dergiler, resmî kuruluşlara ve özel kuruluşlara ait dergilerdir. Bu dergilerin başında Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası'nın yayınladığı *Ekodiyar Dergisi* gelmektedir. Derginin 29. sayısı yayımlanmıştır. Bu derginin standart bir yayımlanma tarihi yoktur. Yine *DiyarLife* ve *Hevsel* adında dergiler de yayın yapmaktadır. Diyarbakır Yazarlar ve Şairler Derneği (DİYŞAD) tarafından eğitim, kültür, sanat ve edebiyat içeriği ile yayınlanan Hevsel dergisinin ilk sayısı 2016 yılında çıkmıştır.

Akademik yayın yapan dergiler de oldukça önemlidir. Bu bağlamda Dicle Üniversitesi'nin çeşitli fakülte ve bölümlerine ait bilimsel makalelerin yayımlandığı çok sayıda akademik dergiler vardır. Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Adalet MYO Dergisi, Diş Hekimliği Fakültesi Dergisi, Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Mühendislik Fakültesi Dergisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Tıp Fakültesi Dergisi ve Veteriner Fakültesi Dergisi, bunlar arasında belirtilebilir.

4.1.7. Turizm Fonksiyonu

Turizmle şehirleşme arasında çok yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Artan sanayi faaliyetleri, gürültü, konut ve çalışma yeri arasındaki uzaklık gibi nedenlerle şehirler yaşanılması güç yerler olarak belirmektedir (Toskay, 1983: 130). Şehirde yaşayan insanlar, bu güçlüklerden kısa süreliğine de olsa uzaklaşmak için turistik faaliyetlere yönelmekte, tarihî ve kültürel gezi, alışveriş ve dinlenme ihtiyaçlarını bu sayede karşılamaya çalışmaktadırlar. Zira şehrin yoğun çalışma temposu ve stresinden uzaklaşmak ihtiyacı zaman zaman ortaya çıkmaktadır.

Turizm, coğrafyanın önemli inceleme konuları arasında yer almaktadır. Zaten mekânlar arasında coğrafi farklılıklar olduğu için turizm faaliyetleri ortaya çıkmaktadır (Robinson, 1976: 42). Turizm konusunda birçok tanımlar yapılmıştır. Bunlardan birkaçı burada verilmiştir: Turizm; *genelde yaşanan yerin dışında bir tüketici olarak, dinlenme, eğlenme ve tatil ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik yapılan seyahat ve geçici konaklamadır* (Kozak vd, 1997: 1). Özgüç, *turizmi en basit anlamıyla dinlenmek ve tatil amacıyla yolculuğa çıkmak* olarak tanımlamıştır (2003: 14). Turistik hareketler zevk için

yapılan gezilerdir, diye tanımlansa da turistik geziler sadece zevk için yapılmaz. Stres atmak, yani gerginlikten kurtulmak, temiz hava almak, ruhsal açıdan dinlenmek gibi amaçlarla da yapılır (Doğanay, 2001: 9). Konaklama ve seyahat temelli turizmde dinlenme, eğlenme ve gezme ön planda yer almaktadır (Soykan, 2004: 6).

Şehirler çoğunlukla sahip oldukları doğal özellikler ve kültürel değerler bakımından birer turizm merkezleridir. Hem kendi sakinlerinin hem de şehir dışında yaşayan insanların faydalanabileceği önemli turistik çekiciliklere sahiptir. Bu bağlamda Diyarbakır şehri de özellikle UNESCO'nun dünya tarihi mirası listesine aldığı Suriçi kesimi - Diyarbakır Surları, Dicle Vadisi ve Hevsel Bahçeleri başta olmak üzere müze, tarihî cami, medrese, kilise, han, kervansaray, çeşme, konak ve yöresel konut örnekleri ile çok sayıda turistik çekiciliklere sahip bulunmaktadır (Foto 59).

Diyarbakır'da başta üç büyük din olmak üzere çeşitli inançların köklerine ulaşılmaktadır. Surlar ve surlara ait efsaneler şehre gizem katmakta ve antik değerini arttırmaktadır. Bununla birlikte şehrin tüm kültürel unsurlarını korumayı amaçlayan bir üst koruma planına ihtiyaç duyulmaktadır. Diyarbakır'ın turizmde marka şehir olmasının ilk şartı, turizm destinasyonunun yeterli düzeyde geliştirmek ve sürdürülebilir turizm düşüncesinin benimsenmesidir (Serçek, 2016: 199).

Foto 59: On Gözlü Köprü Mevkii'nden Dicle Vadisi, Hevsel Bahçeleri ve şehir surları.

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın hayata geçirdiği Türkiye 2023 Turizm Stratejisi'ne göre Diyarbakır öncelikli *15 Marka Kent* içerisinde yer almamıştır. Ancak komşu şehirler Mardin ve Şanlıurfa bu grupta yer almışlardır. Diyarbakır'ın turizm potansiyelinin bu şehirlerden daha düşük olmadığı düşünülebilir. Diyarbakır turizm stratejik planına göre *ara koridor* olarak belirlenmiştir.

Diyarbakır yukarıda sayılan tarihî ve kültürel değerlerin yanında, Karacadağ volkanik dağındaki kayak tesisleriyle kış turizmi, Çermik ve Lice ilçelerinde bulunan sıcak su kaynaklarıyla da kaplıca (termal) turizmi için alternatif oluşturabilir. Kar sularının erimeye başladığı dönemlerde Dicle ve kolları üzerinde akarsu (rafting) turizmi, Hassuni, Hilar ve Birkleyn'de mağara turizmi, Çayönü, Üçtepe, Körtiktepe'de ören turizmi, dağcılık, doğa yürüyüşü, sportif olta balıkçılığı, yaban hayatı, inanç turizmi, kongre turizmi ve sulak alanlarda kuş gözlemciliği Diyarbakır'da yapılabilecek alternatif turizm alanlarıdır.

Dicle Vadisi hem rekreasyon alanı hem de ekolojik doğal çevre alanı olarak farklı çekicilikler oluşturabilir. Hevsel Bahçeleri doğal kültürel miras olmanın yanında Diyarbakır için şehir kıyısı - içi tarım alanı olabilecek bir potansiyele sahiptir. Şehrin sembollerinden olan karpuzları, verimli alüvyal topraklar ile güvercin gübresi sayesinde bu kadar meşhur olmuştur. Bu gübreyi de temin etmek amacıyla Çarıklı ve Bağıvar mahallelerinde eskiden beri *borahane* denilen yapılarda güvercinler yetiştirilmiştir.

Taşınmaz Kültür Varlıkları: Diyarbakır şehrinde bulunan taşınmaz kültür ve tabiat varlıkları tablo 80'de gösterilmiştir. İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün envanter kayıtlarına göre, şehirde toplam 760 kültür eseri tespit edilmiştir. Bu eserler çeşitli kategorilerde sınıflandırılmaktadır. 24 adet arkeolojik sit alanı, 3 adet savunma amaçlı yapı, 96 adet dini yapı, 13 adet eğitim yapısı, 527 adet sivil mimari, 14 adet ticari yapı, 8 adet ulaşım, 6'şar adet üretim ve mimari kalıntı, 53 adet su mimarisi ve 5'er adet ölü gömme ve hayvan yetiştiriciliği eserleri tespit ve tescil edilmiştir.

Sivil mimari eserler, konut ağırlıklı olmak üzere idari yapı, köşk, bağevi ve konaklardan oluşmaktadır. Taşınmaz kültür varlıkları arasında sayıca ikinci sırada yer alan dini yapılarda cami, türbe, hazire, kilise ve mescitlerden oluşmaktadır. 45 cami, 26

türbe, 10'ar adet kilise ve hazire mevcuttur. Toplam 53 adet su mimarisi eserlerinin içerisinde 40 çeşme ve 11 hamam bulunmaktadır.

Tablo 80: Diyarbakır Merkezde Bulunan Tescilli Eser Sayısı.

Kategori	Tescilli Eser Türü	Adet	Toplam
Arkeolojik Sit Alanları	Höyük	22	24
	Yerleşim Yeri	1	
	Mozaikli Alan	1	
Savunma Amaçlı Yapılar	Kale	1	3
	Sur	1	
	Kışla	1	
Dini Yapılar	Cami	45	96
	Kilise	10	
	Mescit	4	
	Hazire	10	
	Türbe	26	
	Tekke	1	
Eğitim Yapıları	Okul	8	13
	Medrese	5	
Sivil Mimarî	Sosyal Yapı	3	527
	İdari Yapı	47	
	Konak	3	
	Köşk	10	
	Saray	1	
	Lojman	13	
	Kabaaltı	1	
	Konut	442	
	Bağ Evi	7	
Ticari Yapılar	Çarşı	7	14
	Han	7	
Ulaşım	Köprü	7	8
	Gar	1	
Üretim	Antik Taş Ocağı	2	6
	Değirmen	3	
	Dabakhane	1	
Mimarî Kalıntılar	Kilise Kalıntısı	1	6
	Köprü Kalıntısı	1	
	Hamam Kalıntısı	1	
	Havra Kalıntısı	1	
	Yapı Kalıntısı	2	
Su Mimarîsi	Çeşme	40	53
	Hamam	11	
	Sarnıç	1	
	Su Havuzu	1	
Ölü Gömme	Nekropol	1	5
	Şehitlik	2	
	Mezarlık	2	
Hayvan Yetiştiriciliği	Borahane	4	5
	Hara	1	
Diyarbakır Geneli Tescilli Eser Sayısı Toplamı			1257
Diyarbakır Merkez Tescilli Eser Sayısı Toplamı			760
Diyarbakır İlçeleri Tescilli Eser Sayısı Toplamı			497

Kaynak: <https://diyarbakir.ktb.gov.tr/TR-56910/kultur-envanteri-ve-sit-alanlari.html>

Şehirde 14 ticari yapının 7'si çarşı iken 7'si de han olarak tescil edilmiştir. Eğitim kategorisindeki 13 eserin 8'i okul, 5'i ise medresedir. Ulaşım ile ilgili 8 eserin 7'si köprü, 1 tanesi de gar binası olarak tespit edilmiştir. Üretimle ilgili tesisler ise antik taş ocağı, değirmen ve dabakhaneden meydana gelmektedir. Bunlara ilaveten hayvan yetiştiriciliği kategorisinde 4 adet boranhane ve 1 adet hara tescillenmiştir. Savunma amaçlı yapılar kale, sur ve kışladan oluşmaktadır. Özellikle kale ve surlar şehrin marka ve turizm değerini büyük ölçüde artıran önemli bir etkidir.

Çok sayıda uygarlığa ait kültürel izler taşıyan Diyarbakır şehri evrensel kültür mirasına da sahiptir. Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri UNESCO tarafından 2015 yılında dünya kültür mirası olarak korunmaya alınmıştır. Bütün bu eserler Diyarbakır'ın çok zengin kültürel varlıklara sahip olduğunu ve kültürel turizm açısından yüksek bir potansiyele sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Bugün itibariyle bu potansiyelin yeterince değerlendirmediği anlaşılmaktadır.

İç Kale: Diyarbakır'da turistik çekiciliklerin başında, şehrin çekirdeğini teşkil eden İçkale ve içindeki kültürel değerler gelmektedir. İçkale'de halk arasında *virantepe* olarak adlandırılan *Amida Höyük* bulunmaktadır. Bu höyük üzerinde yapılan kazılarda ilköğretilere ait kalıntılar elde edilmiştir. Keza aynı yerde Artuklu dönemine ait olduğu kabul edilen saray kalıntısına da rastlanılmıştır. Şehir uzun yıllar İçkale'den yönetildiği için yönetim birimlerine ait tarihî binalar burada yer almaktadır (Harita 40, Foto 60).

İçkale'de höyük dışında tarihî Hz. Süleyman Camii ve 27 şehit sahabe mezarları, Saint George Kilisesi, Artuklu Kemerli, Aslanlı Çeşme, tarihi Hükümet konağı, 7. Kolordu binası, adliye binası, defterdarlık, jandarma binası, cezaevi binası, cephanelik ve Atatürk Köşkü bulunmaktadır. İçkale iki kısma ayrılabilir. Birincisi Hz. Süleyman Camii, şehit sahabe mezarlarının ve yeşil alanın bulunduğu kısımdır. Burası halka açık olup sıklıkla ziyaret edilen manevi mekânların başında gelmektedir.

İkinci kısım ise, Hz. Süleyman Camisi'nden basamakla çıkıldıktan sonra Artuklu Kemerli'nden içeri girilen Saray avlusudur. Burada höyük ile tarihi yönetim binaları mevcuttur. Uzun yıllar şehir buradan yönetildiği ve bu binalar aktif olarak kullanıldığı için yakın zaman kadar halka kapalı kalmıştır. İçkale, hem şehre hem de Dicle

Diyarbakır Valiliği tarafından 2000 yılında *Diyarbakır Surlarını Koruma* projesi hazırlanmış ve bu projenin ilk uygulama alanı olarak İçkale seçilmiştir. Yapılan restorasyon ve peyzaj çalışmalarının tamamlanmasının ardından 2014 yılından itibaren Diyarbakır Müzesi İçkale'ye taşınmıştır. 2015 yılından itibaren ise tarihi defterdarlık binası, Diyarbakır Müzesi idari binası, cephanelik binası, çocuk uygulama ve eğitim merkezi, Umumi Müfettişlik binası olarak 1902 yılında inşa edilen karargah binası Atatürk Müzesi, 7. Kolordu Komutanlık binası kafeterya, Saint George Kilisesi sanat galerisi, tarihi cezaevi binası restorasyon ve konservasyon bölge laboratuvarı müdürlüğü, Jandarma binası Arkeoloji-2 (tematik sergileme), Adliye A binası Arkeoloji-1 (kronolojik), Adliye B binası valilik kabul makamı ve kent müzesi olarak hizmet vermektedir (Foto 61).

Foto 61: Tarihi Adliye Binaları, günümüzde Kent Müzesi olarak kullanılmaktadır.

Dış Kale: Dış Kale surları, MS 346-349 yılları arasında Roma İmparatorluğu tarafından yaptırılmıştır. Birçok defa onarım gören surlar; özellikle Artuklu ve Osmanlı döneminin onarım izlerini taşımaktadır. Uzun süre şehri dış tehlikelerden koruyan surlar,

güvenlik işlevini kaybettikten sonra bakımsız kalmıştır. 1930 yılında Diyarbakır Valiliği'nin kararıyla özellikle Dağkapı ve Mardinkapı kısımlarında yol geçişi amacıyla yıkımlar yapılmıştır. Fakat Prof. Dr. Albet Gabriel'in girişimleriyle yıkım durdurulmuş ve surların öneminin farkına varılmıştır. 2007 yılında Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi tarafından hemen tamamıyla ayakta kalan surların diplerindeki çarpık yapılar ve barakalar yıktırılarak surlar ortaya çıkarılmış ve surların her iki yanında yeşil bant oluşturularak peyzaj ve aydınlatma çalışmaları yapılmıştır (Foto 62).

Diyarbakır'ın tarihî Suriçi, şehrin dışına bağlayan ve giriş-çıkış sağlayan altı kapısı vardır. Bu kapılar şehrin dört yönüne açılan Dağkapı (Harputkapı), Urfakapı (Rumkapı), Yenikapı (Dicle veya Su Kapısı) ve Mardinkapı (Tel Kapısı) ile Tekkapı ve Çiftkapı'dır. Bu kapılar sahip oldukları tarihî ve estetik özellikler sayesinde turizm fonksiyonu açısından önemli bir değer taşımaktadır. Çiftkapı ve Tekkapı ise Cumhuriyet döneminde açılan iki kapıdır.

Foto 62: Çiftkapı'dan Urfakapı'ya doğru çevresinde peyzaj yapılan Tarihi Surlar.

Surların inşasında şehrin kurulduğu alana kadar ulaşan Karacadağ volkanından çıkan bazalt kayalar kullanılmıştır. Bu kayalar, aynı zamanda Diyarbakır şehrinin yerel mimarisinin temel yapı malzemesini de oluşturmaktadır. Diyarbakır surları, sadece tarihî değil coğrafi-morfolojik öneme de sahiptir. Nitekim Keçi Burcu'nun yerleştiği alanda

olduğu gibi bazaltlarda foliasyon oluşumları ve Dicle Vadisi yamaçlarında da yer yer nispeten yüksek bazalt sütunlar ve diklikler gözlenmektedir (Foto 63).

Camiler: Şehirde farklı dönemlerde inşa edilen İslam dinine ait çok sayıda kültür eserleri ve özellikle camiler yer almaktadır. Bunlar arasında özellikle Ulu Camii (Mar Thoma Kilisesi) başta olmak üzere Hz. Süleyman Camii, Behram Paşa Camii, Ali Paşa Camii, Hüsrev Paşa Camii, Nebi Camii, Safa (Parlı) Camii, İskender Paşa Camii, Şeyh Mutahhar Camii, Fatih Paşa Camii, Melik Ahmet Camii, Hz. Ömer Camii ve Lala Kasım Bey Camii sayılabilir.

Foto 63: Diyarbakır surlarında önemli bir savunma yapısı olan Keçi Burcu. Burcun altındaki bazalt yüzeylerde foliasyon oluşumu gözlenir.

Şehirde camiler içerisinde turizm ve rekreasyon değeri açısından en önemli cami eski bir kilise olan **Ulu Cami**'dir. Yapılış tarihi bilinmemekle birlikte 639 yılında İslam ordularının şehri fethinden sonra camiye çevrilmiştir. Cami Anadolu'nun en eski camisi olarak kabul edilmektedir. İslam âleminde Mekke, Medine, Kudüs ve Şam'daki mabetlerden sonra beşinci mabet olarak da kabul görmektedir. Ulu Camii, Nebi Camii, Melik Ahmet Camii ve Ali Paşa Camii gibi ana ulaşım aksları üzerinde yer almaktadır. Gazi Caddesi üzerinde yer alan cami önünde geniş bir meydan bulunmaktadır. Kuzey ve batı yönlerinde camiye bitişik Mesudiye ve Zinciriye medreseleri vardır.

Ana girişi Gazi Caddesi üzerinde yer alan camiye yoldaki kod yükselmesi nedeniyle basamakla inilerek girilmektedir. Ana kapı üzerinde aslan-boğa mücadelesi kabartması ve bir kitabe mevcuttur. Caminin aynı zamanda kuzey ve batı yönünde giriş kapıları da bulunur (Foto 64). Cami, kiliseden çevirme olduğundan dörtgen şeklinde olup minaresi de köşeli bir yapıdadır. Caminin iki cephesinde şafiiler ve hanefiler için bölümler yer almaktadır. Başka şehirlerde pek rastlanılmayan köşeli minare yapıları, Diyarbakır şehrinin silüetinde görünüm bakımından oldukça dikkati çekmektedir.

Foto 64: Ulu Camii'nin ana giriş kapısı ve avlusundaki şadırvandan bir görünüm.

Günümüzde Ulu Camii yakın çevresi ile doğal bir bütünlük oluşturmamaktadır (Foto 65). Çünkü Ulu Camii'ye komşu tarihî yapıların zamanla yıkılması sonucu yerine plansız ve çok katlı yapılar inşa edilmiştir. Sonradan inşa edilen bu yapılar, Ulu Camii'nin şehir peyzajı içinde algılanmasını zorlaştırmakta ve şehir peyzajını da olumsuz olarak etkilemiştir (Çidam, 2007: 121).

Hız. Süleyman Camii: Hz. Süleyman Camii, İçkale'de Saraykapı'ya yakın mevkide inşa edilmiştir. Kitabesine göre, 555/1160 yılında Nisanoğulları döneminde Nisanoğlu Kemalettin Ebu'l Kasım Ali (1156-1179) tarafından yaptırılmıştır. Evliya Çelebi, caminin fetihten sonra Halid hazretlerinin yaptırdığını ifade etmektedir (1314: 34). Cami hemen her devirde bakım ve onarımlardan geçmiştir. Osmanlı döneminde 1631

yılında Silahtar Murtaza Paşa tarafından kapsamlı bir onarım yapıldığından ve çeşitli eklentiler inşa edildiğinden bir dönem Murtaza Paşa Cami olarak da anılmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilen cami önemli bir ziyaret merkezidir (Haspolat, 2014: 1).

Foto 65: Ulu Camii'nin drone ile çekilmiş görüntüsü (Fotono21 Fotoğraf Derneği).

Nebi (Peygamber) Camii: Eviya Çelebi, Nebi Cami'sini tarif ederken Dağkapı yakınında eski ve maneviyatlı bir cami olduğunu anlatmıştır. Ayrıca, kubbelerinin kargir ve kurşunla kaplı, dört köşe minaresi, bir tarafında şafi cami, minber, mihrab ve müezzin mahfelinin gayet sanatlı, kalabalık cemaate sahip olduğunu ve banisinin (ustasının) rüyasında peygamber efendimizi görerek ve onun talimiyle inşa ettiğini belirtmektedir (1314: 32). 15. yüzyıl Akkoyunlu eseridir. Kubbe ve minaresi bazalt taşından örülmüştür. En önemli özelliği çini bezemeleridir. 1955 yılında yol genişletme çalışmalarından dolayı caminin bir bölümü ile minaresi yıkılmıştır. Minaresi 1960 yılında tekrar inşa edilmiştir (İnce, 2011: 30).

Diyarbakır'da tarihî camilerin neredeyse tamamı Akkoyunlu ve Osmanlı döneminde inşa edilmiştir (Şekil 7). Diyarbakır camilerinin her biri sahip oldukları tarihi ve mimari özellikler sayesinde turizm ve rekreasyon açısından ayrı birer değer taşımaktadır. Siyah bazalt taşının yapılarda kullanıldığı bu camilerin bir kısmının dört köşe minare yapıları dikkat çekicidir. Bu bağlamda özellikle Şeyh Mutahhar Camii'nin Dört Ayaklı Minaresi belirtilebilir. Hatta bu cami halk arasında **Dört Ayaklı Minare Camii** olarak bilinmektedir. Akkoyunlu dönemine ait dört köşe yapıda olan cami minaresi dört adet sütun üzerinde yükseldiği için bu isimle anılmaktadır (Foto 66). 1500 yılında

Özellikle Hz. Süleyman Camisi'ndeki türbelere yıl boyunca kesintisiz ziyaretçi gelmektedir.

Şehirde Sahabeler Türbesi inanç turizmi açısından değer ifade eden en önemli yapıların başında gelmektedir (Çatalbaş, 2013: 266). Diyarbakır'ın islam orduları tarafından fethi sırasında şehit olan sahabeler arasında Hz. Süleyman, Hz. Mesut, Hz. Beşir, Hz. Rıdvan ve Hz. Malik (R.A.) bulunmaktadır. Yine Diyarbakır'ın ilk Müslüman valisi Sultan Sa'saa, İmam Akil, Mir Seyyaf, Malik Ejder ve Sultan Şecaeddin ismi bilinen sahabeler arasında yer almaktadır.

Foto 66: Şeyh Mutahhar Cami'nin Dört Ayaklı Minaresi (Savaş Mah.).

Kiliseler: Diyarbakır şehrinde fetihten sonra da Cumhuriyet dönemine kadar önemli bir azınlık varlığı olagelmıştır. Özellikle Hristiyanlığın farklı mezheplerine ait çok sayıda kilise günümüze ulaşmıştır. Bunlar arasında; Surp Giregos Kilisesi, Surp Sargis Kilisesi, Meryem Ana Süryani Kilisesi, Ermeni Katolik Kilisesi, Saint George Kilisesi ve Mar Petyun Keldani Kilisesi gibi birçok örnek verilebilir. Dolayısıyla şehrin eski ibadet yerlerini kiliseler oluşturmaktadır.

Şehrin ilk nüvesini oluşturan İçkale'de *Saint George Kilisesi* bulunmaktadır. İçkale'nin kuzeydoğu tarafında konumlanan kilisenin inşa tarihi bilinmemektedir. Fakat

konumu, mimari ve malzeme özelliklerinden dolayı kilisenin MS II. asırda Roma döneminde yapıldığı sanılmaktadır (Foto 67). Restore edilen kilise binası günümüzde sanat galerisi olarak kullanılmaktadır.

Foto 67: İçkale’de Diyarbakır’ın En eski kiliselerinden Saint George (Kara Papaz) Kilisesi.

Çoğunlukla Bizans ve Osmanlı döneminde yapılan kiliseler Suriçi’nin güneydoğu kesiminde yoğunlaşmıştır. Halk arasında Hançepek veya Gâvur Mahallesi olarak bilinen Hasırlı Mahallesi ve yakın çevresi kiliselerin yoğunlaştığı alan olarak görülmektedir. Surp Giragos, Latin, Ermeni Katolik ve Mar Petyun Keldani Kiliseleri bu semtte yer almaktadır. Bunların dışında Ali Paşa ve Lalabey mahallelerinde Süryani Meryem Ana Kilisesi, Diyarbakır Kilisesi ve Surp Sargis Kilisesi mevcuttur.

Surp Giragos Kilisesi: Gazi Caddesi’nin doğusunda ve Şeyh Mutahhar (Dört Ayaklı Minare) Camisi’nin kuzeydoğusunda yaklaşık 80 m yakınındadır (Foto 68). Sur içinde Savaş Mahallesi Göçmen Sokak’tadır. Katolik Ermenilerin kullandığı kilisenin kesin tarihi bilinmemekle birlikte 500 yıldan fazladır, ayakta olduğu bilinmektedir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Alman subayların karargâhı, 1960 yılına kadar askeri depo olarak kullanılmıştır. Daha sonraları Ermeni cemaatine devredilen kilise bir müddet ibadete açılmışsa da cemaati kalmayınca uzun süre kapalı kalmış ve tavanları çökmüştür. 2011 yılında restore edilerek tekrar ibadete açılmıştır (Çıdam, 2007: 153).

Foto 68: Suriçi’de Savaş Mahallesi Göçmen Sokak’ta bulunan Surp Giragos Ermeni Kilisesi.

Meryem Ana Kilisesi: Suriçi’nde Lalebey Mahallesi Pusucu Sokakta’dır. 3. yüzyılda inşa edilmiştir. Diyarbakır’daki en eski tarihi yapılardandır (Foto 69). Kilise 19. yüzyılda patriklik merkezi olmuştur. Diyarbakır’daki kiliselerin en gösterişlisidir. İki avludan oluşan kilisede bazı azizlerin mezarları bulunmaktadır. Avlunun doğusunda kilise ana binası yer alırken, kuzey ve güneyinde tek katlı lojmanlar yer alır. Lojmanlarda aileler kaldığından genel olarak bakımlı olan kilise avlusu bazalt kaplamalı olup ortasında süs havuzu vardır (Çıdam, 2007: 151).

Foto 69: Lalebey Mahallesi Pusucu Sokak’ta Yer Alan Meryem Ana Süryani Kilisesi.

Hanlar: Eski çağlardan beri önemli ticari yollar üzerinde bulunan Diyarbakır şehrinde bu fonksiyonun yansıması olarak han ve kervansaraylar da inşa edilmiştir. Turizm ve rekreasyon açısından bugün faal olan iki han ön plana çıkmaktadır. Bunlar Gazi Caddesi'nde yer alan Hasan Paşa Hanı ve Deliller (Hüsrev Paşa) Hanı'dır. Ayrıca Borsa Hanı, Sülüklü Han ve Çifte Han da diğer ticaret yapıları olarak kayda değer niteliktedir.

Şehrin valisi Vezirzade Hasan Paşa tarafından 1573 yılında inşa ettirilen **Hasan Paşa Hanı**, iki kat ve bodrumdan oluşmaktadır. Birinci kat daha çok yöresel ürün satışı ve ikinci kat kahvaltı salonları ve kafe olarak kullanılmaktadır. Eski ahır odalarının bulunduğu bodrum kat ise kafe ve nargile yeri olarak ayrılmıştır. Gazi Caddesi'nde Ulu Camii'nin karşısında konumlanan Hasan Paşa Hanı, mimari özellikleri ile dikkati çekmekte ve şehri ziyaret eden turistlerin en çok uğradığı yerlerin başında gelmektedir.

Deliller Hanı, Mardinkapı'dan şehre girildiğinde Gazi Caddesi'nin doğu tarafında kalır. Diyarbakır'daki en büyük hanlardanır. Hüsrev Paşa Cami ve Medresesi ile bir külliye oluşturmaktadır. Diyarbakır'ın ikinci Osmanlı valisi Hüsrev Paşa yaptırdığından Hüsrev Paşa Hanı adıyla da anılmaktadır. Günümüzde Kervansaray Otel olarak hizmet vermektedir (Foto 70). Hac döneminde hacı adaylarını götürmek üzere gelen "deliller" burada kaldığı için *Deliller Hanı* adı verilmiştir (Özçelik, 2011: 17).

Borsa Hanı (Çifte Han) ve Sülüklü Han (Kazancı Han) da Diyarbakır'daki diğer önemli hanlardır. Borsa Hanı, Dabanoğlu Mahallesi Çiftahan Sokakta'dır. Çift han olarak ve borsa amaçlı kullanılan hanlardan biri yol genişletme amacıyla yıktırılmıştır. İçerisinde çeşitli dükkânlar bulunmaktadır. Sülük Han ise, tek katlı ve avlulu olup, Savaş Mahallesi Değer Sokakta'dır. Günümüzde kafe ve kahvaltı salonu olarak hizmet vermektedir (Özçelik, 2011: 18).

Çeşmeler: Diyarbakır şehrinin mimari yapısında su unsuru oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Şehrin hemen hemen her tarafında çeşmelere rastlamak mümkündür. Osmanlı döneminde yazılan seyahatnamelere göre 130'u umumi, 300'ü özel olmak üzere 430 çeşmenin olduğu ifade edilmektedir. Ancak zaman içerisinde bu çeşmelerin birçoğu yıkıldığından günümüze sadece 33'ü ulaşmıştır (Yeşilbaş, 2010: 55).

Foto 70: Mardinkapı'da yer alan Deliller Hanı'nın yukarıdan görünümü.

Çeşmeler daha çok cami, türbe, hamam, ev, dükkân ve bahçe duvarına bitişik tarzda ve genellikle vakıf eser olarak inşa ettirilmiştir. Aslanlı Çeşme (Foto 71), Sarı Saltuk Çeşmesi, Sultan Şuca Çeşmesi, Sahabe Sasa Çeşmesi, Behram Paşa Camii Çeşmesi, Hatun Kastal Çeşmesi, İbrahim Camii Çeşmesi, Lala Bey Camii Çeşmesi, Karışık Budak Camii Çeşmesi, Kurdoğlu Çeşmesi, Cemil Paşa Çeşmesi, Hanzade Camii Çeşmesi ve Çarıklı Çeşmesi Diyarbakır'daki belli başlı çeşmelerdir.

Hamamlar: Tarihî kaynaklara göre Diyarbakır'ın sosyal hayatında hamamlar önemli bir yer tutmaktadır. Her mahallede birer hamamın bulunduğu tarihî kayıtlardan ve seyahatnamelerden anlaşılmaktadır. Fakat bu hamamlardan çok azı günümüze ulaşmayı başarabilmiştir. Şehre girişi sağlayan dört kapının yanında birer hamamın bulunduğu bilinmektedir. Şehre dışarıdan gelen misafirler bu hamamlarda zorunlu olarak yıkandıktan sonra şehre girmesine izin verilirdi. Bu sayede halk, dışardan gelebilecek salgın hastalıklara karşı korunurdu.

Foto 71: İçkale’de mimarisiyle dikkati çeken Aslanlı Çeşme’nin iki ayrı görünümü.

Şehirde Suriçi’nde yer alan Melik Ahmet Hamamı, Kadı Hamamı, Paşa Hamamı, Deva Hamamı, Vahap Ağa Hamamı ve Çardaklı Hamamı günümüze ulaşan başlıca tarihi hamamlardır. Bu hamamların tamamında yoğun tahribat olduğundan işlevsiz kalmışlardır. Yapılan saha gözlemlerine göre hamamların ciddi onarımlara ihtiyacı bulunmaktadır. Bazı hamamlar beton yapılar ve dükkânlar arasında sıkışıp kalmıştır. Bir-iki hamam ise onarılıp kafe tarzında işletmelere dönüştürülmesi planlanmaktadır. Ancak günümüzde fonksiyonun devam ettiren hamamlar da mevcuttur. Cemşid Hamamı, İpekoğlu Hamamı, Ali Paşa Hamamı, Kürtler Hamamı ve Kadı Hamamı bunlardandır (İnce, 2011: 35).

Tarihi Köprüler: Çalışma sahasında tarihî ve turistik niteliğe sahip tek köprü, Dicle Nehri üzerinde inşa edilen On Gözlü Köprü (Dicle Köprüsü)'dür. Şehrin güneyinde, Mardinkapı'ya 3 km uzaklıkta yer almaktadır. Eski Diyarbakır - Silvan Yolu üzerinde yer aldığı için Silvan Köprüsü olarak da bilinen yapı, üzerindeki yazıta göre, 1065-1067 yılında Mervaniler zamanında yapılmıştır. Uzunluğu 172 m olan köprü düz tabliyeli ve korkuluklu tarzda inşa edilmiştir (Foto 72).

Restorasyon çalışması 2009 yılında tamamlanan köprü, taşıt trafiğine kapatılmıştır. Köprü çok gözlü ve üstü düz köprüler grubunda değerlendirilir. Köprü'nün üstünde yolun daraldığı köşede, bir namazgâh bulunur (Halifeoğlu ve Dalkılıç, 2015:

216). Diğer yandan köprü sivri kemerli köprüler sınıfında yer alır (Kutlay, 2012: 93). Köprüdeki kabartma, yazıt ve çeşitli motifler Dicle Vadisi'ne turizm bakımından önem kazandırmaktadır.

Çalışma alanının dışında kalmakla birlikte Diyarbakır şehrinin yakın çevresinde Dicle Nehri'nin kolları üzerinde başka tarihî köprüler de vardır. Kara Köprü, Ambar Çayı Köprüsü, Devegeçidi Köprüsü, Karaköprü (Karasu) ve Halilviran Köprüsü başlıca tarihi ulaşım yapıları olarak sayılabilir (Şekil 8).

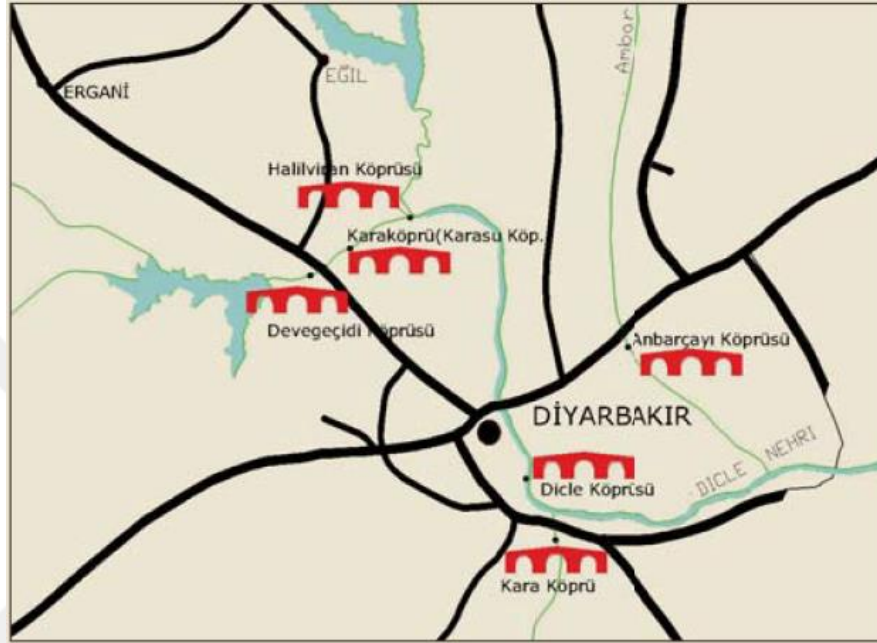
Foto 72: On Gözlü Köprü'nün güneydoğudan görünümü.

Köşkler: Yörede köşk kavramı; şehrin zengin ve ileri gelen ailelerinin, şehirden nispeten uzakta yapılmış ve yazlık olarak kullandıkları gösterişli yapılar için kullanılmıştır. Diyarbakır'ın Dicle kıyısında bulunan köşk yapıları, içinde yaşayanların zevklerine göre düzenlenmiş olup dışa açık bir mimari özelliği göstermektedir. Köşkler, yazlık fonksiyonun yanı sıra kısa süreli gezi ve dinlenme amaçlı olarak da kullanılmıştır (Çiftçi, 2007: 19).

Diyarbakır'da köşk yapıları genellikle Dicle Vadisi'ne hâkim yamaçlarda yer alan bahçelerde inşa edilmiştir. Buradan Kırklar Dağı, Dicle Vadisi ve Hevsel Bahçeleri rahatlıkla görülebilmektedir. Köşkler, hâkim noktalarda ve gösterişli bir mimari tarzda yapılmıştır. Hemen bütün köşklere avlu, sel sebilli eyvan, havuz, teras, niş ve mimari

süslemeler mevcuttur. Gazi (Seman) Köşkü, Erdebil (Ber Deri Pır) Köşkü, Hami Köşkü, Ağuludere Köşkü, Pamuk Köşkü, Kuşdili Köşkü, Bekir Paşa ve Hacı Ağa Köşkü Diyarbakır’da bulunan köşklerin en önemlilerini oluşturmaktadır (Şekil 9).

Şekil 8: Diyarbakır Çevresindeki Tarihi Köprüler.

Kaynak: Halifeoğlu ve Dalkılıç, 2015: 216.

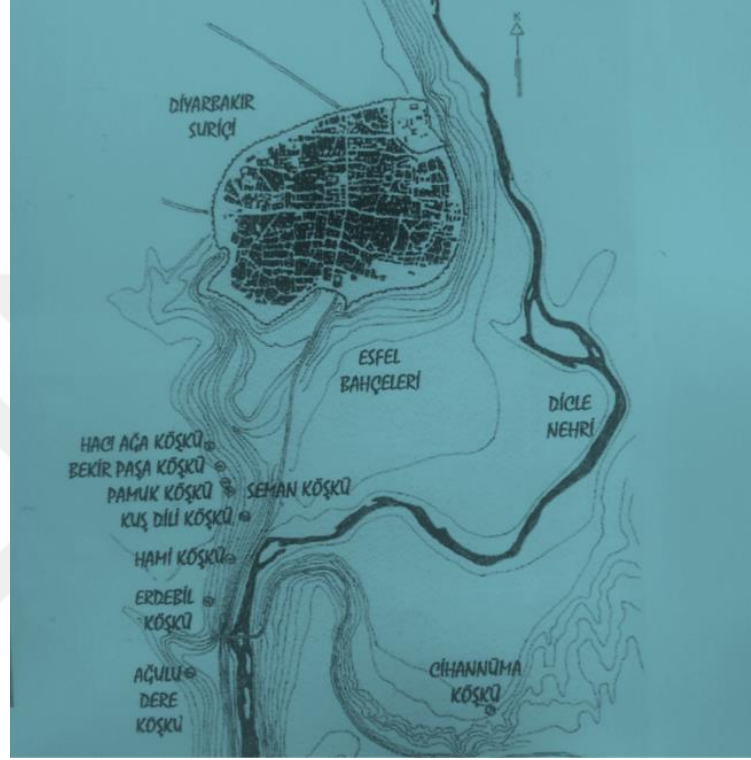
Belirtilen köşklerin dışında, Bağlar semtinde günümüze ulaşabilen 6 adet bağevi tarzında yapılan köşkler de mevcuttur. Bunlar fonksiyon olarak hem yaz aylarında bağ tarımıyla ilgili işlerin yerinde yapılması hem de rekreasyon amaçlarla inşa edilmiştir. İki katlı, doğal yapı malzemesiyle yerel mimari tarzda yapılan bağ evlerinden biri Dicle Üniversitesi kampüsüne taşınmış ve koruma altına alınmıştır (Foto 73).

Bir diğeri de Bağlar ilçesinde Özel Bağlar Hastanesi bahçesinde Bağlar Belediyesi tarafından gençlik kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. Daha çok boş olarak duran bağevlerinin iki tanesi (Ali Pınar Mh.) de konut olarak kullanılmaktadır. Bağ evleri Bağlar ilçesine bağlı 5 Nisan, Ali Pınar ve Kaynartepe mahallelerinde yer almaktadırlar.

1960’lı yıllardan sonra Bağlar bölgesi yoğun göçe maruz kalınca bağ alanları yerini beton binalara bırakmak zorunda kalmıştır. Arazi sahipleri hem bağlarını hem de

bağ evlerini satarak büyükşehirlere göç etmiştir. Bugün itibariyle Karacadağ (Sento) Caddesi'nde bağevinin sahibi Mahmut BAL, Alımar Mahallesi 38. Sokakta'ki bağevinin sahibi ise M. Nesih GÜL'dür (Diyarbakır Kültür Envanteri-II, 2015: 33)

Şekil 9: Dicle Vadisindeki Başlıca Köşkler ve Konumları.

Kaynak: Güneli vd, 1999: 227.

Foto 73: Dicle Üniversitesi'nin yerleşkesine taşınan eski bağ evlerinden biri.

Müzeler: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne bağlı olarak şehirde Diyarbakır Arkeoloji Müzesi, Komutan Atatürk Müzesi, Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi ve Ziya Gökalp Müzesi hizmet vermektedir. **Diyarbakır Arkeoloji Müzesi** (Foto 74), 1934 yılında Ulu Cami bitişiğindeki Zinciriye Medresesi'nde hizmete başlamış ve 1985 yılında Elazığ Yolu'ndaki yeni binasına taşınmıştır. 2015 yılında ise İçkale restorasyon projesi tamamlandıktan sonra buradaki tarihi binaya taşınmıştır. Müzede Diyarbakır ve yakın çevresinde arkeolojik kazılardan çıkarılan eserler sergilenmektedir. Yine aynı yerleşke içinde bulunan **Komutan Atatürk Müzesi**, Atatürk'ün 2. Ordu Komutanı olarak görev yaptığı dönemde karargâh olarak kullandığı binanın 1973 yılında düzenlenerek müze haline getirilmesiyle oluşturulmuştur.

Ulu Cami yakınında yer alan şair Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi (Foto 75) ile Melik Ahmet Caddesi'nin kuzeyinde bulunan Diyarbakırlı sosyolog Ziya Gökalp Müzesi şehrin korunabilmiş nadide sivil mimari örnekleri olmuş ve restore edilerek müze haline getirilmişlerdir. **Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi**, Suriçi'nde Camii Kebir Mahallesi'nde şairin doğup büyüdüğü ve 1733 yılında inşa edilen tarihi evin müze haline getirilmesi ile teşkil edilmiştir. Diyarbakır'ın sivil mimari özelliklerini özgün bir şekilde yansıtan tarihi ev, 1973 yılında ünlü şairin anısını yaşatmak üzere kültür müzesi olarak hizmete sunulmuştur. **Ziya Gökalp Müzesi**, Suriçi'nde aynı adla anılan mahallede doğup büyüdüğü evin 1956 yılında düzenlenmesiyle oluşturulmuştur. XIX. yüzyıl başında inşa edilen müze evde, Gökalp'in özel eşyaları, bazı belgelerden oluşan koleksiyonlar ve Diyarbakır yöresinin çeşitli etnografik eserleri sergilenmektedir.

Foto 74: İçkale'de yer alan Diyarbakır Arkeoloji Müzesi.

Foto 75: Camikebir Mahallesi Telgraphane Sokak'ta yer alan Cahit Sıtkı Tarancı Müzesi.

Gelen Turist Sayısı ve Konaklama: Kültür ve Turizm Bakanlığı verilerine göre, Diyarbakır şehrini yılda yaklaşık 400.000 civarında turist ziyaret etmektedir. Belediye ve turizm (bakanlık) işletmeli tesis verileri birlikte incelendiğinde (Tablo 81), 2010 yılında toplam 370.027 kişi Diyarbakır'ı ziyaret ederken, bu rakam 2011 yılında 437.470, 2012 yılında 429.867, 2013 yılında 432.539 ve 2014 yılında en yüksek rakama çıkarak 455.017 kişiye ulaşmıştır.

Tablo 81: Diyarbakır Şhrinde Ziyaretçi ve Geceleme Sayısı (2010-2018).

Yıl	Ziyaretçi Sayısı	Geceleme Sayısı (Gün)	Ort. Geceleme Sayısı (Gün)	Doluluk Oranı (%)
2010	370.027	530.640	1.45	46.77
2011	437.470	568.863	1.30	49.13
2012	429.867	551.069	1.30	49.81
2013	432.539	591.965	1.40	43.87
2014	455.017	629.782	1.38	43.36
2015	383.063	581.470	1.60	37.41
2016	255.151	396.927	1.51	24.01
2017	287.434	456.777	1.57	37.47
2018	391.136	606.495	1.52	40.39

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2019.

Öte yandan 2015 ve 2016 yılı ziyaretçi sayıları incelendiğinde, bu rakamlarda ciddi bir düşüşün olduğu tespit edilmiştir. 2015 yılının ikinci yarısı ile 2016 yılının ilk yarısında şehirde meskûn mahallerde meydana gelen terör ve çatışma ortamı nedeniyle turist sayısında azalma olduğu görülür. Zira şehirde ciddi anlamda güvenlik riski söz konusu olmuştur. 2016 yılının ikinci yarısında ise bu olaylara ilave olarak meydana gelen darbe girişimi ve olağanüstü hal koşullarının oluşması bir başka düşüş nedeni olarak da değerlendirilebilir.

2016 yılında Diyarbakır şehrini toplam 255.151 kişi ziyaret etmiştir. Bu rakam son yıllardaki en düşük değerdir. Bu durum 2017 yılında da devam etmiş ve toplam ziyaretçi sayısı 300.000 rakamının altında gerçekleşmiştir. 2018 yılında gerek durumun büyük ölçüde normale dönmesi gerek Suriçi'nde devam eden kentsel dönüşüm projesinin aşamalı olarak hizmete girmesi nedeniyle toplam ziyaretçi sayısı 400.000'e yaklaşmıştır. Bu artış eğilimiyle birlikte 500.000 ziyaretçi sayısı, yakın vadede aşılması gereken bir eşik olarak değerlendirilmektedir. Orta vadede ise bir milyon ziyaretçi sayısı Diyarbakır şehri için öngörülmektedir. Esasen sahip olduğu zengin turistik değerler dikkate alındığında, bunun da üzerinde, 1.5-2 milyon turist'in şehre gelmesi konusunda planlamalar ve çalışmalar yapılmalıdır.

Turistik Konaklama: 2018 yılında turizm işletme belgeli tesislerde 310.006 yerli ve 22.331 yabancı olmak üzere toplam 332.337 turist konaklamıştır. 33.433 yabancı ve 475.103 yerli turist olmak üzere toplamda 508.536 geceleme yapılmıştır. Yabancı turistler ortalama 1.55 gece kalırken yerli turistlerde bu oran 1,51 olarak tespit edilmiştir. Buna göre 2018 yılında doluluk oranı yabancı turistlerde % 2,67, yerli turistlerde % 36,16 ve toplamda % 38,83 olarak gerçekleşmiştir. Konaklama yapılan turizm işletme belgeli tesisler, Sur (Sürmeli, Park Vadi, Şeker, Köprücü, Sv Business), Kayapınar (Radisson Blue, Ramada, Liv Suit) ve Yenişehir (Hilton Garden Inn, Novotel, Turistik, Mitannia Regency, Plaza, Asuris, Prestige) ilçelerinde bulunmaktadır.

2018 yılında belediye işletmeli tesislerde 1.199 yabancı ve 57.600 yerli olmak üzere toplam 58.799 turist konaklamıştır. Aynı yılda 2.068 yabancı ve 95.891 yerli ziyaretçi geceleme yapmıştır. Bu rakamlara göre ortalama 1,5 gün konaklama yapan ziyaretçilerin otellerdeki doluluk oranı yabancı turistlerde % 2,15 ve yerli turistlerde %

39,80 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 82). Belediye işletmeli tesisler daha önce sadece Sur ilçesinde bulunurken 2017 yılından itibaren Yenişehir ve 2018 yılından itibaren de Kayapınar ilçelerinde yer aldıkları ayırt edilmektedir. Bu tesislerde geceleleyen toplam 58.799 kişiden 47.269'u Yenişehir ilçesindeki tesislerde konaklamıştır. Şehirde 2016 yılında yaşanan süreçlerden sonra Sur ilçesindeki konaklama tesislerinin önemli bir kısmı tarihi mekânlara yakınlığının etkisiyle Yenişehir ilçesine taşınmıştır.

Tablo 82: Diyarbakır'da Konaklayan Turistlerin İşletmelerde Geceleme ve Ortalama Kalış Süreleri (2018).

Belgesi	Turist Sayısı		Geceleme Sayısı		Ortalama Kalış Süresi		Doluluk Oranı (%)	
	Turizm İşletmeli	Belediye İşletmeli	Turizm İşletmeli	Belediye İşletmeli	Turizm İşletmeli	Belediye İşletmeli	Turizm İşletmeli	Belediye İşletmeli
Yerli	310.006	57.600	475.103	95.891	1,51	1.5	36.16	39.80
Yabancı	22.331	1.199	33.433	2.068	1.55	1.5	2.67	2.15
Toplam	332.337	58.799	508.536	97.959	1.53	1.5	38.83	41.95

Kaynak: TÜİK, 2019.

Diyarbakır şehri ve yakın çevresi, ülkenin ve bölgenin turizm pastasından aldığı payı artırma yönünde eğilim göstermektedir. Bununla birlikte örneğin turizm konaklaması bakımından komşu il Şanlıurfa'nın gerisinde, Mardin'in biraz üzerinde yer almaktadır. Şanlıurfa şehrinde 2018 yılında 489.532 konaklama yapılırken, Mardin şehrinde (Artuklu ilçesi) 216.526, diğer ilçelerle birlikte toplamda 332.321 konaklama yapılmıştır. Ancak, Mardin şehri ve yakın çevresini günübirlik gezilerle birlikte yıllık yaklaşık 1 milyon turist ziyaret etmektedir. Dolayısıyla Diyarbakır, toplam miktarda Mardin'in de gerisine düşmektedir.

Diyarbakır şehri, sahip olduğu değerler ölçüsünde ülkemizde kültür ve inanç turizminde önemli bir potansiyel arz etmektedir. Maalesef bir dönem terörle anılması, şehrin algısını olumsuz etkilemiştir. İlk önce bu algının değiştirilmesi gerekmektedir. Keza konaklama yatırımları, tanıtım ve kültür etkinliklerinin artırılmasıyla turizm fonksiyonunda önemli gelişmelerin sağlanması mümkün görünmektedir. Böylece turizmin çoğaltıcı etkisinden yararlanılarak şehirdeki istihdamın artırılması ve işsizliğin azaltılması da söz konusu olacaktır.

Diyarbakır'ı ziyaret eden turistlerin geldikleri ülkeler incelendiğinde, % 23.3 oranıyla Almanya'nın ilk sırada olduğu görülmektedir. Daha sonra sırasıyla İtalya (% 13.4), İngiltere (% 10.9), ABD (% 8.4), Fransa (% 7.4), Rusya (% 6.9), Portekiz (% 6.4), Ukrayna (% 5.4), Bulgaristan (% 5.0) ve Macaristan (% 4) takip etmektedir (Karadamar ve Taşkın, 2016: 56). Bu verilere göre, kültür turizmi bağlamında şehre gelen turistlerin çoğunlukla Avrupa ülkelerinden geldikleri dikkati çekmektedir. Hem gelen turist sayısının artırılması hem de hedef ülkelerin çeşitlendirilmesi için çeşitli çalışmalar yapılmalıdır. Özellikle turistik tanıtımın yanı sıra şehrin tur programlarına dâhil edilmesi konusunda seyahat acenteleri teşvik edilmelidir.

4.1.8. Tarım Fonksiyonu

Şehirler, genellikle tarım fonksiyonu dışındaki fonksiyonların geliştiği ve hâkim olduğu yerleşmeler olarak tanımlanır. Yani şehir denilince kır yerleşmelerinin aksine toprağa bağlı olmayan yerleşmeler akla gelmektedir (Tümertekin, 1973: 43). Ancak bu tanıma bakarak şehrin çevresini kendi haline bırakmış, kendini tamamen ticaret ve sanayi gibi tarım dışı faaliyetlere adanmış yerleşmeler akla gelmemelidir. Yine bu tanımdan, şehirde tarımın yapılmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Şehir sakinleri, kır kesimlerinde de tarım arazisine sahip oldukları için çeşitli tarım ürünleri ile şehir sakinlerinin yiyecek ve özellikle ham madde ihtiyacını karşılayabilmektedir (Aliağaoğlu ve Uğur, 2010: 190). Yani şehirlerde hiç tarım olmadığı söylenemez. Nitekim içinde veya kenarında ziraat faaliyeti kalıntılarına rastlanmayan hemen hemen hiçbir şehir yoktur (Tolun-Denker, 1976: 28).

Yukarıdaki açıklamalara göre tarım fonksiyonu dünyada olduğu gibi ülkemiz şehir yerleşmelerinde de değerlendirilebilecek bir özelliğe sahiptir. Şehirlerde hâkim fonksiyonlar içerisinde tarımın da değerlendirilmesi ve diğer şehir fonksiyonlarıyla karşılaştırılması, şehir hayatının bütünüyle ortaya konulmasını sağlayacaktır.

Diyarbakır şehri de yakın çevresinde tarım faaliyetlerinin geliştiği ve şehir hayatında yansımalarının olduğu bir yerleşmedir. Yakın zamana kadar tarihî Suriçi'nde konumlanan Diyarbakır şehrinin gıda ihtiyacı büyük ölçüde yine araştırma sahasında yer alan *Hevsel Bahçeleri*'nden temin edilmekteydi. Yine bugün Diyarbakır şehrinin merkez

ilçelerinden olan *Bağlar*, geçmişte bağ ve bahçelere sahip olmasından dolayı bu isme sahip olmuştur. Diyarbakır'ın ünlü karpuzları hala Hevsel Bahçeleri'nde yetiştirilmektedir. Çalışma sahasının çevresinde tahıl başta olmak üzere çeşitli sebze ve meyve yetiştirilme potansiyeli oldukça yüksektir.

Diyarbakır'ın ticari hayatında tarım fonksiyonunun yansıması olarak tarım kaynaklı ürünlerin pazarlandığı çeşitli pazarlar vardır. Buğday Pazarı, Peynirciler Çarşısı ve Yoğurt Pazarı bunlardan birkaçıdır. Yine Osmanlı döneminde Yoğurt Pazarı, Meyveciler Çarşısı, Soğan Pazarı ve Üzüm Pazarı gibi tarım ürünlerinin ticaretinin yapıldığı şehir içinde mekânlar vardı (Yılmazçelik, 1995: 96-97).

Osmanlı Devleti döneminde Diyarbakır'da başta hububat olmak üzere çeşitli tarım ürünleri bolca yetiştirilmekteydi. Evliya Çelebi ve şehri ziyaret eden diğer seyyahlar; Diyarbakır'ın meşhur karpuzlarından, çeşitli sebze ve meyvelerinden ve şehrin etrafındaki bağlardan övgüyle bahsetmişlerdir. XIX. yüzyılın ilk yarısındaki belgelere göre, Diyarbakır şehrinde buğday, arpa, pamuk, pirinç, nohut, soğan, mercimek gibi ürünlerin oldukça fazla yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Hatta Diyarbakır, Irak bölgesi için bir hububat deposuydu. Bu ürünler Dicle Nehri üzerinden ulaşım sağlayan keleklerle taşınıyordu. Yine sebze ve meyve yetiştiriciliği, özellikle Dicle Nehri kıyısında yapılmaktaydı (Yılmazçelik, 1995: 281). Dicle Vadisi ve şehir hayatı arasındaki sıkı bir ilişki her alanda karşımızda çıkmaktadır.

Tarım üretimini artırmaya yönelik tüm çalışmalar bu dönemde devlet tarafından yapıldığından Diyarbakır'da numune çiftliği ve fidanlıklar kurulmuştur. Aynı zamanda çiftçiler eğitilmiş, tarımda makineleşme teşvik edilerek ürün çeşitliliği ve üretim miktarı artırılmıştır. Buna bağlı olarak da tarım ürünlerine dayalı ticarete belirli bir artış gözlenmiştir.

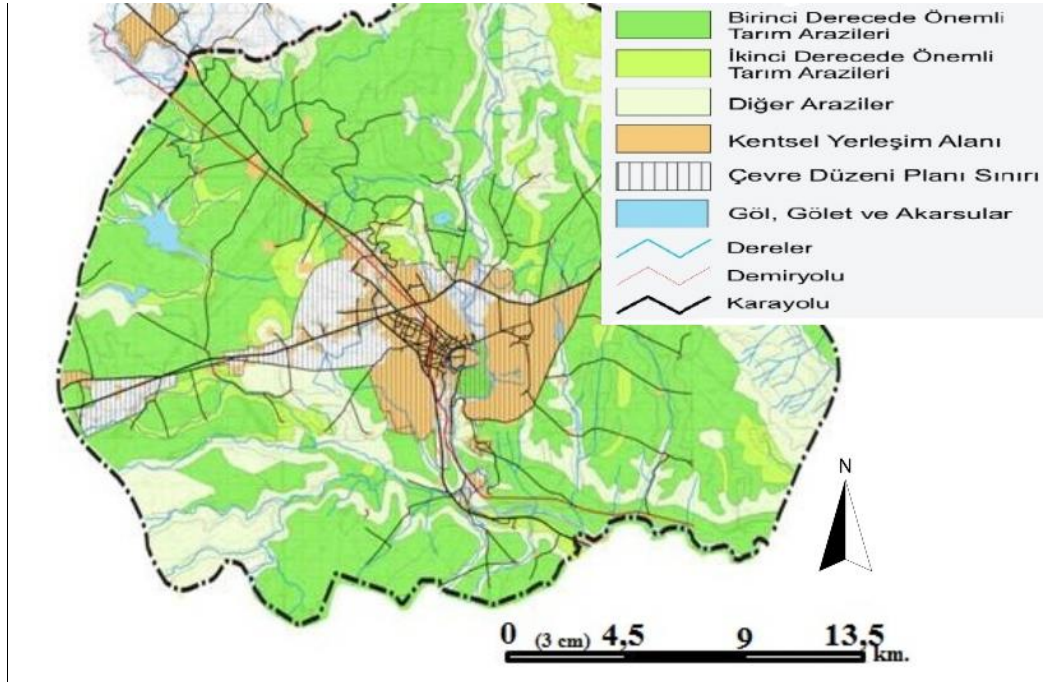
Diyarbakır ili tarım fonksiyonunu güçlendiren su ve toprak unsurları bakımından oldukça zengindir. Dicle Nehri ve kolları büyük ölçüde il topraklarını sulamaktadır. Dicle Nehri'ne kuzeyden Ambar Çayı, Pamuk Çayı, Salat Çayı ve Sinan Çayı; güneyden ise Havar Çayı, Göksu Çayı, Olucak Deresi ve Savur Çayı katılmaktadır. Bu sular il topraklarının 1/3'ünü kapsayan ovaları sulamaktadır. Diyarbakır şehrinin yakın

çevresindeki en büyük ova Diyarbakır Ovası'dır (400 km²). Ancak Kiki, Bahremki, Gevran ve Karahan Ovaları da önemli ovalar arasındadır. Bunların dışında Dicle'nin doğu yakasında Dicle şerit ovaları / akarsu boyu ovaları da küçük çaplı ovalar grubuna girmektedir (İl Tarım Müdürlüğü, 2017).

Diyarbakır çevresindeki tarım topraklarının önemli bir kısmı birinci derecede önemli tarım arazilerinden oluşmaktadır (Harita 41). GAP kapsamındaki sulama projeleri bittikçe bu araziler aşamalı olarak suyla buluşacaktır. Bu yüksek tarım potansiyeli ve üretilen ürünler, Diyarbakır şehrinin ticaret ve sanayi alanları başta olmak üzere birçok alanda gelişmesine katkıda bulunacaktır. Gerçekten unutmamak gerekir ki Diyarbakır, Konya, Adana, Şanlıurfa gibi coğrafi şartların sunduğu çeşitli imkânlarla bir tarım şehri özelliğini de taşımaktadır.

İl Tarım Müdürlüğü'nün verilerine göre, Diyarbakır ilinde bulunan toplam 624.933 ha alanının 166.005 ha alanı sulanabilmektedir. Bu demektir ki Diyarbakır ilindeki toprakların ancak 1/3'ü sulanabilmektedir (Tablo 83). Bugün ilin kuzey bölümünde yer alan arazilerin bir kısmının sulamaya açıldığı görülmektedir.

Harita 41: Diyarbakır Çevresindeki Tarım Arazileri.

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2017.

Fakat ilin güneydoğu bölümündeki arazilerin de kademeli olarak sulamaya geçmeye başladığını belirtmek gerekir. Zira Batman Barajı Sağ (batı yakası) Sahil Sulama Projesi, Silvan ve Bismil ilçe topraklarını suladıktan sonra Diyarbakır şehrinin yakınındaki Çarıklı'ya kadar ulaşmaktadır.

Tablo 83: Diyarbakır İlinde Tarım Alanlarının Sulanma Durumu.

Sulama Durumu	Alan (ha)	Oran (%)
Toplam Tarım Alanı	624.933	100
Toplam Sulama Alanı	166.005	26,6
Devlet Sulaması	37.614	6,0
Halk Sulaması	128.391	20,5

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2017.

Arazi kullanımı bakımından Diyarbakır ilindeki toprakların % 40'ının tarım alanı olması, tarım potansiyelinin ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir (Tablo 84). Sulunacak yeni tarım alanlarıyla birlikte getirisi daha yüksek tarım ürünlerinin üretilmesi, Diyarbakır şehrinde tarım ürünlerinin ticareti ve tarıma dayalı sanayinin gelişmesi bağlamında önemli bir ekonomik canlılık sağlayacaktır.

Tablo 84: Diyarbakır İlinde Arazi Kullanımı (2017).

Cinsi	Miktarı (ha)	Oranı (%)
Toplam Tarım Alanı	624.933	40
Çayır-Mera Alanı	136.590	9
Orman Alanı	323.460	21
Tarıma Elverişsiz Alan	470.544	30
Toplam	1.555.527	100

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2018.

Diyarbakır ilindeki tarım arazilerinin % 93'ünün *tarla tarımı* alanı olduğu görülmektedir (Tablo 85). Sebze, meyve ve bağ alanları oldukça az yer kaplamaktadır. Dolayısıyla şimdilik sulanmayan tarla tarımı yapılan arazilerde çoğunlukla tahıl, sulanan tarlalarda ise pamuk, tütün ve mısır gibi sanayi ürünleri yetiştirilmektedir. Devam eden projelerle sulamanın en kısa zamanda yaygınlaştırılmasıyla uygun arazilerin meyvecilik için değerlendirilmesinin uygun olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda mevcut üzüm

bağlarının alanları genişletilmeli, fıstık, ceviz ve dut başta olmak üzere çeşitli meyveler yetiştirilmelidir.

Tablo 85: Diyarbakır İlinde Tarım Arazilerinin Kullanım Amacına Göre Dağılışı.

Arazinin Kullanımı	Miktarı (ha)	Oranı (%)
Tarla Tarımı	582.485	93
Meyve Tarımı	5.909	1
Sebze Tarımı	16.948	3
Bağ Tarımı	19.590	3
Toplam Tarım Alanı	624.933	100

Kaynak: İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2018.

Diyarbakır şehri ve yakın çevresinde, sulu tarım arazilerinin her geçen gün artmasına rağmen, bugün itibariyle kuru tarım hâkim durumdadır. Bu yüzden buğday, arpa ve kırmızı mercimek en çok yetiştirilen tarım ürünleridir. GAP kapsamında baraj ve sulama kanalları faaliyete girdikçe sulu tarım arazileri artış gösterdiğinden pamuk ve mısır üretim miktarı son yıllarda hızla artmaktadır. 2000 yılından günümüze kadar yapılan tarım üretim miktarlarına bakıldığında buğday üretimi her zaman ilk sırayı almış ve üretim miktarı 2016 yılı dışında sürekli artmıştır. Buna karşılık arpa ve kırmızı mercimek üretimi önemli oranda azalma göstermiştir. Üretilen ürün miktarının yıllık dalgalanmalarında özellikle iklim ve fiyat faktörleri etkili olmaktadır.

Sulu tarım alanlarında üretimi yapılan pamuk, azalma eğilimi gösterirken mısır üretiminde ciddi artışlar meydana gelmiştir. Bu durum, sulu tarım imkânlarının giderek arttığını yansıtırken üreticilerin daha çok gelir getiren mısır ürününü tercih ettiğini de göstermektedir. Mısır 2005 yılında 70.967 ton ile en fazla üretimi yapılan 5. ürün iken 2016 yılında 352.921 ton ile buğdaydan sonra 2. sıraya yükselmiştir (Tablo 86).

Tarım alanlarının çalışma sahasında yer alan dört ilçe dağılımına bakıldığında, en fazla tarım arazisinin Sur ilçesinde olduğu görülmektedir. Daha sonra sırasıyla Yenişehir, Bağlar ve Kayapınar ilçeleri takip etmektedir. Tarla tarımı arazilerinin dağılışı da aynı sıralama göze çarpmaktadır. Ancak sebze tarımı arazilerinin dağılımında Sur ilçesi en az araziye sahip bulunmaktadır. Kayapınar en fazla sebze ekim alanına sahip ilçedir. Bağlar ve Yenişehir ilçelerinde birbirine yakın miktarlarda sebze

ekim alanı bulunmaktadır. Meyve ekim alanlarına bakıldığında, sırasıyla Sur, Yenişehir, Kayapınar ve Bağlar ilçeleri takip etmektedir. Ürün bazında tahıl (buğday, arpa, kırmızı mercimek) ürünlerinde Sur ilçesi, Pamuk üretiminde ise Yenişehir ilçesi ilk sırada yer almaktadır (Tablo 87).

Tablo 86: Diyarbakır İlinde Başlıca Tarım Ürünlerinin Üretim Miktarları (Ton).

Ürün Adı	2005	2010	2015	2018
Buğday	727.698	1.031.031	1.192.796	299.747
Pamuk	325.440	214.005	192.155	139.224
Kırmızı Mercimek	112.342	111.483	82.742	37.450
Arpa	384.041	180.864	174.388	14.650
Mısır (Dane)	70.967	82.691	328.019	44.363
Ayçiçeği	1.952	2.218	1.289	-
Nohut	34.112	8.943	10.110	5.472
Çeltik	5.399	12.346	8.514	2.242
Mısır (Silajlık)	36.013	59.995	85.823	26.606

Kaynak: TÜİK, 2017.

Tablo 87: Tarım Alanlarının Çalışma Sahasındaki Dört İlçeye Dağılışı.

İlçeler	Tarla Tarımı			Sebze Tarımı			Meyve Tarımı			Genel Toplam
	Sulu	Kuru	Toplam	Sulu	Kuru	Toplam	Sulu	Kuru	Toplam	
Bağlar	20.000	140.359	160.359	526	2.600	3.126	11	17	28	163.513
Kayapınar	18.695	106.600	125.295	3.800	1.500	5.300	42	260	302	130.897
Sur	100.744	801.866	902.610	474	0	474	266	515	781	903.865
Yenişehir	153.690	60.680	214.370	3.300	0	3.300	43	316	359	218.029
Toplam	293.129	1.109.505	1.402.634	8.100	4.100	12.200	362	1.108	1.470	1.416.304

Kaynak: Tarım Orman İl Müdürlüğü, 2018.

Araştırma sahasında tarım faaliyetlerinin yoğun biçimde yapıldığı iki saha ayırt edilmektedir. Bunlar, Dicle ile bütünleşmiş, geçmişten günümüze şehrin adeta simgesi haline gelmiş olan Hevsel Bahçeleri ve Bağlıvar (Dicle) çevresindeki arazilerdir (Foto 76). Dicle Nehri ve *Hevsel Bahçeleri*'nin bulunduğu alan, barındırdığı su kaynakları ve canlı türleri ile farklı bir ekolojik ortam oluşturmaktadır. Geçmişte karpuz başta olmak üzere çeşitli meyve ve sebzelerin yetiştirildiği ve yerleşik nüfusun yaşadığı Diyarbakır Suriçi için gıda maddelerinin önemli bir kaynağı olmuştur. Hatta şehrin tarihî dokusu ile içiçe olması, günümüzde daha çok sebze ve bazı kavak ağacı türlerinin yetiştirilmesi, doğal

ekosistemi ve rekreasyon alanı olması gibi nedenlerle 2015 yılında UNESCO'nun Dünya Miras Komitesi 39. Dönem Toplantısı'nda *Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzaj Alanı* adıyla korunmaya alınmıştır.

Foto 76: Mardinkapı Surları'ndan Hevsel Bahçeleri'ne bakış.

Hevsel Bahçeleri bugün bazı risklerle karşı karşıyadır. Hızla artan şehir nüfusunun ihtiyacını karşılamaya yetmeyen bu tarım alanı, temiz su kaynaklarının yetersizliği nedeniyle atık sularla sulanmaktadır. Kısmen meydana gelen kaçak yapılaşma, erozyon, çevre kirliliği, insan tahribatı ve güvenlik gibi sorunlar bu sahayı olumsuz yönde etkilemektedir.

Şehrin Fiskaya semtindeki Üniversite Köprüsü ile Dicle (Ongözlü) Köprüsü arasındaki alana karşılık gelen yaklaşık 3200 da alan genellikle Hevsel Bahçeleri kabul edilmektedir. Bazı kaynaklar ise Mardinkapı ve Dicle (Ongözlü) Köprüsü arasında kalan kesimi bu bahçelerden saymaktadır. Pirinç ve arkadaşlarının yaptığı çalışmalara göre, toplam 3200 da alana sahip Hevsel Bahçeleri'nin 2400 da alanının Yenişehir ve 800 da alanın ise Sur ilçesi sınırları içerisinde yer aldığı hesaplanmıştır. Keza toplam 937 da alanın kavaklık olduğu ve geriye kalan 2263 da alanın da sebze ağırlıklı tarım alanı olduğu belirlenmiştir (Pirinç vd, 2017: 2347-2350).

Hevsel Bahçeleri'nde ihtiyaca yönelik çok sayıda sebze türü yetiştirilmektedir. Esasen Dicle Nehri'nin varlığı nedeniyle su sorununun bulunmadığı Diyarbakır'daki bu bahçelerde, geçmişte en fazla yetiştirilen ürün ünlü Diyarbakır karpuzuydu. Sahanın iklim ve toprak yapısı karpuz yetiştirilmesi için oldukça uygundur. Özellikle Dicle Vadisi'nde bulunan ve verimli alüvyal topraklara sahip Hevsel Bahçeleri, eskiden beri karpuz yetiştirilen bir alan olmuştur. Yörede beslenen güvercin gübresi ile desteklenen karpuz tarımı, dünyaca meşhur büyüklüklere sahip karpuzlar üretmiştir. Nitekim Heinrich Petermann (1865), "*Reisen Im Orient (Doğu'da Yolculuk)*" adlı eserinde, *İki saat boyunca Dicle'nin kıyısından çeşit çeşit meyvelerle dolu bahçelerin, Diyarbakır'ın ismiyle ün yapmış muhteşem büyüklükteki karpuzların yanından geçtik.*" cümleleriyle bunu doğrulayan gözlemlerini ifade etmiştir (1865: 30). Lamec Saad ise, 1890 yılı Diyarbakır izlenimlerinde; "*Dicle kıyısı boyunca uzayan bahçeler, çeşitli nehir kollarının akmasıyla da Diyarbakır'ın güneyinde ve doğusunda verimli alanlar oluşturuyor. Bu alanda çeşitli sebze ve meyve yetiştiriliyor ki bunlar arasında en ünlüleri şehrin adıyla anılan kavun ve karpuzdur.*" şeklinde karpuz ve kavun tarımının önemine değinmiştir (1913: 261).

Hevsel Bahçeleri'nde zaman içinde sebze üretim alanları artarken meyve üretim alanları çeşitli nedenlere bağlı olarak daralmıştır. Bahçelerde günümüzde başta marul olmak üzere daha çok yeşil yapraklı sebzeler üretilmektedir. Genellikle marul, roka, maydanoz, yeşil soğan, ıspanak, lahana, fasulye, dereotu, semizotu, reyhan, nane, hıyar, karpuz, kavun, domates, biber ve patlıcan gibi ürünlerin tarımı yapılmaktadır. Geleneksel olarak yılda bir kez ürün alma şeklinde olan sebze yetiştiriciliği, bu konuda yeterli bilgiye sahip yaklaşık 80-100 civarında çiftçi tarafından, son zamanlarda yılda 2 veya 3 ürün alma şekline dönüştürülmüştür.

Hevsel Bahçeleri'nde başta şeftali ve dut olmak üzere çok çeşitli meyveler de yetiştirilmekteydi. Meyve bahçeleri karışık meyve türlerini bir arada barındırıyordu. Ancak kısa vadede gelir getirmemesi nedeniyle meyve üretimi zamanla yerini sebze üretimine bırakmıştır. Hatta bu amaçla bazı meyve bahçeleri sökülüştür.

Bugün şehrin **Bağvar (Dicle)** adıyla anılan mahallesinde, nüfusun artmasıyla birlikte 1992 yılında belediye teşkilatı kurulmuş ve yerleşme bir kasaba hüviyeti kazanmıştır. Diyarbakır şehrine yakınlığı nedeniyle göç eden nüfus için bir çekim

merkezi haline gelen Bağışvar, 2007 yılında Sur ilk kademe belediyesi sınırlarına dâhil edilmiştir. Bağışvar'da yerleşme alanı dışındaki arazilerin % 80'den fazlası birinci derece tarım arazisi niteliğindedir. Diyarbakır şehrinden Dicle Nehri ile ayrılan yerleşmenin çevresinde genellikle vadi sekileri ve devamında yer alan arazilerde kuru ve sulu tarım yoğun biçimde yapılmaktadır (Kılıç vd, 2007: 142).

Özgür (1989)'ün yaptığı çalışmada, Bağışvar'daki arazilerin % 45'i tahıl, % 24,6'sı pamuk, % 6,1'i bostan ve % 1,9'u mercimek ve nohuta ayrılırken, % 8,4'lük bir kısmı da nadasa bırakılmıştır. Geri kalan alanları, yerleşme, sanayi, mera ve hammadde olarak toprağı alınmış kullanılmayan araziler oluşturmaktadır. Tahıl ürünleri içerisinde % 60 oranıyla buğday ilk sıradadır. Sulanabilen arazilerde ise daha çok pamuk tarımı yapılmaktadır. Pamuk, Dicle Nehri kıyısındaki parsellerde 167 da alanda ekilmektedir. Aynı alanlarda domates, biber, patlıcan ve salatalık da ekilmektedir. Yaklaşık 26 da alanda yapılan meyvecilik faaliyeti ise oldukça sınırlıdır (Özgür, 1989: 176).

Kılıç ve arkadaşlarının (2007) yaptığı araştırma, Bağışvar'da yetiştirilen tarım ürünü deseninin 1989 yılı ile benzer olduğunu göstermektedir. Pamuk, buğday, arpa ve mercimeğin ön plana çıktığı; geçmişe göre sulu tarım imkânlarının daha da geliştiğı ve bununla birlikte pamuk ekim alanlarının genişlediğı, buğday ekim alanlarının daralması ile pamuğun yetiştirilen ikinci ürün haline geldiğı ayırt edilir. Bağışvar'da toplam tarım arazilerinin % 50,5'inde pamuk, % 11'inde buğday, % 5,54'ünde mercimek ve % 3,6'sında arpa yetiştirilmektedir (Kılıç vd, 2007: 153). Tarım dışı araziler ise hızlı nüfus artışına bağılı olarak biraz daha yatay olarak genişlemiş ve % 14'den % 22'ye ulaşmıştır. Bugün de bu değerler yaklaşık olarak korunmaktadır.

Diyarbakır ilinde sebze tarımı kısaca incelendiğinde, karpuz ve kavun üretiminde düşüşler gözlenmiştir. Domates üretimi kavun üretimini geçmiştir (Tablo 88). 2005 ile 2018 yıllarını kapsayan 13 yıllık üretim miktarlarına göre, sebze üretiminde önemli artışlar gözlenirken dört önemli üründe belirgin bir azalma gözlenmiştir. En yüksek üretim artışı % 549.3 oranıyla taze soğanda gerçekleşmiştir. Taze soğanı, domates, kuru soğan, hıyar, biber ve patlıcan takip etmiştir. Üretimi en fazla düşen ürün ise, % -96.4 oranıyla kuru fasulye olmuştur. Kuru fasulye üretimi bitme noktasına

gelmiştir. Kuru fasulyeden sonra en fazla üretim düşüşü kavun, karpuz ve taze fasulyede gerçekleşmiştir.

Tablo 88: Diyarbakır'da Üretilen Başlıca Sebzeler ve Üretim Miktarı (Ton).

Ürün Adı	2005	2010	2015	2018	2005-2018 Artış Oranı (%)
Domates	30.280	98.408	106.896	86.574	185.9
Biber	14.340	22.842	25.429	24.584	71.4
Patlıcan	14.820	21.474	20.256	22.338	50.7
Hıyar	9.210	27.244	34.247	24.370	164.6
Kavun	107.884	62.563	50.589	53.460	-50.4
Karpuz	250.910	187.623	174.462	165.418	-34.0
Soğan (Taze)	241	1.809	1.816	1.565	549.3
Fasulye (Taze)	2.062	1.553	1.425	1.905	-7.6
Fasulye (Kuru)	170	523	331	6	-96.4
Soğan (Kuru)	6.580	6.096	7.087	14.906	174.6
Toplam	436.497	430.135	422.538	395.126	-9.4

Kaynak: TÜİK, 2019.

Diyarbakır'ın simge ürünlerinden olan karpuzun üretim miktarındaki düşüş dikkat çekicidir. Diyarbakır'da toplam sebze üretim miktarları sürekli düşüş eğiliminde görülmektedir. 2005 yılında 436.497 ton olarak gerçekleşen toplam sebze miktarı 2018 yılında % 9.4 oranında azalarak 395.126 ton olarak gerçekleşmiştir. Sebze üretim miktarı 2018 yılında ilk defa 400 bin tonun altında gerçekleşmiştir.

Diyarbakır ilinde çeşitli miktarlarda olmak üzere 18 çeşit meyve üretilmektedir. Meyve üretimi içerisinde üzüm üretimi açık fakla birinci sırada gelmektedir. Daha sonra dut ve badem, sıradaki meyvelerdir. Ancak yıllar bazında en fazla üretim artışı sırasıyla dut, Antep fıstığı ve badem ürünlerinde olmuştur (Tablo 89). Dut üretimindeki artış son yıllarda çeşitli teşviklerle artış gösteren ipek böcekçiliğinden dolayıdır. Yörede son yıllarda kabuklu meyve üretiminde de artışlar gözlemlenmiştir.

Özellikle tatlı kuruyemiş tüketimine yönelik olarak antepfıstığı ile badem üretimindeki artışlar dikkate değerdir. Diğer meyve türlerinde ise yıllar içerisinde üretimde azalma görülmüştür. Diyarbakır'da toplam meyve üretim miktarları hafif dalgalı bir seyir izlemektedir. 2005 yılında 123.387 ton olarak gerçekleşen toplam sebze miktarı 2018 yılında % 4.4 oranında artarak 128.936 ton olarak gerçekleşmiştir. Meyve üretim

miktarı 2010 yılında ilk defa 150 bin tonun üstünde gerçekleşmiştir. Ürün bazında dut, badem ve antepfıstığındaki artışlar toplam meyve üretimini belirli bir seviyede tutmaktadır. Diğer meyve ürünlerinde ise bariz düşüşler gözlenmektedir.

Tablo 89: Diyarbakır'da Yıllara Göre Meyve Üretim Miktarları (Ton).

Ürün Adı	2005	2010	2015	2018	2005-2018 Artış Oranı (%)
Armut	2.096	2.114	1.817	1.738	-17.0
Ayva	370	351	324	354	-4.3
Elma	1.566	1.599	1.629	1.655	5.6
Erik	1.085	1.062	874	532	-50.9
Kayısı	1.304	1.103	665	807	-38.11
Kiraz	401	310	235	353	-11.9
Nar	1.032	933	842	1.224	18.6
Üzüm	108.787	145.724	95.733	109.938	1.0
İncir	745	812	782	693	-6.9
Vişne	366	280	241	285	-22.1
Badem	1.417	2.081	2.793	2.899	104.5
Ceviz	1.541	1.811	1.384	1.269	-17.6
Antep Fıstığı	893	515	1.408	1.235	38.2
Dut	1.463	10.019	8.881	5.605	283.1
Şeftali	321	241	196	349	8.7
Toplam	123.387	168.955	117.804	128.936	4.4

Kaynak: TÜİK, 2019.

Çoğaltıcı etkisiyle tarımın, şehirde sanayi, ticaret ve ulaşım başta olmak üzere ekonomik faaliyetlerin gelişiminde de önemli etkileri olmaktadır (Ceylan, 2004: 151). Gerek çalışma sahasında gerek yakın çevresinde önemli tarım alanlarına sahip Diyarbakır'da da bu etkileri kısmen görmek mümkündür. Zira çalışan nüfusun belli bir kesimi tarım sektöründe çalışmaktadır. 1990 yılında çalışan nüfusun % 7,6'sı ve 2000 yılında ise % 4,4'ü tarım sektöründe çalışmaktadır. Bu oran yaklaşık 3000-3500 kişilik bir istihdama karşılık gelmektedir. Günümüzde şehir fonksiyonlarının çeşitlenmesine bağlı olarak bu oran azalmakla birlikte doğrudan veya dolaylı bir biçimde ticaret, sanayi ve ulaşım sektörlerine önemli katkıları söz konusudur. Üretilen ürünler şehirdeki çeşitli alanlarda satışa sunulurken, sanayi tesislerinin önemli bir kısmı tarıma dayalı tesislerden oluşmaktadır. Ayrıca bu faaliyetler sırasında yapılan taşıma faaliyetleri de ulaşım katkı sağlamaktadır.

4.2. ŞEHİR İÇİ ARAZİ KULLANILIŞI

Őehir içinde yer alan konut alanları, park ve bahçeler, iŐ yerleri, eęitim, saęlık, idari alanlar ve dinî tesisler gibi farklı kullanım alanları, Őehrin sathına rastgele ve dűzensiz bir Őekilde daęılmamıŐtır. Őehirdeki farklı kısımlar belirli prensiplere gűre dűzenlenmiŐtir. Őehirdeki farklı kullanımlar hakkında detaylı bilgilerin elde edilmesi, Őehir yaŐamının karakteristik űzelliklerini anlayabilmek açısından űnem arz etmektedir (Tolun-Denker, 1976: 31-32).

İnsanın doęal çevresinden yararlanması iklim ve yer Őekilleri baŐta olmak űzere fiziki coęrafya űzelliklerine gűre geliŐmiŐtir. Teknolojinin geliŐmesi bu sınırlamanın etkilerini azaltmakla birlikte tamamen ortadan kaldıramamıŐtır. İnsanların birbirinden farklı sosyokűltűrel űzelliklere sahip olması farklı arazi kullanım tiplerini ortaya çıkarmıŐtır (Bayar, 2003: 97-98).

Topoęrafya, ulaŐım, mesafenin bozucu etkisi, nűfusun geliŐimi ve bűyűklűęű, etnik yapı, ekonomik altyapı, sınıf farklılıkları ve sosyal űrgűtlenme Őehir içi arazi kullanımını etkeleyen faktűrlerdir (Aliaęaoęlu ve Uęur, 2010: 127).

Őehirler yatay ve dikey yűnde geliŐim gűsterirken arazinin nasıl kullanılacağı űnem kazanmaktadır. Zira Őehir içi arazi kullanımını rastgele değildir. Őehirde fonksiyon alanları belirli bir plan dâhilinde gerçekleŐmektedir. İmar planları hazırlanırken konut ve yerleŐim alanları, yol alanları, yeŐil alanlar, ticaret ve sanayi alanları ile sosyal donatı alanlarının planlamaları yapılmaktadır.

Diyarbakır Őehrinde arazi kullanımını tarihî sűre içerisinde belirli Őartlar altında ŐekillenmiŐtir. Nitekim bu sűrete, İçkale yűnetim ve askeri alan, Suriçi yerleŐim ve ticaret alanı, Dicle Vadisi ve Hevsel Bahçeleri tarım űrűnlerinin űretim alanını teŐkil etmiŐtir. Keza Őehrin batı kesiminde Baęlar ile Dicle Vadisi yamaçları rekreasyon amaçlı kűŐklerin bulunduęu alanlar olarak ayırt edilmektedir. Bu alanlar tarihi Őehrin kimlięini ve genel karakteristięini oluŐturmuŐtur.

Tarihî Suriçi yerleşim alanında birbirini dik kesen Gazi ve Melik Ahmet Caddeleri ile bunlara bağlanan dar sokak sisteminden oluşan ulaşım ağının etrafında

geleneksel konut yerleşmeleri ana yoğunluğu oluşturmaktadır. Bunların yanında şehir halkının dinî ve ticari ihtiyaçlarını karşılayan cami, kilise, han, pazar ve çarşılar şehir dokusunu oluşturan önemli öğelerdir. Dinî yapılar şehrin çeşitli alanlarına dağılmakla birlikte şehrin güneydoğu kesiminde kiliseler yoğunlaşırken kuzeybatı kesiminde ise cami ve medreseler yoğunlaşmıştır. Ticari yapılar ise daha çok Ulu Cami, kale kapıları ve geleneksel şehir çarşısının bulunduğu ana arterler çevresinde gelişmiştir.

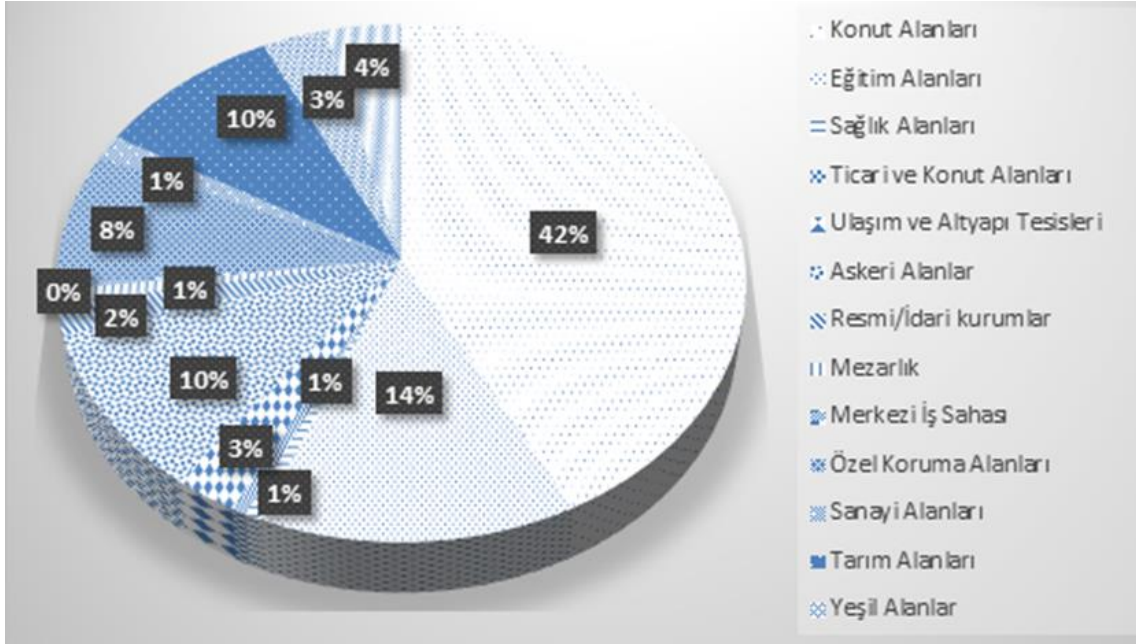
Günümüzde şehir yaklaşık 162 km² (16200 ha) alandan oluşmaktadır (Tablo 90 ve Grafik 20). Çalışma sahasında kullanım açısından en geniş alanlar Dicle Üniversitesi kampüs alanı, Dicle Vadisi'nde Hevsel Bahçeleri, bu bahçelerin devamı sayılan koruma altındaki alanlar ile 7. Kolordu Komutanlığı ve Havalimanı alanlarıdır. Buraları büyük kullanım alanına sahip alanlar olarak tanımlanmıştır. Dicle Vadisi, şehir yerleşim alanı ile üniversite kampüs alanını birbirinden ayırmaktadır.

Tablo 90: Diyarbakır'da Şehir İçi Arazi Kullanımı (2018).

Şehir İçi Arazi Kullanımı	Alan (km ²)
Konut Alanları	70.40
Eğitim Alanları	23.00
Sağlık Alanları	0.99
Ticaret ve Konut Alanları	1.06
Ulaşım ve Altyapı Tesisleri	4.60
Askeri Alanlar	16.85
Resmi / İdari Kurumlar	3.25
Mezarlık	1.41
Merkezi İş Sahası	0.45
Özel Koruma Alanları	13.87
Sanayi Alanları	2.52
Tarım Alanları	15,82
Yeşil Alanlar	5.41
UNESCO Dünya Kültür Mirası Alanı	6.46
Toplam	162

Kaynak: Harita 42'deki şehir içi arazi kullanımı dikkate alınarak hesaplanmıştır.

Grafik 20: Diyarbakır Şehir İçi Arazi Kullanımı.

Kaynak: Harita 42'den yararlanılmıştır.

Konut Alanları: Şehir içi arazi kullanımında genişlik bakımından ilk sırayı konut alanları teşkil etmektedir (Tablo 90, Harita 42). Şehirde 70.40 km² alan konut alanlarına ayrılmıştır. Çalışma sahasındaki 56 mahalleden 15'i Suriçi'de yer alırken 41 mahalle yeni yerleşim alanlarında gelişim göstermiştir. Bunlardan Bağvar ve Çarıklı beldeleri mahalle statüsüne alınmakla birlikte daha çok tarım ve sanayi faaliyetlerinin yoğunlaştığı yerleşmelerdir. Sur ilçesi geleneksel yerleşme formuna sahipken Yenişehir ilçesi ise, Diyarbakır'ın Suriçi'nden çıkmaya başladığı ilk planlı yerleşim alanlarının ve kooperatif yapılaşmasının yaşandığı alandır. Şehitlik ve Seyrantepe mahalleleri gecekondü özelliğine sahip olsa da genel olarak Yenişehir ilçesi planlı yerleşim özelliklerini göstermektedir.

Bağlar ilçe yerleşmesinin büyük bölümü son 30 yılda inşa edilen plansız ve sağlıksız çok katlı yapılaşmalardan oluşmaktadır. Cadde ve sokaklar oldukça dar ve binalar çok katlı olduğundan aritmetik nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu alandır. Bağlar ilçesinin sadece Bağcılar Mahallesi'nde planlı konut yapılaşması görülmektedir.

Diyarbakır, ülkemizde gecekondü alanlarının belirgin görüldüğü şehirlerden biridir. Gecekondular şehrin muhtelif kesimlerine dağılmış durumdadır. Tarihi Suriçi

konut alanları son otuz yılda meydana gelen tahribat sonucunda gecekondular alanına dönüşmüştür. Bu alanlarda kentsel dönüşüm çalışmaları devam etmektedir. Surların dibinde Dicle Vadisi yamaçlarında da yer yer gecekondular alanlarına rastlamak mümkündür. Eski kır yerleşmeleri olup Sur ilçesine bağlanan Karpuzlu ve Yeşilvadi mahallelerinde de gecekondular tipi konutlar yer almaktadır.

Gecekondular tipi konutların görüldüğü alanlardan biri de Yenişehir ilçesine bağlı Şehitlik Mahallesi'dir. Özellikle Surdışı'nda Evli Beden ve Yedi Kardeş Burcu arasında kalan Benusen semti tamamen gecekondular sahasıdır. Yaklaşık 50 bine sahip Şehitlik Mahallesi'ndeki nüfusun çoğunluğu bu alanlarda ikamet etmektedir. Yenişehir ilçesinde gecekondular konutlarının yoğunlaştığı bir diğer saha Fis Kaya'dan Dicle yamaçları boyunca Silvan Köprüsü'ne uzanan Dicle ve Feritköşk mahalleleridir. Yenişehir ilçesindeki üçüncü gecekondular bölgesi Seyrantepe semtindeki Aziziye, Cumhuriyet, Gürdoğan ve Yolaltı mahalleleridir. Seyrantepe Köprüsü Kavşağı'ndan Silvan ve Elazığ istikametinde bu tip konutlara rastlanmaktadır.

Bağlar ilçesinde eski kır yerleşmeleri olan Alıpınar ve Yeniköy mahallelerinde gecekondular tipi konutlar yer almaktadır. Keza Bağlar ilçesinin birçok mahallesinde çok katlı plansız yapılaşmalar bulunmaktadır. 5 Nisan, Körhat, Muradiye, Kaynartepe, Yunus Emre ve Fatih mahallerinde bu tip konutlar yoğun bir şekilde görülmektedir.

Diğer ilçelere göre az olmakla birlikte Kayapınar ilçesinde de gecekondular alanları mevcuttur. Huzurevleri bu alanların başında gelmektedir. Bağlar semtinin devamı şeklinde kurulan Huzurevleri'nin 40 yıldan fazla bir geçmişi bulunmaktadır. Aynı zamanda eski kır yerleşmeleri olan Peyas, Karakuyu ve Çölgüzeli yerleşmelerinin ilk nüvelerinde gecekondular tarzı konutları bulunmaktadır.

Çalışma sahasında görülen bir diğer farklı konut alanları ise toplu konut alanlarıdır. TOKİ'nin inşa ettiği konutlar göze çarpan ilk örneklerdir. Son yıllarda uygulamaya konulan toplu konut alanı Aziziye Mahallesi'ndeki gecekondular önleme bölgesidir. 2004 yılında TOKİ Şilbe idare konut uygulaması kapsamında 3 etapta toplam 1536 konut inşa edilmiştir. 2011 yılında Yeniköy'de 120 adet idari konut uygulaması gerçekleştirilmiştir. Ancak sonraki yıllarda toplu konut uygulamaları Üçkuyu ve

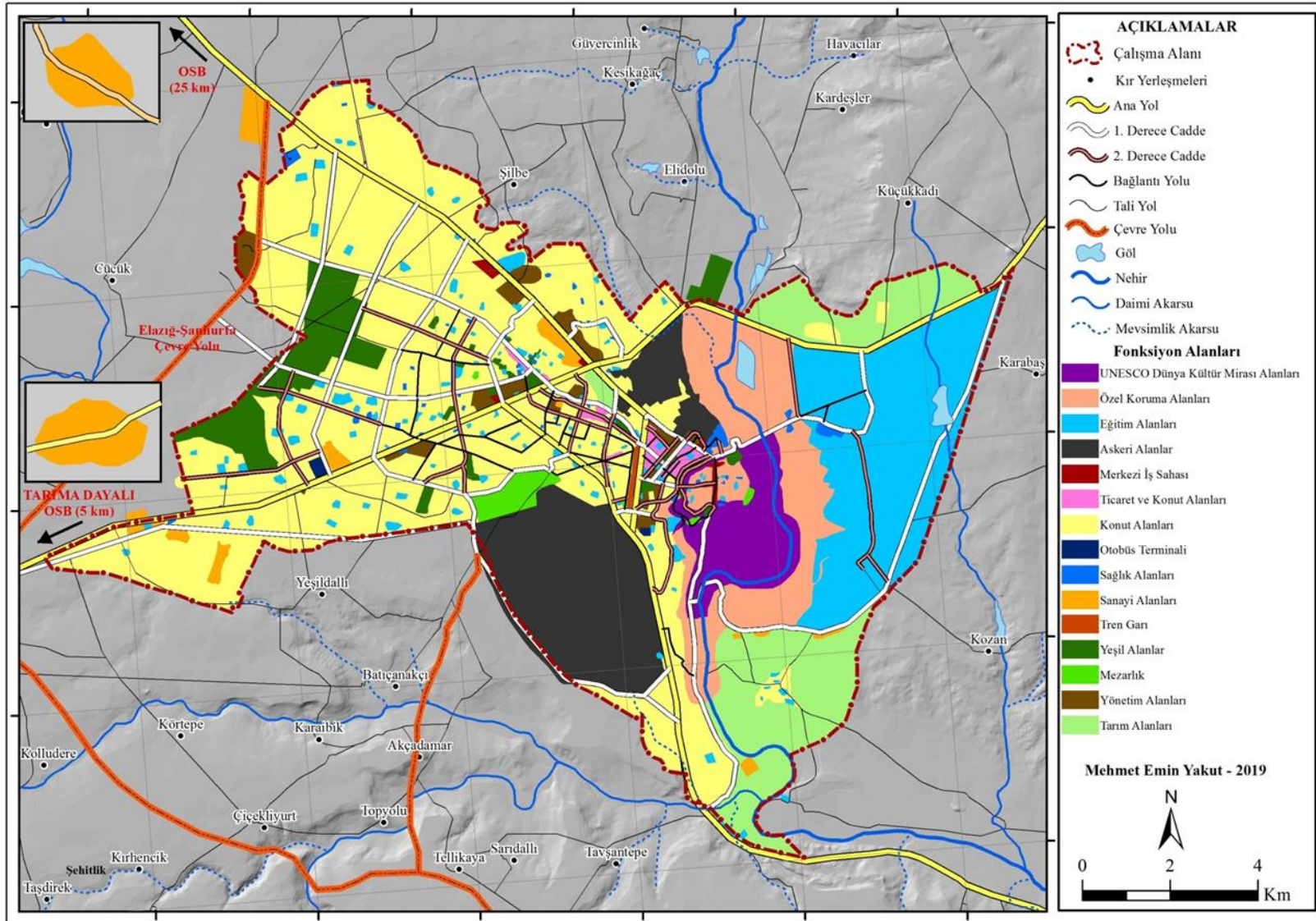
Çölgüzeli mahallelerinde yoğunlaşmıştır. Günümüzde adı geçen mahallelerde toplu konut inşaatları sürmektedir.

Toplu konut uygulamalarının bir başka türü de özel konut proje alanlarıdır. Villa tipi konut olarak da adlandırılan bu konutların en çarpıcı örnekleri Bağcılar Mahallesi'ndeki Hamravat ve Gökkuşığı ile Barış Mahallesi'ndeki 500 Evler konut projeleridir. Bu konutlar iki katlı olarak 2002 ve 2005 yılında özel girişimciler tarafından inşa edilmişlerdir. Hamravat Evleri 305, Gökkuşığı Evleri ise 256 konuttan oluşmaktadır. Dışa kapalı konut olarak adlandırılan bu konutların bir kısmı Silvan Yolu güzergâhında yoğunlaşmıştır. 2003 yılında üretilen Kırkonaklar 40 konuttan, 2005 yılında üretilen Dicle Vadi Evleri 319 konuttan ve 2008 yılında üretilen Altinkent 115 konuttan oluşmaktadır. Bu konutlar üst düzey gelir grubu için özel girişimciler tarafından inşa edilmişlerdir (Bekleyen ve Baylan, 2018: 491).

Diyarbakır şehrinin en planlı ve modern konut yapılaşmasının görüldüğü yerleşim birimi Kayapınar ilçesidir. Yeşil alan oranının fazla ve çok bloklu site şeklindeki yapılaşmanın yanında villa tipi müstakil yapılar da yer almaktadır. Diyarbakır şehri günümüzde hem dikey hem de yatay olarak büyük oranda Kayapınar ilçesinde gelişme göstermektedir. Şehrin gelecekteki gelişim yönü olarak yine bu saha öngörülmektedir.

Ticaret Alanları: Çalışma sahasının doğal ve beşeri özellikleri göz önüne alındığında şehrin üç aşamalı arazi kullanım kuşağına sahip olduğu görülmektedir. Birincisi ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı alanlardır. Suriçi'de Gazi ve Melik Ahmet Caddeleri, Yenişehir ilçesinde Ofis semti olarak adlandırılan Ekinciler, Akkoyunlu, Kışla Caddesi, Büyükalp ve Elazığ Caddesi ile bunları birbirine bağlayan ara sokaklar ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı alanlardır. Bağlar ilçesinde Bağlar Dört Yol Kavşağı'nda birleşen Emek, Gürsel, Nükhet Coşkun, Girne ve Fatih caddeleri ile Sakarya Caddesi'nde ticari faaliyetler öne çıkmaktadır. Kayapınar ilçesinde ise Diclekent Bulvarı ticari özelliğe sahip güzergâhların başında gelmektedir. Şehirde merkezi iş sahası ile birlikte toplam ticari alan 1,51 km² alana ulaşmaktadır.

Harita 42: Diyarbakır'da Şehir İçi Arazi Kullanımı (2019).

İkinci yerleşme kuşağı yukarıda adı geçen ticari alanları çevreleyen konut, eğitim, sağlık, yeşil alan ve resmî kurum alanlarıdır. Üçüncü olarak şehrin dış çeperlerinde yer alan ve büyük alanlara sahip üniversite kampüs alanı, Dicle Vadisi, askerî alanlar, havalimanı, toplu konut alanları ile tarım alanlarıdır.

Şehirde ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı diğer mekânlar ise AVM yani alışveriş merkezleridir. Şehrin muhtelif noktalarında faaliyet gösteren bu merkezlerde yüzlerce işyeri hizmet vermektedir. Surdışı'ndan başlayarak Elazığ ve Hintlibaba caddeleri istikametinden itibaren bu alışveriş merkezlerine rastlanmaktadır. Ancak şehrin kuzeyinde doğu - batı yönünde uzanan Şanlıurfa Yolu üzerinde bu ticari merkezler yoğunlaşma durumundadır.

Eğitim Alanları: Eğitim alanları 23 km² ile yüksek orana sahiptir. Ancak tablo 90'da gösterilen özel koruma alanlarının bir kısmı üniversiteye ait arazilerden oluştuğundan toplam eğitim alanları yaklaşık 30 km²'dir. Şehirdeki eğitim alanlarının yüksek olmasının en önemli nedeni Dicle Üniversitesi kampüs alanının eğitim alanlarına dâhil edilmesidir. Üniversite kampüsü yaklaşık 25 km² alana sahiptir.

Geriye kalan eğitim alanları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı farklı seviyedeki eğitim kurumlarından oluşmaktadır. Bu eğitim kurumları şehrin muhtelif yerlerine dağılmış olmakla birlikte sırasıyla Bağlar, Kayapınar, Yenişehir ve Sur ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Son yıllarda hızla gelişen Kayapınar ilçesindeki eğitim alanları hızla artmaktadır. Kısa süre içinde nüfus ve yerleşmede olduğu gibi eğitim kurumları sayısında da Bağlar ilçesini geride bırakacağı öngörülmektedir.

Askeri Alanlar: Çalışma sahasındaki en belirgin askeri alanlar havaalanı ile 7. Kolordu Komutanlığı arazileridir. Bu arazilerin dışında askerlik şubesi ile küçük arazilere sahip askeri birlikler de bulunmaktadır. Araştırma sahasındaki üçüncü büyük arazi kullanımı 16.85 km² ile askeri arazilere aittir. Bu araziler aynı zamanda şehrin yatay gelişim alanını kısıtlayarak gelişme yönünü belirleme etkisine sahiptir.

Tarım Alanları: Araştırma sahasında tarım alanları 15.82 km² ile en büyük dördüncü arazi kullanım alanını oluşturmaktadır. Tarım alanları Silvan Yolu kuzeyinde olmakla beraber daha çok şehrin güneyinde yer alan eski kır yerleşmelerinden Bağlıvar

(Dicle) ve Çarıklı (Karpuzlu) mahallelerinde toplanmıştır. Kuru tarımın yapıldığı bu sahalarda önemli oranda sulu tarım da yapılmaktadır. Tarım fonksiyonunda bu konu üzerinde daha ayrıntılı durulmuştur.

Ulaşım ve Altyapı Alanları: Çalışma sahası geniş bir alana sahiptir (162 km²). Bu geniş alandaki fonksiyonel alanları birbirine bağlamak üzere geniş bir ulaşım ağı kurulmuştur. Şehirdeki toplam ulaşım ve altyapı alanı 4.60 km²'dir. Geniş bulvarlar, caddeler, çevre yolları ve sokaklar bu ağ bütünü birer parçasıdır.

Resmi/ İdari Kurumlar: Aynı zamanda bir idari merkez olan Diyarbakır'da çok sayıda resmi kurum mevcuttur. Bu kurumların çalışma sahası içerisinde kapladıkları alan 3.25 km²'dir. Resmi ve idari kurumlar Yenişehir ve Kayapınar ilçelerinde yoğunlaşmakla birlikte şehrin farklı semtlerine dağılmış durumdadır.

Sanayi Alanları: Çalışma sahası içinde gösterilen sanayi alanları oto sanayi siteleri ve dağınık haldeki sanayi tesisleridir. İki adet organize sanayi bölgesi çalışma sahasının dışında yer aldığından bu alana dâhil edilmemişlerdir. Sanayi alanları 2.52 km² yer kaplamaktadır.

Sağlık Alanları: Sağlık kurumları çeşitli türdeki resmi/ özel hastaneler ve diğer sağlık kurumlarından oluşmaktadır. Çalışma sahasında 0.99 km² alana sahiptirler. Dicle Üniversitesi hastaneleri, Sağlık Bakanlığı'na bağlı kurumlar ile özel sağlık kurumları şehirdeki sağlık fonksiyonu dağılım alanlarını oluşturmaktadır.

Yeşil Alanlar: Çalışma sahasında yeşil alanlar ise 5.41 km²'lik bir alanı kaplamaktadır (Tablo 90 ve Harita 42). Çevresinde bozkır bitki örtüsünün hâkim olduğu Diyarbakır şehri yeşil alan bakımından zengin değildir. Şehir sakinlerinin yeşil alan ve rekreasyon ihtiyacı eskiden belli başlı alanlardan karşılanmaktaydı. Başta Dicle Vadisi ve Hevsel Bahçeleri olmak üzere Benusen Vadisi ile Diyarbakır'ın eski Bağlar bölgesi bu alanlardandır. Şehir halkı dinlenmek ve eğlenmek üzere buralarda bulunan bağ ve bahçelerde zaman geçirirdi. Şehrin ileri gelenleri Dicle Vadisi yamaçlarında inşa ettikleri köşklere zaman geçirirken orta kesim Hevsel ve Benusen Bahçeleri'nde eğlenirdi. Bağlar bölgesinde inşa edilen bağ evleri de şehir sakinlerinin faytonlarla ulaşım yaparak zaman geçirdiği rekreasyon alanlarından biriydi.

1960'lı yıllardan itibaren şehrin yatay gelişme alanı içinde kalan *Bağlar*'da 1-2 bağ evinden başka herhangi bir yapı ve bağlık alan günümüze ulaşmamıştır. Bu bağlık alanlarda gecekondular veya plansız ve çok katlı yapılaşmalar söz konusu olmuştur. Şehrin güneybatısında bulunan *Benusen Vadisi* ise özellikle 1990 yılından sonra gelen göçlerle gecekondular alanı haline gelmiştir. Dolayısıyla şehir zaman içinde bu önemli rekreasyon alanlarını yitirmiştir.

Dicle Vadisi bu alanların içerisinde nispeten korunmuş durumdadır. Halen yapımı devam eden Dicle Vadisi rekreasyon projesi bittiği zaman şehrin ana dinlenme ve yaşam alanı haline geleceği tahmin edilmektedir. Proje içerisinde yeşil alanlar, göletler, mesire alanları, eğlence mekânları ve kültürel miras öğeleri yer almaktadır.

Diyarbakır şehrinde bugün itibariyle farklı büyüklüklere sahip park ve bahçeler halkın ihtiyacını karşılamakta mevcut nüfusa göre yetersiz kalmaktadır. *Sur ilçesinde* Dicle Vadisi, Dicle Üniversitesi yerleşke alanı, Mardinkapı Parkı, Anzele Parkı, Gazi Köşkü, Sur Yeşil Koruma Bandı, Kırklardağı ile 2017 yılında hizmete giren Hz. Süleyman Parkı şehirdeki yeşil alanların başında gelmektedir.

Yenişehir ilçesinde, başta Anıtpark olmak üzere, Sümer Park, Ofis Parkı, Şemse Allak Parkı ve Belediye Fidanlığı önemli yeşil alanlar olarak ayırt edilmektedir. *Bağlar ilçesinde* ise Koşuyolu Parkı, Newroz Parkı ile Belediye Parklar Şube Müdürlüğü Parkı yer alırken, *Kayapınar ilçesinde* de Parkorman, Ahmet Arif Parkı, Talaytepe Parkı, Göletli Park, DİSKİ Daire Başkanlığı, Devegeçidi Ağaçlandırma Bölgesi ve Kent Meydanı önemli yeşil alanları oluşturmaktadır (Tablo 91).

Mevcut yeşil alanlara ilaveten yapılması planlanan yeşil alanlar arasında; Yenişehir ilçesinde Barış Ormanı ile Kayapınar ilçesinde Kent Ormanı ve Tema Parkı projeleri sayılabilir. Özellikle Kent Ormanı yaklaşık 116 ha alan ile hayata geçtiğinde Diyarbakır şehrinde kişi başına düşen yeşil alan miktarında önemli bir artışın meydana gelmesi beklenmektedir. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi verilerine göre, şehirde halen kişi başına düşen yeşil alan miktarı 4 m²'yi (3,9 m²) bulmamaktadır.

Diyarbakır şehrinde mevcut yeşil alanların yetersizliğine rağmen özellikle Kayapınar ilçesinde yapımı planlanan ve devam eden yeşil alanlarla birlikte bu açığın

kapanması beklenmektedir. İmar planlarında yeşil alan miktarlarının standartlara uygun şekilde planlanması ve uygulanması ile şehirde yeşil alan miktarı her geçen gün artmaktadır (Foto 77 ve 78).

Tablo 91: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'ne Ait Yeşil Alanlar (2018).

Alan İsmi	Genişliği (m ²)	Alan İsmi	Genişliği (m ²)
Anıt Park	24.303	Şemse Allak Parkı	5.148
Barış Ormanı	320.000	Ofis Parkı	2.763
Devegeçidi Piknik Alanı	186.000	Konuk Evi Önü	4.956
Kent Ormanı 1	450.000	Gazi Köşkü	39.920
Kent Ormanı 2	314.000	Yeniköy Dolum Tesisi	15.000
Kent Ormanı 3	214.000	Fidanlık Alanı	29.000
Kent Ormanı 4	183.000	Parklar Şube Müdürlüğü	10.000
Koşuyolu Parkı	70.076	Talaytepe	110.000
Mardinkapı Parkı	40.000	Orta Refüjler	1.500.000
Meyve Bahçesi	33.000	Daire Başkanlığı	3.000
Newroz Parkı	136.000	Kent Meydanı	33.000
Parkormanı	77.000	Ahmet Arif Parkı	11.000
Surdipleri Parkı	152.125	Hz. Süleyman Parkı	30.000
Sümer Park	80.000	Toplam	4.046.506
Anzele Parkı	3.215		

Kaynak: Diyarbakır BB, Park ve Bahçeler Daire Başkanlığı.

Diyarbakır'da kişi başına düşen yeşil alan miktarı 5 m² civarındadır. Ancak kent ormanı olarak gösterilen sahanın tam olarak faaliyete geçmediği düşünüldüğünde Diyarbakır'da kişi başına düşen yeşil alan miktarının daha az olduğu görülmektedir. Bu oran gelişmiş ülkelerde 25-30 m² iken ülkemizde 1-9 m² arasında değişmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün yapmış olduğu bir araştırmaya göre, sağlıklı bir toplum için en az 9 m² yeşil alan önerilmektedir (Turna, 2017: 9). 2 Eylül 1999 tarih ve 23804 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan *İmar Planı Yapılması ve Değişikliklerine Ait Esaslara Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılması Hakkında Yönetmeliğin* 10. maddesinde yapılan değişiklikle kişi başına düşmesi planlanan yeşil alan miktarı 10 m² olarak belirlenmiştir (1999: 33).

Mezarlık Alanları: Her yerleşmenin temel fonksiyon alanlarından biri de mezarlıklardır. Buraları aynı zamanda şehirde görselliği bakımından yeşil alan

sınıflandırılmasında değerlendirilecek alanlar arasında yer almaktadır. Mardinkapı, Çifte Havuzlar, Urfakapı, Seyrantepe, Yeniköy, Asri ve Alıpınar mezarlıkları şehrin başlıca mezarlıklarını teşkil etmektedir. Bunların toplam alanı 1.41 km² kadardır.

Foto 77: Diyarbakır'ın eski parklarından Anıtpark ve Sümerpark (Yenişehir).

Foto 78: Diyarbakır'da modern tarzda düzenlenen Kayapınar Kent Meydanı (2018).

Mezarlıklar içinde tarih olarak eski olanı ise Mardinkapı Mezarlığı'dır (Harita 42 ve Foto 79). Yaklaşık 11 ha olan ve Diyarbakırlı birçok ünlünün medfun bulunduğu mezarlık eskiden Şeyh Muhammed Mezarlığı olarak bilinirdi. Şehirde alan olarak en büyük mezarlık 30,37 ha alanla Yeniköy Mezarlığı'dır. Şehitlik Mezarlığı 3,47 ha ve Çiftelhavuzlar Mezarlığı ise 4,23 ha'dır. Ayrıca şehir içinde ve çevre yerleşmelerde küçük mezarlıklar bulunmaktadır. Mezarlıkların bir kısmı dolu olup defne kapalıdır. Çocuk

Mezarlığı 0,37 ha, Alıpınar Mezarlığı 1,77 ha ve Yeniköy Eski Mezarlığı da 2,50 ha alana sahiptir. Ayrıca şehirde diğer dinlere mensup insanlar için de mezarlıklar mevcuttur.

Foto 79: Önde Benusen gecekonduları, ortada Mardinkapı Mezarlığı, arkada ise Kırklardağı (649 m).

4.3. ŞEHİR MORFOLOJİSİ

Diyarbakır şehrinin kuruluşu, gelişimi, sit ve situasyonu morfolojik yapıya göre şekillenmiştir. Diyarbakır şehrinin morfolojik özelliklerine geçmeden önce şehir coğrafyası çalışmalarında önemli bir yere sahip olan morfoloji kavramının tanımını yapmakta fayda vardır. **Morfoloji** veya **fizyonomi**; şekil ve biçim anlamına gelmektedir. Batı dillerinde **Landscape** veya **Townscape** olarak adlandırılan morfoloji kavramı, *şehrin fiziki formu, alan ve binaların yerleşme alanı üzerindeki düzeni* olarak tanımlanmaktadır (Smailes, 1957: 84). Bu kavram, cadde ve sokak düzeni, binaların mimari dizaynı ve arazi kullanımını kapsayan üç bileşenden oluşmaktadır (Herbert and Thomas, 1982: 12). Ancak kavramın şehir coğrafyası çalışmalarında *tamamen öznel şehir imajı* anlamında kullanıldığı da görülmektedir (Carter, 1976: 142). Ülkemizde bu kavram, Tolun-Denker tarafından coğrafyada özellikle yerleşme coğrafyasında *yerleşmelerin şekil bileşenleri* olarak tanımlanmaktadır (1976: 4). Özçağlar ise kavramı, yerleşmenin ana unsuru olan

konutların arazi (yerleşim alanı/ sit alanı) üzerindeki dağılım düzeni ile ilişkili bir durum şeklinde açıklamaktadır (2003: 64).

Şehirlerin sahip oldukları farklı karakterler, her bir şehre ait şehir kimliğini ortaya koymaktadır. Bir şehrin kimliği sahip olduğu doğal faktörlerinin yanında tarihi gelişimi, ekonomik fonksiyonları, sosyal ve kültürel faktörlerle de şekillenerek özgün bir görünüme sahip olmaktadır. Konut tipleri ile cadde ve sokak sistemlerinin yapısı şehir kimliğini yansıtan en büyük unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.3.1. Cadde ve Sokak Sistemi

Herhangi bir şehirde cadde ve sokak sistemi çeşitli faktörlere bağlı olarak şekillenmektedir. Özellikle tarihî şehirlerde iklim ve topoğrafya belirleyici faktörlerdir. Bu unsurlar tarafından şekillenmiş geleneksel cadde ve sokaklara, sonraki dönemlerde eklenen yeni yollar ve tren istasyonu, şehirde bulunduğu konumuna göre, bu sisteme son şeklini vermektedir. Diyarbakır'da da Suriçi'nde şekillenen cadde ve sokak sistemi şehre sonradan eklenen Sürdüşi yollar ve Tren İstasyonu bağlantısıyla modern cadde ve sokaklara geçiş yapılmıştır.

Diyarbakır, tarihî bir şehir olduğundan geleneksel yapılı çok sayıda mahalleye sahiptir. Stewig, *Doğulu Bünye Tipi* olarak adlandırdığı bu yapının belli başlı özelliklerini şu şekilde açıklamıştır: “Sokak genişlikleri daha çok yayalar ve yük taşıyan hayvanlara göre yapıldığından dardır (Harita 43). Sokaklar sık sık yön değiştirdiğinden uzun bir mesafede sokakların yön değiştirmeden devam etmesi nadirdir. Sokakların doğrultuları ve genişlikleri de çok sık değişir. Dar ve geniş sokak parçaları düzensiz olarak birbirini takip eder. Caddelerin cephesiyle evlerin ve arsaların cephesinin birbirine uygunluğu nadirdir. Nihayet bir doğulu bünye tipinin belirtisi olarak birçok yol bir sona ulaşmadan kalır. Bunlar kısa veya uzun, başka kolları olan veya olmayan, genişlikleri birbiri ardınca değişen çıkmaz sokaklardır” (Stewig, 1966: 7).

Göney, Türk-Osmanlı şehirlerinin plan özelliklerinden bir diğerinin de *ivicaçlı cadde ve sokak sistemleri* olduğunu ifade etmiştir. Bu cadde ve sokak sisteminin oluşmasının nedenleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Göney, bazı

araştırmacıların şehirlerimizin yamaçlarda ve arızalı sahalarda kurulmuş olmasına baēladıkları bu görüşe tamamen katılmamaktadır. Çünkü Konya, Adana gibi şehirlerimizin bir kısmı ovalarda kurulmuştur. Gerek İslam şehirlerinde gerek Osmanlı şehirlerinde cadde ve sokaklar yaya ve yük taşıyan araçlara göre yapılmaktaydı. Bu yüzden dar yapılı sokak sistemi ortaya çıkmaktadır. Konut inşasında ise, mahremiyet, komşuluk ilişkileri, güneşin konumu gibi birçok faktörler komşuların da görüşü alınarak inşa edildiēinden cadde ve sokaklar düz hatlar yerine iviçalı ve çıkmaz sokak şeklinde teşekkül ediyordu (Göney, 2017: 103-104).

şehirde güven içinde yaşama ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı şehri daha iyi koruma güdüsü de dar ve iviçalı sokak yapısını ortaya çıkarmıştır. Sık sık yön deēiřtiren cadde ve sokaklar çıkmaz sokakla son bulduēundan şehre hâkimiyet mümkün olmazdı. Tüccarların şehir içinde daha uzun mesafe katetmesi ve daha geniş bir alanda ürünlerini satışa sunmaları mümkün olmaktaydı (Göney, 2017: 110).

Diyarbakır'ın tarihî dokusunu barındıran Suriçi'ndeki mahallelerin cadde ve sokak sistemi, yukarıdaki tanıma aynen uymaktadır. Kısa mesafede uzunlukları deēiřen dar sokak sistemi ve bunlara baēlanan çıkmaz sokaklarla adeta bir labirente benzemektedir. Mahremiyet duygusu ve sıcak-kuru iklimin etkisi önemli etkenler olmakla birlikte şehrin etrafının surlarla çevrili olması, alanı iyice daralttıēından cadde-sokak sistemi bu şekilde gelişmiştir. Harita 43 ve foto 80, Diyarbakır şehrinin tarihi nüvesinin dar ve iviçalı sokaklardan oluřtuēunu göstermektedir. Keza tarihi şehirde cadde ve sokak sisteminde aynı zamanda çok sayıda çıkmaz sokaklar da bulunmaktadır.

Diyarbakır'da İslam fethine kadar Roma ve Bizans dönemlerinden kalma şehir modeli mevcuttu. Bu modelde, manastır, kilise ve ticari yapı toplulukları çevresinde gelişme göstermekteydi. Ayrıca büyük kilisenin önünde büyük bir meydan vardı. şehrin İslam egemenliēine girmesiyle birlikte kilise camiye (Ulu Cami ya da Cuma Camisi) dönüştürülmüş, yakınında medrese inşa edilmiştir. Böylece cami, han, hamam ve geleneksel çarşı yapıları etrafında yerleşme gelişim göstermeye başlamıştır (Kejanlı, 2010a: 291). Yine Diyarbakır gibi etrafı surlarla çevrili şehirlerde bir de yönetim ve askeri işlevleri gören içkale yer almaktadır.

Foto 80: Cevat Paşa, Cami Kebir ve Abdaldede mahallelerinde dar ve ivicaçlı sokaklar.

Diyarbakır şehrinin tarihi kısmı, etrafı surlarla çevrili, kapalı bir *kale şehir modelini* yansıtır. Gerçekten şehir hala sağlam ve yüksek surlarla çepeçevre kuşatılarak bir ada gibi izole edilmektedir. Suriçi'nin kuzey ucunda yer alan İçkale'de Cumhuriyet dönemine kadar yönetim birimleri (saray, adliye, cezaevi, komutanlık vb.) burada hizmet vermiştir. Şehrin merkezi yerinde Ulu Cami ve meydan etrafında medrese, çarşı, han ve hamam yapıları gelişme göstermiştir. Bunların çevresinde de konut alanları konumlanmıştır. Dolayısıyla nüvesini Roma ve Bizans'tan alan Diyarbakır, İslam ve Türk (Selçuklu ve Osmanlı) hâkimiyetlerinden sonra geleneksel Anadolu şehirlerinin taşıdığı özelliklere sahip olmuştur.

Surların kapıları ve konumları ile surların uzanış şekli de şehirdeki cadde ve sokak sistemini doğrudan etkilemiştir. Nitekim Suriçi'nde Dağkapı'dan Mardinkapı'ya, başka deyişle kuzeyden güneye ana bir cadde uzanmaktadır. Nispeten düzgün bir uzanış arz eden ve Suriçi'ni iki kısma ayıran bu aksa günümüzde Gazi Caddesi adı verilmektedir. Caddenin daha önceki adı ise Bağdat Caddesi ve Mardinkapı'nın da adı Bağdatkapısı idi.

Bu toponimik özellik şehrin tarihi süreçte Bağdat ile olan ilişkisinin yoğunluğunu da yansıtmaktadır.

Harita 43: Diyarbakır Şehrini Suriçi Kesiminde Geleneksel Cadde-Sokak Sistemi.

Kaynak: Gabriel, 1940.

Suriçi’nde doğu – batı doğrultusunda Gazi Caddesi’ni Balıkçılarbaşı’nda dikine kesen Melik Ahmet Paşa Caddesi yer almaktadır. Osmanlı döneminde Diyarbakır valisi Melik Ahmet Paşa’nın adını taşıyan bu cadde, Urfakapı (Rumkapı) ile Yenikapı arasında uzanmaktadır. Cadde Urfakapı ile Balıkçılarbaşı arasında düzgün bir uzanışa sahiptir. Cumhuriyet döneminde imar faaliyetleriyle bu ana caddeler genişletilmiş ve düzenlenmiştir. Aynı caddenin Balıkçılarbaşı ile Yenikapı arasında kalan kesimi ise düzensiz olup eski durumu yansıtmaktadır. Böylece burada söz edilen iki ana cadde Suriçi’ni eşit olmayan dört parçaya bölmektedir. Bunlara açılan ara cadde ve sokaklar yukarıda söz edilen ivicacı özellikler arz etmektedir. Ayrıca surların doğu, özellikle de güneyde uzanışı Dicle Nehri ve güneybatıda uzanışı Benusen Dere vadilerini takip ettiği için daha girintili ve çıkıntılı bir uzanış göstermektedir (Foto 81). Surların bu uzanışının hem Suriçi hem Surdışı’nda bulunan sokak sisteminin gelişimi üzerinde de etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Foto 81: Diyarbakır Suriçi'nde geleneksel cadde ve sokak sistemi (DBB Arşivi, 1939).

Surların ana kapılarına çevreden ulaşan karayolları, şehrin surların dışında gelişmesiyle birlikte ana caddelere dönüşmüştür. Şehrin güney ve doğusunda Dicle Vadisi, batısında da havaalanı yer aldığından ilk önce kuzeye doğru gelişim sağlanmıştır. Diyarbakır sur dışında gelişirken şehrin surun iç ve dış kısımları kapılar üzerinden bağlantı kurmuştur. Böylece Yenişehir'deki Elazığ Caddesi, İstasyon Caddesi ve Hintlibaba Caddesi önceki karayolu sistemine paralel oluşmaya başlamıştır. Dağkapı ile Elazığ Yolu ve askerî kışla bağlantısı, Urfakapı ile İstasyon bağlantısı, Çiftkapı aracılığıyla da planlı yeni yerleşme alanı olarak planlanan valilik ve ofis semtlerine bağlantılar sağlanmıştır. Demiryolu hattına kadar olan alanda ana caddeler bu şekilde gelişmiştir. Surların dışında 1930'lu yıllardan itibaren cadde ve sokak sistemini etkileyen en önemli faktörlerden biri de imar planlarıdır. Bu planların uygulanmasıyla birlikte Yenişehir çevresinde nispeten geniş adalardan oluşan ızgara planlı cadde ve sokak sistemi ortaya çıkmıştır.

1960 yılından sonra Bağlar'da gelişen cadde ve sokak sistemi de Mardin, Şanlıurfa, Elazığ ve Silvan - Bitlis yönlerine giden transit yol ağına göre şekillenmiştir. Yenişehir ve Bağlar'daki bugün mevcut şehir içi yollar 2000 yılına kadar olan dönemde oluşmuştur. 2000 yılından sonra ise daha çok Şanlıurfa ve Elazığ caddeleri arasında yer

alan Kayapınar ilçesindeki yol ağı, yeni imar planına göre şekillenmiştir. Son yıllarda Elazığ-Şanlıurfa ile Şanlıurfa-Mardin çevre yolları yapılmış ve şehirden çevre yollarına doğru yeni bağlantı yolları açılmaya başlanmıştır. Sur- Yenişehir- Bağlar ve Kayapınar ilçelerini güneydoğu - kuzeybatı yönünde takip ederek bugünkü şekle ulaşan yol ağının oluşumunda yeni süreçler etkili olmaya başlamıştır.

Diğer yandan 1990 ve özellikle de 2000 yılından sonra gelişen cadde ve sokak sisteminin üzerinde tarihi surların etkisinin hemen hemen tamamen ortadan kalmış olduğu ayırt edilmektedir (Foto 82). Günümüzde ise şehrin gelişimi, cadde ve sokak sisteminin oluşumu, büyük ölçüde 2006 yılında onaylanan nazım imar planı çerçevesinde gerçekleşmektedir.

Foto 82: Diyarbakır şehrinin cadde ve sokak sisteminin genel görünümü.

Şehrin gelişimini, planını ve yol sistemini eskiden beri etkileyen bir diğer önemli faktör de Dicle Nehri'dir. Şehrin doğu tarafında kabaca kuzey - güney doğrultusunda

uzanan Dicle Vadisi, yerleşmeyi ve vadinin karşı yakasına ulaşımı oldukça kısıtlamıştır. Vadinin karşı yakasına ulaşım Bağıvar, Üniversite ve Silvan köprüleriyle sağlanmaktadır. Yine vadi yamaçlarında yer alan gecekodu bölgelerindeki alanlar fazla eğime sahip olduğundan buradaki ana yollar eğime dik, ara yollar ise paralel ve daha kısa olarak uzanmaktadır. Dicle, Feritköşk ve Şehitlik mahallelerinin Benusen semtindeki yolları da bu şekildedir.

Diyarbakır şehrinin bugünkü yerleşim sahası bir bütün olarak düşünüldüğünde herhangi bir geometrik şekille benzerliği tespit edilememektedir. Fakat yerleşmenin morfolojik yapısında yer yer geleneksel (doğulu tip), ızgara ve ışınsal plan örnekleri ve yol sistemi görülmektedir. Yeni çevre yollarının açılmasıyla birlikte yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan bu yapıda eski çevre yollarını kuşatan yeni çevre yolları yapılmış ve yeni halkalar halinde bir yerleşme planı ortaya çıkmaya başlamıştır.

Şehrin kuzeybatı ve güneybatı kesimlerini çevreleyen yollar, şehrin yayılma alanlarını ve doğrultularını da etkilemektedir. Kayapınar ilçesi sınırları içerisinde kalan Elazığ-Şanlıurfa Çevre Yolu tamamlanmış ve şehrin yapılaşma alanı bu yola dayanmıştır. Bağlar ilçesi sınırları içinde yer alan Şanlıurfa - Mardin Çevre Yolu Havaalanı bağlantısıyla birlikte tamamlanma aşamasına gelmiştir. Bu yolun hizmete girmesiyle birlikte ulaşım ağı çevresinde yapılaşmaların hızlanacağı düşünülmektedir. Mardin-Silvan ve Silvan-Elazığ Çevre Yolları ise proje aşamasında bulunmaktadır.

4.3.2. Konut Tipleri

Meskenler, insanoğlunun dünya üzerinde ilk tesis ettiği müessese olmak özelliğini taşımaktadır (Tunçdilek, 1967: 34). Diğer taraftan meskenler aynı zamanda beşeri ve iktisadi faaliyetlerin atölyesidir. Her yerleşme iktisadi faaliyetine uygun meskenler inşa etmektedir. Sanayi, ticaret ve ulaşımın merkezi olan şehirler, idari organizasyon, düşünce ve güzel sanatların çıkış noktası olduklarından nüfusun sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetleri hakkında fikirler sunmaktadır (Tanoğlu, 1954: 2).

Geleneksel ve modern olmak üzere iki grupta ele alabileceğimiz konutların her iki tipine de araştırma sahasında rastlamak mümkündür. Ülkemizde geleneksel konut mimarisinin en özgün örneklerine rastlanan şehirlerden biri de Diyarbakır'dır. Ülkemiz

genelinde olduğu gibi Diyarbakır şehrinde de 1950 yılına kadar şehirleşme yavaş şekilde gerçekleşmiş, dolayısıyla yeni konut ihtiyacı ortaya çıkmadığından şehir hayatı büyük ölçüde tarihî Suriçi'nde ve geleneksel konutlarda devam etmiştir. Bu tarihten sonra başlayan şehirleşme hareketi nedeniyle yeni konut ihtiyacının Yenişehir olarak adlandırılan sur dışına kaydırılması ve 1978 yılında tarihî Suriçi'nin sit alanı olarak ilan edilmesi gibi nedenlerden dolayı geleneksel konut mimarisi günümüze kadar farklı örnekleriyle ulaşabilmiştir.

Öte yandan yukarıda yapılan açıklamaya bakılarak Diyarbakır geleneksel konutlarında tahribat olmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. 1950-1980 yılları arasında şehrin konut ihtiyacı yeni imar alanlarına yönelmekle birlikte, geleneksel konut alanlarında da yeni yapılaşmalar gerçekleşmiştir. Bazen geleneksel konutlar yıkılarak yerine gecekondular tarzında konutlar inşa edilmiş bazen de geleneksel konutlara eklentiler yapılmak suretiyle bu değişim gerçekleşmiştir. Tarihi şehrin sit alanı olarak ilan edilmesi de bu durumu durduramamış, özellikle 1990 ve sonraki yıllarda kır alandan şehre doğru yönelen olağanüstü göçle geleneksel konut yapısında daha büyük tahribat yapılarak Suriçi gecekondular tarafından adeta istilaya uğramış, geleneksel konutlar bu yığıntılar arasında güçlkle ayakta kalabilmiş ve zamanla da kaybolmuştur. Fiziki olarak genişleme imkânı bulunmayan Suriçi'nde mekân yetersizliği nedeniyle artan nüfusun bu tahribatı önlenememiştir.

Çalışma sahasında geleneksel konutların tamamı, kentsel sit alanı olarak korunan tarihî Suriçi'nde yer alan 15 mahallede (Abdaldede, Ali Paşa, Cami Kebir, Cami Nebi, Cemal Yılmaz, Cevat Paşa, Dabanoğlu, Fatihpaşa, Hasırlı, İskenderpaşa, Lalebey, Melik Ahmet, Savaş, Süleyman Nazif ve Ziya Gökalp) bulunmaktadır.

Şehrin fiziki yapısının oluşmasında konumun etkisi büyüktür. Yerleşimin surlarla çevrili bir alanda gelişmesi güvenlik sorunlarına bağlanabilir. Ayrıca sıcak ve kuru iklim, bitişik nizamda ve mekânsal eklemlendirmeye olanak sağlayan avlulu binaların üretilmesine ve geleneksel bir sokak dokusunun oluşmasına katkıda bulunmuştur. Doğal yapı malzemesi olarak bazalt taşının çokça bulunması, nispeten ucuz ve kolay temin edilmesi, Diyarbakır şehrinde bulunan geleneksel konutların taş yapı tipinde olmasına imkân vermiştir.

Diyarbakır'da evlerin genelde mekânlarının büyük bir kısmı avlu içine baktığı için sokağa yönelen mekân sayısı çok azdır. Bazı evlerin sokağa taşan odalarının (sokağın üzerine kurulan odalar) alt kısımları sokakta kabaltı olarak adlandırılan geçitler oluşturur. Sokakları çevreleyen evlerin yüksek duvarları ve sokaklardaki geçişler, taş döşemeli dar sokaklarda serin ve gölgeli bir ortamın oluşmasını sağlar.

Geleneksel Diyarbakır evleri bir avlu (kare, dikdörtgen ve yamuk planlı) ve onu saran eklentilerden oluşmaktadır. Mesken eklentilerinin sayısı ve parsel büyüklüğü ev sahibinin zenginliği ve kültürü ile orantılıdır. Avlu etrafına dizilmiş her bir yapı birimi, bulunduğu yöne göre birbirinden farklı özellikler gösterir. Bir, iki ya da üç katlı bina kütlelerinin zemin katında mutfak, tuvalet, ahır ve çok ender banyo gibi servis mekânları yanında havuzlu eyvanlar ve odalar gibi çok amaçlı yaşam alanları bulunur. Üst katta ise odalar, eyvanlar ve bazen de merdivenin ara ya da üst sahanlığında bir tuvalet yer alır. Her evde bulunan bodrum katı, depo ve kiler olarak kullanılmıştır. Zemin ve üst katlar arası bağlantı avlu, eyvan ya da aralık birimlerindeki merdivenlerle, bodrum katına ise avludan inilen merdivenlerle sağlanmıştır (Dalkılıç ve Bekleyen, 2011: 421).

Bu evlerde avlu çevresindeki eklentilerin konumları, bilinçli bir amaca yöneliktir. Evlerin en özellikli bölümünü, avlunun güneyinde bulunan yazlık mekânlar oluşturur. Bu mekânlardaki tüm açıklıklar kuzeye bakar. Böylece güneş ışığı bu mekânlara giremez. Mekânlar devamlı gölge alan bir alana bakar. Bu nedenle bu birimler, yazlık mekânlar olarak adlandırılır ve yaz mevsimi süresince kullanılır. Gün ışığı ve doğal hava, görsel bağlantının kurulduğu avludan sağlanır.

Avlu yaz aylarında özellikle bu birimlerin iç sıcaklıklarının düşürülmesine yardımcı olur. Yazlık tüm mekânların tavan yüksekliği diğerlerine göre daha fazladır. Evin en gösterişli ve büyük eyvanı bu bölümde bulunur. Yazlık eyvanlar diğer mevsimlik birimlerdeki eyvanlara oranla daha yüksek ve gösterişlidir. Yazlık kütlelerde eyvan, eyvan-oda, oda-eyvan-oda ilişkili mekân düzenlemeleri sıklıkla görülür.

Avlunun genellikle kuzeyinde bulunan yaşam alanları kışlık mekânlardır. Bu mekânlardaki tüm açıklıklar güneye bakar. Bu nedenle gündüz vakitleri bu mekânlar güneş ışığına maruz kalırlar. Ancak kuzey kütleli bulunmayan evlerde avlunun

doğusunda bulunan ve batı güneşi alan kütle, hem kuzey hem de doğu kütlesi bulunmayan evlerde ise avlunun batısında bulunan ve doğu güneşi alan kütle kışlık bölümü oluşturur.

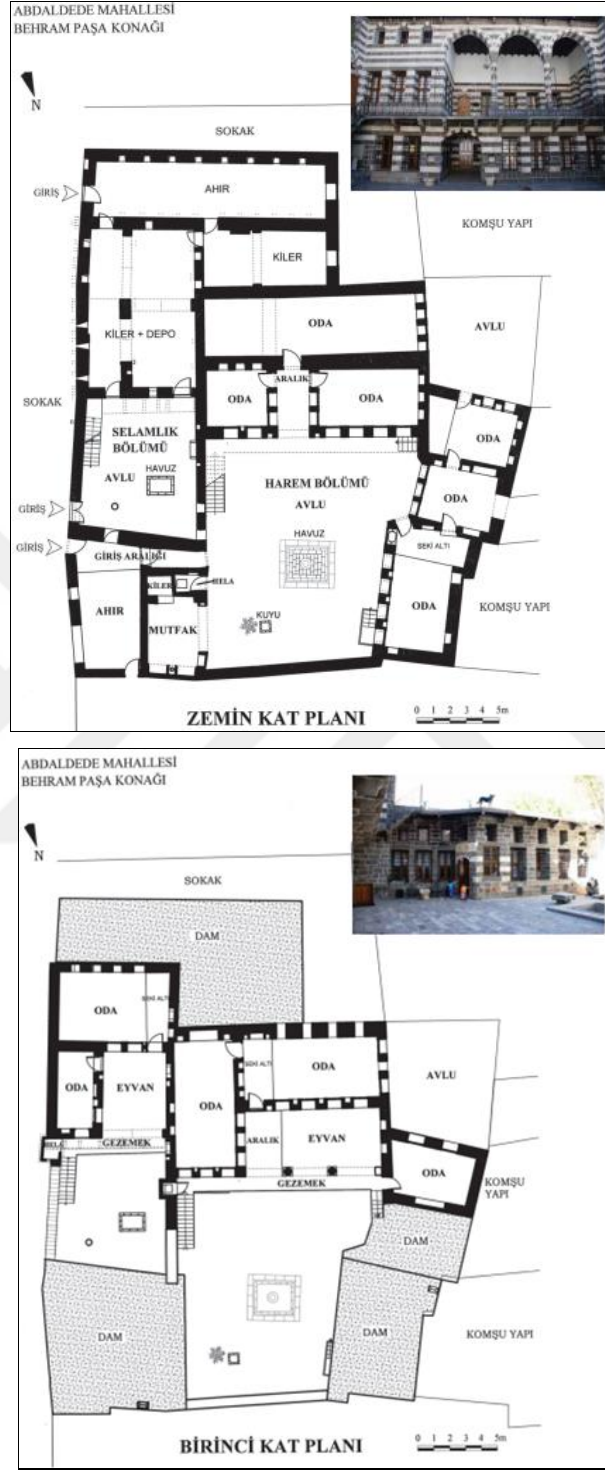
Bu kısımdaki birimler, kışlık mekânlar olarak adlandırılır ve kış mevsimi süresince kullanılır. Bu bölümde genellikle oda, oda-aralık, oda-aralık-oda, mutfak-oda ilişkili mekân düzenlemeleri görülür.

Bazı büyük evlerde (konaklarda) yazlık ve kışlık yaşam alanlarının yanında baharlık adı verilen odalar da bulunur. Bu odalar avlunun batısında ya da doğusunda bulunan mekânlardır. Avlunun doğusunda ya da batısındaki bina kütlelerindeki baharlık mekânları genellikle oda, oda-oda, oda-aralık, eyvan-oda, oda-eyvan-oda, mutfak-oda ilişkili mekân düzenlerine sahiptir (Dalkılıç ve Bekleyen, 2011: 422).

Büyük ve zengin ailelerin evlerinde harem ve selamlık bölümleri bulunur. Bu bölümler iki ayrı ev gibi görünür ancak bağlantı bir geçit ile sağlanır. Her iki bölümün de sokak kapıları ayrıdır (Şekil 10). Gelenkesel Diyarbakır evlerinde mahremiyet unsuru oldukça önemlidir. Bu durum mimaride etkisini göstermiştir. Örneğin sokaktan avluya girerken önce bir aralığa sonra avluya geçilir. Sokağa bakan kapı daha küçük, avluya bakan kapı ise daha büyük yapılmıştır. Haremlik-selamlık bölümlerinin giriş-çıkış ve avluları ayrı inşa edilmişlerdir. Bu iki yapı arasında bir geçit bulunur ve evin beyi ile hanımı buradan iletişim kurarlar.

Diyarbakır'da geleneksel konut kapsamında değerlendirilecek bir diğer yapı da bağ evleridir. Günümüze sadece altı tane ulaşan bağevlerinden biri korunma amaçlı olarak üniversite kampüs alanına taşınmıştır. Diğerleri de Bağlar ilçesinde beton binalar arasında sıkışıp kalmıştır. Bağlar bölgesi 1960 öncesi dönemde Diyarbakır şehrinin sayfiye alanı olduğundan şehirli nüfus faytonlarla buralara gelerek vakit geçirmekteydi. Ancak günümüzde o bağlardan adı dışında bir eser kalmamıştır. Foto 83'te 5 Nisan Mahallesi'nde (Bağlar) günümüze ulaşabilmiş ve yerinde restore edilmiş bağevlerinden bir tanesi görülmektedir.

Şekil 10: Harem ve Selamlıklı Behram Paşa Konağı'nın Zemin ve Birinci Kat Planı.

Kaynak: Dalkılıç ve Bekleyen, 2011: 419-423

1950'li yıllardan itibaren 3 kata kadar olan yapıların yığma tuğlalardan yapıldığı görülmektedir. Özellikle Suriçi'nde yıkılan geleneksel konutların yerine bu tip konutlar

inşa edilmiştir. Bu binaların çoğu sıvasız bir durumdadır. Binalar tarihî sokak sistemine uygun yapıldığından birbirlerine oldukça yakın vaziyette bulunmaktadır ve sadece bir cepheden dar bir sokağa bakabilmektedir.

Foto 83: Bağlar ilçesinde bağevlerinden restore edilmiş bir örnek (N. Satıcı Arşivi).

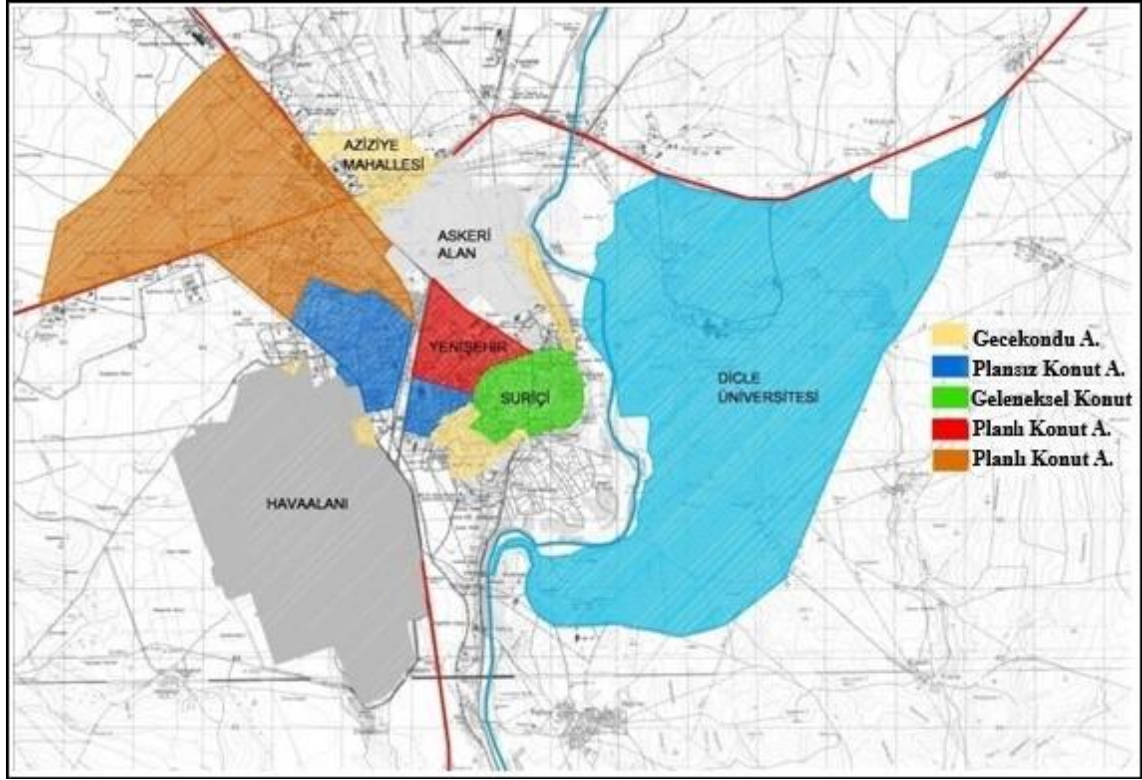
Gecekondu mahallelerinde konut genişlikleri az iken şehir genelinde konutların genişlikleri daha yüksek durumdadır. Kalabalık aile yapısı ve sıcak iklim etkisiyle odalar ve balkonlar geniş olarak planlanmıştır.

Şehirde yaşayan halkın yarıdan fazlası imkân bulduğunda yeni yerleşim alanlarına taşınmayı düşünmektedir. İmar açısından daha planlı olan bu alanlarda konutlar da daha sağlıklı bir şekilde inşa edilmektedir. Özellikle Kayapınar ilçesi ile Bağlar ilçesinin Bağcılar Mahallesi bu nedenle şehirde en çok tercih edilen alanlardır.

Harita 44 ve foto 84'te Diyarbakır'daki farklı konut alanlarının dağılışı gösterilmiştir. Buna göre Suriçi'nde geleneksel konut alanları, Yenişehir ve Bağlar ilçelerinde modern betonarme konutlar, Kayapınar ilçesinde ise yüksek gelirli konut alanları ayırt edilmektedir. Suriçi'ndeki 15 mahalle geleneksel konut alanları olarak tanımlanmakla birlikte, zaman içerisinde meydana gelen tahribat sonucu çok katlı betonarme yapılar da inşa edilmiştir. Bu binaların birçoğunun dış cephe sıvası dahi bulunmamaktadır. Buna karşın burada çok sayıda konut, konak, han, hamam, kervansaray

gibi tarihi yapılar yoğunlaşmıştır. Modern konutlar kabaca Yenişehir ve Bağlar ilçesinde toplanmıştır. Ancak bu ilçelerin bazı mahallelerinde gecekondular da mevcuttur.

Harita 44: Diyarbakır'da Konut Tiplerinin Dağılışı.

Kaynak: Kurşuncu, 2006: 56'dan değiştirilerek alınmıştır.

Yenişehir ilçesinde Şehitlik, Feritköşk, Aziziye, Gürdoğan ve Dicle mahalleleri gecekonduların yoğun olduğu yerlerdir. Kooperatifler ve Yenişehir mahalleleri ise planlı ve modern yapılaşmanın görüldüğü alanlardır. Bağlar ilçesinde ise Bağcılar Mahallesi dışındaki mahalleler plansız yapılaşma sahaları olarak ayırt edilmektedir. Ancak buradaki yapılar çok katlı olup birbirine çok yakın mesafede inşa edilmiştir. Yapılaşma adeta *apartmankondu* denebilecek bir görüntü oluşturmaktadır. Muradiye, Selahattin Eyyubi, Mevlana Halit, Şeyh Şamil, 5 Nisan, Kaynartepe, Fatih ve Körhat, bu tip yapılaşma gösteren mahallelerdendir.

Kayapınar ilçesinde Huzurevleri gecekondular mahallesi dışındaki tüm mahalleler yüksek gelir grubuna ait planlı ve çok katlı konut yerleşme alanlarına sahiptir. Diclekent, Talaytepe, Barış ve Peyas mahalleleri bu özellikleri taşıyan mahallelerdendir. Bu

yapılaşma alanları içerisinde kalan Peyas, Aşağı ve Yukarı Karakuyu eski köy yerleşmelerinde modern olmayan konut tiplerine rastlamak mümkündür.

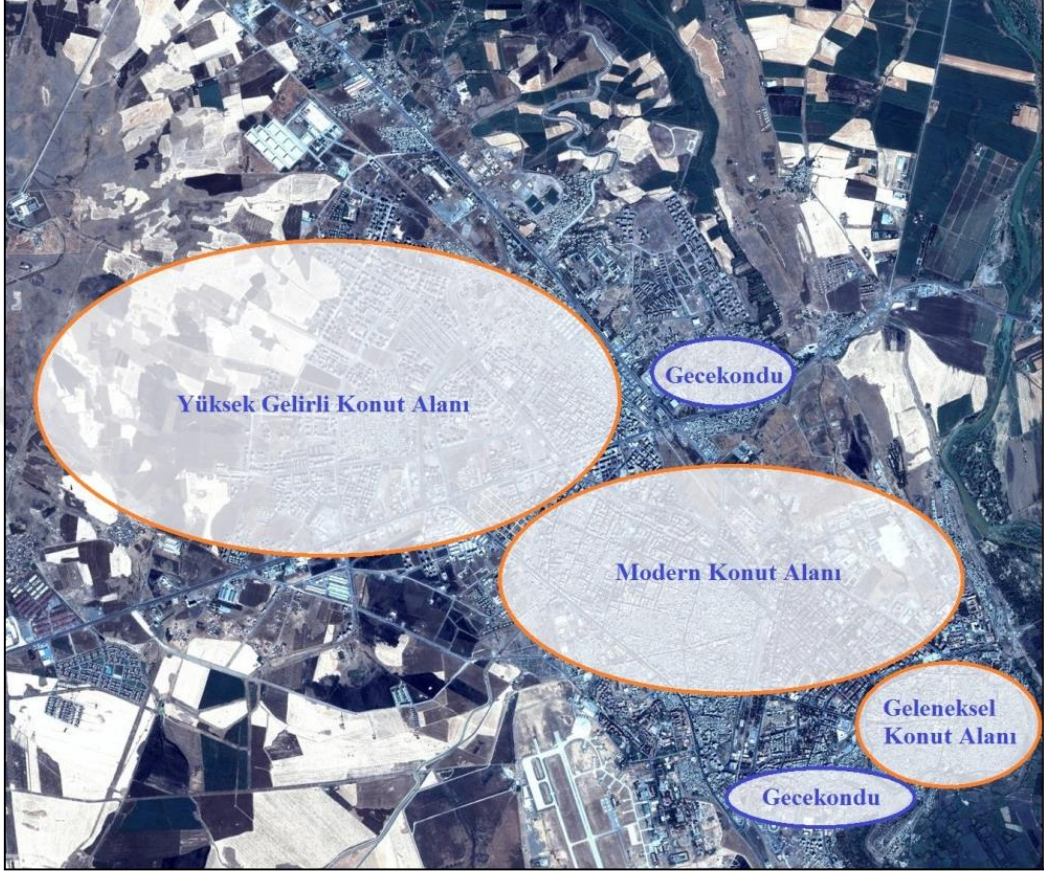

Foto 84: Diyarbakır'da farklı tiplerdeki konut alanlarının genel dağılışı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DİYARBAKIR ŞEHRİNİN ALTYAPISI VE BAŞLICA SORUNLARI

Bu bölüm başlığı altında, Diyarbakır şehrinin mevcut altyapısı bağlamında arazi kullanımı ve planlama, hava kirliliği, içme ve kullanma suyu, kanalizasyon ve sıvı atıklar, katı atık ve çöpler, ulaşım ve trafik, gecekondular ve yeşil alan miktarı gibi çeşitli hizmetler ve sorunlar, çözüm önerileri ile birlikte nispeten detaylı şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Günümüz şehirciliğinde *altyapı* sık kullanılan önemli kavramların başında gelmektedir. Altyapıyı oluşturan unsurlar, özellikle bir şehrin gelişmişlik düzeyini ve burada yaşayan nüfusun yaşam standardını gösteren kriterler arasında yer almaktadır.

5.1. Arazi Kullanımı ve Planlama

Hızlı ve kontrol edilemeyen şehirleşmenin ortaya çıkardığı en temel sorunlardan biri de yanlış arazi kullanımı ve planlama sorunlarıdır. Şehir planlamaları uzun vadeli ve şehrin temel ihtiyaçları göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Zira karayolu, demiryolu, askerî sahalara ve havaalanları gibi büyük tesisler yapıldıktan sonra uzun yıllar boyunca şehrin gelişimini doğrudan etkilemekte, bunların konumu, doğrultu ve alan genişliğindeki değişimler zor olmaktadır. Keza bina yoğunluğu ve kat sayıları da coğrafi ve diğer etkenlere uygun şekilde olmalıdır.

Bir şehir planlamasında, oraya ait arazinin kullanımı ve değerlendirilmesi ön plana çıkmaktadır. Arazinin geniş olması, toprakların geniş kullanılması anlamına gelmemelidir. Planlama eldeki toprakların en az düzeyde ve en iyi şekilde, değerlendirilmesi demektir (Öcal, 2003: 526). İmar planları hazırlanırken şehirde yaşayan nüfusun her türlü ihtiyacını kolaylıkla gidermesi ve yaşanabilir bir şehir ortamı ortaya koyması gerekmektedir. Planlama yapılırken konut ihtiyacı başta olmak üzere diğer fonksiyonlar göz önünde bulundurulmalı, rölyef, iklim, toprak sınıfı, jeolojik ve hidrolojik yapı gibi coğrafi özellikler ayrı ayrı değerlendirilmelidir.

Diyarbakır şehrinin arazi planlaması tarihi süreç içerisinde ilk önce Suriçi kesiminde yapılmıştır. Gerek konut mimarisi gerekse cadde ve sokak sistemi çeşitli etkenlere göre şekillenmiştir. Dar ve ivicacı sokaklara sahip şehir planı, şehrin surlarla çevrili olmasının yanı sıra bölgenin iklim özelliklerinden de büyük ölçüde etkilenecek şekilde şekillenmiştir. Keza bu planlarda kültür değerlerinin etkileri de oldukça önem taşımaktadır. Konutlar, sıcak ve kuru iklim tipinin gerektirdiği şekilde, yüksek avlu duvarlarına sahip, nispeten geniş avlulu ve yönü de güneş açısını görme durumuna göre belirlenmiştir.

Diyarbakır, Cumhuriyet döneminde imar planı çalışmalarının yapıldığı ilk şehirlerden biridir. Kapsamlı ilk imar planı 1937 yılında yapılmıştır. 1/500 ölçekli bu uygulama planı, şehrin sur dışına çıkmasını ve yeni bir şehir oluşturulmasını hedeflemiştir (Kejanlı ve Dinçer, 2011: 100). 1937 planıyla ilgili yeterli bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte planın Suriçi ve özellikle Yenişehir kesimini kapsadığı; batıda Bağlar, güneyde Şehitlik, kuzeydoğuda Yenişehir Mahallesi ve bugünkü askerî bölgenin bir kısmını düzenlediği bilinmektedir. Şehrin 1930-1960 yılları arasında nispeten planlı bir gelişme dönemi gösterdiği söylenebilir.

Şehirde 1959 yılında 1/5000 ölçekli nazım imar planı uygulamaya konulmuştur. Bu planla daha çok Suriçi'ndeki yolların genişletilmesi ve sur dışındaki yollarla bağlantılarının yapılması hedeflenmiştir. Gazi Caddesi, Melik Ahmet Caddesi ve İzzet Paşa Caddeleri genişletilmiş ve sur dışındaki Elazığ Caddesi, Hintli Baba Caddesi ve İstasyon Caddeleri'yle bağlantıları sağlanmıştır. Ne yazık ki bu çalışmalarda tarihî doku zarar görmüştür. Tarihî çeşme, konut ve yapılar yıkılmış, Gazi Caddesi üzerinde yer alan Nebi Cami'nin minaresi iç kısma taşınmış, ayrıca surlarda Çiftkapı araç bağlantısı yapılmıştır. Genişletilen caddelerde yıkılan yapıların yerine çok katlı binalar yapılmıştır. Bugün sur içerisinde yüksek katlı binalar bu tarihlere genişletilen caddeler üzerinde yer almaktadır. Özellikle Gazi Caddesi ile İzzet Paşa Caddesi'nin kesiştiği Suriçi Dörtüyl mevkiinde bu yoğunluk daha fazla gözlenmektedir.

Diyarbakır'ın batısındaki bağ ve bahçe alanlarından adını Bağlar semtinde, şehir sakinlerinin sayfiye alanı olarak kullandığı ve içerisinde bağ evlerinin bulunduğu bir alan iken 1960'lı yıllardan sonra hızlı bir gecekondulaşma başlamıştır. Yine aynı

dönemde, sur diplerinde gecekondü yapılaşmasının başladığı görülmektedir. Böylece Benusen, Şehitlik, Feritköşk, Huzurevleri ve Seyrantepe mahallelerinde bu sağlıklı yapılaşma uzun yıllardan beri devam etmektedir.

1965 yılında 1/1000 ölçekli uygulama planı, Suriçi ve sur dışı için ayrı olarak hazırlanmıştır. Bu planla Yenişehir çevresinin planları revize edilmiş, ana gelişim sahası olarak Bağlar ile bugünkü askerî alanı kapsayan Seyrantepe çevresi esas alınmıştır. Sanayinin Elazığ yolu ile demiryolu arasına, Mardin yolunun da batısında hava lojmanları yanında kurulması planlanmıştır. Ancak Seyrantepe civarının askerî alana ve Mardin yolundaki sanayi alanının da askerî havaalanına tahsis edilmesi dolayısıyla bu plan uygulama imkânı bulamamıştır.

1970'li yıllara kadar geleneksel ve tarihî şehir dokusu kısmen korunmuş olmakla birlikte bu yıllardan sonra şehrin göçle birlikte aşırı nüfuslanması sonucu geleneksel konutlar yıkılarak yerine çok katlı ve arsa payını % 80-90 oranında kullanan betonarme binalar yapılmıştır. Bazı parsellerde ise avlu içine yeni konut ve eklentiler ilave edilerek şehir dokusu daha sıkışık ve karmaşık bir görünüm kazanmıştır. Suriçi sit alanı ilan edilmediğinden tarihî yapılar, bu durumdan olumsuz etkilenerek çarpık ve sağlıklı yapılaşma içerisinde kaybolmaya yüz tutmuştur. Sur çevresi yeşil kuşak alanlarıyla çevrelenerek ve bazı kısımlarda surlara yaslanan sağlıklı yapılaşmalar yıkılarak tarihi doku korunmaya çalışılmıştır.

1984 yılında 1/5000 ölçekli yeni nazım imar planı uygulamaya geçmiştir. Bu plan, daha çok şehrin sur dışındaki yayılma alanlarına yönelik olarak yapılmıştır. Diyarbakır şehrinin günümüz itibariyle yayılma gösterdiği alan, 1984 yılındaki nazım imar sınırlarına ulaşmış durumdadır. Bu dönem, planlama ve arazi kullanımını konusunda en kötü döneme karşılık gelmektedir. Nüfus bölümünde de değinildiği üzere 1990-2000 yılı arasında Diyarbakır şehrinin maruz kaldığı yoğun göç olgusu artan konut ihtiyacı ile göçle gelen nüfusun ekonomik ve sosyal açıdan düşük imkânlara sahip olması, şehirde gecekondü ve sağlıklı yapılaşmayı hızlandırmış, Suriçi'ndeki tarihî doku daha da bozulmuş ve konut alanlarında çöküş yaşanmıştır. 1988 yılında tarihi şehrin sit alanı ilan edilmesi ve 1990 yılında Suriçi koruma amaçlı imar planının yürürlüğe girmesine rağmen yoğun nüfus baskısı, mevcut konutların avlularında yeni konutların inşa edilmesine ve

dolayısıyla parsellerin bölünmesine neden olmuştur. Bu dönemde yol cephelerinde bozulmalar meydana gelmiş, binalar ticari amaca yönelik olarak kullanılmaya başlanmıştır. İlerleyen süreçte bu alanlara yakın konut alanları da ticari fonksiyon alanlarına dönüşmüştür. Sur dışında ise, özellikle Bağlar semtinde 8-10 katlı niteliksiz yapıların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bağlar semti, çok hisseli parsellerde inşa edilen yapılar birbirine çok yakın, iskeleti çok zayıf, Diyarbakır şehrinin en plansız ve sağlıksız konut alanlarına sahip bulunmaktadır. Günümüzde burası için kapsamlı herhangi bir dönüşüm projesi henüz hazırlanmamıştır. Bu nedenle Bağlar şehir için önemli bir sorun olmaya devam etmektedir.

GAP Bölgesi Mekânsal Gelişme ve Altyapı Planlama Çalışmaları kapsamında, Diyarbakır ve çevresini kapsayan 1/25.000 ölçekli Çevre Düzeni Planı yapılarak 1992 yılında onaylanmıştır. Çalışma sahası içinde yer alan Bağlıvar imar planı 1994 ve Çarıklı imar planı 2003'te yapılmıştır. 2001 yılında onaylanan Kayapınar Bölgesi'nin imar planları 2005 yılında revize edilmiş ve Üçkuyu toplu konut bölgesi planları da 2005 yılında onaylanmıştır.

Şehrin gelişimine bağlı olarak 2006 yılında 1/25.000 ölçekli nazım imar planı hazırlanmış ve şehir bu plan hükümleri doğrultusunda yatay ve dikey yönde gelişmiştir. Bu plana göre, konut için gerekli arazi kullanımı kısmen mevcut planlardan sağlanırken kentsel dönüşüm alanlarından da bu ihtiyacın bir kısmının karşılanması öngörülmüştür. Konut alanlarının bir kısmının ticari özelliğe dönüşmesi, tasfiye gerektiren dönüşüm projeleri ile Suriçi yenileme projesi sonucunda bazı bölgelerde yapılaşmada seyrekleşme olması beklenmektedir. Buradan çıkacak nüfusun konut ihtiyacının yeni yapılaşma alanlarından karşılanması planlanmaktadır. Bununla birlikte esas itibarıyla şehrin konut ihtiyacı yeni gelişme alanlarından sağlanacaktır. Bu plan kapsamında ayrıca ticaret ve yönetim merkezleri, organize sanayi bölgeleri, toptancı siteleri, açık ve yeşil alanlar, kamu hizmeti ve şehirselleştirme alanları, ulaşım ve altyapı planlamaları da yapılmıştır.

Adıyaman – Şanlıurfa - Diyarbakır Planlama Bölgesi 1/100.000 Ölçekli Çevre Düzeni Planı da 30.10.2012 tarihinde onaylanarak uygulamaya konulmuştur.

Diyarbakır şehrinin batı ve kuzeybatı tarafında yerleşmeye elverişli geniş plato yüzeylerinin bulunmasına karşılık özellikle son 50-60 yıllık dönem içerisinde planlama ve uygulamadaki eksiklikler, yerel yöneticilerin zamanında sorunlara tedbir alamaması gibi nedenlerle bazı planlama ve şehir içi arazi kullanımındaki sorunların büyüyerek günümüze kadar ulaştığı görülmektedir.

Foto 85: Kayapınar'da yeni gelişim alanlarında arazi kullanımı (DBB Stratejik Plan, 2017-21).

Diyarbakır şehri, özellikle 1950 yılından sonra hızlı şehirleşme ve nüfus artışına bağlı olarak yatay ve dikey yönde sürekli gelişme gösteren şehirlerden biridir. Bu gelişme sırasında yakın çevrede bulunan tarım arazileri ile kır yerleşmeleri Diyarbakır şehrine dâhil olmuştur. Şehre dâhil olan bu güzergâhtaki arazilerde alışveriş merkezleri, otogar, toplu konut alanları, sanayi bölgeleri ile sağlık tesisleri kurulmuştur (Foto 85). Planlama ile ilgili meydana gelen aksaklıklar bu bölgelerde çeşitli sorunlara neden olmaktadır. Sözgelimi, çok katlı yapılaşmalar ve yoğun nüfus hareketlerine sahne olan ticari merkezlerin yakın mesafelerde kurulması başta trafik, güvenlik ve gürültü kirliliği olmak üzere çeşitli sorunlara yol açmaktadır. Bu nedenle benzer yapılaşmaların nispeten uzak mesafelerde olmasına dikkat edilmelidir.

5. 2. Hava Kirliliği

Çevre ve Orman Bakanlığı Çed ve Planlama Genel Müdürlüğü Çevre Envanteri Daire Başkanlığı tarafından hazırlanan *Türkiye Çevre Atlası* adlı esere göre genel anlamda *hava kirliliği*; sanayi kuruluşlarında meydana gelen emisyonların, çeşitli tesislerde ve konutlarda kullanılan özellikle fosil yakıtlarından ortaya çıkan partikül, duman, is, kükürt, azot oksitler ve hidrokarbonların yeteri kadar önlem alınmadan atmosfere bırakılması, ulaşım araçlarından kaynaklanan egzoz gazlarının atmosfere verilmesi şeklinde tanımlanmıştır (Çevre ve Orman Bakanlığı, 2004: 50).

Hava hareketleri, hava kirliliğini etkileyen en önemli faktörlerdendir. Özellikle kış mevsiminde soğuk zemine yakın hava kütlesi soğuyarak yoğunluk oluşturmaktadır. Böylece hava kütlesi ve içerisindeki kirlenici unsurlar, zemin üzerinde asılı vaziyette kalır. Isı terselmesi (inversiyon) denilen bu olayda yerleşmelere kalın ve gri renkli bir hava kütlesi çökmekte ve nefes alınamaz bir durum ortaya çıkmaktadır (Şahin, 1990: 34-35).

Diyarbakır şehri, deniz seviyesinden yaklaşık 650-750 m yükseklikte, etrafı dağlarla çevrili bir havzanın kenarında, bir plato sathı üzerinde kurulduğundan rölyef özellikleri çevredeki hava akımlarını ve rüzgâr oluşumunu engellemektedir. Özellikle kış aylarında kirlenmiş hava şehir dışına çıkamamakta, bu durum ise duman ve sisin şehir içinde yoğunlaşmasına yol açmaktadır. Dicle Vadisi, çevresine göre daha alçakta yer aldığından bu durum daha yoğun hissedilmektedir. Sur dibinde ve vadi yamaçlarında yer alan gecekondular alanlarında kullanılan düşük kalorili ve kükürt oranı yüksek linyit kömürlerinin yakılması, kirliliği daha da artırmaktadır.

İklim koşullarının kış mevsiminde elverişsizliği, topoğrafik özelliklerin nispeten uygun olmaması, çarpık şehirleşme, sanayi alanlarının yanlış yerlerde kurulması, motorlu araç sayısının artması ve yeşil alanların yetersizliği gibi doğal ve beşeri etkenler Diyarbakır şehrinde hava kalitesini olumsuz etkileyen başlıca unsurlar olarak ayırt edilmektedir. Bunların dışında, düşük kalitede kömürlerin yaygın bir şekilde kullanılması, atölye tipi sanayinin yaygın olduğu Huzurevleri Sanayi Mahallesi'ndeki iş yerlerinde mazot, yağ, lastik gibi petrol ürünlerinin yakılması, şehir içinde ve yakın çevresinde denetimsiz çöp, lastik ve otların yakılması diğer etkenler olarak sıralanabilir.

Şehir havasında SO₂ (Kükürtdioksit) oranı Kasım - Nisan döneminde en yüksek değerlere ulaşmaktadır (Tablo 92). Kış mevsimi nedeniyle fosil yakıt kullanımı bu dönemde en üst düzeye çıkmaktadır. Diyarbakır'da SO₂ (Kükürtdioksit) oranından ziyade partikül madde oranının yüksek olması dikkat çekmektedir. Çünkü yılın her döneminde partikül madde oranı yüksek çıkmaktadır. Bu da hava kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir. Yaz aylarında bile partikül madde oranının yüksek çıkması şehirdeki toz miktarından kaynaklanmaktadır. Hasat dönemlerinde yakın çevredeki tarım arazilerinde anız yakılması da bu değerleri yükseltmektedir. Bunu önlemek için anız yakılmasıyla mücadele edilmesi ve şehrin genel temizliğinin titizlikle yapılması gerekmektedir.

Tablo 92: Diyarbakır'da SO₂ ve PM'nin Aylık Ortalama Değerleri ve Sınır Değerlerin Aşıldığı Gün Sayısı (2017).

Hava Kirleticileri	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A
SO ₂ (Kükürtdioksit)	13	15	6	24	2	3	3	3	4	5	8	16
PM (Partikül Madde)	49	62	30	27	38	35	48	55	64	57	68	60
AGS (Aşılan Gün Sayısı)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-

Kaynak: 2017 İl Çed Raporu.

Güneyden Suriye ve Irak üzerinden gelen çöl tozları da günlük hayatı olumsuz yönde etkilemektedir. Bazen birkaç gün devam toz taşınımı, hava kalitesinde düşme, görüş mesafesinde azalma, uçuş güvenliği ve çamur şeklinde yağış gibi olumsuzluklara sebep olmaktadır. Örneğin İl Sağlık Müdürlüğü'nün verilerine göre, Diyarbakır'da 7-14 Mart 2009 tarihleri arasında etkili olan çöl tozları sonunda Acil ve Göğüs Poliklinikleri'ne başvuranların günlük ortalaması sayısı yaklaşık % 20 oranında (70 kişi) artış göstermiştir (Şengün ve Kıranşan, 2012: 12).

Kış mevsiminde sıcaklık değerlerinin düşük olması ve buna bağlı olarak ısıtma için kullanılan fosil yakıtların havaya salınması, Diyarbakır'da hava kirliliğinin en önemli sebebi olarak görülmektedir. Şehirde 2009 yılında konut ve işyerlerinde doğalgaz kullanımına başlanmasına rağmen, düşük gelirli nüfusun yoğun olarak yaşadığı gecekondu ve plansız yapılaşma alanlarında doğalgaz kullanımının istenilen seviyede olmaması nedeniyle kış mevsiminde hava kirliliği insan sağlığını tehdit eder boyutlara ulaşmaktadır. Farklı kaynaklardan katı, sıvı, gaz, mikroskobik canlı ve radyoaktif ışınlar

şeklinde ortaya çıkan bu kirleticiler; atmosfere toz, tütsü, sis, gaz ve duman olarak karışmaktadır. Bacalardan çıkan dumanlar, taşıtlardan çıkan ve ulaşım ağı boyunca yayılan egzoz dumanları ve sanayi atıklarıyla akarsuların kirletilmesine neden olmaktadır (Altaş, 2015: 47).

İklimin şehir ortamında etkili olan diğer unsurları ise; hava akımlarının yani hâkim rüzgâr yönü ile cadde ve sokak sistemlerinin uzanış doğrultularıdır. Özellikle sanayi alanlarının yanlış yerlerde kurulması bazı şehirlerde hava kirliliğinin temel sebebi olabilmektedir (Altaş, 2015: 48-49). Diyarbakır'daki Organize Sanayi Bölgesi ve Oto Sanayi Siteleri gibi sanayi tesisleri şehrin kuzeyinde yoğunlaşmıştır. Diyarbakır'ın hâkim rüzgâr yönü kuzey söktörlü olduğundan sanayi tesislerinden çıkan kirli hava olduğu gibi şehir üzerine taşınmaktadır. Diyarbakır şehrinde ve yakın çevresinde denetimsiz çöp, lastik ve ot yakmanın ortadan kaldırılması, yeşil alanların artırılması, hava kirliliğini engelleyici ağaçların daha fazla dikilmesi, doğalgaz uygulamasının şehrin her semtine ulaştırılması gibi tedbirlerle bu kirliliğin azalacağı öngörülmektedir. Zira yaz aylarında bile Dicle Vadisi'ndeki bahçelik alanlarda yanan malzemelerden çıkan duman ve sis havayı kirletmektedir. Şehir merkezinde bile çöp konteynırları denetimsiz bir şekilde yakılmakta ve şehir havasının kirlenmesine, kötü kokuların etrafa yayılmasına neden olmaktadır.

Diyarbakır şehrinin cadde ve sokak sistemi, genel olarak hâkim rüzgâr yönüne uygun olarak kuzeybatı - güneydoğu doğrultusunda uzanmaktadır. Bu durum, hava sirkülasyonu açısından kolaylık sağlasa da Bağlar ilçesindeki *apartmankondu* diye tabir edilen çok katlı plansız yapılaşmanın olduğu semtlerde dar cadde ve sokak yapısı nedeniyle hava sirkülasyonu yeterli düzeyde olmamakta ve kirletici unsurlar bölgeden uzaklaşmamaktadır (Foto 86). Yine tarihî şehir yerleşmesinin olduğu mahallelerde de yüksek sur duvarlarının etrafı sarması ve yer yer çok katlı yapıların olması nedeniyle hava kirliliği meydana gelmektedir. Zira Diyarbakır surları 5 km uzunluğunda, 10-12 m yüksekliğinde ve 3-5 m genişliğindedir (Değertekin, 1999: 179).

Foto 86: Bağlar ilçesinin dar sokaklarında çok katlı yapılaşmalar hava sirkülasyonunu sınırladığından hava kirliliği oluşmaktadır (Mevlana Halit Mh.).

5. 3. İçme ve Kullanma Suyu Sorunu

Sosyoekonomik gelişmişlik düzeyinin göstergelerinden biri de kişi başına düşen içme ve kullanma suyu miktarıdır. Yılmaz ve Peker'in yaptığı çalışmaya göre, kişi başına düşen kullanılabilir tatlı su miktarı dünyada 5000 m^3 , Türkiye'de ise 1500 m^3 ün altındadır. Dünyada toplam kullanılabilir suyun yaklaşık % 10'u içme kullanma suyu olarak tüketilmektedir. Bu oran ülkemizde % 15 civarındadır (2013: 62-65). Diğer bir çalışmaya göre de; dünyada kişi başına düşen içme ve kullanma suyu miktarı 500 m^3 iken Türkiye'de bu miktar 225 m^3 ve Diyarbakır'da ise 500 m^3 'ün üzerindedir (DİSKİ, 2017: 15). Yaşam standardının giderek artması; içme suyunun kesintisiz, kaliteli ve yeterli olmasını zorunlu kılmaktadır. Su kaynaklarının korunması, altyapı tesislerinin kurulması ve halkın suyu israf etmeden bilinçli bir şekilde kullanması günümüzün dikkat edilmesi gereken konularından biridir.

Sahip olduğu doğal çevre özellikleri sayesinde su kaynakları bakımından zengin sayılabilen Diyarbakır'da tarih boyunca büyük boyutlu su sıkıntısının neredeyse hiç yaşanmadığı anlaşılmaktadır. Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyah ve gezginler, buradaki su kaynaklarından övgüyle bahsetmişlerdir. Başta Dicle Nehri ve kolları olmak üzere Karacadağ yakınlarında kurulan şehirde bazalt akiferleri, önemli su hazinesi görevini

üstlenmiştir. Şehir içerisinde su mimarisi ile ilgili çok sayıda yapının bulunması, hemen hemen her evde yeraltı sularından beslenen çeşme ve süs havuzlarının yer alması, bu durumu doğrular niteliktedir. Tarihi süreçte bazalt akiferlerinin topoğrafya ile kesiştiği alanlarda yeryüzüne çıkan İçkale, Anzele, Ali Pınar, Gözeli gibi birçok kaynağına sahip olan Diyarbakır'da bu kaynakların bir kısmı hâlâ varlığını ve işlevini korumaktadır.

Şehirde zamanla nüfusun katlanarak artması nedeniyle mevcut içme suyu kaynakları yeterli olmamaya başlamıştır. Bu durum başta belediyeler olmak üzere ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının yeni içme ve kullanma suyu kaynaklarını temin etmesine neden olmuştur. Günümüzde Diyarbakır şehrinin mevcut içme ve kullanma suyu, 1996 yılında kurulan DİSKİ tarafından yürütülen ve Dicle Vadisi, Silvan Köprüsü'nün güneyi, Yeniköy civarında Gözeli (Serapgüzeli) Mahallesi'nde bulunan artezen kuyuları ile Diyarbakır şehrinin kuzeyinde yer alan Dicle Barajı'ndan sağlanmaktadır.

Diyarbakır şehrinin uzun yıllar içme ve kullanma suyu ihtiyacını karşılayan *Gözeli Kaynağı*, Serapgüzeli (Gözeli) Mahallesi civarında yer almaktadır. Kaynak ve sondaj kuyularının çevresi DSİ tarafından 167 Sayılı Yeraltı Suları Kanunu'nun 3. maddesine göre yeraltı suyu işletme sahası olarak tespit edilmiştir. Hâlihazırda havzadan yaklaşık yirmi adet derin sondaj kuyusundan artezyen olarak elde edilen sular toplanarak şehre iletilmektedir. Derin kuyulardan yaklaşık olarak 200 lt/sn'lik su temini yapılabilmektedir. Doğal su kaynağından elde edilen sular ise maksimum 150 lt/sn civarındadır. Bu kaynaklar yaz aylarında tamamen kurumaktadır. Gözeli kaynakları ve çevresi, Diyarbakır'ın içme suyu ihtiyacının yaklaşık % 8- 12'sini karşılamaktadır.

Son yıllarda şehir nüfusunun hızla artmasına bağlı olarak devreye alınan *Dicle Barajı*, Diyarbakır ili sınırları içerisinde Eğil ilçesinin 7 km güneydoğusunda, Dicle Nehri'nin ana kollarından olan Maden ve Dibni Çayları'nın birleşip Dicle Nehri'nin meydana getirdiği mevkiden 800 m ve Kralkızı Barajı aksının 22 km mansabında, 640 m talveg kotunda inşa edilmiştir. İçme ve kullanma suyu, sulama ve enerji amaçlı olarak kullanılan baraj, Kralkızı Barajı ve Devegeçidi barajları ile ortak olarak çalışmaktadır. Dicle Barajı'nın temelden yüksekliği 87 m, göl hacmi 595 hm³ ve gölalanı 24 km² dir. Dicle Nehri'nin debisi ise 110 m³/sn düzeyindedir. Su barajdan 32 km uzaklıktaki Ham

Su Arıtma Tesisine pompalar yardımıyla iletilmektedir. Dicle Barajı, Diyarbakır'ın içme ve kullanma suyu ihtiyacının % 88-92'lik kısmını karşılamaktadır (DİSKİ, 2017: 49).

Diyarbakır'da bir adet içme ve kullanma suyu arıtma tesisi bulunmaktadır. Kapasitesi 255.000 m³ /gündür. Ham Su Arıtma Tesisi, şehre yaklaşık 13 km uzaklıkta, Mastfroş Tepesi'nde ve 44 ha alan üzerine inşa edilmiştir. Diyarbakır şehir nüfusunun 1.275.000 kişi olacağı göz önüne alınarak İçme Suyu Arıtma Tesisi iki aşamalı olarak planlanmış ve 2001 yılında tam kapasiteyle işletmeye geçmiştir. Diyarbakır'ın bu nüfus oranına ancak 2020 yılından sonra ulaşacağı tahmin edilmektedir. Buna göre tesisten şehre günlük 255.000 m³/gün kapasite (3 m³/s) ile içme ve kullanma suyu sağlanmaktadır.

İnceleme sahasında gelecekte su sorununun olacağı bir gerçektir. Kuyulardan elde edilen sular da zamanla yetersiz kalacaktır. İçme suyu arıtma, depolama alanları Kayapınar'dadır. Diyarbakır'ın önemli su kaynaklarından biri olan Gözeli Su Havzası içerisinde bulunan köyün kamulaştırılması veya en azından hane sayısının sabit tutulması gerekirken bu sayı ne yazık ki gün geçtikçe artmaktadır. Köy halkına ait fosseptikler ile havzanın yukarısında fabrikalara ait atık sular havzanın içerisinde yer almakta ve havzayı tehdit etmektedir. Köy içinde otlatılmaya çıkarılan hayvanların atıkları su seviyesi yüzeye oldukça yakın olan su havzasına ciddi şekilde zarar vermektedir. Buradaki su kaynağına yakın bulunan 500 Evler semtinin kanalizasyon sularının altyapının olmadığı dönemde Gözeli Havzası'na karıştığı bilindiğinden gerekli tüm önlemlerin alınması gerekmektedir.

Diyarbakır'da içme ve kullanma suyu ile ilgili bir diğer sorun da bilinçsiz su tüketiminden kaynaklı israf ve su kesintileridir. Şehir çevresindeki tarla ve bahçeler şebeke sularıyla sulandığından içme suyu şehir nüfusuna yetmemekte ve zaman zaman su kesintileri yaşanmaktadır. Şehirdeki kayıp kaçak su miktarı da % 5'in üzerinde olduğundan bu konu da içme ve kullanma suyu sorunları arasında yer almaktadır.

5.4. Kanalizasyon ve Sıvı Atıklar

Hızlı şehirleşme ile ortaya çıkan sorunlardan biri de kanalizasyon ve sıvı atık hizmetlerinin yeterince sağlanamamasıdır. İnsan ve toplum sağlığı ile doğrudan ilgili olan bu sorun, beraberinde çeşitli sorunları da getirmektedir. Diyarbakır gibi kırdan şehre yoğun göçe maruz kalan şehirlerin mevcut fiziki yapılarıyla nüfus taşıma kapasitesi aşıldığında, şehrin gelişiminde ve hizmetlerin verimliliğinin kontrolünde ve yönetim süreçlerinde güçlükler ortaya çıkmaktadır.

Diyarbakır'da kanalizasyon hizmetleri, DİSKİ (Diyarbakır Su ve Kanalizasyon İdaresi) tarafından yerine getirilmektedir. Abonelerin kanalizasyon bağlantıları aracılığı ile şebekeye alınan atık sular, şehrin ana arterlerine döşenen toplayıcı hatlarla ana kolektör hattına bağlanmakta, buradan da atık su arıtma ve entegre ileri biyolojik atık su arıtma tesisine ulaştırılmaktadır. Tesiste mekanik (fiziki) arıtma işlemine tabi tutularak arıtılan su daha sonra Dicle Nehri'ne deşarj edilmektedir. Atık su arıtma tesisi Çarıklı mevkiinde Dicle Nehri kıyısına yapılmıştır. İleri biyolojik atık su arıtma tesisi ise Diyarbakır - Ovabağ yolu üzerinde şehrin 7 km güneyinde yer almaktadır. Toplam 1.285.620 m uzunluğunda atık su şebekesinin bulunduğu Diyarbakır'da atık su arıtma tesisi 175.000 m³ /gün kapasiteyle çalışarak arıtma işlemini gerçekleştirmektedir.

Konvansiyonel ve biyolojik arıtmaya göre daha iyi arıtma yapan ileri biyolojik atık su arıtma tesisi, aynı zamanda çevre dostu ve ekolojik dengeyi gözetten bir özelliğe de sahiptir. Böylece yıllardır atık suların döküldüğü Dicle Nehri kirlilikten kurtulmuş olacaktır. Tesisin çalışması için gerekli enerji, atık su arıtma çamurlarındaki metan gazından elde edildiğinden çevreye zarar vermeden enerjisini üretmektedir. Tesis 2025 yılında 1.245.000 kişilik şehir nüfusuna hizmet verecek şekilde tasarlanmıştır (DİSKİ, 2017: 55).

Şehirde hâlâ bazı bölgelerde (Aziziye, Gürdoğan, Feritköşk, Dicle Mh.) atık su şebekesinin olmadığı ve basit fosseptiklerin kullanıldığı görülmektedir. Kanalizasyon şebekeleri çok sık tıkanmakta, vidanjör ile açılmayan kanallar kazılarak tamir edilmektedir. Altyapı ile ilgili işleri takip ederek çözüme kavuşturulmasına çalışan

AYKOME (Altyapı Koordinasyon Merkezi) gibi kurumlar gereken önemi göstermemiş ve bu nedenle şehirdeki kurumlar arası iletişimsizlik sorunları daha da artırmıştır.

Diyarbakır'ın en büyük sorunlarından biri, yağmur suyu şebekesinin yeterli düzeyde olmayışıdır. Bu yüzden yağmurlarda su baskınları olmakta, birçok konut ve işyeri bu baskınlarda zarar görmektedir (Foto 87). Dalgıç pompalarla su bertaraf edilmeye çalışılmaktadır. Bugün gelişmiş bütün şehirlerde mevcut olan yağmur suyu şebekesinin Diyarbakır için önemi herkesçe bilinmektedir. Diyarbakır'da üst yapıda estetik bir şehir ortaya çıkarmak için altyapının da tamamlanması gerekmektedir (Taş, 2009: 106). Bu konudaki eksiklikler günümüzde de devam etmektedir.

Foto 87: Yoğun yağışlardan sonra altyapı yeterli olmadığından altgeçitler su altında kalmakta ve kanalizasyon sistemi taşmaktadır.

5.5. Katı Atık ve Çöpler

Diyarbakır şehir merkezinde toplanan katı atık ve çöpler, 1989 yılı öncesine kadar Dicle Nehri yatağı ve Ongözlü Köprü çevresine, 1989-1994 tarihleri arasında Şanlıurfa Yolu Talaytepe Yamacı'ndaki çukur alanlara istiflenmiştir. Günümüzde, Diyarbakır'ın katı atık düzenli depolama sahası, Şanlıurfa Yolunun 37. km'de, Kamışpınar Mahallesi'nin sınırları içinde yer almaktadır. Konutlardan, ilçe belediyeleri tarafından toplanan evsel nitelikli atıklar, Mardin Yolu üzerinde yer alan Diyarbakır Merkez Aktarma İstasyonu'na getirilip burada tırlara yüklenerek Şanlıurfa Yolu üzerindeki Diyarbakır Katı Atık Depolama Sahası'na gönderilmekte ve atıklar burada bertaraf edilmektedir (Foto 88). Buradaki katı atık ve çöpler, vahşi depolama yöntemiyle istif edildiğinden depolama alanı çevresinde bulunan Devegeçidi Barajı ve bölgedeki yeraltı suları, sızıntılar nedeniyle ciddi risk altındadır.

Yaz aylarında depolama alanında kontrolsüz yangınlar nedeniyle oluşan emisyonlar da hava kirliliğine neden olmaktadır. Depolama sahasının bu şekilde işletilmesi, çevre ve halk sağlığı açısından ciddi bir risk meydana getirmektedir. Diyarbakır'ın Yeni Entegre Katı Atık Yönetimi Planı (EKAY) ile 11 belediyenin atık yönetimi oluşturularak katı atıklardan kaynaklı kirlilik ve yaşanan olumsuzlukların tamamen ortadan kaldırılması amaçlanmaktadır.

Bu hizmetin yürütülmesi amacıyla Diyarbakır İli Çevre Hizmetleri Birliği kurulmuştur. Birlik, halen Büyükşehir bünyesinde Bağlar, Yenişehir, Kayapınar ve Sur belediyelerinden oluşmaktadır. Diyarbakır'da, EKAY projesi sayesinde toplumsal bilinçlenme, katılım ve atıklardan kaçınma, geri dönüşüm, atık toplama, cadde/ sokak süpürme, atık aktarma ve taşıma, atıkların işlenmesi, atıkların bertarafı, tıbbi atıklar dâhil özel atıkların yönetimi ve kurumsal yapı konularında yaşanan sorunların çözüleceği düşünülmektedir.

Foto 88: Diyarbakır'da toplanan çöpler Mardin Yolu üzerinde Büyükşehir Belediyesi'ne ait Katı Atık Toplama Merkezi'nde depolanmaktadır.

Proje kapsamında, birlik belediyeleri sınırları içerisinde periyodik olarak devam edecek eğitim çalışmaları başlatılması, eğitim çalışmalarının basın yayın yoluyla, okullarda verilecek eğitimlerle ve halkla yüz yüze gerçekleştirilecek görüşme programlarıyla yürütülmesi planlanmaktadır. Yürütülecek eğitim çalışmalarındaki temel amaç, şehir sakinlerinin tüketim alışkanlıklarından kaynaklı atık üretimini minimize etmek ve geri kazanımın desteklenmesinin sağlanmasıdır. Bunun yanında sürdürülebilir bir çevre için geri dönüşümü mümkün olan kuru ve yaş atıkların ayrı ayrı toplanması ve

yeniden kullanımı sağlanacak, dönüştürülebilecek atıklar kaynağında ayrı ayrı biriktirilecek ve toplanacaktır.

Diyarbakır şehir merkezinde kurulacak ayrıştırma tesisinde atıklar sınıflarına göre ayrıştırılarak atık işleme tesislerine nakil edilecektir. Yaş atıklar, yıllık 15.000 ton/yıl kapasiteli kompost tesisinde işlenerek tarımsal alanda kullanımı sağlanacaktır. Büyükşehir Belediyesi'nin verilerine göre Diyarbakır şehrinde yılda ortalama 177.000 ton evsel ve sanayi atığı, 1100 ton tıbbi atık toplanmaktadır. Proje kapsamında sızıntı su arıtma tesisi, tıbbi atık sterilizasyon tesisi, ambalaj atığı ayırma tesisi, 4 aktarma istasyonu, 4 çöp toplama alanı ile 4 adet eski çöp alanlarının kapatılarak yeşil alana dönüştürülmesi çalışmaları yürütülecektir (Kıraç, 2010: 68).

2015 yılında inşasına başlanan Diyarbakır EKAY Projesi, 2016 yılında yüklenici firma tarafından fesh edilmiştir. Bu projenin en kısa sürede hayata geçmesi büyük önem taşımaktadır.

5.6. Ulaşım ve Trafik Sorunu

Diyarbakır şehrinin kurulup gelişmesinde, Anadolu'yu Orta Doğu'ya ve İpek Yolu'na bağlayan tarihi yol sisteminin önemli bir rolü olmuştur. Diyarbakır'ın şehir içi ulaşım altyapısı ise önce Suriçi'nde, sonra surların çevresinde ve daha sonraki dönemlerde de bu çevreden batıya yönelen yeni yerleşme alanlarında gelişmiştir.

Diyarbakır şehrinin ulaşım ağını birinci, ikinci ve üçüncü derece şehir içi yollar ile köy/mahalle yolları oluşturmaktadır. Suriçi'nden Dağkapı, Tekkapı, Çiftkapı, Urfakapı, Yenikapı ve Mardinkapı'dan çıkan yollar kentin dış ulaşım sistemi ile bütünleşmektedir. Ulaşım ağını oluşturan başlıca akslar merkez ve Suriçi'ni kuzeye ve batıya bağlamaktadır. Bu yollar ile bunları birbirine bağlayan yollar Sur dışında; Yenişehir civarında ızgara biçimli bir doku oluşturmuştur. Benzer bir doku da, Bağlar civarında meydana gelmiştir. Yine Kayapınar çevresinde ise, Elazığ-Şanlıurfa karayolu kavşağını odak alan ışınal ve ring oluşturan bir yol sistemi gelişmiştir.

Diyarbakır şehir içi ulaşım ağı ve çevre yerleşmelerle olan bağlantıları, nitelik olarak iyi durumdadır. Mevcut yol ağının önemli bir kısmı asfalt kaplamadır. Ancak

gelişmekte olan yerleşim alanlarında yeni yolların bir kısmı henüz stabilize veya topraktır. Yol ağının bazı kesimlerinde Büyükşehir Belediyesi tarafından fizikî standartların iyileştirilme çalışmaları yapılmaktadır. Trafikte özel araç sayısının artması, konut dokusu ile orantılı olmayan yol genişlikleri ve trafik kurallarına uyumun sağlanamaması nedenleriyle şehrin belirli yol ve kavşaklarında trafik sıkışıklığı yaşanmaktadır. Merkezî alanlardaki işyeri ve çeşitli faaliyetler nedeniyle oluşan trafiğin yanı sıra ticarete servis yapan araçların da trafik sorununu artırdığı gözlenmektedir (DBB Nazım İmar Planı Raporu, 2006: 101).

Şehir içi ulaşımı, ulaşım fonksiyonları kısmında ayrıntılı olarak değinilmiştir. Şehir alçak ve hafif eğimli platoda yer aldığı için yeni açılan yollar geniş tutulmuş, kavşak ve sinyalizasyon sistemine dikkat edilmiştir. Son yıllarda Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi bu konularda yoğun bir çalışma başlatmıştır. Hâlâ şehir içinde yer altı ve yer üstü yaya geçitleri çalışmaları sürmektedir. Daha önce şehir içi trafiğinde ışıklar fazla olduğu için trafik akışında sorunlar yaşanıyordu.

Seyrantepe Kavşağı'nda ve birkaç yerde, şehir içi trafiğini rahatlatmak için köprüler yapılmıştır. Şehirde tarihi çekirdek etrafındaki cadde ve sokaklarda da trafik sorunu yaşanmaktadır. Ancak şehir içi trafiğinde ve çevre yollara bağlanan yol kavşaklarında rahatlık sağlamak için ulaşım master çalışmaları sürmektedir. Ayrıca toplu konutlar çok dağınık olduğu için raylı sistem projesi de gündeme getirilmektedir. Fakat bu projenin, altyapı oluşturulmadan hazırlandığı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bu yüzden ihtiyaç duyulan altyapı çalışmalarına ivedilikle başlanması gerekmektedir. Aksi takdirde bu proje, trafiği rahatlatacağı yerde daha büyük sorunları gündeme getirecektir.

Ülkemizde alım gücü ve refah seviyesinin yükselmesine bağlı olarak her geçen gün şehirde yeni araçlar trafiğe katılmaktadır. Dolayısıyla **araç sayısının** artışı mevcut ulaşım altyapısının yetersiz olması nedeniyle çeşitli sorunlara kaynak teşkil etmektedir. 2018 yılı verilerine göre şehri meydana getiren dört ilçede toplam 50 bin civarında binek ve hafif ticari araç trafiğe kayıtlı bulunmaktadır. 30 bin civarında ağır ticari aracın yanında 10 bin civarında motorsiklet kayıtlıdır. Ancak Diyarbakır'da mevcut araçların önemli bir kısmı başka illere kayıtlı durumdadır. Bu durum şehirde rahatlıkla gözlenmektedir. Bu nedenle Diyarbakır'da mevcut araç sayısının istatistiklerde

görülenden daha fazla olması gerekmektedir. Yine de Diyarbakır'da kişi başına düşen araç sayısı ülke ortalamasının çok altındadır. Her dört kişiye 1 aracın düştüğü Ankara'ya karşın, Diyarbakır'da her 8-10 kişiye 1 araç düşmektedir (Tablo 93).

Diyarbakır'ın çevre şehirlerle olan ulaşım bağlantısı, kuzeybatı yönünde Ergani - Elazığ, batıda Siverek - Şanlıurfa, güneyde Mardin, güneydoğuda Bismil - Batman, doğuda Silvan – Bitlis - Van yolları ile sağlanmaktadır. Karayolu bağlantıları, şehir içi geçişi ve Büyükşehir Belediye sınırları içinde çok şeritli bölünmüş yol niteliğindedir.

Tablo 93: Diyarbakır İlindeki Trafiğe Kayıtlı Araç Sayısı (2018).

Binek Otomobil ve Hafif Ticari	Ağır Ticari	Motosiklet vb.	Diğerleri	Toplam
57.364	31.295	9.759	26.038	124.456

Kaynak: TÜİK, 2018.

Şehrin bölgeler arasında geçiş noktası olması nedeniyle şehir içindeki kara yolları üzerinde transit trafik yükü oluşmaktadır. Karayolları 9. Bölge Müdürlüğü tarafından 2015'te yapılan etütlere dayalı olarak hesaplanan yıllık ve günlük ortalama trafik değerleri incelendiğinde, söz konusu bağlantılardan Elazığ, Mardin, Batman ve Şanlıurfa yollarının yaklaşık aynı düzeyde araç yoğunluğuna sahip olduğu gözlenmiştir.

Şehrin 20 km yarıçaplı alanı dışında kalan karayollarındaki trafik hacimleri, şehirlerarası trafik yükü olarak kabul edilmiştir. Buna göre; Elazığ bağlantısı 3.524 taşıt/gün, Şanlıurfa bağlantısı 3.188 taşıt/gün, Mardin bağlantısı 4.761 taşıt/gün, Batman bağlantısı 3.397 taşıt/gün ve Silvan Yolu 4.420 taşıt/gün olarak yoğunluk gözlemlenen yollardır (DBB Nazım İmar Raporu, 2006: 99). Bu yoğunluk, Türkiye'de çevre yolu önerilen birçok şehrin çevresindeki yoğunluk değerlerinin altındadır.

Diyarbakır, çok çeşitli şehir fonksiyonlarına sahip bölgesel bir merkez olduğundan çevre şehirlerden Diyarbakır'a önemli bir yolcu trafiği yaşanmaktadır. Ülkemizdeki büyük şehirlere önemli oranda göç veren Diyarbakır'da çok sayıda kamu görevlisi de görev yapmaktadır. Dolayısıyla İstanbul, Ankara, İzmir, Mersin ve Antalya

gibi şehirlerle Diyarbakır arasında karayolu yolcu taşımacılığı belirli bir yoğunluk oluşturmaktadır.

Diyarbakır'da *transit karayolu ulaşımı*, şehir içi geçişleriyle sağlandığından dolayı özellikle ağır tonajlı taşıtlar yerleşim alanında tehlike ve trafik yoğunluğu oluşturmaktadır. Bu durum hava kirliliğine de yol açmaktadır. Transit karayolu geçişlerini şehir dışına taşımak amacıyla yakın zamanda çevre yolu projeleri hayata geçmeye başlamıştır. Birincisi Elazığ Yolu'ndan Üçkuyu TOKİ konutlarının batısından Gömmetaş'ın kuzeyinde Şanlıurfa Yolu'na bağlanan çevre yoludur. Bu çevre yolu trafiğe açılmış durumdadır. İkincisi ise Şanlıurfa Yolu'ndan, Havar Çayı Vadisi'nden ve Çarıklı'nın doğusundan Mardin Yolu'na bağlanmaktadır. Bu çevre yolunun da yakın zamanda trafiğe açılması öngörülmektedir.

Diyarbakır, mevcut şebeke ile *demiryolu ulaşımında* önemli bir güzegahta değildir. Malatya - Elazığ demiryolundan ayrılan bir hat, Diyarbakır'da istasyon yaparak Batman üzerinden Siirt'in Kurtalan ilçesine bağlanmakta ve ülkemizin demiryolu ağında bir uç nokta teşkil etmektedir. Demiryolu hattı şehir içinden kuzeybatı-güneydoğu yönünde geçerek Yenişehir ve Bağlar ilçeleri arasında yaklaşık 1,5 km uzunluğunda bir istasyon sahası oluşturmaktadır. Demiryolu, aynı zamanda şehrin Bağlar ve Yenişehir ilçelerini ayıran beşeri bir engeldir. Dolayısıyla gerek şehrin yatay gelişimi gerekse ulaşım ağının yaygınlaştırılması konusunda bir kısıtlama meydana getirmekte (Gölcük, 2010: 54) ve trafik akışını etkilemektedir.

Diyarbakır *Askeri Havaalanı*, 1952 yılından bu yana sivil yurtiçi uçuşlara hizmet veren bölgesel nitelikte bir havaalanıdır. Diyarbakır Havaalanı'ndan Türk Hava Yolları'nın Ankara Esenboğa'ya her gün 2, İstanbul ve Sabiha Gökçen havalimanlarına her gün 2 tarifeli uçak seferi yapılmaktadır. Havaalanı tesislerinin yıllık kapasitesi 1.5 milyon yolcudur. Havaalanı önemli bir trafik yoğunluğu oluşturmamakla birlikte kapladığı geniş alan nedeniyle şehrin yatay gelişimini etkilemektedir.

Otoparklar, şehrin belirli yerlerinde yoğunlaşmıştır. Tarihi nüve ve yakın çevresinde kapalı ve açık otoparklar ile yol boyu otoparkları nispeten yaygındır. Diyarbakır'da Suriçi'nin batısında ve Ofis semti çevresinde yüksek yoğunluklu

yapılaşma olmasından dolayı orantılı bir yol ağı sağlanamamıştır. Ulaşım alt yapısının önemli bir bileşeni olan otoparkların eksikliği ve oluşturduğu sorunlar bu bölgelerde daha da artmaktadır. Merkezî iş sahası ve çevresindeki otopark sayısının yeterli olmamasının yanı sıra, mevcut otopark yönetmeliğinin uygulanması da konut alanlarındaki otopark sayısının artırılması konusunda yetersiz kalmaktadır.

Diyarbakır'da iklim ve topoğrafik özellikler, *bisiklet ve motosiklet* kullanımını belirleyen önemli etkenler arasındadır. Şehrin topoğrafik yapısı, özellikle doğal ortamlarla en uyumlu ulaşım aracı olan bisikletin mevsimsel olarak yılın belirli dönemlerinde kullanımını destekler niteliktedir. Bisiklet, sadece boş zamanları değerlendirmeye yönelik spor ve eğlence aracı değil şehir içi yolculuklarda etkin bir ulaşım aracı olarak da kullanılmaktadır. Ancak bisiklet kullanımının Diyarbakır'da yaygın olmadığı görülmektedir. Şehirde bisiklet yolu uygulaması yok denecek kadar az düzeyde kalmıştır (DBB Nazım İmar Planı Raporu, 2006: 102-103). Bununla birlikte son yıllarda sayıları artan bisiklet kulüpleri vasıtasıyla bisiklet kullanımı hızla yaygınlaşmaktadır. Nitekim özellikle Kayapınar ilçesinde bisiklet yolu yapımı gözle görülür seviyelere gelmiştir.

Diyarbakır'da *yayalaştırma süreci* geç başlatılmış ve şehir nüfusuyla mukayese edildiğinde çok yetersiz kalmaktadır. Tarihi nüveden şehrin yayılma biçimine bağlı olarak günlük yaşamda yayaların yoğun kullandıkları yollar ortaya çıkmıştır. Suriçi'nde Gazi ve İnönü caddeleri ve Balıkcılarbaşı; Yenişehir'de, Ekinciler Caddesi ve buna bağlanan sokaklar yayaların yoğun olarak kullandıkları yollardır. Gazi Caddesi için bir yayalaştırma projesi hazırlanmıştır. Bunun yanında, Selahaddin Eyyubi yeraltı çarşısının üstündeki meydan için de böyle bir proje hazırlanması düşünülmektedir. Ekinciler Caddesi'ne bağlanan sokaklardan biri (*Sanat Sokağı*) ise yayalaştırılarak sanatsal etkinliklere ayrılmıştır (Foto 89). Bütün bunlarla birlikte özellikle şehrin tarihi nüvesinde turizm ve rekreasyon amaçlarına yönelik daha geniş kapsamlı yayalaştırma projelerinin hazırlanması gerekmektedir.

5.7. Gecekondu Sorunu

Genel imar düzeni içinde gelişen konut bölgeleri, düzenli konut bölgesi olarak değerlendirilmiştir. Yenişehir ile Şehitlik, Bağlar ve Kayapınar'ın bir bölümü düzenli ve planlı gelişme gösteren alanlardır. Düzenli gelişen konut bölgeleri yapılış dönemi, yoğunlukları ve dönüşüm eğilimleri bakımından kendi içinde farklılaşmaktadır. Konut yapımcıları ve yapsatçı girişimcilerce yapılan konutlar ile toplu konut ve yapı kooperatifleri yoluyla gelişen bölgeler de bu kapsamdadır. Şehirde toplam konut alanlarının % 36'sı düzenli gelişen bölgelerden oluşmaktadır.

Foto 89: Diyarbakır'da yayalaştırılan Sanat (Cami) Sokağı (Kooperatifler Mh.).

Resmi bir plana bağlı olmaksızın hisseli parseller üzerinde veya kamu arazisi işgali yolu ile yapılaşmış bölgeler, düzensiz ve plansız konut alanlarını oluşturmaktadır. Bu bölgelerin bir kısmı daha sonra plan kapsamına alınmış ya da ıslah planları yapılmış olmakla birlikte yapısal değişiklik ve dönüşüm yaşanmadığı için düzensiz gelişen bölgeler kapsamında değerlendirilmiştir. Düzensiz ve plansız konutlar; Bağlar, Şehitlik, Huzurevleri, Seyrantepe, Dicle Vadisi'nin yamaçları ve Yeniköy gibi yerlerde yoğunlaşma göstermektedir. Şehirdeki konutların % 26'sı düzensiz ve plansız konut alanlarından oluşmaktadır (Foto 90). Keza şehrin zamanla gelişme sahası içinde kalan eski kır yerleşmeleri (Peyas, Karakuyu, Yolaltı, Yeniköy) ile büyükşehir sınırları içine

alınan Bağıvar ve Çarıklı mahallelerinde konutlar plansız ve kısmen gecekodu şeklinde inşa edilmiştir.

Diyarbakır'da gecekondulaşmanın önlenmesi ve nitelikli konut üretimine katkı sağlanması amacı ile 1993 yılında Toplu Konut İdaresi tarafından toplu konut uygulamaları başlatılmıştır. Toplam 266 ha alan 1994 yılında Toplu Konut Bölgesi ilan edilmiştir. Bunun 165 ha kısmı Gecekodu Önleme Bölgesi olarak 1983 yılında kamulaştırılmış ve kalan kısmının kamulaştırılma işlemleri ise ancak 1994 yılında tamamlanabilmiştir. Bu alanın 22 ha'ında halen kaçak yapılaşmalar ve gecekondular bulunmaktadır.

Elazığ Yolu üzerinde bulunan Üçkuyu planlı toplu konut alanı, yaklaşık 188 ha büyüklüğündedir. Bu alanın % 57'si TOKİ'ye ait olup diğerleri özel mülkiyettir. Toplu konut alanında yaklaşık 4600 konuta (yaklaşık 23,000 nüfusa) yönelik planlama çalışması yapılmıştır. 1. etap proje çalışmaları TOKİ tarafından sürdürülmektedir (DBB Nazım İmar Raporu, 2006: 109). Diyarbakır'da halen devam eden toplu konut projeleri, Üçkuyu ve Çölgüzeli olmak üzere iki mevkiide yoğunlaşmış bulunmaktadır.

Foto 90: Yenişehir ilçesinin Şehitlik Mahallesi'ndeki Benusen Gecekonduları.

5.8. Yeşil Alan Eksikliği

Günümüzde imar planlarının önemli amaçlarından biri de, fiziki çevre kalitesi bakımından yetersiz olan ve çevresinde ihtiyaç duyulan miktarda yeşil alan barındırmayan; yeşil alanları, mesire yerleri, orman içi dinleme yerleri veya orman alanları bulunmayan bir şehrin iyileştirilmesidir. Diyarbakır'da şehirle ilgili hizmetlerin sağlanması, yerleşmede mekân açısından büyümenin denetim altına alınması ve plan disiplininin sağlanması amacıyla, 2004 yılında yeni bir Nazım İmar Planı çalışması başlatılmış ve 1/25.000 ölçekli bu plan 2006'da onanmıştır. Onanan planın en önemli amaçlarından biri, dengeli kentsel gelişme koridorları oluşturmak ve kent dinamiklerini harekete geçirecek yeni kararlar almaktır. Bu bağlamda planın temel amaçlarının başında şehirde yeşil alan miktarının da artırılması gelmektedir.

Yeşil alan miktarının kişi başına düşük seviyelerde olduğu Diyarbakır'da aşamalı şekilde hayata geçirilen *Kent Ormanı* başta olmak üzere *Park Orman*, *Kent Meydanı*, *Tema Park*, *Göletli Park*, *Karavil Park* gibi büyük park alanlarının son yıllarda kullanıma açılması şehirdeki yeşil alan eksikliğini giderme konusunda önemli ilerlemeler sağlanmaktadır. Fakat bu konuda iklimin yaz döneminde sıcak ve kurak olması ve halkın bir kısmının yeşil alanların korunması konusunda yeterli duyarlılığa sahip olmaması önemli bir sorun olarak ayırt edilmektedir. Ayrıca mezarlıklar da şehirdeki yeşil alan miktarına özellikle görsel yönüyle önemli katkılar sağlamaktadır. Nitekim şehrin farklı yerlerine dağılmış olan çok sayıda mezarlıkların toplam genişliği 141 ha'ı bulmaktadır.

Şehir içi arazi kullanılışı kısmında belirtildiği gibi Diyarbakır'da kişi başına düşen yeşil alan miktarı 5 m²'nin altındadır. Ülkemizde bu rakam 1-9 m² arasında değişmektedir. Gelişmiş ülkelerde kişi başına düşen yeşil alan miktarı ise 25-30 m² civarındadır. Dolayısıyla Diyarbakır'ın en önemli sorunlarından biri de yeşil alan eksikliği ve bunun artırılması olarak görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Bölümü'nde, şehirle aynı adı taşıyan havzanın içinde Dicle Nehri'nin kenarında 650-750 m yüksekliğinde olan bir plato sathı üzerinde yer almaktadır. Dicle Nehri'nden yaklaşık 100 m nispi yükseklikte bulunan İçkale ve Amida Höyük şehrin ilk kuruluş yerini ve tarihi nüvesini teşkil etmektedir. Şehrin kurulduğu mevkii, eski çağlardan beri Anadolu'yu baştan başa geçen önemli yolların bir kavşak noktasını oluşturmaktadır. Yine şehrin burada kurulmasında kale yapımına elverişli, başka bir deyişle savunmayı kolaylaştıran bir rölyefin varlığı ile Dicle Nehri'nin yanı sıra batıdaki dağlardan beslenen bol su kaynaklarının bulunması önemli bir rol oynamıştır.

Diyarbakır'ın yatay ve dikey gelişimi ile günümüzde almış olduğu şehir formunda jeolojik, jeomorfolojik ve hidrografik özellikler etkili olmuştur. Yerleşme sahası, bazalt akiferlerini içinde barındıran ve şehrin gelişmesine elverişli bazalt platosuna karşılık gelmektedir. Fakat güney ve doğu kesimlerinde ise dik vadi yamaçlarında yer yer planlı şehir gelişimi olmakla birlikte büyük bir kısmında gecekondular tarzında bir yapılaşma meydana gelmiştir. Keza bu alanlar, ani meydana gelen yağışlarla sel ve taşkın riski ile karşı karşıya kalmaktadır. Dolayısıyla çalışma sahası içinde Dicle Nehri ve kollarının oluşturduğu vadi tabanları ve yamaçları sel ve taşkın riski altındadır. Bu sahalar uzun vadeli planlar yapılarak yerleşime kapatılmalıdır.

Şehir arazisinin kuzeyde geniş düzlüklerden, batıya doğru orta derecede meyilli yamaçlardan, doğu ve güney kesimleri ise sarp meyilli vadi yamaçlarından oluştuğu görülür. Bu nedenle şehrin gelişim yönü, doğu ve güneye doğru çok sınırlı kalmıştır. Buna karşılık kuzey ve batı istikametinde hızlı gelişme göstermiştir. Şehrin kuruluşunu etkileyen doğal faktörler bugün de gelişim yönünü büyük ölçüde belirlemektedir. Dolayısıyla şehrin yerleşim sahası, tarihi nüveyi oluşturan Surlar dikkate alındığında asimetric bir gelişme gösterdiği ayırt edilmektedir. Diğer bir ifadeyle şehir, tarihi nüvesinden hızla uzaklaşmaktadır.

Dicle Vadisi büyük boyutlu doğal bir engel oluşturduğundan Diyarbakır şehri büyük ölçüde vadinin batısında gelişme göstermiştir. Ancak, 1980’li yılların başından itibaren Dicle Üniversitesi kampüs alanının inşa edilmesiyle nehrin doğu yakasında da yerleşme üniteleri gelişmeye başlamıştır. Akademik ve idari binaların yanı sıra üniversite personeli içinde lojmanlar da inşa edilmiştir. Buraya yapılan ulaşım önceleri sadece Silvan Köprüsü üzerinden gerçekleşirken, bugün 1995 yılında Fiskaya semtinde inşa edilen Üniversite Köprüsü ile sağlanmaktadır. Ayrıca Silvan Yolu güzergâhında çeşitli resmi kurumlar ve konut yerleşmeleri mevcuttur. Böylelikle yaklaşık 40 yıllık dönem içinde yaşanan gelişmelerle şehrin yerleşim sahası morfolojik görünüm açısından eşit olmayan iki parçadan meydana gelen bir yapı kazanmıştır.

Diyarbakır şehri ve yakın çevresi yıllık ortalama sıcaklık ve yağış değerleri bakımından Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin genel karakterini yansıtmaktadır. Bununla birlikte yüksek dağlarla çevrili bir havzanın tabanında yer alan şehirde, dağların üzerinde meydana gelen yüksek basınç kışların daha soğuk geçmesine neden olmaktadır. Bazı günlerde oluşan ısı terselmesi de sıcaklığın düşmesinde ve hava kirliliğinin artışında rol oynamaktadır. Güneyden gelen alçak basınç ve çöl etkisi ise, kuzeydeki serin havanın şehre ulaşmasını engellediğinden yazlar oldukça sıcak ve kurak geçmektedir. Şehir ve çevresinin bitki örtüsünün bozkır ağırlıklı olması ve önemli bir orman varlığının olmayışı sıcaklığın etkisini daha da arttırmaktadır. Şehirde yazlar sıcak ve kurak, kışlak soğuk ve çoğunlukla yağmur yağışlı geçmektedir. Ayrıca güneyden gelen hava kütleleri belirli dönemlerde şehre toz bulutlarını da taşımakta ve yaşamı olumsuz etkilemektedir.

Diyarbakır, Dicle Nehri gibi büyük bir akarsuyun kenarında kurulmuştur. Bu nedenle su kaynakları bakımından nispeten zengin bir şehirdir. Dicle Havzası içinde yer alan Devegeçidi Barajı, Gözeli ve Cabbar köyleri civarındaki kaynaklardan şehrin içme ve kullanma suyunun yanı sıra sanayi suyunun temininde ve tarım arazilerinin sulanmasında yararlanılmaktadır. Karacadağ’dan beslenen bazalt akiferleri ile Dicle Vadisi çevresinde yayılım gösteren kalker akiferleri yeraltı suları açısından zenginlik arz etmektedir.

Diyarbakır şehrinin kurulduğu ve yayılma gösterdiği sahada kırmızımsı kahverengi topraklar, bazaltik topraklar ve alüvyal topraklar ile kolüvyal topraklar

bulunmaktadır. Şehrin çevresindeki topraklar aynı zamanda tarıma uygun olduğundan şehrin ekonomisine katkısı büyük olmaktadır. Şehrin yatay gelişimi sırasında verimli tarım toprakları korunmalı ve imar planları bunu dikkate alarak yapılmalıdır.

Şehrin ilk nüvesini oluşturan "*Amida Höyük*" başta olmak üzere yakın çevrede bulunan çok sayıdaki höyükte yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular, yerleşme tarihinin Prehistorik döneme kadar gittiğini göstermektedir. Mevcut bilgilerle M.Ö. 4000 yılına tarihlenen Amida'nın kurulduğu yerin önemli su ve ticaret yolları üzerinde bulunması, özellikle Asur ticaret yollarının üzerinde konumlanması, ekonomik ve stratejik önemini arttırmıştır. Keza Doğu ve Batı medeniyetleri arasındaki sınır bölgesinde yer alması, şehre stratejik ve askeri garnizon önemi yüklemiştir. Bu nedenle şehri koruyacak surlar inşa edilmiştir. Dicle Nehri'nin şehirden geçmesi, üzerinde Kelek vasıtasıyla su ulaşımının yapılması, tarım arazilerinin münbit olması ve ekonomik potansiyeli de şehre avantajlar sağlamıştır.

M.Ö. 3000'den itibaren sırasıyla Subarrular, Mitanniler, Aramiler ve Asurlular şehre egemen olmuşlardır. M.Ö. 900-825'lerde Aramiler Diyarbakır'ı ilk defa merkez yaparak bir krallık kurmuşlardır. Şehir, M.Ö. 69 yılından itibaren önce Roma, ardından Bizans hâkimiyetine girmiştir. Hıristiyanlığın Diyarbakır'da yayılması da yine bu dönemde gerçekleşmiştir. Şehirde kilise, ruhban okulu, manastır, kütüphane gibi yapılar inşa edilmiştir. Roma döneminde Diyarbakır garnizon görevini gören bir üs durumunu da getirilmiştir. Bu dönemde şehir yoğun bir imar düzenlenmesine tabi tutulmuş, surları sağlamlaştırılmış, kanalizasyon ve su sistemleri kurulmuş ve Mezopotamya bölgesinin çekim merkezlerinden biri hâline getirilmiştir.

Diyarbakır şehrinin tarihini etkileyen önemli olaylardan biri de, şehrin İslam orduları tarafından 639 yılında fethedilmesi olmuştur. Fethi ile birlikte şehrin merkezi kesimindeki Mar-Toma Kilisesi'nin önce bir kısmı daha sonra tamamı Ulu Camiye çevrilmiş ve ihtiyaç duyulan diğer mekânlar da inşa edilmiştir. İlerleyen zamanlarda mahallelerde dini ayrıma dayanan Müslüman ve Gayrimüslim mahalle yapısı ortaya çıkmış ve bu durum Osmanlı'nın son dönemine kadar gelmiştir.

Şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesi 1515 yılında Yavuz Sultan Selim döneminde gerçekleşmiş ve bu dönem Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar devam etmiştir. İdarî yönden Diyarbakır beylerbeyliği kurulmuş ve Bıyıklı Mehmet Paşa (Fatih Paşa) ilk beylerbeyi olarak görev yapmıştır. Tanzimat (1839) dönemine kadar şehir tamamıyla surların içinde gelişme göstermiştir. Surların içinde nüfus ve yerleşmedeki artışlar, iklimin ve manevi değerlerin (mahremiyetin) de etkisiyle *ivicacılı* olarak ifade edilen Osmanlı Türk şehrinin özelliklerini yansıtan dar, dolambaçlı ve çıkmaz sokakların fazla olduğu bir yerleşme yapısını ortaya çıkarmıştır.

Şehirde Surdışı'na ilk yapılaşmayı Vali Kurt İsmail Paşa başlatmış ve aynı zamanda elde ettiğimiz bilgilere göre, şehrin Surdışı'na taşınması fikri de onun döneminde oluşmuştur. Bu tarihten itibaren şehrin arazi kullanımına eklenen demiryolu, yönetim binaları, göçmen mahallesi (Alıpınar ve Yeniköy), askerî kışla gibi yeni ögeler ile büyüme ve değişim sürecine girmiştir. Cumhuriyet'le birlikte şehir dışı açık bir yapılaşmaya gitmiştir. Surdışı'nda gelişen ticari mekânlar, yeni dükkânlar, mağazalar ve hanlar, eski merkezin uzantısında, şehrin ana ulaşım aksının iki yanında sıralanmış ve yeni ticaret alanlarını oluşturmuştur.

Diyarbakır'ın doğudan Dicle Nehri, güneybatıdan eğimli topoğrafyaya sahip bağ ve bahçe alanlarıyla sınırlandırılması şehrin batı ve kuzey yönündeki hafif eğimli alçak plato sahası üzerinde gelişme göstermesine neden olmuştur. Yerleşmeye uygun olmayan dere yatakları ve vadi yamaçlarında gecekondular gelişmiştir. Özellikle Şehitlik Mahallesi Benusen Deresi'nde gecekondular inşa edilmiştir. Dicle Vadisi'nin doğu yamacında yerleşimin gelişmesi Dicle Üniversitesi yerleşkesinin burada kurulmasıyla başlamıştır. Silvan Köprüsü'ne ilaveten Üniversite Köprüsü'nün faaliyete girmesi, şehir ile vadinin doğu tarafı arasında nüfus hareketliliğine ve yerleşme alanlarının sınırlı da olsa gelişmesine imkan sağlamıştır.

Doğal faktörlerin yanında beşeri faktörler de şehrin gelişim yönü üzerinde etkili olmuştur. Şehrin Surdışı ile bağlantısını sağlamak üzere Urfakapı'dan Tren İstasyonu'na uzanan bir cadde (İstasyon Caddesi) ile Dağkapı'dan Elazığ Yolu'na bağlanan bir cadde (Elazığ Caddesi) açılmıştır. 1960 yılına kadar şehir bu iki cadde arasında kalan alanda

gelişme göstermiştir. Burası her türlü sosyal imkânlarla ve yeşil alanlara sahip, resmî binaların da yer aldığı modern bir semt haline gelmiştir.

Suriçi ile İstasyon arasında kalan sahanın yerleşme sürecinin tamamlanmasının ardından şehrin yatay gelişimi tren yolunun diğer yanında devam etmiştir. Demiryolu hattının gelişme yönünü boydan boya geçmesi nedeniyle belli alanlarda şehrin gelişimini kısıtlamıştır. Demiryolu hattı üzerinden geçen üst ve alt geçitlerle bu engel aşılmaya çalışılmakla birlikte mevcut geçitler yeterli gelmemektedir. Dolayısıyla alt ve üst geçit sayılarının artırılması gerekmektedir.

Şehrin Surdışı'na çıktığı sahanın doğusunda 7. Kolordu Komutanlığı, batısında havaalanı sahasının yer alması nedeniyle şehir, kuzey yönünde gelişmeye devam etmek zorunda kalmıştır. Bu iki büyük sahanın bitiminden itibaren şehir, batı yönünde Şanlıurfa Yolu istikametine yönelmiştir. 2000 yılına kadar doğal ve beşeri engellerden dolayı kuzey yönünde gelişen Diyarbakır, havaalanı sahasını geçtikten sonra batı yönünde Şanlıurfa Yolu istikametine yönelmiştir. Günümüzde şehrin ana gelişim aksı batı ve kuzeybatı istikametine devam etmektedir. Ülkemizdeki şehirlerin birçoğunun gelişimi, batı yönüne doğru gerçekleşmekte olması da ilginç bir durum oluşturmaktadır.

Suriçi'nin zamanla üzerinde oluşan sağlıksız yapılaşmadan arındırılması, tarihî ve kültürel değerlerinin ortaya çıkarılması, turizm potansiyelinin artırılması, altyapısı ve gerekli sosyal donatıların tamamlanması ve güvenli bir alan haline getirilmesi amacıyla 2016 yılından itibaren kentsel dönüşüm ve yenileme projesi hayata geçirilmiştir. Dar ve ivicacılı sokak yapısı nedeniyle şehrin diğer bölgelerine göre değişim ve dönüşümün az olduğu tarihî Suriçi'de, projenin tamamlanması ile birlikte büyük ölçülü bir değişim ve dönüşümün olması beklenmektedir.

Şehirde Karacadağ volkanizmasından kaynaklanan bazalt taşı yerel mimarının ana malzemesini oluşturmaktadır. Bu malzemenin okul, hastane ve resmi daireler gibi binalarda kullanılması teşvik edilmelidir. Böylelikle şehrin kendine has görünümü bir ölçüde korunmuş olacaktır. Diyarbakır'da evlerin büyük bir kısmı avlu içine baktığı için sokağa yönelen mekân sayısı oldukça azdır. Mesken eklentilerinin sayısı ve parsel

büyüklüğü ev sahibinin zenginliği ve kültürü ile orantılıdır. Evler bir, iki ya da üç katlı olabilir. Büyük ve zengin ailelerin evlerinde harem ve selamlık bölümleri bulunur.

Diyarbakır'da geleneksel konut kapsamında değerlendirilecek yapılardan biri de bağ evleri ve köşklerdir. Dicle Vadisi yamaçlarında şehrin ileri gelenleri dinlenmek ve eğlenmek için köşk, eskiden üzüm bağlarının olduğu alanlarda arazi sahipleri tarafından bağevi inşa edilmiştir. Birçoğu yıkılan köşk ve bağevlerinden birkaçı günümüze ulaşmıştır. Bugün itibarıyla Suriçi'nde geleneksel konut alanları, Yenişehir ve Bağlar ilçelerinde modern betonarme konutlar, Kayapınar ilçesinde ise yüksek gelirli konut alanları ayırt edilmektedir.

Ülkemizde modern anlamda ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmış ve bu sayımda Diyarbakır şehir nüfusu 30.709 olarak tespit edilmiştir. 1935 yılında yapılan ikinci sayımda şehir nüfusu 34.874 kişiye ulaşmış ve 1940-1945 hariç diğer bütün dönemlerde sürekli artış göstermiştir. Özellikle 1950-1955, 1965 ile 1990-2000 yılları arasında dikkat çekici nüfus artışları kaydedilmiştir. Fakat bu son dönemde şehir nüfusu 381.144'ten 545.983 kişiye, başka bir deyişle Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde bir artış hızına ulaşmıştır. Bu durum özellikle ilin kendi kır kesiminden şehre yönelen göçlerin yoğun olmasıyla ilgili görünmektedir. Nitekim ekonomik, sosyal ve güvenlik sorunlarının zirve yaptığı zamanlarda göç hızı da yükselişe geçmiştir.

Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'nin 2018 yılı sonuçlarına göre, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi merkez ilçeleri durumunda olan Bağlar, Sur, Yenişehir ve Kayapınar belediyelerinin nüfus toplamı bir milyonu (1.069.893) geçmiştir. Böylece 1927 yılından bugüne kadar olan dönemde şehrin nüfusu yaklaşık 35 kat artış kaydetmiştir. Bu son dönem nüfus artışında özellikle büyükşehir bağlamında yapılan idari değişikliklerin önemli bir rolü olmuştur. Günümüzde Diyarbakır şehri ilin kır yerleşmelerinin dışında Mardin, Şanlıurfa ve Bingöl yoğun olmak üzere Elazığ, Batman ve Siirt gibi illerden göç almaktadır. Diyarbakır'dan en fazla göç ise İstanbul, Ankara, İzmir, Mersin, Antalya, Adana, Bursa, Konya ve Kocaeli illerine gerçekleşmektedir.

Yakın dönemde de Diyarbakır'ın nüfus artışını devam ettireceği ve ülkemizin şehirleri arasında daha üst sıralara çıkacağı öngörülmektedir. 2025 yılına yönelik olarak yapılan nüfus projeksiyonlarında şehir nüfusunun 1.750.000 ulaşması beklenmektedir.

Şehirde nüfusun yaş gruplarına dağılışında en yüksek oranın 0-14 yaş grubunda olduğu ayırt edilmektedir. Kaba doğum hızının yüksek ve ülke ortalamasının üzerinde olduğu şehirde bu durum oldukça doğal karşılanmalıdır. Geniş aralıklı nüfus verilerinden elde edilen önemli bir veri de bağımlılık oranlarıdır. Diyarbakır'da 0-14 yaş nüfusunun fazlalığı nedeniyle bağımlılık oranı (% 37) da oldukça yüksektir. Bu yönüyle Diyarbakır şehri ülkemizin nüfus yapısından farklı özelliklere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

2018 yılı itibariyle Diyarbakır ilinde çalışan nüfusun yaklaşık % 60'ı hizmet, % 25'i sanayi ve % 15'i tarım sektöründe çalışmaktadır. Diyarbakır şehirde ise, çalışan nüfusun % 80'i hizmet, % 17'si sanayi ve % 3'ü de tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Buna göre hizmet sektörünün şehrin gelişimindeki payı oldukça yüksektir. Bu oranların yakın gelecekte de korunacağı ifade edilebilir.

Nüfus yapısıyla ilgili önemli bir gösterge de hanehalkı büyüklüğüdür. Şehirde ortalama hanehalkı büyüklüğünde düşüş gözlemlenerek birlikte bu oran her zaman Türkiye ortalamasının üzerinde bulunmuştur. Şehirde 1990 yılında 6,4 olan ortalama hanehalkı büyüklüğü, 2000 yılında 5,8'e ve 2017 yılında ise 4,85'e gerilemiştir. Ortalama hanehalkı büyüklüğünün en yüksek oranı sırasıyla Sur, Bağlar, Yenişehir ve son sırada Kayapınar ilçesinde görülmektedir.

Nüfusun şehir içinde mahalle bağlamında dağılışı düzenli değildir. Örneğin tarihi Suriçi'nde mahalle alanları küçük ve bina kat sayıları fazla olmadığından nispeten az sayıda nüfus yaşamaktadır. Aynı şekilde şehrin kenarında yer alan Tanoğlu ve Kabasakal mahallelerinde de yoğunluk düşük değerlerdedir. Şehrin en yoğun nüfuslu yerlerini ise şehrin neredeyse tam ortasına denk düşen Bağlar ilçesine bağlı Muradiye, Mevlana Halit, 5 Nisan, Yunus Emre, Kaynartepe, Fatih ve Körhat mahalleleri ile bunlara komşu diğer mahalleler oluşturmaktadır. Son yıllarda inşaat faaliyetlerinin hızlandığı Kayapınar ilçesine bağlı başta Peyas, Diclekent, Huzurevleri, Medya, Mezopotamya ve

Fırat mahallelerinde de fazla nüfus yoğunluğu göze çarpmaktadır. Diyarbakır'da şehir içi arazi kullanımı, bina kat sayıları ve mahalle yüzölçümlerinin farklılaşması, nüfus yoğunluklarını belirleyen ana faktörler arasında yer almaktadır.

Diyarbakır tarihi süreçte genellikle ulaşım, idari, askeri, ticari ve tarım fonksiyonlarının birbirini destekleyerek gelişimini sürdüren bir yerleşme olarak ayırt edilmektedir. Cumhuriyet ile birlikte Diyarbakır'da şehir fonksiyonlarının giderek çeşitlilik kazandığı dikkati çekmektedir. Yukarıda belirtilen fonksiyonlara ilave olarak şehirde sanayi, kültür-egitim ve sağlık fonksiyonlarının da önemli hale geldiği görülmektedir. Fakat zengin bir potansiyelin bulunmasına rağmen turizmin henüz yeterince gelişmediği tespit edilmektedir. Öte yandan şehirdeki fonksiyonların istihdam sağlaması nüfus gelişiminin gerisinde kalmış ve bu nedenle şehirde işsizlik sorunu çok ciddi boyutlara ulaşmıştır.

Diyarbakır şehri her zaman idari bir fonksiyona sahip olmuştur. Ancak yönetim olarak en çok önem kazandığı dönem, İnaloğulları ve Akkoyunlulara başkentlik yaptığı dönem ile Osmanlı Devleti dönemi olmuştur. Bu dönemlerde şehir, daha geniş bir idari üniteye beylik, eyalet ve vilayet merkezi olmuştur. Cumhuriyet ile birlikte ise il merkezi ve bir süre de olağanüstü bölge valiliğinin merkezi yapılarak günümüze kadar gelmiştir. Yönetim fonksiyonu şehirde diğer fonksiyonların da gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Diyarbakır'da hizmete açılan ilk modern sağlık tesisi, 1884 yılında dönemin valisi Sırrı Paşa tarafından yaptırılan 25 yataklı Gureba Hastanesi'dir. Günümüzde ise Diyarbakır'da tüm basamak ve türdeki sağlık kuruluşları hizmet vermektedir. Birinci basamak sağlık kuruluşları olan sağlık ocakları şehrin her semtine dağılıp arz etmektedir. İkinci basamak sağlık kuruluşları, şehirde hastaneler bölgesi olarak bilinen Dağkapı ve Fiskaya semtinde bulunmaktadır. Selahaddin Eyyubi Devlet Hastanesi, Çocuk Hastalıkları Hastanesi, Asker Hastanesi ve özel hastaneler şehrin bu kesiminde toplanmıştır. Şanlıurfa Yolu üzerinde Kadın ve Doğum Hastalıkları Hastanesi, Bağlar, Kayapınar ve Yenişehir ilçelerinin farklı yerlerinde çok sayıda özel hastaneler de mevcuttur. Üçüncü basamak sağlık kuruluşu olarak Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi ve buna bağlı hastaneler gelmektedir. Şehirde sağlık fonksiyonunun nispeten güçlü olduğu

söylenbilir. Yakın ve uzak şehirlerden çok sayıda hasta tedavi olmak üzere buraya gelmektedir. Dicle Üniversitesi hastanesine müracaat eden hastaların % 75'i Diyarbakır ve ilçelerinden, geriye kalan hastalar ise, Mardin, Şanlıurfa, Batman ve Şırnak'tan gelmektedir.

Kültür fonksiyonu kapsamında şehirde çok sayıda kurum ve kuruluş faaliyet göstermekte ve çeşitli etkinlikler düzenlemektedir. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi ve Dicle Üniversitesi Merkez Kütüphanesi başta olmak üzere şehirde çok sayıda kütüphane ve müzeler hizmet vermektedir. Kültür hayatının önemli bir parçası olan basın, yayın ve medya geçmişi de çok eskilere dayanır. Osmanlı döneminde XIX. yüzyıl ortalarından itibaren çıkarılan çeşitli gazeteler ve dergiler bunların başında gelmektedir. Şehirde Ziya Gökalp, Ali Emiri, Cahit Sıtkı Tarancı, Süleyman Nazif, Esma Ocak gibi çok sayıda değerli yazarlar yetişmiştir. Günümüzde şehirde 6 tiyatro ve 49 sinema salonu mevcut olup yılda 800 binden fazla izleyiciyi kitlesine sahip bulunmaktadır. Ayrıca nüfusu bir milyonu aşan bir şehirde yalnızca bir üniversitenin (Dicle Üniversitesi) varlığı yeterli değildir. Bu nedenle şehirdeki mevcut potansiyel değerlendirilerek sağlık bilimleri üzerine yoğunlaşacak bir sağlık bilimleri üniversitesinin kurulması faydalı olacaktır.

Diyarbakır sanayi faaliyetlerinde bölgesinde bulunan Gaziantep gibi şehirlerin oldukça gerisinde kalmıştır. Fakat son dönemde yapılan iki adet organize sanayi bölgesi ve 3 adet küçük sanayi sitesi bulunmaktadır. Diğer organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri proje veya inşa aşamasındadır. Bunlar tamamlandığında şehirde sanayi fonksiyonunun daha da gelişmesi ve istihdama katkı sunması beklenmektedir.

Bulunduğu coğrafi konum ve önemli ulaşım güzergahları ticari açıdan şehre büyük katkılar sağlamıştır. Bu nedenle ticaret fonksiyonu şehrin ekonomisinde her zaman güçlü bir yere sahip olmuştur. Günümüzde de böyledir. Özellikle tarım ürünlerin pazarlandığı çeşitli pazarlar bulunur. Tarihi anlamda Buğday Pazarı, Peynirciler Çarşısı, Yoğurt Pazarı, Meyveciler Çarşısı, Balıkçılar Pazarı vb. mevcuttu. Bugün büyük ölçüde bu ticari faaliyetler gıda toptancılar sitesi aracılığıyla yerine getirilmektedir. Diyarbakır Hayvan Borsası canlı hayvan ticaretinin yoğun olduğu mekânlardan biridir. Büyükşehir Belediyesi Sebze ve Meyve Hali'nde yakın ve uzak çevreden gelen ürünler pazarlanarak satışa sunulmaktadır. Modern alışveriş merkezleri ticari faaliyetlerin yapıldığı bir diğer

mekânlardır. Şehirde dağınık halde 10 civarında büyük alışveriş merkezi (AVM) bulunmaktadır. Buralarda ticari faaliyete bağlı olarak aynı zamanda rekreasyonel yoğun nüfus hareketleri yaşanmaktadır. Ayrıca zincir marketler de oldukça yaygındır.

Şehrin önemli yol kavşaklarının kesişim noktasında kurulmuş olması, ulaşım fonksiyonu avantajlarının çok güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Şehirden farklı yönlere uzanan karayolları her zaman önemli bir işleve sahip olmuştur. 1935 yılında hizmete giren demiryolu hattı şehrin dışından geçmekteydi. Ancak zamanla şehrin hızlı gelişim göstermesi nedeniyle demiryolu hattı şehir içinde kalmıştır. Şehrin belli kesimlerinde ulaşımı ve yatay gelişmeyi kısıtlayan bu hattı aşmak için İstasyon, Şehitlik ve Batıkent üst geçitleri ile Ofis ve Seyrantepe alt geçitleri inşa edilmiştir. Günümüzde demiryolu ulaşımının yük ve yolcu taşımadaki katkısı oldukça sınırlı düzeyde kalmaktadır. Demiryolu şebekesinin yenilenmesi ve özellikle yüksek hızlı trenler için yeni bölge hatlarının inşası gerekmektedir. Hava yolu ise daha önemli hale gelmiştir. Ülkemizin büyük şehirlerine doğrudan karşılıklı uçak seferleri yapılmaktadır.

Diyarbakır şehri özellikle tarihî Suriçi'nde bulunan çeşitli eserler ile yine başta UNESCO'nun dünya tarihi mirası listesine aldığı Surları, Dicle Vadisi ve Hevsel Bahçeleri olmak üzere sahip olduğu çok sayıdaki müze, tarihi cami, medrese, kilise, han, kervansaray, çeşme, konak ve yöresel konut örnekleriyle büyük turistik çekiciliklere sahiptir. Diyarbakır karpuzlarının da bölgede haklı bir ünü vardır. Diyarbakır kültür ve inanç turizmi bakımından yüksek bir potansiyel arz etmektedir. Fakat bugüne kadar mevcut potansiyel yeterince değerlendirilememiştir. Turistik alt yapının fazla gelişmemiş olması, tanıtım eksikliği ve şehrin algısı bunda başlıca olumsuz etkenler olarak ayırt edilmektedir. Gerçekte Diyarbakır turizmde başlıbaşına bir destinasyon ve bir marka şehir olmak üzere yeterli kültürel mirasa sahiptir. Bu bağlamda Diyarbakır, Şanlıurfa ve Mardin'i kapsayacak ve tüm paydaşların rol alacağı bölge ölçeğinde turizm geliştirme planları ve projeleri hazırlanmalıdır. Turizm şehirdeki işsizlik sorununun çözümünde önemli sektörlerin başında gelmektedir.

Diyarbakır şehrinde arazi kullanımı tarihî süreç içerisinde belirli şartlar altında şekillenmiştir. Nitekim bu süreçte, İçkale yönetim ve askeri alan, Suriçi yerleşim ve ticaret alanı, Dicle Vadisi ve Hevsel Bahçeleri tarım ürünlerinin üretim alanını teşkil

etmiştir. Keza şehrin batı kesiminde Bağlar ile Dicle Vadisi yamaçları rekreasyon amaçlı köşkların bulunduğu alanlar olarak ayırt edilmektedir. Bu alanlar tarihi şehrin kimliğini ve genel karakteristiğini oluşturmuştur.

Şehirde fonksiyon alanlarının dağılışı büyük ölçüde plansız ve düzensiz durumdadır. Bununla birlikte doğal ve beşeri özellikleri göz önüne alındığında, şehrin üç aşamalı arazi kullanım kuşağına sahip olduğu görülür. Birincisi ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı alanlardır. İkinci yerleşme kuşağı, ticari alanları çevreleyen konut, eğitim, sağlık, yeşil alan ve resmî kurum alanlarıdır. Üçüncü olarak şehrin dış çeperlerinde yer alan ve büyük alanlara sahip üniversite kampüs alanı, Dicle Vadisi, askerî alanlar, havaalanı, toplu konut alanları ile tarım alanlarıdır.

1937'den beri yapılan imar planları, Diyarbakır şehrinin arazi kullanım sorunlarına kalıcı çözümler getirememiştir. Ancak, 2006 yılında uygulamaya konan nazım imar planı çerçevesinde geçmişe göre daha planlı arazi kullanımı yapıldığını söylemek mümkündür. Özellikle konut ve sosyal donatıları alanları daha geniş tutulmuştur. Bununla birlikte artan nüfusa, yeni yerleşme alanı sağlama düşüncesi, şehir topraklarının yıllar içerisinde birkaç kat büyümesiyle sonuçlanmıştır. Bu da alt yapı hizmetlerinin aksamasına ve mevcut sorunların çözümlenememesine neden olmaktadır.

Büyük sanayi alanları şehrin kuzeyinde konumlanmıştır. Genellikle rüzgarların bu yönden esmesi nedeniyle fabrikalardan çıkan kirletici unsurlar, akşamları şehirde duman ve sise neden olmaktadır. Şehir, özellikle kış aylarında daha yoğun hava kirliliği ile karşı karşıya kalmaktadır. Ormanların azlığı, ısı terselmesi, konutların ısıtılması ve sanayinin etkisi de eklenince, hava kirliliği daha yüksek değerlere çıkmaktadır. Hava kirliliğinin önlenmesi için şehirde doğalgaz kullanımının yaygınlaştırılması ve kalitesiz fosil yakmanın önüne geçilmesi gerekmektedir.

Şehrin altyapı konusunda da önemli sorunları ve eksiklikleri bulunmaktadır. İçme ve kullanma suyu, yağmur suyu ve kanalizasyon şebekesi gibi altyapı sorunları çözüme kavuşturulmalıdır. Şehirdeki gecekondu alanlarının, Suriçi'nde olduğu gibi kentsel dönüşüm kapsamına alınması gerekmektedir. Ayrıca şehirde kişi başına düşen yeşil alan miktarı ülke ortalamasının çok altındadır (4 m²). Özellikle şehrin yakın

evresinde yer alan Dicle Nehri, gölet ve barajların çevresi ağalandırılmalı ve çok geniş mesire ve orman alanları oluşturulmalıdır. Şehrin sorunlarının çözümünde ve halkın yaşam standardının yükseltilmesinde yerel yönetimlere büyük sorumluluk ve görevler düşmektedir.

KAYNAKÇA

- Abakay, A. Ü., (2013), *Diyarbakır Köprüleri*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s.233-254, İstanbul.
- Abakay, M. A., (2010), *Hevsel Bahçeleri*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 404-411, Diyarbakır.
- Abakay, M. A., (2013a), *1950-2000 Arası Diyarbakır'da Tarım ve Hayvancılık*, Diyarbakır Ekonomi Tarihi 2 Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans, Dicle Üniversitesi Yayınları, Uzman Matbaacılık, s. 62-72, İstanbul.
- Abakay, M. A., (2013b), *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Diyarbakır'da Tarım ve Hayvancılık*, Diyarbakır Ekonomi Tarihi 2 Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans, Dicle Üniversitesi Yayınları, Uzman Matbaacılık, s.73-86, İstanbul.
- Abakay, M. A., (2013c), *Diyarbakır Kalesi Burçlar-Surlar*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 59-82, İstanbul.
- Abakay, M. A., (2019), *Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Ekonomi*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 2, Manas Yayınları, No: 80, s. 497-520, Ankara.
- Abakay, M. A., Taşdemir, D., (2019), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakır'da Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 3, Manas Yayınları, No: 81, s. 162-177, Ankara.
- Abdüsselamoğlu, Ş., (1981), *6 Eylül 1975 Lice Depremi ve Bölgenin Jeolojisi*, İstanbul Yerbilimleri Dergisi, Sayı: 1, s. 97-105, İstanbul.
- Acar, K., (2019), *Diyarbakır Vilayeti'nin Kurulması ve İlk Mülki Taksimatı*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 1, Manas Yayınları, No: 79, s. 63-76, Ankara.
- Acun, F., (2001), *16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler*, Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000), Neyir Matbaacılık, s. 201-218, Ankara.
- Ağaryılmaz, İ., Binoğul, E., Can, C., Binan, C., (1991), *Diyarbakır Kenti Tarihi Yapısı, Sorunları ve Korunması İçin Temel Yaklaşımlar*, Yıldız Üniversitesi Raporu, İstanbul.
- Akengin, H., Kaykı, A., (2013), *Şehirleşme Üniversite İlişkisine Bir Örnek Gazimağusa*, Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı:28, s. 501-525, İstanbul.

- Akengin H., (2018), *Tarihi Şehirlerde Kültürel Miras ve Coğrafi Şartlar Arasındaki ilişki Üzerine Bir Değerlendirme*, II. International Congress On Cultural Heritage and Tourism (3-5 Mayıs 2018), s. 34-45, Taşkent-Özbekistan.
- Akengin, H., Dinç, Y., (2018), *Şehirlerin Yatay Gelişimlerinde Coğrafi Faktörlerin Etkisi: Manavgat Örneği*, TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu (3-6 Ekim 2018), s. 532-550, Ankara.
- Akgündüz, M., (2004), *Artuklular Zamanında Diyarbakır'da İlmî Faaliyetler*, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004), s. 189-192, Diyarbakır.
- Akın, E., Kavak, O., (2010a), *Diyarbakır ve Çevresinde Neolitik Dönemden (M.Ö. 10.000) Günümüze Maden*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 3, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 366-371, Diyarbakır.
- Akın, E., Kavak, O., (2010b), *Yakındoğu ve Diyarbakır Çevresinde Meydana Gelen Tarihi Depremler ve Sosyo-Kültürel Etkileri*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 3, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 372-378, Diyarbakır.
- Aksu, K., (2010), *Kırklardağı*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 416-422, Diyarbakır.
- Aksu, R., Değerliyurt, M., (2014), *Sürdürülebilir Kentsel Gelişimin Sağlanması Amacıyla Model Yerleşim Alanlarının Planlanması: Diyarbakır Örneği*, TÜCAUM VIII. Coğrafya Sempozyumu 23-24 Ekim 2014 Bildiriler Kitabı, s. 189-199, Ankara.
- Aksu, R., (2017), *Diyarbakır ve Çevresinde Kültür Turizmi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi.
- Alaeddinoğlu, F., (2010), *Batman Şehri, Fonksiyonel Özellikleri ve Başlıca Sorunları*, Doğu Coğrafya Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 24, s. 19-42, Erzurum.
- Alagöz, C. A., (1984), *Türkiye'de Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler*, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Nisan 1984), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Folklor Araştırma Dairesi Yay., No: 60, Ankara.

- Alakaş, A., (2012), *593 Numaralı Şer'îye Siciline Göre Diyarbakır'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1893-1894)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar.
- Alökmen, M., Acar, B., (2009), *Kentsel Dönüşümle Oluşan Sosyal Sorunlar*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24–26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 48-52, Diyarbakır.
- Al-Diridi Wafa, A., (2018), *Emir Ahmed Bin Mervan'ın Amid'de Kültürel, Bilimsel ve İnsani Hareketin Gelişmesinde Oynadığı Rol*, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Yayınları, s. 231-268, İstanbul.
- Alhas, Y., (2010), *Geçmişten Günümüze Diyarbakır'da Ağaçlandırma*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 248-252, Diyarbakır.
- Al-Jawadi, G., (2018), *Gezginlerin Osmanlı Dönemindeki Diyarbakır Mimarisine Dair Gözlemleri*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 547-562, İstanbul.
- Aliağaoğlu, A., (2003), *Afyon'da Şehir Morfolojisinin İki Unsuru: Cadde-Sokak Sistemi ve Konutlar* Coğrafi Bilimler Dergisi, Sayı 1(2), s. 63-83, Ankara.
- Aliağaoğlu, A., (2003), *Afyonkarahisar Şehir Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Aliağaoğlu, A.; Uğur, A., (2010), *Şehir Coğrafyası*, Nobel Yayınları, İstanbul.
- Alioğlu, E. F., (2000), *Mardin Şehir Dokusu ve Evler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Ali Bey, (1314), *Seyahat Jurnalı (İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a) Min Sene 1300 ila Sene 1304*, Trabzon Vali-i Sabıkı, Rauf Bey Kütüphanesi Sahibi, İstanbul.
- Alkan, A., (2013), *Silvan İlçesi'nin Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Alper, B., Karadoğan, S., Soyukaya, N., (2015), *Diyarbakır Fortress And Hevsel Garden Cultural Landscape*, UNESCO World Heritage in Turkey, <https://whc.unesco.org/en/list/1488/>, (Erişim Tarihi: 28 Aralık 2019).
- Alpman, A., (1988), *Önasya Hukukunda Adoption*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.

- Altaş, N. T., (2015), *Coğrafi Çevre Unsurlarıyla Şehirleşme Etkileşimi Bakımından Erzurum Şehri*, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri, No: 2013/164, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Altay, S., (2018), *Cumhuriyet'in İlk On Beş Yılında Diyarbakır'da Tesis Edilen Sağlık Kurumları ve Faaliyetleri*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 705-739, İstanbul.
- Altınlı, İ. E., (1966), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi*, MTA Dergisi, Sayı: 66, s. 35-75, Ankara.
- Altun, A., Ermiş, M., (2011), *Diyarbakır İç Kale Artuklu*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 123-140, Diyarbakır.
- Altun, İ., (2009), *Kent İç Trafiik Yönetimi*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24-26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 245-255, Diyarbakır.
- Altunç, Y., Gültekin, M. L., (2010), *Diyarbakır'da Meteorolojik Faaliyetler*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 3, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 242-247, Diyarbakır.
- Aluçlu, İ., Kejanlı, T., (2001), *Çevre Koşullarına Bağlı İnsan Gereksinimlerinin Geleneksel Diyarbakır Evlerinde Yaşama Mekanına Yansımaları*, Yapı Dergisi, Sayı: 237, İstanbul.
- Aluçlu, İ., Vd., (2006), *Kullanıcı Gereksinimlerinin Geleneksel ve Güncel Konutlarda Mimari Tasarıma Yansımaları; Diyarbakır Örneği*, VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Gaziantep.
- Aluçlu, İ., Özyılmaz, H., (2012), *Space Analysis of Traditional Houses: Diyarbakır Sample Turkey*, International Journal of Academic Research, Volume: 4, No: 6, p. 255-262, Kalkınada.
- Andresyan, H. D., (1964), *Polonyalı Simeon Seyahatnamesi (1608-1619)*, İstanbul.
- Ararat, A. A., (2018), *İslam'ın İlk Döneminde (H. 18-138) Diyarbakır'da İktisadi Durum, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır*, Ensar Yayınları, s. 125-147, İstanbul.
- Ardel, A., (1961), *Güneydoğu Anadolu'da Coğrafi Müşahedeler*, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 21, s. 140-148, Ankara.

- Ardos, M., (1979), *Türkiye Jeomorfolojisinde Neotektonik*, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Yay: 113, İstanbul.
- Ardos, M., (1992), *Türkiye'de Kuvaterner Jeomorfolojisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- Arıcan, G., (1999), *GAP Kentsel Sanitasyon ve Planlama Projesi Kapsamında Diyarbakır Kent Bilgi Sisteminin Oluşturulması Çalışmaları*, Yerel Yönetimlerde Kent Bilgi Sistemi Uygulamaları Sempozyumu, (13-15 Ekim 1999), s. 84-91, Trabzon.
- Arslan, H., (2019), *Tanzimat'tan Cumhuriyete (1839-1923) Diyarbakır Eyaleti/Vilayeti'nin İdari Teşkilatlanması*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Manas Yayınları, No: 79, Cilt: 1, s. 123-155, Ankara.
- Arslan, M. U., (2017), *Bir Sanat Şehri Olarak Diyarbakır*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 2, s. 1005-1012, Diyarbakır.
- Arslan, R., (1978), *Diyarbakır ve Çevresinde Şehirleşme Hareketleri*, Kara Amid Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 12, s. 19-49, İstanbul.
- Arslan, R., (1979), *Diyarbakır ve Çevresinde Şehirleşme Hareketleri*, Ziya Gökalp Derneği Yayınları, No: 3, Ankara.
- Arslan, R., (1991), *Diyarbakır Tarihi Kentsel Kesiminde Toplumsal Ekonomik ve Mekansal Yapı Özellikleri*, Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na 70. Yaş Armağanı, s. 90-108, Ankara.
- Arslan, R., (1998), *Kentleşme ve Sürdürülebilirlik Açısından Diyarbakır Kenti*, Sanatsal Mozaik Dergisi, Sayı: 30, s. 28-33, İstanbul.
- Arslan, R., (1999), *Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu*, Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları, s. 80-107, İstanbul.
- Arslanyürek, Y., (2019), *XIX. Yüzyıl Sonlarında Diyarbakır Medreseleri (Maarif Salnamelerine Göre)*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 2, Manas Yayınları, No: 80, s. 5-18, Ankara.
- Aru, A. K., (1998), *Türk Kenti*, YEM Yayınları, İstanbul.
- Asan, H., (2016), *Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler (1876-1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Kayseri.

- Asan, H., (2017), *Diyarbakır'da Toplum Sağlığını Tehdit Eden Bir Hastalık: 1890 Kolera Salgını*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 349-361, Diyarbakır.
- Asan, H., (2018), *Diyarbakır İpekçiliği Üzerine Değerlendirme (1850-1914)*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 323-338, İstanbul.
- Asan, H., (2019), *Diyarbakır Vilayeti'nde Aşiretlerin İskanı (Problemler ve Çözüm Yolları 1865-1900)*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt 1, Manas Yayınları No:79, s. 499-516, Ankara.
- Aslanapa, O., (1962), *Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Rapor (1961)*, Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı: XI-2, s. 10-18, Ankara.
- Assenat, M., (2017), *Roma Döneminde Amida Şehri ve Surları*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 103-114, Diyarbakır.
- Aşan, A., (2008), *Diyarbakır Basınından Yeni Hilal Mecmuası (1-14)*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Atalay, İ., (1994), *Türkiye Vegetasyon Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- Atalay, İ., (1997), *Türkiye Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- Atalay, İ., (2006), *Toprak Oluşumu, Sınıflandırılması ve Coğrafyası*, Meta Basım ve Matbaacılık, İzmir.
- Atalay, İ., (2006), *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- Atalay, İ., (2008), *Ekosistem Ekolojisi ve Coğrafyası, Cilt I-II*, Meta Basım Mat. Hiz., İzmir.
- Atalay, T., (2006), *Yerel Bir Tarihi Kaynak Olarak Diyarbekir Vilayeti Gazetesi ve Ermeniler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 47, Sayı: 1, s. 143-158, Ankara.
- Atalay, T., (2007), *Yerel Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Diyarbekir Vilayeti Gazetesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 48, Sayı: 1, s. 135-151, Ankara.

- Atlı, M., (2014), *Hepsi Diyarbakır*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Avcı, S., (1993), *Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirli Nüfusun Dağılışı*, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 28, s. 249-269, Bursa.
- Avcı, S., (2004), *Şehirsiz Yerleşmelerin Belirlenmesinde Kullanılan Kriterler ve Türkiye Örneği*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, Dizi: 3, Sayı: 9, s. 9-28, İstanbul.
- Aykal, F.D., (1993), *Çevresel Etmenlerin, Eski Diyarbakır Konut Mimarisine Etkileri ve Bu Sonuçlara Bağlı Olarak Yeni Yapılar İçin Tasarım Kriterlerinin Belirlenmesi*, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Aykal, F. D., (2013), *Diyarbakır Kiliseleri*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 328-351, İstanbul.
- Bacanlı, H., (2012), *Cumhuriyet Dönemi Olağanüstü Bölge Yönetim Uygulamaları (Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Ankara.
- Bağırşakçı, S., Akçay, A.E., Manav, E., Polat, C., Ay, Y., Kum, M., Akbulut, İ. ve Özgür, İ.B., (1995), *Diyarbakır-Ergani-Çınar Alanının Jeolojisi*, MTA Raporu, 85s, Ankara.
- Bağlı, M., Binici, A. (2005), *Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Bakar, Z., Şen, L., Üstündağ, N., (2002), *Karacadağ Köylerinde Sosyal Yapı, Tarım ve Doğal Kaynaklar*, Sürdürülebilir Kırsal ve Kentsel Kalkınma Derneği, Diyarbakır.
- Balin, R., (1972), *Diyarbakır (Tarih-Coğrafya-Kültür)*, Balkanoğlu Matbaası, Diyarbakır.
- Baran, M., (2010), *Geleneksel Diyarbakır Evlerinde Avlu ve Su Ögesi*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 3, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 188-196, Diyarbakır.
- Baran, M., Yılmaz, A., (2013), *Diyarbakır Köşkleri*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 173-188, İstanbul.
- Barıtçı, İ., Adıgüzel, C., Kanat, M., (2017), *Diyarbakır İlinde İpekböceği Yetiştiriciliğinin Genel Durumu*, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 6 (2), s. 77-82, Diyarbakır.
- Baş, G., (2010), *Diyarbakır'daki Geleneksel Konut Mimarisinde Süsleme Anlayışı*, International Journal of History, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 310-338, Samsun.

- Başak, O., (2005), *Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi*, Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Enstitüsü Dergisi, Sayı: 15, s. 53-68, Erzurum.
- Başarır, Ö., (2014), *Diyarbakır Eyaleti Örneğinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Mukataalar Özelinde Üretim ve Ticaret*, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt. 29, Sayı: 1, s. 127-166, İzmir.
- Başgelen, N., (2000), *Bir Zamanlar Diyarbakır*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul.
- Başkaya, Z., (2017), *Diyarbakır İli İpekböcekçiliğinin Türkiye'deki Yeri ve Mekansal Analizi*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 3, s. 2243-2267, Diyarbakır.
- Bayar R., (2003), *Arazi Kullanımı-Nüfus İlişkisi: Anamur Örneği*, Coğrafi Bilimler Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 97-116, Ankara.
- Baydur, Ş., (2007), *Salnamelere Göre Diyarbakır Vilayeti'nde Dini ve Sosyal Yapı*, Fırat Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Bayhan, M., (2017), *Kentleşme Sürecinde Kentlilik Bilinci: Diyarbakır Örneği*, Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Bingöl.
- Bayındır, H., (2010), *Diyarbakır'da Motorlu Taşıtların Çevre Kirliliğine Etkisi*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 182-189, Diyarbakır.
- Baykal, K., Savcı, S., (1942), *Diyarbakır Şehri "Broşür"*, Diyarbakır Halkevi Neşriyatı, No: 10, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır.
- Bayrakçı, Ö., (2009), *Diyarbakır Kent İçi Ulaşımına Kısa Bakış, Ulaşım Politikaları ve Beklentiler*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24-26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 229-243, Diyarbakır.
- Bayram, B., (2018), *Chalcedon Konsilinde (451) Amida Kilisesi*, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Yayınları, s. 89-122, İstanbul.
- Bayram, Ş., (2018), *Evliya Çelebi ve Arifi Paşa'nın Seyahatnamelerinde Diyarbakır'ın Değişimi Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 471-513, İstanbul.

- Bekleyen, A., (1993), *Eski Diyarbakır Evlerinin Kitlesel Biçimlenmesini Etkileyen Asal Etmenlerin Belirlenmesi*, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Bekleyen, A., (2007), *Diyarbakır Kırsalındaki Güvercin Evleri: Boranhaneler, Karaçalı (Tilalo) Köyü*, Trakya Üniversitesi, Fen Bilimleri Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 2, s. 99-107, Edirne.
- Bekleyen, A., Baylan, B., (2018), *Diyarbakır'ın Yatayda Gelişen Dışa Kapalı Konut Yerleşmelerinde Yaşam Alanı Memnuniyeti*, İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 24, s. 485-514, Ankara.
- Berchem, M., Strzygowski, J., (1910), *Amida*, Heidelberg.
- Beysanoğlu, Ş., (1962), *Diyarbakır Coğrafyası*, İstanbul.
- Beysanoğlu, Ş., (1962), *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, İstanbul.
- Beysanoğlu, Ş., (1963), *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yayını No: 3, İstanbul.
- Beysanoğlu, Ş., (1970), *Basın ve Yayın Dünyamızda Diyar-ı Bekir*, Ankara.
- Beysanoğlu, Ş., (1986a), *Diyarbakırım*, Cilt: 2, Neyir Matbaası, Ankara.
- Beysanoğlu, Ş., (1986b), *Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır) Şehri*, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (23-28 Eylül 1985), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, III. Türk Tarihi, Cilt 1, s. 139-154, İstanbul.
- Beysanoğlu, Ş., (1987), *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi, Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar*, Diyarbakır Belediyesi Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları, No: 1, Cilt: 1, Ankara.
- Beysanoğlu, Ş., (1990), *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, Diyarbakır Belediyesi Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları, No: 1, Cilt: 2, Neyir Matbaası, Ankara.
- Beysanoğlu, Ş., (1992), *Kültürümüz'de Diyarbakır*, San Matbaası, Ankara.
- Beysanoğlu, Ş., (1998), *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Beysanoğlu, Ş., (1999), *Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları, s. 39-79, İstanbul.

- Beysanoğlu, Ş., (2019), *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Cumhuriyet Dönemi*, Diyarbakır Belediyesi Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları, No: 1, Cilt: 3, Neyir Matbaası, Ankara.
- Bilgin, T., (1989), *Yerleşme Alanlarının Seçiminde Jeomorfoloji*, Jeomorfoloji Dergisi, Sayı: 17, s. 35-42, Ankara.
- Bilmez, E., (2019), *Türkiye'de Konut Sektöründeki Dönüşümün Kent Kültürüne Etkileri: Diyarbakır Fırat Mahallesi Örneği*, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- Bilsel, C., (2010), *Türkiye'de Şehircilik Yarışmalarının İlk Otuz yılı (1927-1957): Cumhuriyet'in Kent İnşasında Uluslararası Deneyim*, Planlama Dergisi, Sayı: 50, s. 29-46, TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını, Ankara.
- Bingöl, B. N., Kavvas, M., (2011), *Diyarbakır Su Sisteminin Değerlendirilmesi*, II. Su Yapıları Sempozyumu, 16-18 Eylül 2011, Diyarbakır.
- Bingül, Ş., (2018), *Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır Belediyesi*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 381-402, İstanbul.
- Binoğul, E., (1991), *Diyarbakır İli ve Ana Hatları ile Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na 70. Yaş Armağanı*, Ankara.
- Bizbirlik, A., (2001), *1518 Tarihli Diyarbakır Eyaleti Evkaf Tahrir Defteri Üzerine*, Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000), Neyir Matbaacılık, s. 49-61, Ankara.
- Bizbirlik, A., (2002), *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Bizbirlik, A., (2008), *Vakıf Şehir İlişkisine Bir Örnek, XVI. Yüzyıl Diyarbakır*, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği, s. 439-442, Diyarbakır.
- Bobek, H., (1927), *Grundfragen der Stadtgeographie*, Geographische Anzeiger, Cilt: 28, s. 213-224, Munchen.
- Bolat Bozaslan, N., (2019), *Diyarbakır'da Bulunan 7. Kolordunun Kuruluşundan Günümüze Tarihiçesi*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 2, Manas Yayınları, No: 80, s. 343-353, Ankara.

- Boran, A., (2001), *Türk Sanatında Kale Mimarisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi-Sayı 61, Ankara.
- Boran, A., (2011), *Diyarbakır Kalesi*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 77-122, Diyarbakır.
- Boran, A., Erdal, Z., (2011), *Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 257-318, Diyarbakır.
- Bozan, O., (2013), *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Bozan, O., (2015), *Diyarbakır Vilayeti'nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri*, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 218, s. 219-240, İstanbul.
- Bozan, O., (2018), *Peyman Gazetesi Bağlamında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır Şubesinin Faaliyetleri*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 405-428, İstanbul.
- Bozdoğan, S., (2002), *Modernizm ve Ulusun İnşası*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Brancato, R., (2017), *Settlement Patterns From The Hellenistic To The Late Roman Period In The Upper Tigris Region, Se Turkey*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 61-76, Diyarbakır.
- Bridgland, D., Demir, T., Seyrek, A., Pringle, M., Westaway, R., Beck, A., Rowbotham, G., Yurtmen, S., (2007), *Dating Quaternary Volcanism and Incision By The River Tigris at Diyarbakır, Southeast Turkey*, Journal of Quaternary Science, Volume: 22, Issue: 4, p. 387-393, Chichester.
- Buckingham, J., S., (1827), *Travels In Mesopotamia*, London.
- Bulduk, A. F., (2004), *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Yayına Hazırlayanlar Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları: 9, Tarih Şubesi Yayınları: 8, Elazığ.
- Bulduk, A. F., (2007), *Diyarbakır Valileri*, Yayına Hazırlayanlar: Eyyüp Tanrıverdi, Ahmet Taşgın, Medrese Yayınları Ankara.

- Bulut, M., (2001), *Yabancı Kaynaklara Göre Diyarbakır Vilayeti'nde Sosyo-Ekonomik Yapı (1870-1900)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul.
- Bulut, Y., (2005) *GAP Bölgesinde Kentleşme (Sorunlar ve Çözümlere İlişkin Yaklaşımlar)*, Nobel Kitabevi. Adana.
- Bruinessen, M. V., (2003), *Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi Evliya Çelebi Diyarbakır'da*, Haz: Martin Van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, Çev: Tansel Güney, İletişim Yay., s. 25-38, İstanbul.
- Cahen, C., (1935), *Le Diyar Bakr Au Temps Des Premiers Urtukides*, Imprimerie Nationale, Paris.
- Cahen, C., (1955), *Contribution a l'Histoire du Diyar Bakr au quatorzième siècle*, Journal Asiatique, No: 243, s. 65-100, Paris.
- Can, Y., (2011), *Göç ve Kent: 1989'dan Günümüze Göç eden İnsanların Kent Adaptasyonu Diyarbakır Örneği*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Can, Z., (1991). *Diyarbakır İmar Planı Araştırma Raporu*, Diyarbakır İmar Planı Araştırması, Ankara.
- Canlı, A. H., (2010), *Dicle Kenarındaki Bağ ve Bostanlar*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 412-414, Diyarbakır.
- Canpolat, E., (2005), *Karacadağ (Diyarbakır) Volkanı Jeomorfolojisi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Canpolat, O., (2018), *18. ve 19. Yüzyılda Diyarbakır Şer'iyeye Sicillerinde Yerel Yönetim: İhtisab Müessesesinin İşleyişi*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 43-58, İstanbul.
- Carter, H., (1976), *The Study of Urban Geography*, Edward Arnold, London.

- Cengiz, T., (1993), *Diyarbakır Eski Suriçi ve Surdışı Evlerinde Çevresel Etmenler-Kullanıcı Gereksinimi-Tasarım İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Ceylan, M. A., (2003), *Marmara Depreminin (17 Ağustos 1999) Yalova Şehrine Etkileri*, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara.
- Ceylan, M. A., (2004), *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma: Alaşehir*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Ceylan, M. A., (2011), *Vize'de (Kırklareli) Yerleşmenin Gelişimi*, Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı: 23, s. 53-92, İstanbul.
- Ceylan, M. A., (2013), *Salihli'de Manisa İç Göçlerin Büyüklüğü ve Yönü*, The Journal of Academic and Social Science Studies, Cilt: 6, s. 305-335, Elazığ.
- Coşgun, S., (2013), *Kentsel Tasarım Kapsamında Kentsel Peyzaj Tasarımı ve Diyarbakır Kayapınar Örneğinde İrdelenmesi*, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Coşkun, A., (2017), *Roma'nın Askeri Yerleşimi Zerzevan Kalesi'nde Yeni Kazılar*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 47-60, Diyarbakır.
- Cöhce, S., (2004), *Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri*, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, (20-22 Mayıs 2004), s. 125-136, Diyarbakır.
- Cunet, V., (1892), *La Turquie d'Asie*, Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonné de Chaque Province de l'Asie Mineure, Cilt: 2, Paris.
- Cumhuriyetin 15 İnci Yılında Diyarbakır*, (1938), Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır.
- Cutts, R. E. L., (1915), *Christians Under The Crescent In Asia*, Society For Promoting Christian Knowledge, London.
- Çabuk, N., Turan F., (2001), *Güney Doğu Anadolu Projesinin Sosyal Hareketliliğe Olan Etki Değerlendirmesi*, Sosyal Hizmet Sempozyumu, Bölgesel Kalkınma Sürecinde Sosyal

- Hizmet (20-22 Ekim 1999), TC. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı ve H.Ü. Sosyal Hizmetler Yüksek Okulu Ortak Yayını, Ankara.
- Çadırcı, M., (1997), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Çağdaş, F., Eminoğlu M., Yalçinkaya H., (2009), *Diyarbakır'ın İmara Esas Jeolojik Durumu*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24–26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 1-9, Diyarbakır.
- Çağlar, Z., (2018), *UNESCO Dünya Miras Listelerinin Turizme Etkisi: Diyarbakır Surları ve Hevsel Bahçeleri Örneği*, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Batman.
- Çağlayan, E., (2013), *Diyarbakır'da Sağlık Alanındaki Gelişmeler (1923-1946)*, JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies), Volume: 6, Issue: 6, p. 351-365, Elazığ.
- Çağlayan, E., (2014a), *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çağlayan, E., (2014b), *Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Eğitim (1923-1950)*, Tarih Okulu Dergisi, Sayı:19, s. 625-646, İzmir.
- Çağlayan, E., (2017), *Tek Parti Döneminde Diyarbakır'da Sanayi ve Ticaret (1923-1950)*, Diyalog, Sayı: 14, s. 17-30, Adıyaman.
- Çağlayan, E., (2019), *Tek Parti Döneminde Diyarbakır'da Tarım*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 2, Manas Yayınları, No: 80, s. 480-496, Ankara.
- Çağdaş, E., (2018), *Tek Parti Döneminde Diyarbakır Belediyesi*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 741-771, İstanbul.
- Çağlıyan, A., Akdemir, İ. O., (2003), *GAP Bölgesinde Şehirleşme ve Çevresel Etkileri*, V. Çevre Mühendisleri Kongresi, TMMOB Çevre Mühendisleri Odası, s. 298-313, Ankara.
- Çambel, H., (1973), *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi*, Atatürk Konferansları IV (1970), TTK Yayınları, Ankara.
- Çambel, H., Braidwood R., (1980), *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Karma Projesi, 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış*, Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Yayın No:2589, İstanbul.

- Çambel, H., Braidwood R., Vd., (1988), *1987 Yılı Çayönü Kazıları*, X. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara.
- Çantay, G., (2004), *Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Diyarbakır*, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, (22-24 Mayıs 2004), s. 25-32 Diyarbakır.
- Çatalbaş, F., (2011), *Kentsel Dönüşüm Projelerinin Mekansal ve Sosyo-ekonomik Etkileri: Diyarbakır İli Suriçi Bölgesi Örneği*, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Çatalbaş, F., (2012), *Suriçi Bölgesi Kentsel Dönüşüm Projesi ve Diyarbakır Turizmine Katkısı*, Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, 1,1(2012/1), s. 47-65, Yozgat.
- Çatalbaş, R., (2013), *Diyarbakır ve İnanç Turizmi*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s.255-286, İstanbul.
- Çelik, A., (2008), *Kültür Turizmi ve Çerçevesinde İnanç Turizmi Diyarbakır Örneği*, Uzmanlık Tezi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Çelik, A., (2010), *Çok Kültürlü Gavur Mahallesi'nden Gettolaşan Hançepek'e Bir Mahallenin Sosyal Dönüşümü: Diyarbakır Hasırlı Mahallesi Örneği*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Çelik, A., (2010), *Turizmin Ekonomik Boyutu ve Diyarbakır İli Özelinde Kültür ve İnanç Turizminin Ekonomik Faktör Olarak Kullanılması*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye ve Ekonomi Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Çelik, E., Şahinalp, M. S., Günal, V., (2017), *Yer Seçimi Özellikleri ve Müşteri Analizi Bakımından Diyarbakır Şehrinde Yer Alan Alışveriş Merkezleri*, Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi (TİDSAD), Sayı: 12, s. 62-80, Elazığ.
- Çelik, R., (2008), *Diyarbakır Ovası'nın Yer Altı ve Yer Üstü Su Potansiyeli, Pompa Verimlilik Haritalarının Çıkarılması, Hidrojeolojik Analizi*, Fırat Üniversitesi, Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 154-164, Elazığ.
- Çelik, R., (2017), *Diyarbakır Tarihi Sur Bölgesinin Yeraltısu Potansiyelinin İncelenmesi*, Dicle Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 2, s. 319-326, Diyarbakır.

- Çelik, R., Toprak, Z. F., (2016), *Küresel İklim Değişikliğinin Diyarbakır Kent Merkezi Yeraltı Su Seviyesine Etkisi*, Dicle Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, s. 279-290, Diyarbakır.
- Çelik, R., (2018), *Diyarbakır Tarihi Su Kaynakları*, Diyarbakır (Mekan-Toplum-Ekonomi), Ensar Neşriyat, s. 187-205, İstanbul.
- Çetin, E., (2017), *Diyarbakır Doğaltaşlarının Ekonomik İncelenmesi*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 2, s. 1485-1493, Diyarbakır.
- Çetin, F. D., (1993), *Çevresel Etkilerin Eski Diyarbakır Konut Mimarisine Etkileri ve Bu Sonuçlara Bağlı Olarak Yeni Yapılar İçin Tasarım Kriterlerinin Belirlenmesi*, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Çetin, S., (2012), *A Review Of The Modernizing Impacts Of Station Approaches In The Early Republican Period*, A|Z ITU Journal Of The Faculty Of Architecture, Cilt: 9, Sayı: 2, s. 89-106, İstanbul.
- Çevik, A., (2002), *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul.
- Çevik, A., (2009), *Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre El-Cezire ve İdari Taksimatı*, Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 33, s. 35-64, İstanbul.
- Çevre ve Orman Bakanlığı., (2004), *Türkiye Çevre Atlası*, Çed ve Planlama Genel Müdürlüğü Çevre Envanteri Daire Başkanlığı, Ankara.
- Çezik, A., (1982), *Kent Eşiği Araştırması (Türkiye İçin Kent Tanımı)*, DPT Yay. No: 1838, SPD (B) Yay. No: 350, Ankara.
- Çiçek, Z. A., (2007), *Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*, Diyarbakır Söz Matbaası, Diyarbakır.
- Çidam, F. B., (2007), *Diyarbakır Kent Dokusunun Turizm ve Rekreasyon Kaynaklarının Peyzaj Mimarlığı Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi, FBE Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Çiftçi, P., (2007), *Diyarbakır'ın Dicle Kıyısındaki Köşk Yapıları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Van.

- Çiftçi, P., (2011), *Diyarbakır'daki Köşk Yapıları*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 463-478, Diyarbakır.
- Çolak, S., (2013), *Diyarbakır Kentiçi Ana Ulaşım Planı İle Entegre Üniversite-Dağkapı-Karacadağ Caddesi Urfa Yolu-Silvan Yolu-Üniversite Metrobüs Ring Sistemi Güzergahı Önerisi*, Bahçeşehir Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kentsel Sistemler ve Ulaştırma Yönetimi Bölümü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Dağ, R., (1993), *Diyarbakır ve Bölgesel Gelişme*, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Diyarbakır.
- Dağ, R., (2001), *Bölgesel Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar ve GAP Bölge Kalkınma İdaresi*, Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000), Neyir Matbaacılık, s. 260-264, Ankara.
- Dağtekin, E., Hillez, S., (2013), *Diyarbakır Ulu Cami ve Çevresindeki Yapıların Turizm Açısından Değerlendirilmesi ve Öneriler*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 189-216, İstanbul.
- Dağtekin, E., Kakdaş Ateş, D., Oğur, D., (2018), *Diyarbakır Sur İçinde Yeni Konut Tasarımı Yaklaşımları*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 56, s. 325-334, Samsun.
- Dalkılıç, N., Aksulu, I., (2001), *Diyarbakır Kenti Geleneksel Konut Mimarisi, Traditional Housing Architecture in Diyarbakır*, Gazi Sanat Dergisi, Sayı: 2, s. 53-69, Ankara.
- Dalkılıç, N., Bekleyen, A., (2011), *Geçmişin Günümüze Yansıyan Fiziksel İzleri: Geleneksel Diyarbakır Evleri*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 417-462, Diyarbakır.
- Dalkılıç, N., Halifeoğlu, M., (2011), *Erken Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Kamu Binaları: 1923-1950 Dönemi*, Mimarlık Dergisi, Sayı: 358, s. 74-84, Ankara.
- Dalkılıç, N., Nabikoğlu, A., (2012), *The Architectural Features of The Diyarbakır City walls: A Report On Current Status And Issues of Conservation*, Mediterranean Arhaeology And Archaeometry, Volume: 12, No: 2, p. 171-182, Rodos.
- Darkot, B., (1945), *Diyarbakır*, İslam Ansiklopedisi, C. III, İstanbul.
- Darkot, B., (1955), *Altıncı Genel Nüfus Sayımı*, Türk Coğrafya Dergisi, 15-16, s. 85-104, İstanbul.

- Darkot, B., (1967) , *Şehir Ayırımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriterleri*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, 16, s. 3-8, İstanbul.
- Değertekin, H., (1998), *Diyarbakır Nüfusunun Mekansal Hareketliliği ve Yerleşme Fonksiyonları İle İlişkisi*, Bölge İçi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması, TMMOB Yayını, s. 85-96, Ankara.
- Değertekin, H., (1999), *Diyarbakır Surlarının Bugünkü Durumu*, Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları, s. 178-193, İstanbul.
- Değertekin, H., (2001), *Dünden Bugüne Diyarbakır ve Diyarbakır Surlarının Onarımı*, Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000), Neyir Matbaacılık, s. 23-29, Ankara.
- Demir, A., (2009), *16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi*, Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), Sayı: 50, s. 15-30, Ankara.
- Demir, Ö., (2018), *Ergani Bakır İşletmesi'nin Diyarbakır ve Çevresine Etkileri*, Diyarbakır (Mekan-Toplum-Ekonomi), Ensar Neşriyat, s. 329-344, İstanbul.
- Demir Görür, E., (2019), *İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu Johngeorge Taylor'ın Diyarbakır Vilayeti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 1, Manas Yayınları, No: 79, s. 367-388, Ankara.
- Demiröz, A. N., (1990), *Bölge Valiliği Üzerine*, Amme İdaresi Dergisi, Cilt: 23, Sayı: 4, s. 55-70, Ankara.
- Demirtaş, A., (2007), *İslam Fethine Kadar Diyarbakır*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Demirtaş, B., (2008), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 41, s. 63-87, Ankara.
- Deniz, H., Maral, H., (2017), *Yeni Teşvik Sistemi ve Diyarbakır*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 2, s. 1589-1601, Diyarbakır.
- Deniz, H., (2019), *Diyarbakır Dış Ticareti 2018*, Karacadağ Kalkınma Ajansı Diyarbakır Yatırım Destek Ofisi, Diyarbakır.

- Denli, K., (2018), *Halkın Gözünde Diyarbakır Kent İmajı ve Marka Şehir Olarak Diyarbakır: Diyarbakır Örneği*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Malatya.
- Detwyler, T. H., (1972), *Urbanisation and Environment: The Physical Geography of Cities*, Duxbury Press, Belmont.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, (1990), *1990 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 21 Diyarbakır*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, (2002), *Türkiye İstatistik Yıllığı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, (2000), *Bina Sayımı*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- Dickinson, R. E., (1966), *City and Region*, Routledge & Kegan Paul Ltd, London.
- Dicle Üniversitesi Stratejik Plan (2015-2019).
- Dikmen, A., (2010), *Şehirleşmede İnancın Etkisi: Diyarbakır Örneği*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 90-99, Diyarbakır.
- Dinç, F., (2018), *Osmanlı Diyarbakır'ında Keleğin Yapımı ve Kullanımı*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 61-100, İstanbul.
- Dinç, Y., (2015), *Antakya (Hatay) Şehir Coğrafyası*, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Hatay.
- Dinçer, İ., Akın, O., (1994), *Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kapsamında Koruma Planı ve İdari Yapısı*, 2. Kentsel Koruma Yenileme ve Uygulama Kolokiyumu, s. 127-131, İstanbul.
- Diyarbakır Ansiklopedisi* (Editör: İhsan IŞIK), 5 Cilt, Elvan Yayınevi, Ankara.
- Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, (2006), *Diyarbakır Kenti 1/25000'lik Nazım İmar Planı Raporu*, Diyarbakır.
- Diyarbakır İl Yıllığı (1967), Ankara.
- Diyarbakır Albümü, (1978), Adana.
- Diyarbakır: Köy Envanter Etüdülerine Göre*, Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, 1966, Ankara.

- Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanlığı (2002), *Taşlar ve Düşler Diyarbakır*, ÇEKÜL, Çevre ve Kültür Değerlerini Koruma ve Tanıtma Vakfı Yapımı, Mart Matbaacılık, İstanbul.
- Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Diyarbakır-Bismil Çevre Düzeni Plan Raporu (2006).
- Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi- Bina Sayımı Harita Bilgileri.
- Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi ve DİSKİ 2017 Faaliyet Raporu.
- Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Fotoğraf Arşivi.
- Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Stratejik Plan (2017-2021).
- Diyarbakır Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü (2015), *Kentsel Dönüşüm ve Diyarbakır*, Ankara.
- Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez)*, I-II, (2015), Diyarbakır Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Müze Müdürlüğü Yayınları, Diyarbakır.
- Diyarbakır Organize Sanayi Bölgesi, <https://diyarbakirosb.org.tr> (Erişim Tarihi: 02/07/2019).
- Diyarbakır Müze Müdürlüğü, <https://diyarbakirmuzesi.gov.tr> (Erişim Tarihi: 11/03/2018).
- Diyarbakır Su ve Kanalizasyon İdaresi Genel Müdürlüğü (DİSKİ) 2017 Faaliyet Raporu.
- Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, <http://www.dtso.org.tr/kurumsal-bilgiler/tarihce> (Erişim Tarihi: 01/06/2018).
- Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Faaliyet Raporu (2015-2016).
- Diyarbakır Tarım ve Orman İl Müdürlüğü, (2014), Diyarbakır Tarım ve Orman İl Müdürlüğü, Harita Şubesi, Diyarbakır.
- Diyarbakır Turizm Stratejisi ve Eylem Planı (2011-2016), Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır.
- Diyarbakırlı Niyazi, (1308), *Amid-i Sevda*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul.
- Dizdar, H., (2009), *İklimsel Tasarım Parametreleri Açısından Geleneksel ve Yeni Konutların Değerlendirilmesi: Diyarbakır Örneği*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Doğan, M., (2009), *Sosyo-Economic Structure Of The Population In Yalova*, Management and Education Academic Journal, Volume: V (2), s. 76-84, Burgas.
- Doğan, M., (2011), *Mengen Havzası'nın Nüfus Gelişimi ve Sorunları*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi, Sayı: 23, s. 19-33, İstanbul.

- Doğan, M., (2013), *Türkiye'de Sanayileşme Sürecine Genel Bir Bakış*, Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı: 28, s. 211-231, İstanbul.
- Doğan, M., (2014), *Cities, Urbanization, Metropolises and Related Problems: The Case Of Turkey*, Urban and Urbanization, (Ed. M. Bayartan), St. Kliment Ohridski University Press, s. 374-380, Sofia.
- Doğan, M., (2018), *Antalya Şehrinin (Muratpaşa, Kepez, Döşemealtı, Aksu, Konyaaltı) Gelişmesinde Etkili Olan Faktörler*, Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı: 38, s. 187-201, İstanbul.
- Doğanay, H., (1983), *Erzurum'un Şehrsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları*, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, (Basılmamış) Doçentlik Tezi, Erzurum.
- Doğanay, H., (1989), *Türkiye Beşeri Coğrafyası (Türkiye'nin Konumu, Sınırları ve Nüfusu)*, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 68, Erzurum.
- Doğanay, H., (1990), *Sosyoloji Bölümü Öğrencileri İçin Demografya (Nüfusbilim)*, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Yay. No: 1, Erzurum.
- Doğanay, H., (1994), *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Gazi Büro Kitabevi, Ankara.
- Doğanay, H., (1997), *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, M.E.B. Yayını, No: 2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, No: 877, Eğitim Dizisi, No: 10, İstanbul.
- Doğanay, H., (1998), *Türkiye Ekonomik Coğrafya*, Öz Eğitim Yay., İstanbul.
- Doğanay, H., (2001), *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Doğançay, S., (2019), *Diyarbakır'dan Basra'ya Ulaşım ve Haberleşme*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 1, Manas Yayınları, No: 79, s. 285-310, Ankara.
- Dolapönü, H., (1959), *Miladi 298-515'e Kadar Urfa, Emed, Mardin, Dara ve Nusaybin'i Aralarına Alan Vekayiname*, Mardin.
- Dolapönü, H. (Mar Filiksinos), (1960), *Hristiyanlığın Amid'e (Diyarbakır) Yayılışı*, Kara Amid Dergisi, Diyarbakır Tanıtma Derneği, s. 2-4, İstanbul.
- Doru, A., (2013a), *Diyarbakır'da Su, Hava ve Tren Taşımacılığının Tarihçesi*, Diyarbakır Ekonomi Tarihi 1, Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans, Dicle Üniversitesi Yayınları, Uzman Matbaacılık, s. 338-359, İstanbul.

- Doru, A., (2013b), *Diyarbakır Tekstil Tarihi*, Diyarbakır Ekonomi Tarihi1 Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans, Dicle Üniversitesi Yayınları, Uzman Matbaacılık, s. 294-327, İstanbul.
- DTSO (2017), *Diyarbakır Sur'da Yaşanan Olayların Kent Ekonomisine Etkilerinin Analizi Projesi*, Diyarbakır.
- DTSO (2016), *Sokağa Çıkma Yasakları ve Güvenlik Sorunlarının İlimiz Ekonomisine Etkileri*, Diyarbakır.
- Duman, S., (2017), *İngiliz Raporlarında Diyarbakır (1890-1900)*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 523-532, Diyarbakır.
- Dumlupınar Alican, S., (2019), *Ortaçağda Amid (Diyarbakır)*, Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Adıyaman.
- Dupre, A., (1819), *Voyage En Perse*, Volume: 2, Imprimeur Libraire, Paris.
- Durmuş, E., (2009), *Ergani İlçesi'nin Coğrafyası*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Elazığ.
- Dursun, F., (2008), *Diyarbakır Kent Merkezindeki Zeminlerin Jeolojik ve Mühendislik Özelliklerinin İncelenmesi*, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Maden Mühendisliği Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Dündar, M., (2019), *Kentsel Dönüşümün Çevresel Etkiler Açısından İncelenmesi: Diyarbakır Suriçi Örneği*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çevre Mühendisliği Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa.
- Ebu Bekr-i Tihrani (1999), *Kitab-ı Diyarbekriyye: Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Çağatay Dönemleri Tarihi*, Çeviren: M. Demirdağ, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi. Kültür ve Sanat Yayınları: 13, Ankara.
- Edi, A., Yılmaz, U., (2019), *Milli Birlik Komitesi Tarafından Atanan Vali Döneminde Diyarbakır'da Eğitim*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 3, Manas Yayınları, No: 81, s. 26-38, Ankara.
- Ekinci Dağtekin E., Harman Aslan, E., (2019), *Diyarbakır'da Osmanlı Son Dönemi Yapılarından İç Kale Eski Kolordu Binası*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 3, Manas Yayınları, No: 81, s. 446-465, Ankara.

- Ekinci, M. R., (2017), *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950) İsimli Eserin Tanıtımı*, e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 2, s.1131-1135, Diyarbakır.
- Ekinci, R., Maral, H., (2017), *Diyarbakır İli Sanayi Profili*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 3, s. 2189-2195, Diyarbakır.
- Ekmekçi, G., (2009), *Diyarbakır Gazetesine Göre Diyarbakır'da Kültür ve Sanat Hayatı (1286-88/ 1869-71)*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk-İslam Edebiyatı Bilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- El-Awaisi, K., (2018), *Erken ve Ortaçağ Müslüman Coğrafi Kaynaklarda Amid ve Diyarbakır*, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Yayınları, s. 149-187, İstanbul.
- Elibüyük, M., (2011), *Tarihi Coğrafya Bakımından XVI. Yüzyılda Diyarbakır*, Tüm Yönleriyle Diyarbakır 2. Sempozyumu (16-17 Aralık 2010), DİTAV Yayınları, No: 11, s. 129-149, Diyarbakır.
- Elmacı, M., (2018), *Diyarbakır Gazetesi (1947-1948 ve 1951-1952)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- Em, A., (2010), *Diyarbakır'ın Başlıca Çevre Sorunları*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010) Bildiriler Kitabı, Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 16-29, Diyarbakır.
- Emiri A., (1909), *Amid-i Sevda*, İstanbul.
- Emiri A., (1337), *Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyyesi*, İstanbul.
- Emiroğlu, M., (1975), *Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus*, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Coğrafya Araştırmaları Dergisi, 7, s. 125-157, Ankara.
- Ensarioğlu, G., (2010), *Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Durumu*, Tüm Yönleriyle Diyarbakır 2. Sempozyumu, Efil Yayın Evi, Diyarbakır.
- Erçin Kahveci, A., (2008), *Diyarbakır Yöresinde Bazalt Taşının Yapı Malzemesi Olarak Kullanımının İncelenmesi Üzerine Araştırma*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen

- Bilimleri Enstitüsü, Yapı Eğitimi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- Erdem, R., (2004), *Anomik Kentleşme ve Diyarbakır Örneği*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Erdemir Palaz, H., Erdemir, H., (2018), *Anglozyonist Ajan Gertrude Bell'in Kadrajında Diyarbakır*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 597-629, İstanbul.
- Erder, S., (1998), *Göç ve Kentleme Sorunları, Yoksulluğu Önleme Stratejileri, Sivil Toplum Kuruluşları Diyalogu, (29-31 Mayıs 1997)*, Diyarbakır, TESEV Yayını, s. 233-236, İstanbul.
- Erdolu Yakut, S. (2008), *Diyarbakır Diclekent Bulvarı Üzerinde Bulunan Konut Yapılarındaki Cephelerin İmaj, Kimlik ve Anlam Boyutunda Değerlendirilmesi*, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Ergin Oruç, Ş., (2017), *Diyarbakır Suriçi Bölgesindeki Geleneksel Konut Mimarisinde İklimsel Faktörlerin Rolü*, Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 2, s. 383-394, Diyarbakır.
- Erginbaş, D., (1953), *Diyarbakır Evleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayını, İstanbul.
- Ergün, S., (2017), *Diyarbakır İlinde İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranları ve Düşük Kapasite Nedenleri*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 3, s. 1605-1620, Diyarbakır.
- Eriñç, S., (1984), *Klimatoloji ve Metotları*, Gür-Ay Matbaası, İstanbul.
- Eroğlu, A., (1984), *Sosyal ve Ekonomik Yönüyle Diyarbakır*, DTSO Yayını, Diyarbakır.
- Erpolat, M. S., (1999), *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliğindeki Yer İsimleri*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Konya.
- Erpolat, M. S., (2004), *XVI. Yüzyılın Başlarında Diyarbekir Eyaletinde Viran Köyler Meselesi, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, (22-24 Mayıs 2004)*, s. 591-598, Diyarbakır.

- Erpolat, M. S., (2019), *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Amid Yerine Diyarbekir Adının Kullanılmasının Tarihi Seyri*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 1, Manas Yayınları, No: 79, s. 7-20, Ankara.
- Ersoy, M., (2007), *Kentsel Planlama Kuramları*, İmge Yayınevi, İstanbul.
- Ertaş, K., (2015), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- Ertaş, K., (2017), *Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Diyarbakır*, Şarkiyat Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (14-17 Eylül 2017), Bildiriler Kitabı, s. 41-51, Diyarbakır.
- Ertaş, K., (2019), *19. Yüzyılda Diyarbakır'da Müslüman-Ermeni İlişkileri*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 1, Manas Yayınları, No: 79, s. 553-558, Ankara.
- Ertekin, S., (1997), *GAP'ın Bölge Florasına Etkileri*, Türkiye Çevre Vakfı Yay. No: 125, s. 39-57, Ankara.
- Esen, A., (2007), *Dicle Üniversitesi Kampüs Alanındaki Zemin Türlerinin Mühendislik Parametrelerinin Belirlenmesi*, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Eskikurt, A., (2002), *Musul Atabeg Hakimiyeti Döneminde el-Cezire Bölgesinin Tarihi Coğrafyası (521-660/1127-1262)*, Türklük Araştırmaları Dergisi, Sayı: 12, s. 163-186, İstanbul.
- Eti, U., (1937), *Diyarbakır*, Diyarbakır.
- Eti, U., (1940), *Diyarbakır'da Gazete ve Diyarbakır Neşriyat Tarihi*, Diyarbakır.
- Evirgen, İ. H., (2019), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakırlı Öncü Şahsiyetler*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 3, Manas Yayınları, No: 81, s. 96-107, Ankara.
- Evliya Çelebi, (1314), *Seyahatname-IV*, Haz. Ahmed Cevdet, Dersaadet İkdam Matbaası, İstanbul.
- Flury, S., (1920), *Islamische Schriftbänder Amida-Diarbekr, XI. Jahrhundert (Kairuan, Mayyâfâriqîn, Tirmidh)*, Basel/Paris.
- Fotono21 Fotoğraf Derneği, Yenişehir, Diyarbakır.
- Gabriel, A., (1972), *Diyarbakır surları (Çev: Kaya Özsezgin)*, Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara.
- Gabriel, A., (1940), *Voyages Archeologiques Dans La Turguie Orientale (Çev: İdil Çetin)*, Dipnot yayınları, Ankara.

- Gap'da Son Durum*, (2018), GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara.
- Garnier, J.B., Chabot, G., (1963), *Traite de Geographie Urbaine*, Paris.
- Gertrude Bell Arşivi, Newcastle University, gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album (Erişim Tarihi: 14/05/2019).
- Gottmann, J., (1976), *Şehirsel Merkeziyetin Gelişmesi*, (Çev: N. Özgüç), İstanbul Üniversitesi Yayın No. 2087, İstanbul.
- Göçer, O., (1979), *Şehirciliğe Giriş*, Denizkuşları Matbaası, Konya.
- Göksu, A. F., (2003), *Kent Planlamasında Yenilikçi Uygulama Araçları*, Şehircilikte Reform, Dünya Şehircilik Günü 27. Kollokyumu TMMOB Şehir Plancıları Odası, s. 199-209, Ankara.
- Göktürk, A., (1996), *Zorunlu Göç ve Bir Kent: Diyarbakır*, II.Ulusal Sosyoloji Kongresi Toplum ve Göç, DİE ve Sosyoloji Derneği, Mersin,
- Gölcük, A., (2010), *Kentsel Planlama Sürecinde Kent Formundaki Değişimlerin Diyarbakır Kenti Örneğinde Araştırılması*, Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- Göney, S., (1984), *Şehir Coğrafyası I (2. Baskı)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- Göney, S., (2017), *Şehir Coğrafyası II (1. Baskı)*, Beta Basım Yayım Dağıtım Yay., İstanbul.
- Göyünç, N., (1968), *Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Belgelerle Türk Tarih Dergisi, Cilt: VII, İstanbul.
- Göyünç, N., (1969), *Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Sayı: 23, s.23-34, İstanbul.
- Göyünç, N., (1999), *Diyarbakır*, İslam Ansiklopedisi, C. 1-9, İstanbul.
- Güldoğan, V., (2013), *Tarihi Yönden Diyarbakır Hamamları*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 152-159, İstanbul.
- Gümüş, E., (2014), *18. Yüzyılın İlk Yarısında Amid Kazası*, Gazi Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Bilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Ankara.
- Günel, V., (2012), *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden Verilen Göçün Akım Yönü*, The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), International Journal of Social Science, Volume: 5, Issue: 5, p. 105-127, Elazığ.

- Gündoğan, V., (2013a), *Diyarbakır Mesire Mekanları*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 141-151, İstanbul.
- Gündoğan, V., (2013b), *Tarihi Açıdan Diyarbakır Köşkleri*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 290-298, İstanbul.
- Güneli, Z., (1998), *Nüfus Artışı ve Göçlerin Diyarbakır Surları ve Suriçi Tarihi Kentsel Dokusunun Tahribatına Etkileri*, Bölge İçi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması, TMMOB Yayını, s. 121-135, Ankara.
- Güneli, Z., Bekleyen, A., Yıldırım, M., (1999), *Diyarbakır'da Vernaküler Mimari: Köşkler*, Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları, s. 227-231, İstanbul.
- Güneli, Z., Kejanlı, T., (1999), *Diyarbakır Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarından Günümüzde Ayakta Kalan Hanlar ve Özellikleri*, Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları, s. 252-257, İstanbul.
- Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Mekânsal Yapısı ve Kentleşme*, (1993), Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı Raporu, Ankara.
- Güney, E., (1990), *Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı*, Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2, s. 323-330, Ankara.
- Güney, E., (1991), *Diyarbakır ve Yöresinde Doğa-Kültür Turizmi: Koşullar, Olanaklar, Öneriler*, Dicle Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, No: 4, Diyarbakır.
- Güney, E., (1997), *Diyarbakır'da Sanayileşme*, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 32, s. 11-34, İstanbul.
- Güney, E. (2013), *Diyarbakır'ın Turizm Coğrafyası Özellikleri*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 287-289, İstanbul.
- Güncüt, B., (1937), *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Halkevi Neşriyatından 3, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır.
- Gürgen G., (2002), *Güneydoğu Anadolu Bölgesinin İklimi*, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Yayınları No: 12, s. 7-8, Diyarbakır.
- Gürhan, N., (2016), *Diyarbakır Kent Algısı Üzerine Bir Araştırma*, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 2, s. 921-941, Diyarbakır.

- Gürhan, P., (2013), *Diyarbakır Minareleri*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 217-232, İstanbul.
- Gürsoy, A., (1998), *Şehir Coğrafyası Yönünden Ordu*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Ankara.
- Haksal, A., (1981), *Petrographie und Geochemie des Schildvulcans Karacadağ*, Hamburg Üniversitesi, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi. Hamburg, Almanya.
- Halifeoğlu, M., (2010), *Tarihi Diyarbakır Surları ve Suriçi Bölgesi*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 100-107, Diyarbakır.
- Halifeoğlu, M., Dalkılıç, N., (2011), *Diyarbakır'da 1950-1970 Döneminde İnşa Edilen İdari Yapılar*, Mimarlık Dergisi, Sayı: 361, s. 43-50, Ankara.
- Halifeoğlu, M., Gökçay, G., (2013), *Diyarbakır Geleneksel Evlerinin Restorasyonu ve Reddedilme Sorunları*, Journal of Cultural Heritage, Volume: 14, Issue: 3, p. 34-37, Elsevier.
- Halifeoğlu, M., Dalkılıç, N., (2015), *Tarihi Diyarbakır Köprüleri*, Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez), Cilt: 1, s. 216-225, Diyarbakır.
- Hamidi, N., (2010), *Diyarbakır İli Sıcaklık, Yağış ve Kuraklık Analizi*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 3, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 276-290, Diyarbakır.
- Haruti, S. O., (2018), *Osmanlı Dönemi Seyahatnamelerinde Diyarbakır'ın Kentsel ve Sosyal Durumu*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 515-544, İstanbul.
- Haspolat, K., (2010a), *Diyarbakır'ın Turizm Potansiyeli ve İnanç Envanteri*, Tüm Yönleriyle Diyarbakır 2. Sempozyumu, Efil Yayın Evi, Diyarbakır.
- Haspolat, K., (2010b), *Tarihten Günümüze Diyarbakır'da Su Sorunu*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 124-136, Diyarbakır.
- Haspolat, K., (2013a), *Diyarbakır Hanları ve Özellikleri*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 299-327, İstanbul.
- Haspolat, K., (2013b), *Diyarbakır Merkez Türbeleri*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 98-140, İstanbul.

- Haspolat, K., (2013c), *Diyarbakır'da Tarihte Madenler*, Diyarbakır Ekonomi Tarihi1 Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans, Dicle Üniversitesi Yayınları, Uzman Matbaacılık, s. 328-337, İstanbul.
- Haspolat, K., (2013d), *Diyarbakır'ın Su Kaynakları ve Çeşmeleri*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 421-446, İstanbul.
- Haspolat, K., (2013e), *Kısa Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Ekonomi Tarihi1 Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans, Dicle Üniversitesi Yayınları, Uzman Matbaacılık, s. 4-205, İstanbul.
- Haspolat, K., (2013f), *Zengin ve Bayındır Şehir Diyarbakır*, Diyarbakır Ekonomi Tarihi1 Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans, Dicle Üniversitesi Yayınları, Uzman Matbaacılık, s. 206-293, İstanbul.
- Haspolat, K., (2014), *Diyarbakır Hz. Süleyman Camii*, <https://docplayer.biz.tr/43930164-Diyarbakir-hz-suleyman-camii-prof-dr-yusuf-kenan-haspolat.html> (e-kitap), Erişim Tarihi: 11/10/2019).
- Haspolatlı, M., (2010), *Kent Ormanı*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 390-396, Diyarbakır.
- Haykır, Y., Çeloğlu, Y. S., (2017), *1916 Yılı Osmanlı Nüfus İstatistik Cetveli, 1332 Senesi İstatistik Cetveli, (Değerlendirme- Transkripsiyon-Asıl Metin)*, Hiperlink Yayınları, İstanbul.
- HEGEM (Şiddetle Mücadele Vakfı), (2016), *Diyarbakır Göç Araştırması*, Hegem Yayınları, Editör: Adem SOLAK, Ankara.
- Herbert, T.D., Thomas, J.C., (1982), *Urban Geography*, John Wiley & Sons, New York.
- Hillez, S., Arslanboğan, S., (2011), *Diyarbakır Kiliseleri*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 389-416, Diyarbakır.
- Hilbeen, M. A., (2018), *11. ve 13. Yüzyıllar Boyunca Diyarbakır Bölgesinde Öğretim Merkezleri "Tarihi Bir Araştırma"*, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Yayınları, s. 467-484, İstanbul.
- Hofmeister, B., (1993), *Stadt Geographie*, Westermann Schulbuchverlag, Braunschweig.
- <https://diyarbakir.ktb.gov.tr/TR-56910/kultur-envanteri-ve-sit-alanlari.html> (Erişim Tarihi: 13/11/2019).

- <https://tr.pinterest.com/pin/380976449725715994/Diyarbakir> (Erişim Tarihi: 13/09/2019).
- Işık, İ., (Ed.), (2013), *Diyarbakır Ansiklopedisi*, Elvan Yayınları, C. 1-2-3-4-5, Ankara.
- Işık, İ., (2019), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbekirli Yazarlar*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 3, Manas Yayınları, No: 81, s. 108-122, Ankara.
- Işık, N., (2019), *Hamidiye Sanayi Mektebi Binasının Geçmişten Günümüze Mimari gelişimi ve Kullanım Sorunları*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 3, Manas Yayınları, No: 81, s. 504-514, Ankara.
- Işık, Ş., (1996), *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Nüfusun Miktarı ve Yapısal Özellikleri*, Ege Coğrafya Dergisi Cilt: 9, Sayı: 1, s. 283-312, İzmir.
- İbn Havkal, (1938), *Kitab-ı Suretu'l-Arz* (Neş: M. J. De Goeje), Beyrut.
- İbnu'l Ezrak, (1959), *Tarihu Mayyafarikin ve Amid* (Neş: Bedevi Abdullatif Avad), Kahire.
- 2000'e Beş Kala Diyarbakır*, (1995), Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır.
- İçtimai Durum: Uray İşleri*, (1938), Ülke Dergisi, Diyarbakır Sayısı, Sayı:3, Ankara.
- İlhan, M. M., (1990), *XVI. Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 213-232, Ankara.
- İlhan, M. M., (1992), *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar*, Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 27, s. 45-113, Ankara.
- İlhan, M.M., (1999), *Diyarbakır Şehrinin Suları ve Çeşmeleri*, Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları, s. 246-251, İstanbul.
- İlhan, M. M., (2000), *Amid (Diyarbakır)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- İlyas, A., Çoban, E., (2018), *İstatistiklere Göre 1927 Yılında Diyarbakır'ın Ekonomik Yapısının Dağılımı*, Diyarbakır: Mekan, Toplum, Ekonomi, s. 289-301, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- İmamoğlu, M. Ş., Muş, K., (2010), *Diyarbakır Yöresinde Madencilik ve Çevresel Etkileri*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 3, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 346-352, Diyarbakır.
- İmer, Z., (2007), *Diyarbakır'da İpek ve Poşu Dokumaları*, Diyarbakır El Sanatları Sempozyumu, (31 Mayıs- 1 Haziran), Diyarbakır.

- İnandık, H., (1951), *Diyarbakır Civarında Köy Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, Sayı 1 (1), s. 139-142, İstanbul.
- İnce, Ö., (2011), *Diyarbakır'ın Kentsel Sit Dokusu*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bölümü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- İnciciyan, P. Ğ., (1956), *XVIII. Asırda İstanbul*, (Çev: Hrand D. Andreasyan), İstanbul.
- İpek, Z., (2019), *Peyman Gazetesi'nin Diyarbakır Basın Tarihindeki Yeri*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 3, Manas Yayınları, No: 81, s. 392-408, Ankara.
- İzbırak, R., (1971), *Hidrografya*, Harita Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- İzbırak, R., (1975), *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, MÖM Yayınları, Ankara.
- İzbırak, R., (1992), *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İzğöer, A. Z., (1999), *Diyarbakır Salnameleri*, C. 1-4, Büyükşehir Belediyesi Yay, İstanbul.
- Jongerden, J., Verheij, J., (2012), *Social Relations In Ottoman Diyarbekir, 1870-1915*, Brill, Boston.
- Kaçmaz A., (2015), *Cumhuriyet Dönemi'nde Diyarbakır'da Sosyo-Ekonomik Yapı (1927-1990 Arası)*, Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 4, s. 133-154, Elazığ.
- Kaçmaz, A., (2019), *Yerel Gazetelere Göre Diyarbakır'da Ulaşım*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 2, Manas Yayınları, No: 80, s. 521-537, Ankara.
- Kalelioğlu, E., (1989), *Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Tarımsal Yapısı*, AKDTKY Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 1, s. 159-167, Ankara.
- Kalkınma Merkezi, (2006), *Zorunlu Göç ve Diyarbakır*, Etik Ajans, İstanbul.
- Karaboran, H. H., (1980), *Kentlerin Tiplendirilmesi Sorunu, Bölgesel Kent*, Ankara Üniversitesi DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 9, s. 95-97, Ankara.
- Karaboran, H. H., (1989), *Şehir Coğrafyası ve Şehirsal Fonksiyonlar*, Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi Cilt :3, Sayı: 1, s. 81-118, Elazığ.
- Karaboran, H. H., (1992), *Nüfus Coğrafyası*, Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Ders Notları, S: 1, Elazığ.

- Karaca, N., (2010), *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Van.
- Karaca, N., (2011), *Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Medreseleri*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 371-388, Diyarbakır.
- Karaca, N., (2014a), *Diyarbakır Kent Dokusunun Osmanlı Dönemindeki Gelişimi*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED), Cilt: 6, Sayı: 12, s. 47-67, Diyarbakır.
- Karaca, N., (2014b), *Osmanlı Dönemi Diyarbakır Hanları Üzerine Bir İnceleme*, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 8, s. 67-89, Yalova.
- Karadağ, A., Koçman, A., (2007), *Coğrafi Çevre Bileşenlerinin Kentsel Gelişim Süreci Üzerine Etkileri: Ödemiş (İzmir) Örneği*, Ege Coğrafya Dergisi Sayı: 16, s. 3-16, İzmir.
- Karadamar, A. A., Taşkın, Ç., (2016), *Destinasyon Markalaması (Diyarbakır Destinasyonu İçin Uluslararası Hedef Pazar Analizi)*, Dora Yayınları, Bursa.
- Karadamar, A. A., Taşkın, Ç., (2017), *Diyarbakır Destinasyonunu Ziyaret Eden Yabancı Turistler Üzerine Bir Araştırma*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 2, s. 1443-1459, Diyarbakır.
- Karadoğan, S., (2001), *Kuruluş Yeri Açısından Malatya Şehri ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 11, Sayı: 1, s. 27-56, Elazığ.
- Karadoğan, S., Yıldırım, A., (2009), *Dicle Üniversitesi Kampüs Alanının Jeomorfolojik Özelliklerinin Belirlenmesinde Morfometrik Analizler*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED), Cilt: 1, Sayı: 1, s. 48-69, Diyarbakır.
- Karadoğan, S., (2015), *Yerleşmeye Etkileri Açısından Diyarbakır Kenti ve Yakın Çevresinin Doğal Peyzaj Unsurları*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı Alan Yönetimi Başkanlığı Yayınları: 4, s. 1-16, Diyarbakır.
- Karadoğan, S., Assenat, M., (2017), *Amida (Universite Paul-Valery Montpellier 3) Atölyesi ve Çalışmaları*, Dicle üniversitesi, Mühendislik Fakültesi dergisi, Cilt. 8, Sayı: 2, s. 285-292, Diyarbakır.

- Karadoğan, S., Coşkun, A., (2017), *Çevre Koşulları ve Konumu Açısından Zerzevan Kalesi (Diyarbakır)*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 115-134, Diyarbakır.
- Karadoğan, S., Kavak, M. T., (2017), *Diyarbakır Havzası 'nda İklim Üzerinde Etkili Olan Yer Şekilleri ve Litolojik Faktörlerin MODİS Uydu Görüntüsü Verileri İle İncelenmesi*, Türkiye Jeoloji Bülteni, Sayı: 60/4, s. 557-568, Ankara.
- Karadoğan, S., Kuzucuoğlu, C., (2017), *Diyarbakır Hevsel Bahçeleri ve Dicle Nehri: Arazi Değişimlerinin Jeomorfolojik Kayıtları*, Türkiye Jeoloji Bülteni, Cilt: 60, Sayı: 1, s. 63-76, Ankara.
- Karadoğan, S., Kuzucuoğlu, C., (2018), *Diyarbakır Kenti Civarında Dicle Nehri Taraçalarının Yaş Bulgularına Ait İlk Değerlendirmeler*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED), Sayı: 20, s. 199-205, Diyarbakır.
- Karadoğan, S., (2019), *Kuruluş Yeri Açısından Diyarbakır Kentinin Sitiasyonu ve Jeoloji-Jeomorfoloji İlişkileri*, Uluslararası Katılımlı 72. Türkiye Jeoloji Kurultayı, Bildiriler Kitabı, s. 890-895, Ankara.
- Karadoğan, S., Kuzucuoğlu, C., Dumoulin, JP., (2019), *Diyarbakır Kenti Civarında Taraça Kayıtlarına Göre Son Buzul Maksimumundan Beri Dicle Nehri Vadisinin Jeomorfolojik Evriminin Kronolojisi*, Researcher: Social Science Studies, Cilt: 7, Sayı. 2, s. 177-184, Ankara.
- Karakaş, S., Karaşin, A., Gürbüz, Ş., Özyılmaz, H., (2007), *Diyarbakır Suriçi'ndeki Yığma Binaların Afet Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi*, TMMOB Afet Sempozyumu Bildiriler Kitabı, s. 369-374, Mattek Matbaacılık Basın Yayın, Ankara.
- Karakaya, V., (2009), *Yeni Yerleşim Alanları ve TOKİ Uygulamaları*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24–26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 53-66, Diyarbakır.
- Karataş, M., Kaya, S., Baş, Y., (2008), *İdris-i Bitlisi Heşt Bihişt*, BETAV Yayınları, No. 4, Cilt: 1-2, Ankara.
- Kargın, İ. M., (2010), *Diyarbakır'da Isınmadan Kaynaklanan Hava Kirliliği*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 176-181, Diyarbakır.
- Karpat, K., (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Kartal, K., Uysal, M., (2018), *Cizye Defterlerine Göre 19. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır'da Yaşayan Gayrimüslümlerin Demografik ve İktisadi Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 233-254, İstanbul.
- Kartal, K., (2019), *Tanzimat Süresince Diyarbakır'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 1, Manas Yayınları, No: 79, s. 191-225, Ankara.
- Karwan, W. S., (2018), *1916 ile 1923 Yılları Arasında Diyarbakır'da Siyasi ve Sosyal Değişim*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 431-468, İstanbul.
- Kavak, O., (2013), *Diyarbakır ve Çevresinde Yer Alan Karacadağ Volkanitinin Genel Özellikleri*, Karacadağ ve Çevre, s. 361-372, Diyarbakır.
- Kaya, E., (2018), *Müstakil Konut Alanlarında Morfolojik Dönüşüm Örneği: Diyarbakır Diclekent Villaları*, Dicle üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Kaya, E., (2019), *Terörün Türk Turizmine Etkileri: Mardin ve Diyarbakır Örnekleri*, Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Düzce.
- Kayan, A., (2012), *Gap Bölgesinde Çarpık Kentleşme ve Gecekondu Sorunları (Diyarbakır, Gaziantep, Şanlıurfa Örneği)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Ankara.
- Kayan, A., (2019), *Kentsel Dönüşüm ve Diyarbakır Sur Örneği*, Uluslararası Yönetim, İktisat ve İşletme Dergisi, Cilt. 15, Sayı: 3, s. 758-182, Zonguldak.
- Kaynar, İ. S., (2019), *Nehir Taşımacılığında Demiryoluna Diyarbakır'ın Ulaşım Ağı*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 1, Manas Yayınları, No: 79, s. 268-284, Ankara.
- Kejanlı, D. T., (1995), *Diyarbakır'da Turizm Potansiyeli ve Hasan Paşa Hanı'nın Konaklama Amaçlı Kullanımının İrdelenmesi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kejanlı, D. T., (2004), *Anadolu'da Kale Kentler ve Koruma Sorunları: Diyarbakır Kale Kenti*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul.

- Kejanlı, D. T., Yılmaz, A., Aykal, F. D., (2007), *Tarihi Diyarbakır Sur İçi Bölgesinde El Sanatları-Ticaret Alanları İlişkisinin Dokunun Gelişimindeki Yeri ve Yer Seçim Özellikleri*, Uluslararası El Sanatları Sempozyumu, Diyarbakır.
- Kejanlı, T., (2009), *Sur İçi Dokusunun Planlama Süreci ve Koru(nama)ma Sorunları*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24–26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 20-25, Diyarbakır.
- Kejanlı, D. T., (2010a), *Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Kent Sistemi, Kale ve Merkez-Çarşı Gelişimi*, e-Journal of New World Sciences Academy, Volume: 5, Number: 3, s. 287-302, İzmir.
- Kejanlı, D. T., (2010b), *Diyarbakır Suriçi'nin Tarihi Gelişim Evreleri*, Nebiler, Sahabiler, Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği, s. 350-351, Ankara.
- Kejanlı, D. T., (2010c), *Diyarbakır'da Şehircilik ve Çarpık Kentleşme*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 80-89, Diyarbakır.
- Kejanlı, D. T., Dinçer, İ., (2011), *Diyarbakır Kale Kentinde Koruma ve Planlama Sorunları*, MEGARON Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 2, s. 95-108, İstanbul.
- Keleş, R., (1961), *Şehir ve Bölge Planlaması Bakımından Şehirleşme Hareketleri*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara.
- Keleş, R., (1972), *Şehirciliğin Kuramsal Temelleri*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara.
- Keleş, R., (1998), *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. Bası, İmge Kitapevi, Ankara.
- Keser, İ., (2011), *Göç ve Zor; Diyarbakır Örneğinde Göç ve Zorunlu Göç*, Ütopya Yayınları, Ankara.
- Keskin, T., (2012), *Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret (1838-1914)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kılıcı, A., (2011), *Diyarbakır'ın Vakıf Mimari Eserleri ve Vakıfları Üzerine Bazı Notlar*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 19-76, Diyarbakır.
- Kılıç, N., (2019), *Diyarbakır Vilayet Matbaası'nın Yerel Basımın Gelişimine Katkısı (1868-1923)*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 3, Manas Yayınları, No: 81, s. 371-391, Ankara.

- Kılıç, R., (2004), *Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Hakimiyetine Katılması (1515-1517) ve Sonuçları*, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, (22-24 Mayıs 2004), s. 571-590, Diyarbakır.
- Kılıç, T., Koca, Y.K., Doran, İ., (2007), *Bağıyar'da Arazi Kullanımının Corine Programına Göre Değerlendirilmesi*, Marmara Coğrafya Dergisi, Sayı: 16, s. 141-167, İstanbul.
- Kılıç, T., Tunçel, H., (2009), *Diyarbakır'da Turizmin Temel Unsurları ve Turizm Hareketliliği*, e-Journal of New World Sciences Academy, Volume: 4, Number: 3, p. 137-146, Elazığ.
- Kılıç, T., Tunçel, H., (2010), *Diyarbakır'da Alışveriş Merkezlerinin Yer Seçimini Etkileyen Faktörler*, e-Journal of New World Sciences Academy, Volume: 5, Number: 3, p. 137-145, Elazığ.
- Kılıç, T., (2010), *Kentsel Mekanların Kullanımı ve Seyyar Satıcılık: Diyarbakır Örneği*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Beşeri ve İktisadi Coğrafya Bilim Dalı (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Elazığ.
- Kılıç, T., (2011), *Kent Merkezlerinin Yeniden Keşfedilmesine Bir Örnek Diyarbakır'da Kentsel Yenilenme*, Uluslararası katılımlı Coğrafya Kongresi (07-10 Eylül 2011) Bildiriler Kitabı, s. 1-10, İstanbul.
- Kılıç, T., (2017), *Kentsel Mekanların Kullanımı ve Seyyar Satıcılık Diyarbakır Örneği*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 691-710, Diyarbakır.
- Kınal, F., (1944), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu*, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, C: VII, Sayı: 1-2, Ankara.
- Kıraç, D., (2010), *Diyarbakır'da Çöp Sorunu ve Katı Atık Yönetimi*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 66-70, Diyarbakır.
- Kırzioğlu, M. F., (1953), *Kara-Amid (Diyarbakır) Tarihçesi ve Abidelerinin Küçük Klavuzu* (Teksir), Diyarbakır.
- Kıtay, S., (2002), *Diyarbakır'da Nüfus Hareketlilikleri ve Konut İhtiyacının Karşıllanması İçin Çözüm Önerileri Tartışması*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

- Koç, C., Kejanlı, D. T., (2017), *Türkiye’de Kentlerin Planlı Alanlarında Yeniden Dönüşüm: Diyarbakır Örneği*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 3, s. 1855-1868, Diyarbakır.
- Koçal, V. A., (2014), *Kentsel Tarihin Turizm Potansiyeli Bakımından Değerlendirilmesi Bağlamında Çok Kültürlü Geçmiş ve Medeniyetler Arası İletişim İlişkisi: Mardin ve Diyarbakır Örnekleri*, III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi, 4-5 Nisan 2014, Adnan Menderes Üniversitesi Bildiri Kitabı, s. 12-22, Aydın.
- Koçman, A., (1993), *Türkiye'nin İklimi*, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:72, İzmir.
- Konuk, S., (2017), *Geç Antikçağda Amida'nın Ortaya Çıkış Süreci ve Roma-Sasani Mücadelesindeki Rolüne Dair Bir Değerlendirme*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 155-164, Diyarbakır.
- Konyar, B., (1936a), *Diyarbakır Kitabeleri*, Cilt: 2, Ulus Basımevi, Ankara.
- Konyar, B., (1936b), *Diyarbakır Yıllığı*, Cilt: 3, Ulus Basımevi, Ankara.
- Kop, K. K., (1938), *Atatürk Diyarbakır’da*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
- Kopar, M., (2017), *Diyarbakır’da Yapılan Yatırım ve Harcamalar (1927-1950)*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 473-484, Diyarbakır.
- Korkmaz, N. G., (2006), *Diyarbakır Kiliseleri Kapsamında “Surp Sargis Kilisesi” Koruma ve Restorasyon Önerisi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Korkusuz, M. Ş., (1999), *Bir Zamanlar Diyarbakır (Zamanlar-Mekanlar-İnsanlar)*, İstanbul.
- Korkusuz, M. Ş., (2003), *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul.
- Korkusuz, M. Ş., (2007), *Eski Diyarbakır'de Gündelik Hayat*, Kent Yayınları, s. 13-54, İstanbul.
- Kozak, N., Akoğlan, M., Kozak, M., (1997), *Genel Turizm İlkeler ve Kavramlar*, Ankara.
- Köksal, A., (1972), *Doğu Anadolu'nun Turizm Coğrafyasına Dair*, A.Ü. DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi Sayı:5–6, s. 127–138, Ankara.
- Kökten, İ. K., (1948), *Anadolu’da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, Cilt: VI, Sayı:5, s. 531-536, Ankara.

- Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü 1984–1996; Arazi Varlığı (Diyarbakır), Ankara.
- Köy İşleri Bakanlığı (1967), *Köy Envanter Etütlerine Göre Diyarbakır*, Köy İşleri Bakanlığı Yayını, Ankara.
- Krausmüller, D., (2018), *Geç Antikçağdaki Amida'nın Dini Hayatı ve Manastırları*, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Yayınları, s. 71-86, İstanbul.
- Kubat, M. C., (2001), *Diyarbakır Tarihi Suriçi Yerleşimi Dönüşüm/Değişim Sürecinde Koruma Olgusu*, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Gebze.
- Kurşuncu, H., (2006), *Kentsel Yoksulluk: Diyarbakır Aziziye Mahallesi Örneği*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kent ve Çevre Bilimleri, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Kurt, Y., (1990), *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret*, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı V , s. 191-200, İzmir.
- Kutlay, Ş., (2012), *Diyarbakır İli Köprüleri*, Gazi üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Kuzucuoğlu, C., Karadoğan, S., (2015), *The Hevsel Gardens: Archives of Human Activities and of The Past and Present Evolution of The River Tigris at Diyarbakır*, Diyarbakır Metropolitan Municipality, Diyarbakır Fortress and Hevsel Gardens, Cultural Landcape Site Management Publications, No: 4, Diyarbakır.
- Kütük, A., (2015), *Bizans İmparatorluğu Zamanında Amida (Diyarbakır) (IV-VII. Yüzyıl)*, International Journal of History, Cilt: 7, Sayı: 2, s. 77-97, Samsun.
- Lütfi, A., (1999), *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt III, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Madran, E., (2009), *Kültürel Mirasın Planlama Aracılığı İle Korunması ve Değerlendirilmesi: Diyarbakır Örneği*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24–26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 200-211, Diyarbakır.
- Mambakr, H. A., (2018), *Hicri 4-7./ Miladi 10-14. Asırlar Arasında Yazılmış Seyahat ve Coğrafi kitaplarda Diyarbakır'a Medeniyet Referansları*, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Yayınları, s. 443-465, İstanbul.
- Marcellinus, A., (1894), *Roma Tarihi (284-476)*, Çev: Yonge Charles Duke (1812-1891), Yay: George Bell, London.

- Mar-Yeşua, (1958), *Vekaayi'name*, Çeviren: M. Yanmaz, Şehir Matbaası, İstanbul.
- Mayer, R., (1943), *Stadtgenerationen im Donauraum*, Mitteilungen Geographische Gesellschaft, Cilt: 86, Viyana.
- Mehmed Tevfik., (H.1301), *Vilayetin Tarihiye-i Fezlekesi (1883-1884)*, Diyarbakır.
- Mengirkaon, S., (2018), *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır'da Veba-i Bakari*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 295-320 İstanbul.
- Meşeli, A., (2001), *Diyarbakır'da Çevre Sorunları*, Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 4, s. 159-172, Diyarbakır.
- Meşeli, A., (2005), *Diyarbakır'ın Şehirsiz Gelişimi ve Fonksiyonel Sınıflandırmadaki Yeri*, Ulusal Coğrafya Kongresi, Bildiri Kitabı, s.601-610, İstanbul.
- Meygil, M. Ş. (2015), *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Diyarbakır'da Sosyal Değişim (XX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Michel Pabuciyani, www.houshamadyan.org/tur/Haritalar/Diyarbakir_Vilayeti/Diyarbakir/yerel_ozellikler, (Erişim Tarihi: 11/12/2019).
- Milli Eğitim İstatistikleri (2018-2019), Milli Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara.
- Mollica, M., Taşgın, A., (2017), *Demographic Changes And The Low: A Preliminary Study On Diyarbakır*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 751-755, Diyarbakır.
- MTA, (2002), *Diyarbakır Merkez, Yerbilim Verilerinin Arazi Kullanım Açısından Değerlendirilmesi Raporu*, Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Nasır-ı Hüsrev, (1985), *Sefername* (Türkçe Tercüme: A. Tarzi), İstanbul.
- Nejat Satıcı Arşivi, http://tr.geoview.info/diyarbakir_bag_evleri_fotnejat_satici,25475296p, (Erişim Tarihi: 25/04/2017).
- Niebuhr, C., (1778), *C. Niebuhr'un Seyahat Havadisleri (Arabistan ve Diğer Çevre Ülkeler)*, Cilt 2, Kopenhag.
- Nurani, H. S., (2009), *Karacadağ'daki Taşlık Arazilerin Diyarbakır ve Bölge Ekonomisi İçin Önemi*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye ve Ekonomi anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.

- Onat Fırat, G., (2018), *Taşrının Merkeze İntisabı: Diyarbakır Gar Binası*, Diyarbakır (Mekan-Toplum-Ekonomi), Ensar Neşriyat, s. 173-185, İstanbul.
- Oral (Aluçlu), İ., (1993), *Eski Diyarbakır Evlerinde Malzeme- Strüktür - Süsleme İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, D.Ü. F.B.E., Diyarbakır.
- Oruç Ejder Çetin Arşivi, <https://www.biyografya.com/biyografi/18898>, (Erişim Tarihi: 06/07/2018).
- Oruçkaptan, A., (2009), *Peyzaj Planlamanın Kent Boyutundaki Yeri ve Önemi: Diyarbakır Örneği*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24–26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 172-180, Diyarbakır.
- Öcal, T., (2003), *Konya Şehir Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Beşeri ve İktisadi Coğrafya Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul.
- Öğüt, T., Çadırcı, Ç., (2013), *Cumhuriyet Dönemine Geçiş Sürecinde Diyarbakır'da İktisadi, Mali ve Sosyal Yapı*, Akademik Bakış Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 13, s. 141-170, İstanbul.
- Ökse, A. T., (2015a), *Amida Höyük Bulguları ve Tarihi Belgeler Işığında Eski Çağda Diyarbakır*, Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı (Ed. Nevin Soyukaya), Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı Alan Yönetimi Başkanlığı Yayını 4, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, s. 17-28, Diyarbakır.
- Ökse, A. T., (2015b), *Diyarbakır Kentinin En Eski Yerleşimi: İçkale'deki Amida Höyük*, OLBA, Sayı: 23, s. 59-110, Mersin.
- Ökse, A. T., (2017), *Akkad Döneminden Pers Dönemine Kadar Yukarı Dicle Havzası Yerleşim Sisteminde Diyarbakır Kentinin Konumu*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 165-184, Diyarbakır.
- Önal, T., (2009), *Kentteki Yapı Stokunun Değerlendirilmesi*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24–26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 67-80, Diyarbakır.
- Öner, A., (2018), *Moğolların Diyarbakır ve El-Cezire Bölgesinde Yaptıkları Zulümler Üzerine Bir İnceleme*, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Yayınları, s. 313-328, İstanbul.
- Örenç, A. F., (2019), *1867 Vilayet Düzenlemesinden I. Dünya Savaşı Başlarına Kadar Diyarbakır'da Mülki Yapı*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 1, Manas Yayınları, No: 79, s. 77-122, Ankara.

- Örmek, M., Benek, S., (2018), *Suriçi'nde (Sur/Diyarbakır) 2015-2016 Yıllarında Göç Eden İnsanların Geleceğe İlişkin Beklenti ve Umutları Üzerine Bir Değerlendirme*, Diyarbakır (Mekan-Toplum-Ekonomi), Ensar Neşriyat, s. 271-287, İstanbul.
- Örmek, M., (2019), *Sur (Diyarbakır) İlçe Merkezinde Yaşanan Göçün (2015-2016) Sosyo-ekonomik Boyutlarının İncelenmesi*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa.
- Özcanlı, M., (2018), *Unesco Kültür Mirasında Diyarbakır Surları*, Social Sciences Studies Journal, Volume: 4, Issue: 24, p. 5106-5115, İstanbul.
- Özcanlı, M., Özçağlar, A., Özgen, N., Benek, S., (2018), *Diyarbakır Şehrinin Alansal Gelişimi ve Tarım Arazileri Üzerindeki Etkileri*, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 64, s. 34-42, Elazığ.
- Özcoşar, İ., (2008), *19. Yüzyılda Diyarbakır'da Hıristiyan Cemaatler*, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı: 12, s. 53-69, Diyarbakır.
- Özcoşar, İ., (2015), *Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbekir'inde Eşraf*, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 53, s. 127-144.
- Özcoşar, İ., (2018), *Bir İslam ve Osmanlı Şehri Olarak Diyarbakır/Amid*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 1-22, İstanbul.
- Özçağlar, A., (1996), *Türkiye'nin İdari Coğrafyası Bakımından Köy, Bucak, İlçe, İl ve Belde Kavramları Üzerine Düşünceler*, Ankara Üniversitesi DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı: 12, s. 25-33, Ankara.
- Özçağlar, A., (1997), *1995 Yılında Türkiye'deki Belediye Örgütlü Yerleşmelerin Coğrafi Dağılışı*, Araştırma ve Uygulama Merkezi, Türkiye Coğrafyası Dergisi, Sayı: 6, s. 243-272, Ankara.
- Özçağlar, A., (2003), *Coğrafyaya Giriş*, Hilmi Usta Matbaacılık, Ankara.
- Özçağlar, A., (2006), *Türkiye'de Mülki İdare Bölümlerinin İdari Coğrafya Analizi*, Coğrafi Bilimler Dergisi (Ayrı basım), Cilt: 3, Sayı: 1, s. 16-17, Ankara.
- Özçelik, F., Özçelik, N. S., (2018), *20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır Şehri Surlarının Yıkılmasını Düşündüren Gerekçeler*, Diyarbakır (Mekan-Toplum-Ekonomi), Ensar Neşriyat, s. 65-81, İstanbul.

- Özçelik, M., (2011), *Diyarbakır Merkez Maddi Kültür Varlıkları*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Özdaş, H., (2018), *Alusi'nin Gözüyle Diyarbakır (Bı Çave Alusi Amid)*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 565-579, İstanbul.
- Özdemir, M. A., Karadoğan S., (1996), *Türkiye'de İl Merkezlerinin Coğrafi Mekânla İlişkileri*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 2, s. 209-222, Elazığ.
- Özdemir, M. C., (2011), *Osmanlı Salnamelerine Göre Diyarbakır 1869/1905*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa.
- Özden, P. P., (2008), *Kentsel Yenileme*, İmge Yayınevi, Ankara.
- Özdoğan, M., (1991), *Diyarbakır Yüzey Araştırmaları*, Araştırma Sonuçları Toplantısı, VII, s. 459-466, Ankara.
- Özdoğan, M., (1996), *Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler, Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yayınları, s. 19-30, İstanbul.
- Özdoğan, S., (2007), *Orta Asya'dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.
- Özen, N., (2009), *Gap Bölgesi'nde Yaşanan Göçün Sürdürülebilirlik Bağlamında Konut Çevrelerine Etkisi: Diyarbakır Huzurevleri Örneği*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Ankara.
- Özer, M. H., (2012), *Cumhuriyetin İlk Yıllarında İktisat Politikalarının Diyarbakır ve Çevresindeki İktisadi Yansımaları (1923-1935)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 2, s. 142-161, Manisa.
- Özer, M. H., (2013a), *Bir Yerel Banka Teşebbüsü: Diyarbakır Bankası (1930-1939)*, Diyarbakır Ekonomi Tarihi1 Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans, Dicle Üniversitesi Yayınları, Uzman Matbaacılık, s. 379-384, İstanbul.
- Özer, M. H., (2013b), *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır'da Sanayi Sektöründeki Gelişmeler (1923-1935)*, Diyarbakır Ekonomi Tarihi1 Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans, Dicle Üniversitesi Yayınları, Uzman Matbaacılık, s. 367-372, İstanbul.

- Özer, M. H., (2013c), *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır'da Tarım Sektöründeki Gelişmeler (1923-1935)*, Diyarbakır Ekonomi Tarihi1 Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans, Dicle Üniversitesi Yayınları, Uzman Matbaacılık, s. 373-378, İstanbul.
- Özer, M. H., (2013d), *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır'da Ticaret Sektöründeki Gelişmeler (1923-1935)*, Diyarbakır Ekonomi Tarihi1 Tekstil-Maden-Ulaşım-Finans, Dicle Üniversitesi Yayınları, Uzman Matbaacılık, s. 360-366, İstanbul.
- Özey, R., (2001), *Günümüz Dünya Sorunları*, Aktif Yayınevi, İstanbul.
- Özgen, N., (2007), *Bismil İlçesinin Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya (Türkiye Coğrafyası) Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Ankara.
- Özgüç, N., (2003), *Turizm Coğrafyası, Özellikler ve Bölgeler*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Özgür, E. M., (1989), *Bağıvar Köyünde (Diyarbakır) Ekonomik Faaliyetler*, Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 173-183, Ankara.
- Özgür, E. M., (1998), *Türkiye Nüfus Coğrafyası*, GMC Basın Yayın, Ankara.
- Özgür, E. M., (2000), *Türkiye Coğrafyası*, Hilmi Usta Matbaası, Ankara.
- Özkaya, V., (2017), *Uygarlık Tarihinin Başlangıcında Diyarbakır*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 185-198, Diyarbakır.
- Özlu, Z., Tiryaki, K., (2019), *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Durumuna Dair Bulgular (1924-1928)*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 2, Manas Yayınları, No: 80, s. 440-479, Ankara.
- Özsezgin, K., (1993), *Diyarbakır Surları*, Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını: 4, Ankara.
- Öztan, G., (1976), *Diyarbakır İklimi*, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Teksir Atölyesi, Ankara.
- Öztürk, M., Yılmazçelik, İ., (1998), *Arifi Paşanın Seyahatnamesi, Diyarbakır Seyahati, Belgeler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Cilt: XVIII, Sayı: 22, s. 91-109 Ankara.
- Özüpekçe, S., (2020), *Design of Tourist Information Systems of Sur District (Diyarbakır/ Turkey) Using Geographical Information System*, International Review of Humanities & Scientific Research, Volume: 5, Issue: 2, p.120-127, Dubai.

- Özyılmaz, H., (2001), *Diyarbakır'daki Yeni Yerleşim Bölgelerinde Kullanıcı Gereksinimlerinin Konut ve Çevre Açısından İncelenmesi*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Özyılmaz, H., (2007), *Diyarbakır Geleneksel Konut Mimarisinde Morfolojik Analiz: Geleneksel Konutların Güncel Kullanımında Değerlendirilmesi*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Ankara.
- Özyılmaz, H., Karakaş S., Karaşin, A., (2007), *Diyarbakır'da Yoğun Göçün Getirdiği Çarpık Kentleşme Sorunları*, TMMOB Afet Sempozyumu Bildiriler Kitabı, s. 329-336, Mattek Matbaacılık Basın Yayın, Ankara.
- Özyılmaz, H., Akal, S., (2019), *Tanzimat Dönemi İçkale'de Eski Hükümet Konağı*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 3, Manas Yayınları, No: 81, s. 490-503, Ankara.
- Pala, A., (2013), *Zorunlu Göç ve Kadın Deneyimi: Diyarbakır Örneği*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Palalı, İ., (1999), *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Malatya.
- Palalı, İ., (2014), *İlk Dönemlerden Osmanlı Devleti'nin Sonuna Kadar Diyarbakır'ın Nüfusu ve Etnik Yapısı*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 210, s. 29-48, İstanbul.
- Pancar, E., Öğrendik, A., (2014), *Demokrat Parti Döneminde Diyarbakır'da Sosyal Hayat*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi (DÜSBED), Yıl: 6, Sayı: 11, s. 15-31, Diyarbakır.
- Parla, C., (2004), *Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler*, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, (22-24 Mayıs 2004), s. 247-284, Diyarbakır.
- Parla, C., (2005), *Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt: 22, No. 1, s. 57-84, Ankara.
- Parla, C., (2007), *Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti*, 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı, s. 2465-2479, Ankara.
- Parlak, A. C., Barç, D., (2009), *Diyarbakır Yer Altı Suyu Potansiyeli ve Niteliği*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24-26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 160-171, Diyarbakır.

- Payaslı Oğuz, G., Halifeoğlu, F. M., (2019), *Vali Kurt İsmail Paşa Tarafından Diyarbakır'da Yapıtılan Eserlerden Günümüze Ulaşanların Mimari ve Yapısal Değerlendirilmesi*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 3, Manas Yayınları, No: 81, s. 480-489, Ankara.
- Petermann, H., (1865), *Reisen Im Orient (Doğu'da Yolculuk)*, İkinci Baskı, İkinci Cilt, Veit & Comp. Yayınevi, Leipzig.
- Pıçak, M., Eroğlu, O., (2018), *Osmanlı Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED), Yıl: 10, Sayı: 20, Diyarbakır.
- Pınar, İ., (1998), *Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri (Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir)*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- Pirinç, V., Akalp, E., Akın, S., (2017), *Hevsel Bahçeleri ve Tarım*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 3, s. 2345-2356, Diyarbakır.
- Pirinçioğlu, N., (2009), *Suriçi Bölgesi Toplu Konut Planlama Çalışmaları*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24–26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 213-220, Diyarbakır.
- Polat, Z., (2018), *Diyarbakır'ın Selahaddin Eyyubi'nin Hakimiyetine Girmesi*, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Yayınları, s. 291-312, İstanbul.
- Resmi Gazete, (2 Eylül 1999 tarih ve 23804 sayılı).
- Robinson, H., (1976), *A Geography of Tourism*, McDonald&Evans Ltd., London.
- Rolfe, J. C., (1935), *Ammianus Marcellinus*, William Hieneman Ltd., Vol: 1, London.
- Saad, Dr., L., (1913), *Sechzehn Jahre Als Quarantanearzt In Der Turkei*, Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), Berlin.
- Salname-i Vilayet-i Diyarbakır 1294 (1877)*, Diyarbakır Vilayet Matbaası, Diyarbakır.
- Sami, K., (1999), *Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) Uygulanmasıyla Diyarbakır'da Ortaya Çıkacak Konut Gereksinmesi İçin Tasarım Kriterlerinin Belirlenmesi*, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, Yayın No: 7, İstanbul.
- Sami, K., (2006), *GAP Bölgesi'nde Belleğini Yitiren Kent(ler): Bölgesel İç Göçün Yarattığı Konut ve Yerleşim Sorunları; Diyarbakır Kent Örneği*, Diyarbakır 1.Uluslararası Suriçi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, (20–22 Nisan 2006), Editörler: K. Sami, F. Suvari, , s. 31–38, Diyarbakır.

- Sami, K., (2007), *Diyarbakır'da Geleneksel Konut: Sosyal Yaşam Bağlamında Mekan ve Kültürel Etkileşim*, Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği (AKADER), Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt: 9, s. 63-80, Diyarbakır.
- Sami, K., (2017), *Diyarbakır Tarihi Suriçi: Kentsel, Mekansal ve Toplumsal Yaşamda Renkleri Yok Olan Kültürel Miras*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt. 10, Sayı: 53, s. 390-400, Samsun.
- Sargın, S., (2005), *Isparta'da Kentsel Koruma*, Doğu Coğrafya Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 14, s. 251-282, Erzurum.
- Sarı, S., (2004), *Ortaçağda Diyarbakır'da Ticaret*, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, (22-24 Mayıs 2004), s. 863-867, Diyarbakır.
- Sarı, İ., (1996), *Şehrimiz Diyarbakır*, Diyarbakır Büyükşehir Yayınevi, İstanbul.
- Saylan, K., (2019), *İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 20. Yüzyıl Başlarında Diyarbakır Ticaretine Dair Bazı Tespitler*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 1, Manas Yayınları, No: 79, s. 471-481, Ankara.
- Selen, S. H., (1945), *Türkiye'de Köy Yerleşmeleri ve Şehirleşme Hareketleri*, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: VII-VIII, s. 97-106, Ankara.
- Serçek, S., (2016), *Turizm Paydaşları Açısından Diyarbakır'ın Marka Algısı ve Geleceği*, Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 56, Kırgızistan.
- Serçek, S., Hassan, A., (2016), *Turizmde Destinasyon Markalaşması ve Diyarbakır Örneği*, Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 1, s. 6-27, Düzce.
- Serçek Özaltaş, G., Serçek, S., (2017), *Marka Kent Örnekleri ve Diyarbakır'ın Marka Değeri*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 1557-1573, Diyarbakır.
- Serçek, S., Serçek, G., (2018), *Diyarbakır İlinin Turizm Potansiyeli ve Pazarlama Sorunları*, Diyarbakır (Mekan-Toplum-Ekonomi), Ensar Neşriyat, s. 363-376, İstanbul.
- Sertkaya Doğan, Ö., (2018), *Türkiye'de 2040 ve 2060 Nüfus Projeksiyonlarına Göre Demografik Fırsatlar*, Türk-İslam Dünyası Sosyal araştırmalar Dergisi (TİDSAD), Yıl: 5, Sayı: 18, s. 26-42, Elazığ.
- Sever, M., (2001), *Marjinallikten Çıkma Yolunda Bir Sektör Olarak Seyyar Satıcılık ve İşportacılık: Diyarbakır Örnekleme*, Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, (Yayınlanmamış) Lisans Tezi, Diyarbakır.

- Sevim, A., (1967), *Tarihi Meyyafarikin ve Amid'in Mervanlılar Bölümünün Yayını Münasebetiyle*, VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Sevin, V., (1989), *Üçtepe Kazıları*, İstanbul.
- Seyitoğlu, F., (2018), *Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajının Destinasyon Rekabetçiliği Açısından Önemi*, Diyarbakır (Mekan-Toplum-Ekonomi), Ensar Neşriyat, s. 347-359, İstanbul.
- Sezal, İ., (1992), *Şehirleşme*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul.
- Sis, M., (1993), *Eski Diyarbakır Sur İçi Konutlarında İklimin Tasarıma Etkisi Üzerine Bir Araştırma*, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Smailes, A. E., (1957), *The Geography of Towns*, Hutchinson & Co (Publishers) Ltd, London.
- Soykan, F., (2004), *Bir Turizm Coğrafyası Araştırması: Kırsal Alanların Turizm Potansiyelinin Saptanması ve Şirince Köyü'ne (İzmir) Uygulanması*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 122, İzmir.
- Soyukaya, N., (2015), *Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı Yönetim Planı*, Les Dossiers de l'IFEA, Serie: Patrimoinseau Present, No: 6, İstanbul.
- Sönmez, R., (2009), *Diyarbakır Planlama Deneyimi (Diyarbakır Nazım Planı Kentsel Dönüşüm Stratejileri)*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24-26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 34-47, Diyarbakır.
- Sözen, M., (1971a), *Anadolu Kentleri I*, Sanat ve Kültür Dizisi I, Doku Yayınevi, İstanbul.
- Sözen, M., (1971b), *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, İstanbul.
- Sözen, M., (2011), *Ortaçağın Eğitim ve Bilim Merkezi Diyarbakır*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 10-13, Diyarbakır.
- Sözer, A. N. (1969), *Diyarbakır Havzası: Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından Bir Bölge Araştırması*, Diyarbakır Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, Tarih ve Coğrafya Dizisi, No: 4, Ankara.
- Sözer, A. N., (1974), *Güneydoğu Anadolu'nun Nüfus ve Kırsal Yerleşme Sorunlarına Coğrafi Bir Bakış*, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Sorunları Semineri, s. 171-207, Erzurum.

- Sözer, A. N., (1984), *Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış*, Ege Coğrafya Dergisi, Sayı: 2, s. 8-30, İzmir.
- Sözer, M., (2006), *Diyarbakır İçme Suyu Projesinin Arıtım Teknikleri ve Kalite Kontrol Parametreleri Açısından Değerlendirilmesi*, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İnşaat Mühendisliği Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Stewig, R., (1966), *İstanbul'da Çıkmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi* (Çeviren: R. Turfan ve M.Ş. Yazman), İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı: 54, İstanbul.
- Sungur, K. A., (1980), *Türkiye'de İnsan Yaşamı Açısından Uygun Olan ve Olmayan Isı Değerlerinin Aylık Dağılışı İle İlgili Bir Deneme*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, Sayı: 23, s. 27-36, İstanbul.
- Sütgibi, S., (2008), *Türkiye'de Yerleşim Ekolojisi Üzerine Bazı Değerlendirmeler*, Ege Coğrafya Dergisi, Sayı: 17/1-2, s. 61-71, İzmir.
- Şahin, C., (1990), *Hava Kirliliği ve Hava Kirliliğini Etkileyen Doğal Çevre Faktörleri*, Coğrafya Araştırmalar Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 25-47, Ankara.
- Şahin, M. S., (2017), *Devlet Salnamelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Diyarbakır Vilayeti*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 539-552, Diyarbakır.
- Şahin Güçhan N., Ünay, A. İ., Böke, H., Gökçe, F., (2005), *Diyarbakır Kent Surları Koruma Sorunları*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt: 22, No. 1, s. 27-55, Ankara.
- Şahin, P., (2018), *Kentsel Dönüşüm, Kent içi Hareketlilik ve Dayanışma İlişkileri: Diyarbakır Örneği*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- Şaroğlu, F., Emre, Ö., (1987), *Karacadağ Volkanitlerinin Genel Özellikleri ve Güneydoğu Anadolu Otoktonundaki Yeri*, Türkiye 7. Petrol Kongresi, s. 384-391, Ankara.
- Şaşmaz, M., (2014), *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1923-2013)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Cilt, Ankara.
- Şemsettin Sami, (1306), *Kamusu'l Alam*, Tarih ve Coğrafya Lugatı, Cilt: 5, Sahip ve Tab'ı: Mihran, İstanbul.
- Şengün, T., Kıranşan, K., (2012), *Çöl Tozlarının Türkiye'de Doğal Ve Beşeri Ortam Üzerine Etkisi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 2, s.1-15.

- Şengül, H., Erkan, O., (1999), *Gap Alanında Pamuk Üretimi ve Tekstil Sanayii Arasındaki Yapısal İlişkiler*, Türk Tarım ve Orman Dergisi, Cilt. 23, Sayı:5, s. 483-492, Ankara.
- Şerefhan, (2009), *Şerefname, Kürd Tarihi*, Çev. M. E. Bozarslan, Deng Yayınları, İstanbul.
- Şex Mihemed, R. F., (2018), *İlhanlılar Döneminde (656-694/1258-1295) Diyarbakır Bölgesinde Siyasi Durum*, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Yayınları, s. 395-441, İstanbul.
- Şimşek, M., (2006), *Amid'den Diyarbakır'e Eğitim Tarihi*, Kent Yayınları, İstanbul,
- Şimşek, M., (2013), *Süryanilerin Diyarbakır'daki Tarihi Mekanları*, Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır, Dicle Üniversitesi Yayınları, s. 47-58, İstanbul.
- Şimşek, M., (2016), *Mar Petyun Keldani Kilisesi Yazma Vesikalarında Diyarbakır Keldanileri*, Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Süryani Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Mardin.
- Şimşek, M., Kara, A., (2017), *Diyarbakır Meyvecilik Potansiyeline Genel Bir Bakış*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 3, s. 2157-2169, Diyarbakır.
- T.C. Başbakanlık, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, (1994), *Diyarbakır İli Arazi Varlığı*, İl Rapor No:21, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Tanoğlu, A., (1954), *İşkân Coğrafyası; Esas Fikirler, Problemler ve Metod*, Türkiyat Mecmuası Cilt: 11, s. 1-32, İstanbul.
- Tanoğlu, A., (1969), *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No: 1183, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Enstitüsü Neşriyatı No: 45, İstanbul.
- Taş, D., (2019), *Mekana Politik ve İdeolojik Bir Müdahale Olarak Kentsel Dönüşüm: Diyarbakır Örneği*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Taş, M. A., (2010), *Anzele'nin Gözyaşları*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 2, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 398-403, Diyarbakır.
- Taş, N., (2009), *Kentsel Altyapı Problemleri*, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu, (24-26 Nisan 2009) Bildiriler Kitabı, s. 104-107, Diyarbakır.
- Taşkın, Ü., (2018), *Diyarbakır Vilayet Matbaası*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 363-378, İstanbul.

- Tavernier, J. B., (1679), *Les Six Voyages De Jean Baptiste Tavernier En Turquie, En Perse, Et Aux Indes*, ECSuillner, Paris.
- Tavukçu, İ., (2017), *Yeni Cumhuriyet'in "İlk" Demiryolu Yatırımı: Fevzi Paşa-Diyarbakır Demiryolu Projesi Üzerine Bir İnceleme*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 401-426, Diyarbakır.
- Taylor, J. G., (1865), *Travels in Kurdistan With Notices of The Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Therier Neighbourhood*, The Journal of the Royal Asiatic Society, Volume: 35, London.
- TCDD Taşımacılık, (2017), *2017 İstatistik Yıllığı*, TCDD Taşımacılık AŞ Yayın, No: 2019-1, Ankara.
- Tekeli, İ., (1998), *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması*, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık Bilanço 98, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tekik, M., (2013), *Batman Şehrinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Tekin, A., (1964), *Resimlerle Diyarbakır*, Diyarbakır Tanıtma Ve Turizm Derneği Yayını, Diyarbakır.
- Tekin, A., (1997), *Diyarbakır- Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent*, Dicle Üniversitesi, Basımevi İşletme Müdürlüğü, Diyarbakır.
- Tekin, H., (2017), *Geç Neolitik Dönemde (M.Ö. 7000-5000) Diyarbakır*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 1, s. 89-102, Diyarbakır.
- Tellioglu, Ö., (1999), *Diyarbakır Salnameleri (1869-1905)*, C.I, İstanbul.
- Temuçin, E., (1996), *Türkiye'de Kentleşmenin Sıcaklık Koşulları Üzerine Etkisi*, Ege Coğrafya Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 1, s. 75-92, İzmir.
- Tezgel, R., (2017), *1869-1969 Arası Diyarbakır'da Süreli Yayıncılık*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 2, s. 1097-1113, Diyarbakır.
- TMMOB (1998), *Bölgeiçi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kenti Ölçeğinde Araştırılması Raporu*, TMMOB Yayını, Ankara.
- TMMOB (2000), *GAP Bölgesi Göç Raporu*, TMMOB Yayını, Ankara.
- TMMOB (2017), *2015-2017 Sur Raporu*, Diyarbakır Şehir Plancıları Odası, İl Koordinasyon Kurulu, Diyarbakır.

- TMMOB Şehir Plancıları Odası, (2018), *II. Dönem Çalışma Raporu* (Ocak 2016-Ocak 2018), Diyarbakır.
- Toğrul Kılıç, Ö., (2018), *Halaf Kültüründen Büyük İskender'in Asya Seferine Kadar Diyarbakır*, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Yayınları, s. 53-68, İstanbul.
- Tolun-Denker, B., (1976), *Şehir İçi Arazi Kullanılışı*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 2054, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Yayını, No: 83, İstanbul.
- Top, M., (2011), *Diyarbakır Ulu Camii ve Müştemilatı*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 185-226, Diyarbakır.
- Top, M., Koç, E., (2011), *Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Öncesi Cami ve Mescitleri*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 227-256, Diyarbakır.
- Topaloğlu, R., (2016), *Küreselleşmenin Etkisiyle Diyarbakır'da Yükselen Orta Sınıfın Mekansal Yansımaları*, Toplum ve Demokrasi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 22, s. 29-42, Isparta.
- Toprak, M. F., (1999), *Arap Kaynaklarında Diyarbakır*, Diyarbakır Müze Şehir, Yapı Kredi Yayını, s. 130-137, İstanbul.
- Toprak, Z. F., Öztürkmen, G., Yılmaz, S., Dursun, F., Bayar, G., Em, A., Hamidi, N., (2009), *Diyarbakır Kent Merkezi İçin Sıcaklık Verilerinin İstatistiksel Analizi*, İklim Değişikliği ve Çevre Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 26-43, İstanbul.
- Toprak, Z. F., (2010), *Küresel İklim Değişikliğinin Diyarbakır Kent Merkezi Sıcaklıkları Üzerindeki Etkisi*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 3, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 292-304, Diyarbakır.
- Topuz, E., Aşık, O., (2018), *XIX. Yüzyıl Sonunda Kafkas Muhacirlerin Diyarbakır ve Yöresine İskanları*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 157-176, İstanbul.
- Toroğlu, E., (2006), *Niğde İli Yerleşmeleri ve Lokasyon Planlaması*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Ankara.
- Toroğlu, E., (2009), *Bor Şehri'nin Kuruluşu ve Gelişimi*, Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı: 21, s. 173-194, Erzurum.
- Toskay, T., (1983), *Turizm, Turizm Olayına Genel Yaklaşım*, Der Yayınları, İstanbul.

- Tözün, V., (1944), *Diyarbakır Şehir Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi DTC Yıllık Araştırmalar Dergisi, Sayı I (1940-1941), s: 481-498, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
- Tuncer, O. C., (1999a), *Diyarbakır Evleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Diyarbakır.
- Tuncer, O. C., (1999b), *Diyarbakır Harput Kervan Yolu*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı: 5, s. 151-172, Erzurum.
- Tuncer, O. C., (2001), *Diyarbakır Kenti Kimliği*, Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000), Neyir Matbaacılık, s. 164-175, Ankara.
- Tuncer, O. C., (2008), *Diyarbakır Vakıf Yapıları, Mahalleleri ve Dinsel Haritası (1511-1950)*, Vakıflar Dergisi, Sayı: 31, s. 1-24, Ankara.
- Tuncer, O. C., (2012), *Diyarbakır Suriçi Anıtları ile Köşkler ve Bağ Evleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Diyarbakır.
- Tuncer, O. C., (2017), *Diyarbakır'a Kimlik Kazandıran Yapılar*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 3, s. 1767-1772, Diyarbakır.
- Tunçdilek, N., (1967), *Türkiye İskan Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayını: 1283, Coğrafya Enstitüsü Yayını: 49, İstanbul.
- Tunçdilek, N., (1986), *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No: 3, İstanbul.
- Turna, İ., (2017), *Kent Ormancılığı*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Orman Fakültesi, Trabzon.
- TÜİK, (2013), *Nüfus ve Konut Araştırması 2011*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.
- TÜİK, (2018), *Nüfus İstatistikleri*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.
- Tümür, Ş., (2002), *Diyarbakır Kenti Yeraltı İçmesuyu Potansiyeli ve Kalitesinin Belirlenmesi*, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İnşaat Mühendisliği Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, Ankara.
- Türkunal, S., (1980), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi*, TMMOB Jeoloji Mühendisleri Yayını, No: 8, Ankara.

- Tümertekin, E., (1962), *Beşeri ve İktisadi Coğrafya'ya Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, No: 973, İstanbul.
- Tümertekin, E., (1973), *Türkiye'de Şehirleşme ve Şehir Fonksiyonları*, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 1840, Coğrafya Enstitüsü Yayını, No:72, İstanbul.
- Tümertekin, E., (1987), *Ulaşım Coğrafyası*, İkinci Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Tümertekin, E., (1994), *Beşeri Coğrafya'ya Giriş*, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 3819, İstanbul.
- Tümertekin, E., Özgüç, N., (1997), *Beşeri Coğrafya, İnsan- Kültür- Mekan*, Çantay Kitapevi, İstanbul.
- Tümertekin, E., Özgüç, N., (2007), *Ekonomik Coğrafya, Küreselleşme ve Kalkınma*, Çantay Kitapevi, İstanbul.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, (1927), *1927 Umum Nüfus Tahriri*, Ankara.
- Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması Raporu*, 2005, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etüdüleri Enstitüsü, Ankara.
- Tütengil, C. O., (1954) *Diyarbakır Basını Üzerine Notlar (Gazeteler-Dergiler 1869-1953)*, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- Tütengil, C. O., (1962), *Türkiye'de Bölge Basını ve Diyarbakır Gazeteciliği*, Türkiye Harsi ve İctimai Araştırmalar Derneği, Seri: A, Sayı: 38, İstanbul.
- Tütengil, C. O., (1966), *Diyarbakır Basını ve Bölge Gazeteciliğimiz*, İstanbul.
- Twitter/Antoloji Diyarbakır, Kenan Özhal Arşivi*.
- Unger, E., (1928), *Amida*, Reallexikon der Assyriologie, 1, s. 94-95, Berlin.
- Uslu, A., (2007), *Diyarbakır İlinin Kentsel Dönüşüm Analizinin Uzaktan Algılanmış Görüntüler Kullanılarak Yapılması*, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Jeodezi ve Fotogrametri Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Gebze.
- Uyan, B., (2017), *Kentsel Ekonomiler ve Diyarbakır'ın Gap Bölgesi İçindeki Yerinin Sosyo-ekonomik Boyutuyla İncelenmesi*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 2, s. 1543-1555, Diyarbakır.

- Uzuneminoğlu, H., (1992), *Samsun Bir Uygulamalı Şehir Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Beşeri ve İktisadi Coğrafya Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul.
- Ülke, C., (2019), *Diyarbakir ve Çevresinde Tanzimat'a Tepkiler*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 1, Manas Yayınları, No: 79, s. 156-170, Ankara.
- Ünal, M. A., (2004), *Diyarbakir'de Osmanlı Hakimiyetinin ve Diyarbakir Beylerbeyiliğinin Kurulması*, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, (22-24 Mayıs 2004), s. 567-574, Diyarbakır.
- Ünalın, S., (2004), *Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır*, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, (20-22 Mayıs 2004), s. 169-188, Diyarbakır.
- Ünalđı, Ü. E., (1998), *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Dicle Bölümü'nün Buharlaşma, Nemlilik ve Yağış Koşulları*, Gazi Üniversitesi, Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 6, s. 115-146, Kastamonu.
- Vakidi, (1996), *Futuhu'l Cezire ve'l Habur ve Diyarbakır ve'l Irak* (Neş: A. F. Harfuő), Dımaők.
- Vidal De La Blache, (1922), *Principes De La Geographie Humaine*, Paris.
- Whyne-Hammond, C., (1985), *Element of Human Geography*, Bell and Hyman, London.
- www.wowturkey.com, (Erişim Tarihi: 12/01/2019).
- Yakut el-Hamevi, (1996), *Mu'cemül Büldan II*, Beyrut.
- Yakut, M. E., Ceylan, M. A., (2019a), *Diyarbakır Suriçi Kentsel Dönüşüm Projesinin Nüfus ve Yerleşmeye Etkilerine Coğrafı Bir Bakış*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 63, s. 386-398, Samsun.
- Yakut, M. E., Ceylan, M. A., (2019b), *Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Yükseköğretim Kurumlarının (Üniversitelerin) Şehirleşmeye Etkileri*, II. Uluslararası Coğrafya Eğitimi Kongresi (UCEK-2019), Bildiriler Kitabı (03-05 Ekim 2019), s. 1535-1553, Eskişehir.
- Yalçınlar, İ., (1967), *Türkiye'deki Bazı Şehirlerin Kuruluş ve Geliőmelerinde Jeomorfolojik Temeller*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 16, 1967'den Ayrı Baskı, s. 53-66, İstanbul.
- Yarıő, S., (2019), *Diyarbakır İçkale'de Bulunan 19.-20. Yüzyıl Yapılarının Giriş Cephe Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme*, Sanat Dergisi, Sayı: 33, s. 25-38, Erzurum.

- Yaşar, H., (2018), *Fransız Seyyahların Gözüyle Diyarbakır'da Sosyo-Kültürel Hayat*, Osmanlı'dan Günümüze Diyarbakır, Ensar Neşriyat, s. 581-595, İstanbul.
- Yaşar, M. A., (2019), *Sultan II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 2, Manas Yayınları, No: 80, s. 42-54, Ankara.
- Yavuz, S., (2010), *Yerleşim Yerleri Nüfus Projeksiyonları: Diyarbakır Örneği*, TÜİK, Ankara.
- Yavuz, A. T., (2011), *Osmanlı Döneminde Diyarbakır Hanları*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İrfan Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 141-184, Diyarbakır.
- Yediyıldız, B., (2008), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (Editör: K. Tomenendal), C. 1, Pozitif Matbaacılık, Ankara.
- Yeşilbaş, E., (2007), *Diyarbakır'da Su Mimarisi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Yeşilbaş, E., (2010), *Diyarbakır Çeşmelerinden Üç Örnek*, Mukadime Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 47-58, Mardin.
- Yeşilbaş, E., (2011), *Diyarbakır'daki Su Yapıları*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İ. Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 515-560, Diyarbakır.
- Yeşilbaş, E., (2014), *Diyarbakır Çifte Han'ın Koruma ve Yeniden Kullanım Önerileri*, Mukaddime Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 1, s. 65-88, Mardin.
- Yeşilbaş, E., (2015), *Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Şehir-İçi Hanları Üzerine Değerlendirme*, Belleten, Cilt: 79, Sayı: 286, s. 877,899, Ankara.
- Yeşilbaş, E., (2017), *Diyarbakır Anzele Suyu ve Ona Bağlı Dabakhane'nin Mimari Özellikleri*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 3, s. 2281-2287, Diyarbakır.
- Yıldırım, A., (2011), *Diyarbakır Suriçi Tarihi Kent Bilgi Sistemi Önerisi*, Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı: 16, s. 239-246, Erzurum.
- Yıldız, H., (2007), *Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Erzurum.

- Yıldız, H., (2019), *Diyarbakır Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiyesi ve Hadim-i Terakki İbtidai Mektebi*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 2, Manas Yayınları, No: 80, s. 19-41, Ankara.
- Yıldız, H., Fida, V., (2019), *1. Tek Parti Döneminde Diyarbakır (Ziya Gökalp) Lisesi*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 3, Manas Yayınları, No: 81, s. 5-25, Ankara.
- Yıldız, İ., (2011), *Diyarbakır Türbeleri*, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi (Editör: İ. Yıldız), Diyarbakır Valiliği, Kültür ve Sanat Yayınları-3, s. 319-370, Diyarbakır.
- Yıldız, M. C., (2008), *Kent Yaşamının Değişmeyen Marjinaleri: Seyyar Satıcılar ve İşportacılar*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 2, s. 343-366, Elazığ.
- Yıldız, M. Z., Bayram, S., (2008), *Gap Bölgesi'nde Kentleşme Hareketleri (1927-2000)*, Doğu Coğrafya Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 19, s. 301-324, Erzurum.
- Yıldız, N., Akay, M., (2017), *Ekonomik-Toplumsal-Kültürel Yönleriyle Kara-Amid Dergisinde Diyarbakır*, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu (02-05 Kasım 2016) Bildiriler Kitabı, Cilt: 2, s. 1037-1049, Diyarbakır.
- Yılmaz, A., (2010), *Diyarbakır'ın Tarihi Suları ve Çeşmeleri*, Diyarbakır'da Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu (01-03 Haziran 2010), Cilt: 3, Diyarbakır İl Gıda, Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları, s. 176-187, Diyarbakır.
- Yılmaz, A., Baran, M., (2010), *Diyarbakır Küçeleri (Sokakları)*, Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği, s. 457-466, Ankara.
- Yılmaz Ay, İ., (2013), *Diyarbakır'daki Dışa Kapalı Konut Yerleşmelerinde Kullanıcı Memnuniyetinin İncelenmesi: Hamravat ve Gökkuşluğu Yerleşmeleri*, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Yılmaz Çildam, S., (2016), *Edremit Şehir Coğrafyası*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Balıkesir.
- Yılmaz, M. L., Peker, H. S., (2013), *Su Kaynaklarının Türkiye Açısından Ekono-politik Önemi Ekseninde Olası Bir Tehlike: Su Savaşları*, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, s. 57-74, Çankırı.
- Yılmazçelik, İ., (1995), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

- Yılmazçelik, İ., (1997), *XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması*, Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 29, s. 217-232, Ankara.
- Yılmazçelik, İ., Öztürk, M., (1998), *Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakır Seyahati*, Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Cilt: 18, Sayı: 22, s.91-110, Ankara.
- Yılmazçelik, İ., (1999a), *Mali ve İdari Bir Birim Olarak Diyarbakır Voyvodalığı*, XIII. Türk Tarih Kongresi (04-08 Ekim 1999), Cilt: 3, Kısım: 3, s. 2029-2047, Ankara.
- Yılmazçelik, İ., (1999b), *Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaletinin İktisadi ve Sosyal Durumu*, s. 471-511, Müze Şehir Diyarbakır, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Yılmazçelik, İ., (1999c), *Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Şehrinde Mahallelerin Tarihi ve Fiziki Gelişim Seyri*, s. 194-209, Müze Şehir Diyarbakır, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Yılmazçelik, İ., (2000a), *Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 1, s. 233-287, Elazığ.
- Yılmazçelik, İ., (2000b), *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Surları*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 5, s. 61-82, Elazığ.
- Yılmazçelik, İ., (2001), *18. ve 19. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Diyarbakır Surları*, Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000), Neyir Matbaacılık, s. 30-48, Ankara.
- Yılmazçelik, İ., (2006), *Osmanlı Döneminde Diyarbakır Eyaletinin İdari Taksimatı*, Murat Havzası Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1-2, s. 9-14, Elazığ.
- Yılmazçelik, İ., (2013), *Yakınçağlarda Diyarbakır'da Tarım ve Hayvancılık Konusunda Bazı Tesbitler*, Diyarbakır Ekonomi Tarihi, Dicle Üniversitesi Yayını, s. 40-61, İstanbul.
- Yılmazçelik, İ., (2014), *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Diyarbakır (Diyarbekr) ve Çevresi Yer Adları*, XVII. Türk Tarih Kongresi (15-17 Eylül 2014), Cilt: 4, Kısım: 5, s. 1175-1819, Ankara.
- Yılmazçelik, İ., (2016), *Tarihi Sürecin Diyarbakır Şehrinin Karakteristik Özelliklerinin Oluşumuna Tesirleri*, IV. Uluslararası Canik sempozyumu, Cilt: 1, s. 75-101, Samsun.
- Yılmazçelik, İ., (2017), *Diyarbakır Vilayeti'nde Nehirler ve Vilayete Katkıları (1850-1900)*, Uluslararası Tanzimattan Cumhuriyete Diyarbakır Sempozyumu, s. 240-267, Diyarbakır.
- Yılmazçelik, İ., (2019), *Osmanlı Döneminde Diyarbakır Üzerine Bazı Tespitler ve Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Katalog ve Fihristleri)*, Hiperlink Yayınları, İstanbul.

- Yımanç, M. H., (1991), *Diyarbakır*, İslam Ansiklopedisi, III, İstanbul.
- Yiğit, Y., (2019), *Serkomiserlikten Müdürlüğe: Diyarbakır Emniyet Müdürlüğü'nün Kurulması*, Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır, Cilt: 2, Manas Yayınları, No: 80, s. 131-144, Ankara.
- Yousf Hasean, D., (2018), *İbni Şeddad'ın A'laku'l-Hatire Adlı Eserinde Diyarbakır (1286/684)*, İlkçağlardan Osmanlıya Diyarbakır, Ensar Yayınları, s. 369-393, İstanbul.
- Yörükkan, A., (2006), *Şehir Sosyolojisinin ve İnsan Ekolojisinin Teorik Temelleri*, Nobel Yayınları, Ankara.
- Yurt Ansiklopedisi*, (1982), Anadolu Yayıncılık, Cilt:4, İstanbul.
- Yücel, T., (1961), *Türkiye'de Şehirleşme Hareketi*, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 21, s. 23-35, İstanbul.
- Yüceşahin, M. M., Bayar, R., Özgür, E. M., (2004), *Türkiye'de Şehirleşmenin Mekansal Dağılışı ve Değişimi*, Coğrafi Bilimler Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, s. 23-39, Ankara.
- Yüceşahin, M. M., Özgür, E. M., (2006), *Türkiye'nin Güneydoğusunda Nüfusun Zorunlu Yerinden Oluşu: Süreçler ve Mekansal Örüntü.*, Coğrafi Bilimler Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, s. 37-47, Ankara.
- Yüceşahin, M. M., Özgür, E. M., (2008), *Türkiye Kentlerinin Kentleşme Düzeylerinin Demografik, Ekonomik ve Sosyal Değişkenlerle Belirlenmesi*, Coğrafi Bilimler Dergisi, Sayı 6 (2), s. 115-139, Ankara.
- Zorlu, C., (2004), *İlk İslam Coğrafyacılarına Göre Diyarbakır*, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, (22-24 Mayıs 2004), s. 849-862, Diyarbakır.
- Zorunlu Göç ve Diyarbakır*, (2010), Kalkınma Merkezi Derneği, Yayın No: 3, Diyarbakır.